

М.Ф.Котляр*

ВІЙНА І ВОЇНСЬКА СЛАВА ОЧИМА ДАВНЬОРУСЬКИХ КНИЖНИКІВ

Війна, звитяга і слава руських воїнів були наскрізними темами давньоруських книжників. Стаття написана на матеріалах Київського, Суздальського і Галицько-Волинського літописів XII–XIII ст.

Із давніх пір дослідники неодноразово відзначали згубну роль війн і воєнних дій узагалі в історії народів і держав. У своєму систематичному курсі російської історії С.М.Соловйов зупинився на воєнних подіях часів удільної роздробленості. Згідно з його підрахунками, у 1228–1462 рр. (за 234 роки) літописи й інші джерела містять свідчення приблизно про 300 війн і воєнних походів, 85 великих битв. Дві третини війн відбувались із зовнішнім ворогом – татарами, литовцями, ливонцями, німцями, шведами та ін.¹ А.М.Кирпичников слушно писав про виснажливий характер великих і малих воєн, "що фактично не залишали мирних днів і підточували й гальмували розвиток суспільства. Треба було мати справді нелюдську стійкість, щоб у таких умовах зберегти культуру і відстояти незалежність"².

Битва

Битва була граничним і основним вираженням, самою сутністю війни, її концентрацією й вищою точкою, коли напруження сил протидіючих сторін досягало межі. Так описують битви давньоруські джерела. Якщо виходити з їхніх свідчень, для книжників не мала принципового значення та обставина, ким був противник, – руський князь чи іноземний государ.

Особливе місце у літописах посідають розповіді про битви із хижими половцями, котрі часто здійснювали набіги на руські землі, грабували, палили, вбивали, забирали в полон. У більшості випадків походи руських князів до Половецького степу були відповіддю на вторгнення орд цих кочовиків. Описи бойовищ із степовиками відзначаються особливою емоційністю і гнівом літописців стосовно хижаків, що постійно грабували і нищили руських людей.

Загальний образ битви у джерелах. Діти свого часу, давньоруські книжники оспівували битви, захоплювалися дзвоном мечів, тріском списів і щитів, вихваляли перемоги своїх князів над ворогами, навіть коли ті вороги були найближчою ріднею їхнього государя. У ті часи війна вважалася головним заняттям князя й дружинника, тому письменники оспівували доблесть і мужність лицарів, вихваляли їхні перемоги і сумували над їхніми поразками та смертями.

Емоційно-напружений образ битви, що порівнюється із кривавими жнивами, створив автор "Слова о полку Ігоревім": "На Немизѣ снопы стелють головами, / молотять чепа харалужными, / на тоцѣ животъ кладуть, / вѣють душу отъ тѣла. / Немизѣ кровави брезѣ / не бологомъ бяхуть посѣяни, / посѣяни костьми рускихъ сыновъ"³.

У наведеному уривку згадуються події далекого уже 1067 р. Тоді полоцький князь Всеслав Брячиславич захопив Новгород Великий, який вважали своїм брати Ярославичі – Ізяслав, Святослав і Всеволод, котрі сумісно правили на Русі. Війська тріумвірів і Всеслава зустрілися на річці Немизі⁴. "И бысть сѣча зла, и мнози падоша, – пише Нестор, – и одолѣша Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, Всеславъ же бежа"⁵. Як же різняться сухуватий літописний текст і піднесена поетична картина "Слова", що відобразили ту саму подію!

*Котляр Микола Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАНУ, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

Та не позбавлені емоцій і своєрідної краси багато картин битв і в літописах, особливо у Київському XII ст. і пізнішому – Воскресенському ізводах за 50-і – 60-і роки XII ст. Ось як розповідає про перемогу Ізяслава Мстиславича, тоді київського князя, над Юрієм Долгоруким біля валів Києва 1151 р. симпатизуючий Ізяславу літописець. Князь вишикував свої полки у бойовий порядок і стрімко атакував сили Юрія, швидко досягнувши вирішального успіху. Ізяслав "всѣмъ повелѣ въстѣ поткнути на нихъ; и тако створиша, поткоша на нихъ изо всѣхъ полковъ⁶, и чернии клобуци, и вспятиша ихъ въ Лыбедь и ту избиша ихъ, а инихъ изнимаша, а инии съ коний сметавшеса за рѣку убогоша; ... Юрьи же оборотивъ полкы своя и поиде прочь..."⁷.

Не раз літописці підкреслюють, що Господь у бойовиську стоїть на боці правих. У 1219 р. зійшлися у бою претенденти на Рязанський стіл, двоюрідні брати – Ингвар Ігорович і Гліб Володимирович. Суздальський літописець, поза сумнівом, законним претендентом уважав Ингвара: "Беззаконный Глѣбъ Володимеричъ приде со множеством половець к Рязаню, и изыде противу имъ Ингваръ съ своею братьею, и ступившимся обоимъ бишася крѣпко. И Божьею помощью и креста честнаго силою побѣди Ингваръ злаго братоубивцю Глѣба, и многы от половець избиша, а ины извзаша, а самъ оканьный в малѣ утече"⁸.

Напруженість і яскравість описів битв у давньоруських літописах, їх зображень у книжкових мініатюрах посилювали різноманітні й насичені кольори військового одягу, який носили під кольчугою або панциром, а також на них. "М'який військовий одяг у бою не затуляв металічного прикриття і відрізнявся яскравістю. Колір бойового яскравого одягу можна розшифрувати за мініатюрами". Автор наведених рядків вважає найкращими у цьому плані мініатюри із Симонівсько-Хлудівського рукопису 1270-х років: "Покоління сорочка, що надягалася під панцир, показана синьою, зеленою або червоною. Плащі, накидки звичайно зелені; щити червоні або червоні й зелені. Піхви меча червоні або коричневі, стяги червоні, китиці на ратиці зелені"⁹.

Перебіг битви. Джерела, головним чином літописи, відтворюють емоційні й напружені картини бойовищ. Книжники вміють відобразити їхню динаміку навіть у лаконічних описах. Під час війни київського князя Ізяслава Мстиславича і його союзника, угорського короля Гези II, із галицьким князем Володимирком Володаревичем угорські полки, "въѣхаша отвсюду у полкъ Володимерь; и тако потопташа ѣ и многы ту избиша, а друзии истопоша, а другыя изоимаша". Володимирко не витримав того удару і "вмятася въ угры и въ чернии клобуку, токмо единъ утече...в городъ Перемышль"¹⁰.

Жар битви, її азарт і лють відчуваються в описах сутички між військами Ізяслава Мстиславича і Юрія Долгорукого у тому самому 1151 р. на підступах до Києва. Ударний кулак, сформований Ізяславом із добірних воїнів, зім'яв бойові порядки полків Юрія: "И вспятиша ихъ въ Лыбедь; и ту избиша ихъ, а инихъ изнимаша, а инии съ коний сметавшеса за рѣку убѣгоша; ту убиша половчина Севенча Боняковича, иже реклѣ бяше: "Хощу сѣщи Златая врата, якоже и отець мой..."¹¹. Особливої запеклості надала цій битві участь у ній із протилежних боків одвічних ворогів – чорних клобуків і половців. Не випадково літописець підкреслює важливу роль у битві чорноклобуцьких ханів. У завершенні кампанії 1151 р., як свідчить київський автор, "бысть сѣча крѣпка, и одолѣ Вячеславъ, и Изяславъ, и Ростиславъ"¹², а половці Юрьєви по стрѣлѣ пустившие и побѣгоша..."¹³.

Наприкінці 1150-х років спалахнула боротьба за Чернігів поміж главами чернігово-сіверських кланів Давидовичів і Ольговичів (у Києві сидів тоді брат Ізяслава Мстиславича Ростислав). 1160 р. Ізяслав Давидович пішов на Святослава Ольговича, який княжив у Чернігові, бо вважав власні права на місто і волость

вищими: адже його батько Давид Святославич був чернігівським князем: "И бяхуться с ними о рѣку о Десну крѣпко, они на коних, а ини в насадахъ ѣздяче, и не пустиша ѣ чересъ рѣку; и стоявше, велику пакость створиша, села пожгоша, люди повоеваша"¹⁴. Ростислав Мстиславич вирішив підтримати Святослава Ольговича, котрий здався йому менш небезпечним як суперник, і це допомогло останньому відстояти Чернігів.

Нищівну перемогу над половцями яскраво описав київський літописець у розповіді про загальноруський похід у степ 1168 р. Руські полки були настільки сильними, що половці не вчинили достатнього опору й побігли: "И взяша вежѣ ихъ на Углѣ рѣцѣ, а другыѣ по Снопороду, а самѣхъ постигоша в Чернего лѣса, и ту притиснувшѣ к лѣсу избиша ѣ, а ины руками изоимаша;... и толико взяша полона множество, якоже всимъ Рускимъ воємъ наполнитися до изобилья, и колодники, и чагами, и дѣтми ихъ, и челядью, и скоты, и конми; хрестьяны же отполонивше пустиша на свободу вси"¹⁵.

Стрімка динаміка бойовищ між руськими і ворогами яскраво відображена у літописах за XII ст. – Київському і Воскресенському. Та не поступаються їм у динамічності й емоційності оповіді Галицько-Волинського ізводу XIII ст. Вже на перших сторінках збереженої його частини зустрічаємо яскраву картину битви галицьких і волинських полків із військом київського князя Рюрика Ростиславича і приведених тим половців. Незабаром після кончини галицько-волинського князя Романа влітку 1205 р. Рюрик пішов на Галич, намагаючись заволодіти містом: "И срътоша его бояре галицкии и вѣлодимерьстии у Микулина¹⁶, на рѣцѣ Серетѣ, и бившимся имъ всъ день о рѣку Сереть, и мнози язвени быша и не стерпѣвшѣ възвратишася в Галич"¹⁷. Тоді Рюрику не пощастило здобути місто. Подібний же бій за переправу відображено в повістванні Галицько-Волинського літопису про події 1211 р. У той час угорське військо, що підтримало Данила Романовича у змаганні за Галицький стіл, зустрілось із загонами одного з братів Ігоревичів – Романа, котрий сидів у Звенигороді. "И съшедше (угри з коней. – М.К.) одва препровадиша рѣку Лютую; половцемъ стрѣляющимъ и руси противу имъ, ту же Марцель (угорський воєначальник. – М.К.) хоругве своей отбѣже и русь взя ю, и поругъ великъ бысть Марцелови"¹⁸.

Сповнена динаміки картина міжусобиць у Галицькій землі 1224 р. міститься також у Галицько-Волинському ізводі. Тоді Мстислав Удатний, котрий княжив у Галичі, почав за намовляннями бояр воювати проти свого зятя, волинського князя Данила Романовича. Його підтримав суперник Данила в боротьбі за галицький престол – князь Белза Олександр: "Мьстиславу же помочь пославшю Олександрови, срътивши же имъ рать, възгнаша¹⁹ въ градъ Белзъ и замало и городъ не взяша; наутриа пойдоша противу имъ, Мьстиславу же не стерпѣвшю възвратися в Галичъ. Данилу же князю воевавшю с ляхы землю Галицкую и около Любачева, и плѣниша [всю] землю Белзскую и Червеньскую..."²⁰.

Барвисту картину битви створив Іоасафівський літопис під 1455 р. У бою з московським військом великого князя Василя Васильовича новгородська кіннота потрапила під обстріл лучників супротивника, що зруйнувало її бойовий порядок і призвело до втечі: "Они (новгородці. – М.К.) же не знающе того боа, яко омертвеша и руки им ослабеша, копия же имяху долга и не можаху вознимати их тако, якоже есть обычай ратнымъ, не на землю испускающе ихъ, а конемъ бьющимся подъ ними"²¹.

Коротка оцінка битви у джерелах. Досить часто джерела коротко описують ту чи іншу битву. Це особливо характерно для Новгородського першого літопису старшого ізводу, пам'ятки винятково цінної, та часом надто лаконічної. Так, суть генеральної битви руських із монголами на Калці 1223 р. відображено у словах: "И бысть сѣця зла и люта". Той же літопис у кількох словах описує знамените Льо-

дове побоїще війська Олександра Невського з лицарями 1242 р.: "И наѣхаша на полкъ (князя Олександра. – М.К.) нѣмци и чюдъ и прошибошася свиньею сквозѣ полкъ, и бысть сѣча ту велика нѣмцемъ и чюди". Здобута руським князем гучна перемога відображена також коротко: "Пособи Богъ князю Александру"²².

Лаконічні описи боїв трапляються також і в інших літописах, зокрема, у Галицько-Волинському. Саме так у ньому охарактеризована битва 1220 р. дружини галицького князя Мстислава Удатного з уграми, що їх очолював бан Фільній: "Прийде Мьстиславъ рано на гордаго Филю и на угры съ ляхы, и бысть брань тяжка межи ими; и одолѣ Мьстиславъ"²³. Так само коротко у цьому джерелі описана сутичка Данила з приведеними його суперником Михаїлом Всеволодичем чернігівським половцями у 1235 р. на півдні Київської землі. Але цьому, на нашу думку, існує пояснення: битва принесла поразку волинському князю, що не могло подобатись його літописцеві, апологету Романовичів: "Срѣтившимъ же ся воемъ многимъ половецькимъ у Торцескаго, и бысть сѣча люта. Данилови же гонящу по половецех, донелѣ же конь его застрѣленъ бысть гнѣдый...", що змусило князя, на думку книжника, "наворотитися на бѣгъ"²⁴.

Воєнні хитрощі. У перебігу битв сторони неодноразово вдавалися до різних хитрощів та вдосконалень свого озброєння. Яскравий приклад останнього містить оповідь Київського ізводу про битву біля Києва у 1151 р. між військами Ізяслава Мстиславича та Юрія Долгорукого, що велась і на суходолі, і на Дніпрі. Човнам Юрія "не могоша бо что успѣти противу Киеву. Бѣ бо исхитрилъ Изяславъ лодьи дивно: бѣша бо в нихъ гребци невидимо, токмо весла видити, ... бяхуть бо лодьи покрыти досками, и борци стояще горѣ въ броняхъ и стрѣляюще, а кормьника два бѣста, единъ на носѣ, а другый на кормѣ, аможе хотяхуть, тамо пойдяхуть, не обращающе лодий"²⁵.

Перед нами – разюче для середньовіччя свідчення дивовижної кмітливості руських воїнів, які збудували цілу ескадру із броньованих суден і передбачили небезпеку розвороту ладей на річці з огляду на близькість берегів, на яких знаходилися приведені Юрієм половецькі лучники.

Відвабний маневр учинив Данило Романович навесні 1238 р., коли вирішив відвоювати у добжинських лицарів волинське місто Дорогичин. Літописець розповідає, ніби думка про похід на лицарів виникла у князя спонтанно і раптово: "Веснѣ же бывши, пойдоста (Данило і Василько Романовичі. – М.К.) на ятвязѣ и прийдоста к Берестью; рѣкамъ наводнившимся; и не возмогоста ити на ятвязѣ. Данилови рекшу: "Не лѣпо есть держати наше отчины крижевникомъ..."²⁶, після чого стрімким маршем підійшов до Дорогичина і взяв його штурмом. На наше переконання, князь вдався до воєнних хитрощів, продемонстрував похід проти ятвягів, а в дійсності з самого початку замислив удар по Дорогичину, звідкіля до Берестя було набагато ближче, ніж від Галича²⁷.

Втеча ворога. Руські книжники із задоволенням описують втечу ворога після програного бою, особливо у випадках, коли той ворог був іноземцем або половецьким ханом. У 1219 р. Данило Романович послав своїх воевод проти поляків. "И биша ся, ... и колодники изымаша, и вороташася с великою честию в Володимерь... Ляхы же многы избиша и гнаша по нихъ до рѣкы Вепря"²⁸. Після того як Мстислав Удатний вигнав угрів із Галича у 1220 р., "все бо угре и ляхове (їхні союзники. – М.К.) убиени быша, а инии яти быша, а инии бегающе по земли истопоша, друзии же смерды избиени быша, и никому отъ нихъ утекши"²⁹.

Неодноразово на втечу галицькі й волинські ратники племена ятвягів, що постійно нападали на північно-західні рубежі князівства, але були нездатні протистояти регулярному й добре навченому руському військові. У 1228 р. "воеваша ятвязи около Берестиа, и угониста и из Володимеря... Бѣжащимъ же ятвяземъ, угони я Даниль, Небра язви четырьми ранами, древо же вы-

шибе копие из руку его"³⁰. З ятвягами довелося зустрітися двома десятиліттями пізніше братові Данила – Васильку. Після розграбування Північно-Західної Волині ятвяги намагалися протистояти руським у чистому полі: "Онемъ (ятвягам. – М.К.) же възъехавшимъ имъ противу и не сътерпѣвшимъ от лица Василкова. Богу помогшу, побѣгоша злии погании, и бысть на нѣ сѣча люта, и гнаша я за многа поприщъ..."³¹.

Воїнська звитяга і слава

Описуючи, звичайно, барвисто й емоційно воєнні дії, літописи й інші пам'ятки давньоруського письменства захоплюються мужністю та звитягою руських дружинників і воїнів, їхніх воєначальників, головним чином, князів, проголошують їм славу. Книжники також віддають належне доблесті й стійкості ворогів. Основна увага письменників зосереджена на звитязі та воїнському вмінні князів, які очолювали дружини і військо.

Мужність князів. Під час вирішального бою за Київ 1151 р. між Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Долгоруким київський князь і син Юрія – Андрій – були у перших рядах своїх полків. Обидва вони виявили неабияку хоробрість і воїнську відвагу. Київський літописець яскраво й зі схваленням описує подвиги Андрія Юрійовича: "Андрѣй же Дюргевичъ възма копье и ѣха напередъ, и съехася переже всихъ, и изломи копье свое". Під княжичем поранили коня, "и шеломъ спаде с него, и щитъ на немъ оторгоша; божьемъ заступлениемъ и молитвою родителей своихъ сохраненъ бѣ безъ вреда"³².

Не поступився йому мужністю та відвагою і київський князь Ізяслав, котрому тоді було майже 60 років: "И тако передъ всеми полкы въѣха Изяславъ одинъ в полкы ратныхъ, и копье свое изломи; и ту сѣкоша ѣ в руку, и въ стегно и бодоша, и с того легѣ с коня". Пораненого князя, що лежав на полі брані в шоломі, який затуляв обличчя, не пізнали власні ратники і мало не вбили його. Лише коли Ізяслав зняв шолом і заявив про себе, його підняли із землі³³. Бойовище принесло перемогу Ізяславу Мстиславичу.

Поетичний образ доблесного воєначальника створив автор "Слова о полку Ігоревім" у зверненні до руських князів – центральній, на наш погляд, частині пам'ятки – у словах, звернених до трубчевського і курського князя Всеволода Святославича: "Яръ туре Всеволодѣ! / стоиши на борони, прищещи на вои стрѣлами, / гремлещи о шеломи мечи харалужными! / Камо, туръ, поскочяше, / своимъ златымъ шеломомъ повѣчивая, / тамо лежать поганья головы половецкыя. / Поскепаны саблями калеными шеломи оварьскыя / отъ тебе, яръ туре Всеволоде!"³⁴.

Образ "буй-тура" Всеволода у "Слові" надто ідеалізовано. Марно шукати у літописах відповідностей наведеному текстові. Як писав Б.О.Рибаків, "на політичному горизонті Русі мало й рідко була помітна постать цього князя. Автор "Слова" захоплюється богатирством "яр-тура" Всеволода, що підтвердилося й антропологічним обстеженням черепа князя. Всеволод був мужчиною могутньої будови тіла"³⁵.

Безумовно, ідеалізованою в Галицько-Волинському літописі є і постать великого князя Романа Мстиславича, хоча для цього існували вагомі підстави. Творець Галицько-Волинського великого князівства, що поширив свою владу на всю Південну Русь, грізний переможець половецьких ханів, Роман заслужив той піднесений панегірик, яким відкривається та частина літопису, що збереглася. Книжник оспівує князя, "одолѣвша всѣмъ поганьскымъ языкомъ; ... устремилъ бо ся баше на поганья яко левъ, срьдить же бѣ яко и рысь, и губяше яко и коркодиль, и прохожаше землю ихъ яко и орель, храбор же бѣ яко и туръ". Автор панегірика пояснює подвиги Романа тим, що він "ревнова же дѣду своему Мономаху, погубившему поганья измаилтяны рекомыя половци"³⁶.

Далі у тексті джерела панегірик Роману переходить у похвалу його предку, київському князю Володимиру Всеволодичу Мономаху, "изгнавшю Отрока въ Обезы, за Желѣзныя врата". Галицький літератор повідав романтичну історію втечі хана Отрока до Грузії з великою половецькою ордою, тоді як його брат Сирчан залишився на Дону. Лише після смерті Володимира Мономаха Отрок насмілився повернутися до рідних степів³⁷.

І в інших пам'ятках давньоруської літератури XIII ст. Володимир Всеволодич продовжував залишатися зразком славного воїна, котрий здолав половецьких ханів і загнав їх далеко за Дон³⁸. У збереженому часом невеликому уривку твору першої половини XIII ст., що його називають "Словом о погыбели Русской земли", Володимир Мономах ставиться поряд із його дідом Ярославом Володимировичем і батьком Всеволодом, які прославились у боротьбі зі степовиками: "То все покорено было богом крестьяньскому языку³⁹ поганьскыя страны великому князю Всеволоду, отцю его Юрию⁴⁰, князю кыевскому, деду его Володимеру Манамаху, которым то половци дети своя страшаху в колыбели..."⁴¹.

Особливо підкреслюється відвага і хоробрість князів Романовичів, їхня гучна воїнська слава у Галицько-Волинському ізводі, що в цілому являє собою піднесену апологію Романа Мстиславича та його нащадків, особливо ж Данила Галицького. У битві з уграми 1232 р., що окупували тоді Галицьку землю, "Даниль же вбодє копьє свое в ратного, изломившю же ся копью и обнажи мечь свой; позрѣвъ же семь и сѣмь, и види стягъ Василков стоаще, ѿ добрѣ борющь, и угры гонящю, обнаживь мечь свой, идуцю ему брату на помощь; многы же язвини и инии же отъ меча его умроша... По томъ же видѣвъ брата добрѣ борющюся, и сулицы его крѣвави суци, и осчѣпицю иссчѣнену отъ ударенья мечеваго"⁴².

Князівська звитяга і мужність особливо цінувались у давньоруському середньовічному суспільстві, коли воєначальник звичайно бився у першому ряду своїх ратників. Не випадково київський літописець XII ст. неодноразово підкреслює ту обставину, що Ярослав Володимирович галицький, попри всі його безсумнівні державні таланти, ніколи не ходив у походи із власним військом, а доручав його своїм воєводам. Мабуть, через це у Київському ізводі відчувається ледве прикрита зневага літописця до такого государя, котрий надмірно беріг своє життя.

Зате галицький книжник із захопленням описує особисту хоробрість і воїнське уміння Данила та його сина у Ярославській битві 1245 р., яка вирішила долю Галицько-Волинського князівства Романовичів: Данило "видѣвъ угрина, грядущаго на помощь Фили⁴³, кѣпиемъ сътче и, оружию, бывшу в немъ уломлену спадеся, издъше. От того же гордаго Филю Левъ, младъ сый, и изломи копие свое. Паки же Данило скоро прийде на нь (Фільнія. – М.К.), и раздруши полкъ его, и хоруговъ его раздра [наполы]"⁴⁴.

Лев Данилович, як виходить із Галицько-Волинського ізводу й інших джерел, відзначався зухвалою сміливістю й витривалістю в бою. Під час війни з ятвягами 1252 р. Данило із військом заглибився в їх землю. Лев же увійшов до лісу, де в укріпленому таборі сидів один з ятвязьких князів — Стекинт. Побачивши руське військо, ятвяги здійснили вилазку. У короткому герці "Лвови же убодшему сулицю своєю в щить его (литовця Малія. – М.К.) и не могуцю ему тулится. Левъ Сътикенъта мечемъ уби и брата его прободє мечемъ; они же побѣгоша, онъ же гоняше я пѣшь... Принесе къ нему (Данилу. – М.К.) Левъ оружие Стекинтво и брата его, и обличи побѣду своєю; отцу же его королеви в радости бывши велицѣ о мужьствѣ и дръзости сына своего"⁴⁵.

Давньоруські літописи барвисто й живо описують великі та малі битви, навіть рядові сутички із половецькими загонами. Особливо багатий на такі описи Галицько-Волинський ізвод. "Через увесь літопис (Галицько-Волинський. – М.К.)

проходить прагнення показати читачеві кращі якості воїнів – відвагу, швидкість дій, рішучість”⁴⁶.

Дослідники вже давно звернули увагу на відтворені в Галицько-Волинському ізводі промови, з якими Данило Романович звертався до воїнів, підносячи їхній бойовий дух і запалюючи на битву. Як влучно відзначив Б.О.Рібаков, “до уст свого героя, якому “измлада не бы покоя”, – князя Данила Галицького, він вкладає всю воїнську філософію свого часу”⁴⁷.

Учений звертає увагу на такі звернення Данила до своїх ратників, якими князь запалював їх: “Подобаеть воину, устремившюся на брань, или побѣду приати или пастися отъ ратныхъ...⁴⁸; Данилови же рекшю:... “Медля на брань страшливу душу иматъ”, понудив ихъ, ускори с ними на нѣ”⁴⁹ – у літописі йшлося про битву з уграми, що мали чисельну перевагу і кращу стратегічну позицію (1235 р.).

Наведені у літописі промови Данила (майже всі вони являють собою високі зразки ораторського мистецтва) звернені не лише до простих воїнів, а й до князів. У 1250 р. Данило зібрався у похід проти зрадливого литовського князя Миндовга. Князі-васали не хотіли йти разом із ним. Тоді “Даниль же мудростию рѣчь сътвори, яко: “Срамоту имѣемъ отъ Литвы и отъ всѣхъ земель, аще не дойдемъ и вратимся”⁵⁰. Після цього васали вирушили у похід.

Особливо високою ораторською майстерністю позначена промова, звернена Данилом до своїх занепалих духом польських союзників під час походу у Чехію в 1253 р.: “Почто ужасываетесь!? Не вѣсте ли, яко война без падшихъ не бываетъ!? Не вѣсте ли, [яко] на мужа ратные пришли, есте, а не на жены? Аще мужъ убиень есть на рати, то кое чюдо есть? И инии же дома умирають безъ славы, си же съ славою умроша⁵¹; укрѣпѣте сердца ваша и подвигнете оружие на ратные”; сими же словами укрѣпивъ я, и иное много глаголахъ им, поиде к Опаве”⁵² – великому й сильно укріпленому місту, головній меті того походу. Князь наголошує на доблесті воїна, який помер зі славою.

Літописці зосереджують свою увагу майже виключно на доблесті, мужності, ратних подвигах, воїнських промовах князів, – переважно тих, яким вони служили. Міфологізація образу свого пана цілком вкладається у рамки державницьких теорій давньоруських книжників, що піклувалися про його апологетику, підкреслення кращих якостей, навіть у тих частих випадках, коли їхні государі не вміщувались у прокрустове ложе похвали, яке турботливо вимощували їм літописці.

Хоробрість воєвод і ратників. Набагато рідше, ніж князів, оспівують давньоруські книжники відвагу і хоробрість воєвод та простих ратників. Приклади цього – нечасті навіть у Галицько-Волинському літописі, яскравій апології Романовичів та їхнього оточення. У 1266 р., уже по смерті Данила Романовича, відбулася битва з поляками, в якій галицьке військо зазнало поразки. Та воїни трималися мужньо. Приклад показували воєводи та їхні сини: “Ту же убиша оба сына тысяцкого, Лаврентиа и Андреа: немало бо показа мужьство свое, и не побѣгоста братъ отъ брата, ту же и приаста побѣдный конецъ”⁵³. В уяві автора цих рядків, котрий відбивав моральні погляди давньоруського суспільства, доблесна смерть у бою була перемогою людського духу над ворогом.

А у “Слові о полку Ігоревім” оспівуються доблесть та воїнське вміння руських ратників, котрі шукали собі честі, а князю – слави. Курський князь Всеволод вигукує: “А мои ти куряни свѣдоми кѣмети: / подъ трубами повити, / подъ шеломи възлѣлѣяни, / конецъ копия вѣскрѣмлени, / пути имъ вѣдоми, / яругы имъ знаеми, / луци у нихъ напяржени, / тули отворени, / сабли изъострени; / сами скачють, акы сѣрыи вльци, вѣ полѣ, / ищучи себе чти, а князю слава”⁵⁴.

Звертаючись далі до Романа (Мстиславича) і Мстислава⁵⁵, співець “Слова” вигукує: “Суть бо у ваю желѣзныи паробци / под шеломи латиньскыи. / Тѣми

тресну земля, и многы страны – / Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела, / и половци сулицы своя повръгоша, / а главы своя подклониша / подъ тыи мечи харалужныи”⁵⁶.

Воїнську звитягу і мужність, самовіддану хоробрість виявляли не лише дружинники, а й прості селяни та городяни, особливо тоді, коли на них впала монгольська гроза. Літописці неодноразово розповідають про подвиги городян під час штурмів ордами Батия міст і фортець. Чи не найбільш яскравий приклад – героїзм жителів Козельська під час штурму монголо-татарами їхнього маленького міста: “Козляне же ножи рѣзахуся с ними; съветъ же сътвориша изыти на полкы татарьскыє, и изшедше изъ града исѣкоша праща ихъ, нападше на полкы ихъ, но убиша отъ татаръ 4 [тысящи], и сами же избиени быша...”⁵⁷.

“Слави”. Гучні перемоги над ворогом приносили князям, воєводам і ратникам славу й суспільне визнання. А розгром половців одержував міжнародний розголос, бо степовики загрожували не лише Русі, а й її південно-західним сусідам. “Слово о полку Ігоревім” оспівує перемогу Святослава Всеволодича київського над половецькими ханами та із задоволенням наголошує на тому, що слава воїнського подвигу князя рознеслася близькими і далекими країнами⁵⁸.

Героїчна воїнська пісня, “Слово о полку Ігоревім”, буквально напоєна оспівуванням воїнської відваги, мужності, честі й слави. Вже на початку поеми її співець звертається до “Бояна, соловия старого времени”, із закликом, “абы ты сия плъкы ущекоталъ,/ скача, славию, по мыслену древу,/ ...свивая славы оба полы сего времени...”⁵⁹. У коментарі до цього місця Д.С.Лихачов написав, що “в уявленнях Давньої Русі будь-який часовий ряд подій має дві половини: “передню” (початкову, минулу, – ту, що стоїть попереду цього часового ряду) і “задню” (останню, кінцеву, нинішню або майбутню, – ту, що позаду)”. Боян співав князям “слави” й міг з’єднати у пісні про Ігоря славу минулу зі славою сьогоднішньою⁶⁰. Про цю передню – “прадедню” славу автор поеми згадує ще раз, у розпалі емоційно-піднесеного опису генеральної битви руських із половцями: “Кликомъ плъкы побѣждають, звонячи в прадѣдную славу”⁶¹.

Воїнська відвага і слава уявляються багатьма вченими контрапунктом “Слова о полку Ігоревім”. Уже в розповіді про збирання Ігорем Святославичем свого війська давньоруський поет пише: “Комони ржуть за Сулою, – / звенить слава въ Киевѣ; / трубы трубять в Новѣградѣ⁶², – / стоятъ стязи въ Путивлѣ!”⁶³.

У піднесеній похвалі курському князеві Всеволоду (наведеній вище) із схваленням говориться, що його куряни шукають собі честі, а князю – слави. Ще раз, в описі бойового порядку руського війська перед битвою з половцями, говориться про це у тих самих виразах: “Русичи великая поля чрьлеными щиты прегородиша, / ищущи себѣ чти, а князю славы”⁶⁴.

Апофеозом оспівування воїнських подвигів героя шляхом звеличення його слави, як нам здається, є фрагмент “Слова”, в якому йдеться про гучну й повну перемогу Святослава київського над половецькими ханами: “А поганого Кобяка из луку моря / отъ желѣзныхъ великихъ плъковъ половецкихъ / яко вихрь выторже: / и падеся Кобяк въ градѣ Киевѣ, въ гридницѣ Святъславли./ Ту нѣмци и венецици, / ту греци и морави / поють славу Святъславлю,/ кають князя Игоря...”⁶⁵ (підкреслено авт. – М.К.).

Співець “Слова” ясно дає зрозуміти, що не кожна слава – добродійність, якщо вона добувається всупереч загальноруським інтересам. “Золоте Слово” київського государя Святослава Всеволодича, формального сюзерена всіх руських князів, починається із докору заводіям сепаратного походу у степ: “О, моя сыновчя, Игорю и Всеволоде! / Рано есте начала Половецкую землю / мечи цвѣлити, а себѣ славы искати!”⁶⁶.

Так само загубив славу полоцьких князів згаданий лише у "Слові" якийсь князь Ізяслав (літописи його не знають!)⁶⁷: "Единъ же Изяславъ, сынъ Васильковъ,/ позвони своими острыми мечи / о шеломы литовьскыя, / притрепа⁶⁸ славу дѣду своему Всеславу, / а самъ подъ чрълеными щиты/ на кровавѣ травѣ / притрепанъ⁶⁹ литовьскыи мечи..."⁷⁰. Мабуть, цей Ізяслав, подібно до Ігоря Святославича, здійснив невідготовлений, швидше за все, сепаратний похід до Литви, військо його було розбите, а сам князь безславно загинув, загубивши при цьому гучну воєнну славу свого легендарного діда Всеслава Полоцького.

Безжальним осудом двох гілок Рюриковичів, які затіяли нескінченні криваві війни і тим самим згубили "дядню славу", звучить звернення творця героїчної пісні до них: "Ярослави и вси внуце Всеслави! / Уже понизите стязи свои, / вонзите (у піхви. – М.К.) свои мечи верезени. / Уже бо выскочите из дѣдней слави./ Вы бо своими крамолами начясте наводити поганья / на землю Рускую,/ на жизнь Всеславу..."⁷¹.

Автор "Слова" послідовно проводить головну ідею своєї поеми: воїнська слава приходить тоді, коли її добувають чистими руками і в ім'я Руської землі. Заздрість же до слави батьків, дідів і братів є сама по собі негідною князя і лицаря, а вже якщо славу здобувають із заздрості, то вона заслуговує суспільного осуду.

Та повернемося до наших літописів. Коли 1249 р. Данило і Василько Романовичі здобули нищівну перемогу над ятвязькими князями, що постійно нападали на північно-західні рубежі Волині, літописець із захопленням відобразив її: "И многи христианы отъ плѣнениа избависта, и нѣснь славу пояху има, ...и прийдоста съ славою на землю свою, наслѣдивша путь отца своего великого [князя] Романа, ижѣ бе изострился на поганья, яко левъ, имъ же половци дѣти страшаху"⁷². Підкреслені слова цього тексту (близького до панегірика Мономаху із "Слова о погыбели Русской земли"), на нашу думку, свідчать про існування своєрідних трубадурів при дворі Романовичів, на зразок "славутного певца" Митуси, який колись відмовився співати для князя Данила і був схоплений його дворським Андрієм у гнізді боярської опозиції – Перемишлі⁷³.

Парафраз у наведеній цитаті з панегірика Роману на першій із збережених часом сторінок Галицько-Волинського ізводу, що прославляв цього засновника династії, свідчить не лише про продовження генеральної лінії пам'ятки – апології Романовичів, – а й про успадкування слави від їхнього великого батька.

Остаточну ж перемогу Данила над ятвягами у 1254–1255 рр. відданий князю книжник прославляє особливо величним панегіриком: Русь оповіщає Польщу про те, "яко дань платили суть ятвязи же королеви Данилу, сынови великого князя Романа. По великомъ бо князи Романѣ никто же не бѣ воевалъ на нѣ в рускых князехъ"⁷⁴, развѣ сына его Данила; Богомъ же дана ему дань, послушество створи Лядскою землю, сирѣчь въ память дѣтемъ своимъ, яко отъ Бога мужество ему показавшу; яко же премудрый гронографъ списа..."⁷⁵. Певно, йдеться про один із грецьких хронографів, що були джерелами і зразками для руських літописців.

Природно, князі розуміли, що своїми воїнськими досягненнями вони здобувають собі й своєму воїнству славу, – і домагались її. Про це прямо свідчить Галицько-Волинський літопис. Під час війни із Чехією, розпочатою Данилом Романовичем 1252 р. у союзі з угорським королем і заради допомоги синові Роману, з яким воював чеський королевич Оттокар, "Данилови же князю хотящю, ово короля ради, ово же славы хотя, не бѣ бо въ земли Рустѣй прѣвѣ, иже бѣ воевалъ землю Ческую, ни Святославъ хоробрый, ни Вълдимерь Святый"⁷⁶. Масштаб цієї успішної кампанії підкреслено посиленнями на великих предків, які уповні заслужили воїнську славу, – Володимира Святославича і його батька Святослава Ігоревича.

Стяг. Хоругва. Стягами на Русі називали різнокольорові довгасті шматки тканини, прикріплені до ратищ. Їх дуже умовні зображення можна побачити на мініатюрах Радзивіллівського літопису XV ст. й Лицьового ілюмінованого ізводу XVI ст. То були зовсім не знамена (як можна прочитати у багатьох працях з історії давньоруського воєнного мистецтва⁷⁷ і навіть у енциклопедіях), а рід воїнських значків, подібних до тих орлів, що існували у давньоримському війську. Знамена й на Русі, і в Центральній, і в Західній Європі з'являються лише через кілька століть. Більшість істориків вважає, що стягами іменували також воїнські з'єднання – полки та їх частини⁷⁸. На користь такого припущення свідчить, наприклад, свідоцтво літописця про те, що переможене новгородським князем Мстиславом Мстиславичем на Липиці 1216 р. військо ростово-суздальських князів мало 30 стягів: у Юрія Всеволодича їх було 17, а у його брата Ярослава – 13⁷⁹.

Стяги і хоругви, які виготовлялись із недовговічного матеріалу (переважно з тканин), були неміцними. До наших днів, наскільки нам відомо, не дійшло жодного стяга або хоругви давньоруських часів. Тому особливо важливим є вивчення мініатюр Радзивіллівського літопису, проведене А.В.Арциховським та О.І.Подобєдовою⁸⁰. На їх думку, багато ілюстрацій цього ізводу, складеного наприкінці XV чи на початку XVI ст., створені на основі рисунків, що беруть початок наприкінці XII ст. або у першій третині XIII ст. Як писав пізніший дослідник, "точність передання форм древніх предметів ілюстраторами Радзивіллівського літопису неодноразово встановлена А.В.Арциховським. Це дозволяє поставитися з більшим довір'ям до зображення знамен". Проте знамена (стяги) в Лицьовому ізводі XVI ст. все ж таки зображувались відповідно до прийнятого в ньому умовного канону, далекого від дійсності⁸¹.

Стяг мав важливе значення у походах і під час воєнних дій. Саме місце збирання війська перед походом позначалось поставленням стяга. Ним також мітили місце, на якому військо шикувалось у бойовий порядок.

Стяги в давньоруській літературі бували й символами війська взагалі. Про це свідчить, зокрема, стаття Київського ізводу XII в. під 1159 р. Того року невдоволені князем Ярославом Володимировичем галицькі бояри (яких він не бажав слухатися) вирішили протиставити йому іншого князя, котрий мав серйозні династичні права на Галицьке князівство, – Івана Ростиславича Берладника, що став ізгоєм 1145 р. після невдалої спроби відбити Галич у свого дядька (й батька Ярослава) Володимирка Володаревича: "Слахуть бо ся к нему (Івану. – М.К.) галичане⁸², велече ему всѣсти на конѣ, и тѣмъ словомъ поушцають его к собѣ, рекуче: "Толико явишь стягы, и мы отступимъ отъ Ярослава"⁸³.

У битвах стяги, звичайно, несли у перших рядах війська. Втрата стяга була ганьбою, – так само, як і втрата прапора у пізніші часи. У 1169 р. воевода князя Михалка Юрійовича (сина Юрія Долгорукого) – Володислав бився з половецькою ордою у Переяславля Руського. Північноруський літописець емоційно розповідає: "Бысть сѣча зла, и потяша стяговника нашего". Воевода "замысли стягъ взяти Михалковъ (відбити. – М.К.) и натѣкнути на нь прилбицю⁸⁴, и собравшеся поткнуша на нь, стяговника половечьского потяша..."⁸⁵. Із цього тексту виходить, що стяги побутували й у половців. У руському війську стяг доручався комусь з авторитетних воїнів, котрого джерела називали "стяговником" або "рындой".

Як уособлення війська, що збирається у похід на ворога, виступають стяги у наступному уривку "Слова о полку Ігоревім": "Комони ржуть за Сулою, –/ звенить слава въ Киевѣ; / трубы трубятъ въ Новѣградѣ⁸⁶, –/ стоять стязи въ Путивлѣ"⁸⁷. А в іншому місці "Слова" стяг символізує рать, що зазнала тяжкої поразки: "Бишася день, / бишася другый; / третьяго дни къ полудню падоша стязи Игоревы"⁸⁸.

Залишити на полі бою стяг означало втратити бойовий порядок і навіть зазнати поразки. Під час міжусобної війни у Ростово-Суздальському князівстві після смерті Андрія Боголюбського між його братом Михалком і небожем Мстиславом "стрѣлцемъ стрѣляющимся обоимъ (з обох боків. – *М.К.*) межи собою полкома, и не доѣхавше Мстиславичи повергоша стягъ и побѣгоша"⁸⁹.

У перебігу запеклого побоїща з угорським військом і загонами бунтівних галицьких бояр у 1233 р. Данило Романович, котрий бився в першому ряду свого полку, "видѣ стягъ Василковъ (свого брата. – *М.К.*) стоящей, добрѣ борущъ, и угры гонящю, обнаживъ мѣчь свой, идущю ему брату на помощь"⁹⁰. У цьому тексті стяг, що стоїть, який видно здалека, позначає стійкість і мужність Василька Романовича та його полку. У наведеній цитаті слово "стяг" може означати також загін, що перебував під командуванням князя Василька.

Якщо термін "стяг" означав воїнський значок і символізував військо взагалі, то поняття "хоругвь" мало більш індивідуальний характер: вона була належністю того чи іншого князя, а в багатьох випадках позначала його особистий полк.

У 1238 р., після двадцятилітньої боротьби за відновлення Галицько-Волинського князівства, Данило Романович урочисто вступив у Галич: "Данило же вниде въ градъ свой, ... и прия столъ отца своего, и обличи побѣду, и постави на Нѣмѣцкихъ вратѣхъ хоругвь свою"⁹¹. А в 1245 р. відбулася вирішальна для Романовичів битва з уграми й підтримуваним ними військом Ростислава чернігівського та боярськими загонами, ворожими Романовичам. У кульмінаційний момент бою "Даниль же видѣвъ близъ брань Ростиславлю, и Филю"⁹² в заднѣмъ полку стояща съ хороговью ... Паки же Данило скоро прийде на нь, и раздруши полкъ его, и хоругвь его раздра [наполю]". Це справило дуже сильний моральний тиск на угорсько-галицьке військо: "Видив же се Ростиславъ побѣже, и наворотипаша угре на бѣгъ"⁹³.

У 1248–1249 рр. Данило Романович разом із мазовецьким князем Земовитом увійшли у землю ятвягів. Воеводі, який очолив авангард галицько-волинського війська, "Лазореви же назадѣ бывшю с половци, нападаша на нь (ятвяги. – *М.К.*) крѣпко и хороговъ его отъяша". Лише унаслідок запеклого бою руським і мазовшанам пощастило перемогти ятвягів, що мужньо билися⁹⁴.

А 1253 р. Данило Романович здійснив вдалий похід до Чехії, метою якого було справити тиск на суперника його сина Романа, котрий недавно став австрійським герцогом, – чеського королевича Оттокара, – й змусити того залишити Австрію. Руські ратники осадили місто, яке галицький книжник назвав "Насильем". Тоді жителі міста, "видѣвше же многое множество полковъ устремление, не стрѣпѣша, но предашася; ... въземъ (руські. – *М.К.*) градъ, испусти колодники, и постави хоругвь свою (Данило. – *М.К.*) въ градѣ и обличи побѣду"⁹⁵. Як бачимо, і в цьому випадку поставлення хоругви на стіні або воротах міста означало переможне завершення кампанії.

Отже, давньоруські пам'ятки писемності насичені оспівуванням війни, головного й почесного заняття давньоруських мужів, оспівуванням воїнської звитяги і слави.

¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – СПб., 1871. – Т. IV. – С. 207–208.

² Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. – Л., 1976. – С. 7.

³ Слово о полку Игореве / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950. – С. 25 (Литературные памятники).

⁴ Поблизу Мінська, перед битвою розореного Ярославичами.

⁵ Повесть временных лет. – СПб., 1999. – С. 72.

⁶ Перед цим Ізяслав Мстиславич наказав "нарядити дружину из полков", тобто створив ударну військову групу, яка й досягла вирішального успіху.

- ⁷ ПСРЛ. Т.7. Летопись по Воскресенскому списку. – СПб., 1856 (далі – Воскресенская летопись). – С.53.
- ⁸ ПСРЛ. Т.1. Лаврентьевская летопись. Вып.2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Л., 1927 (далі – Лаврентьевская летопись). – Стб. 444.
- ⁹ *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси в XIII–XV вв. – Л., 1976. – С.34.
- ¹⁰ Летопись по Ипатскому списку. – С.310.
- ¹¹ Воскресенская летопись. – С.53.
- ¹² В'ячеслав Володимирович, брат Долгорукого, був у той час співправителем Ізяслава у Києві. Ростислав – брат Ізяслава.
- ¹³ Воскресенская летопись. – С.55.
- ¹⁴ Летопись по Ипатскому списку. – С.347.
- ¹⁵ Там само. – С.369.
- ¹⁶ Галицьке місто на рубежі з Київською землею.
- ¹⁷ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.77.
- ¹⁸ Галицько-Волинський літопис. – С.80.
- ¹⁹ Йдеться про військо Данила.
- ²⁰ Галицько-Волинський літопис. – С.87.
- ²¹ Цит. за кн.: *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси. – С.19.
- ²² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – М.;Л., 1950. – С.63, 78.
- ²³ Галицько-Волинський літопис. – С.84.
- ²⁴ Там само. – С.97.
- ²⁵ Летопись по Ипатскому списку. – С.293.
- ²⁶ Галицько-Волинський літопис. – С.98.
- ²⁷ *Котляр М.* Данило Галицький. – К., 2002. – С.200.
- ²⁸ Галицько-Волинський літопис. – С.82–83.
- ²⁹ Там само. – С.85.
- ³⁰ Там само. – С.89.
- ³¹ Там само. – С.106.
- ³² Летопись по Ипатскому списку. – С.303.
- ³³ Там само. Та сама розповідь див.: Воскресенская летопись. – С.56.
- ³⁴ Слово о полку Игореве. – С.15.
- ³⁵ *Рыбаков Б.А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. – М., 1971. – С.89. Учений посилається на відтворену в його праці «Древности Чернигова» реконструкцію антропологом М.М.Герасимовим черепа Всеволода «з гробниці у церкви 1186 р.»
- ³⁶ Галицько-Волинський літопис. – С.77.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Про переможні походи Мономаха у Половецький степ див.: Повесть временных лет. – С.117–129.
- ³⁹ Християнському, тобто руському, народові.
- ⁴⁰ Юрій або Георгій – християнське ім'я Ярослава.
- ⁴¹ «Слово о погыбели Русской земли» цит. за: *Орлов А.С.* Владимир Мономах. – М.; Л., 1946. – С.44.
- ⁴² Галицько-Волинський літопис. – С.95.
- ⁴³ Бану Фільню, командуючому угорським військом.
- ⁴⁴ Галицько-Волинський літопис. – С.108.
- ⁴⁵ Там само. – С.116.
- ⁴⁶ *Рыбаков Б.А.* Воинское искусство // Очерки русской культуры XIII–XV вв. – М., 1969. – Ч.1. – С.350–351.
- ⁴⁷ Там само. – С.351.
- ⁴⁸ Галицько-Волинський літопис. – С.97.
- ⁴⁹ Там само. – С.95.
- ⁵⁰ Там само. – С.113.
- ⁵¹ У битві з чехами, що тільки-но відбулася, поляки зазнали серйозних втрат.
- ⁵² Галицько-Волинський літопис. – С.114–115.
- ⁵³ Там само. – С.130.
- ⁵⁴ Слово о полку Игореве. – С.12.

- ⁵⁵ На мою думку, тут згадується Мстислав Мстиславич Удатний, який сидів на галицькому столі з 1219 по 1228 рр.
- ⁵⁶ Слово о полку Игореве. – С.23.
- ⁵⁷ Галицько-Волинський літопис. – С.100.
- ⁵⁸ Слово о полку Игореве. – С.18.
- ⁵⁹ Там само. – С.11.
- ⁶⁰ Повесть временных лет. – С.384–385 (Комментарий).
- ⁶¹ Там само. – С.21.
- ⁶² Новгороді-Сіверському.
- ⁶³ Слово о полку Игореве. – С.11.
- ⁶⁴ Там само. – С.13.
- ⁶⁵ Там само. – С.18.
- ⁶⁶ Слово о полку Игореве. – С.20.
- ⁶⁷ Дехто з генеалогів вважає, що Ізяслав був сином полоцького князя Василька Святославича (1132—1147), убитим у війні з Литвою (*Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle* – Roma, 1928. Tabl.VIII. – №19, 31). Д.Донський додає до цього, що Ізяслав був князем городенським і згодний із тим, що його вбили литовці (*Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч.1. [середина IX — начало XIV вв.]*. – Ренн [Франция], 1991. – С.88. № 214).
- ⁶⁸ Тут у значенні: “омрачил” (див. Словарь Срезневского).
- ⁶⁹ Тобто “сражен” (там само).
- ⁷⁰ Слово о полку Игореве. – С.24.
- ⁷¹ Там само. – С.25.
- ⁷² Галицько-Волинський літопис. – С.111.
- ⁷³ Там само. – С.104.
- ⁷⁴ Йдеться про нищівну перемогу Романа Мстиславича над ятвягами у 1197 р. (Летопись по Ипатскому списку. – С.471).
- ⁷⁵ Галицько-Волинський літопис. – С.119.
- ⁷⁶ Там само. – С.114.
- ⁷⁷ Див. про це: *Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник*. – М., 1944; *Рабинович М.Г. Древнерусские знамена (X–XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии*. – М., 1972.
- ⁷⁸ Див., напр.: *Лихачев Д.С. Комментарий исторический и географический // Слово о полку Игореве*. – С.390.
- ⁷⁹ ПСРЛ. Т.4. Новгородская IV летопись. Вып.1. – Л., 1925. – С.193.
- ⁸⁰ *Подобедова О.И. Миниатюры русских исторических рукописей*. – М., 1965.
- ⁸¹ *Рабинович М.Г. Указ. соч.* – С.171.
- ⁸² За цим зовнішньо нейтральним терміном у Київському й Галицько-Волинському літописах, звичайно, стоять бояри, в даному разі – члени партії, ворожої князю Ярославу.
- ⁸³ Летопись по Ипатскому списку. – С.342.
- ⁸⁴ Мабуть, ідеться про образ святого патрона, що його звичайно вміщували на лобній частині шолома (“прилбице”).
- ⁸⁵ Лаврентьевская летопись. – Стб.360.
- ⁸⁶ Йдеться про Новгород-Сіверський, в якому княжив герой “Слова” Ігор Святославич.
- ⁸⁷ Слово о полку Игореве. – С.11.
- ⁸⁸ Там само. – С.16.
- ⁸⁹ Лаврентьевская летопись. – Стб.376.
- ⁹⁰ Галицько-Волинський літопис. – С.95.
- ⁹¹ Там само. – С. 99.
- ⁹² Угорського воєначальника, дійсного командуючого ворожими силами в Ярославській битві.
- ⁹³ Галицько-Волинський літопис. – С.108.
- ⁹⁴ Там само. – С.111.
- ⁹⁵ Там само. – С.115.

War, courage and glory of Rus` warriors were the through topics of Old Rus` scribes. The article is written upon the material of Kyivan, Suzdal`s`kyi and Halyts`ko-Volyns`kyi chronicles of the 12th – 13th cc.

В.М.Горобець*

**ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНАТУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 50-Х рр. XVII ст.:
ВПЛИВИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В УКРАЇНІ
ТА ТРАНСФОРМАЦІЙ РЕГІОНАЛЬНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ**

У статті аналізуються тенденції розвитку зовнішньополітичної діяльності гетьманських урядів Богдана Хмельницького та Івана Виговського від часу укладення союзного договору з Москвою 1654 р. до зриву Гадяцької угоди з Річчю Посполитою 1659 р.

Українська революція ранньомодерної доби, поза всяким сумнівом, не лише стала однією з рубіжних віх історичного минулого українського народу, а й справила потужний вплив на долі багатьох його сусідів. Адже події середини другої половини XVII ст. істотно позначилися на перебігу політичних процесів у всьому центрально-східному європейському регіоні. На політичній карті Європи з'явилося нове державне утворення – Українська козацька держава (самоназва – Військо Запорозьке). Польсько-Литовська держава не лише втратила значну частину своїх "східних кресів", а й суттєво підупала у військово-політичному відношенні. Натомість Російська держава здобула Лівобережну Україну, поширила вплив, а згодом і підпорядкувала собі Запорозьку Січ і, найголовніше, добилася рішучого перелому на свою користь у давньому суперництві з Річчю Посполитою та заволоділа стратегічною ініціативою, отримавши сприятливі умови для успішного просування на Захід і побудови Російської імперії.

Проте перш, ніж це сталося, на теренах України протягом кількох десятиліть розгорталася надзвичайно жорстоке політико-військове протистояння, в ході якого далеко не останню і зовсім не пасивну роль відіграло українське козацтво як новий "руський" (згідно з тогочасною лексикою) політичний народ. Уже на самому початку революції, коли козацтво заявило про себе як про реальну контреліту Речі Посполитої (або, принаймні, її регіональну контреліту), яка усвідомлювала свою етнічну та релігійну ідентичність, конфлікт набув характерних ознак політичного сепаратизму, актуалізувавши тим самим тісний зв'язок подій в Україні із зовнішньополітичними факторами. Надалі усвідомлення необхідності розбудови Гетьманату, як окремишнього політико-адміністративного організму та, відповідно, легітимації нової, козацької, еліти України — неминуче висунуло на передній план проблему пошуку необхідного для тих умов місця нового державного утворення в структурі міжнародних взаємин, а враховуючи особливості функціонування ранньомодерного суспільства та способів його політичної організації пошуку шляхів узаконення певних стосунків із правлячими легітимними династіями тогочасної Європи. Саме від того, на чий бік і, що не менш важливо, на яких умовах схилиться козацька еліта, значною мірою залежав не лише напрям розвитку Української держави, а й до певної міри всієї Центрально-Східної Європи.

Аналізуючи шляхи розв'язання цієї проблеми наприкінці 50-х рр. XVII ст., варто насамперед зазначити, що у той час структуру міжнародної рівноваги Центрально-Східної Європи визначали дві хвилі геополітичних перегруповань, спричинені укладенням Переяславсько-Московської угоди 1654 р. Війська Запорозького з російським царем.

* Горобець Віктор Миколайович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб., завідувач центру соціальної історії Інституту історії України НАНУ.

Першою реакцією на Переяслав у сфері геополітичних перегрупувань став перехід Кримського ханату з табору союзників України до табору її противників, що засвідчило укладення військово-політичного союзу хана з польським королем. Наступна ж хвиля перегрупувань була пов'язана з оголошенням Швецією війни польському королю, що також являло собою відповідь одного з найважливіших геополітичних гравців тогочасної Центрально-Східної Європи на українсько-російський договір та, особливо, його перші результати – значні успіхи союзників у війні проти польського короля на землях Великого князівства Литовського і просування Москви до Балтики.

Усе це творило в регіоні принципово нову геополітичну реальність, яка вимагала від гетьманського уряду Богдана Хмельницького реалізації також принципово нових зовнішньополітичних концепцій. У чому ж полягала їх суть?

Основним методом реалізації поставленого українським керівництвом завдання утвердження Гетьманату як повноправного суб'єкта міжнародних процесів і зміцнення внутрішнього становища козацької верстви як нової політичної еліти Європи в той час визначаються насамперед наступальні українсько-російські військові операції, здійснювані в рамках угоди 1654 р. Із метою гарантування безпеки південних кордонів офіційний Чигирин активізує дипломатичні контакти з Османською Портою та Придунайськими князівствами. У відносинах із Кримом превалюють методи опосередкованого тиску (через Стамбул) та військової блокади силами південних полків, запорожців, а також донських козаків і калмиків, які перебували на службі московського царя. Як один із пріоритетних напрямів української зовнішньої політики протягом літа – першої половини осені 1655 р. розглядається курс на військову кооперацію зі Швецією¹.

Ще більше загострили політичну ситуацію в регіоні значні військові успіхи шведів. Легкість здобутих ними перемог та, що найголовніше, їх суспільно-політичне тло (добровільне визнання польською шляхтою протекції Карла X Густава) ускладнили діалог України зі Швецією, спричинили появу ультимативних вимог керівництва останньої щодо обмеження поширення козацьких впливів. Конфлікт інтересів сторін, що розвивається на тлі наростання напруження в українсько-російських стосунках і вторгнення кримських орд у південні райони України, восени 1655 р. зумовлюють відхід українських військ із Галичини. Водночас шведський фактор стимулює відновлення союзних відносин між Україною та Кримом, що відбувається 12 (22) листопада 1655 р. під Озерною. Нова союзна угода передовсім відповідала інтересам обох країн і разом із тим сприяла подоланню деморалізації польської влади, що в тих умовах також відповідало українським інтересам².

Уклавши восени 1655 р. із кримським ханом Озернянську угоду, Б.Хмельницький робить спробу впровадити в життя біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації України, а саме: налагодити союзницькі стосунки з Кримом при збереженні протекції московського царя.

У підходах до розв'язання проблеми українсько-польського конфлікту превалюють політичні методи. Використовуючи внутрішню нестабільність у Речі Посполитій, спричиненій шведським "потопом", гетьманський уряд прагне схилити її керівництво до визнання здобутків визвольної боротьби козацтва, причому з цією метою проводить консультації з впливовими польськими політиками в оточенні Карла X Густава й водночас активно демонструє готовність до ведення політичного діалогу з представниками Яна Казимира. Як своєрідну програму-максимум тогочасної зовнішньополітичної діяльності України варто розцінювати плани Б.Хмельницького щодо створення антитурецького альянсу європейських держав (у тому числі України, Росії та Швеції), що забезпечувало б міжнародне визнання Української держави і відволікало б сили головних суб'єктів геополітичної рівноваги Центрально-Східної Європи від ескалації регіональних конфліктів.

Невизначеність перспектив розвитку міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі внаслідок зав'язування тут складного, багаторівневого вузла геополітичних суперечностей, яка диктувала лінію поведінки головних суб'єктів тогочасної регіональної політики наприкінці 1655 р., залишалася домінуючим фактором міжнародних взаємин і впродовж першої половини 1656 р. Причому поступове затухання бойових операцій на теренах Центрально-Східної Європи супроводжується посиленням активізації дипломатичної діяльності сторін. Так, генеральний писар Війська Запорозького І. Виговський у листі до львівського коменданта К. Гродзиського від 1 лютого 1656 р. із цього приводу зазначав: "... З різних сторін трохи не щодня приходять сюди послы: з Угорщини, з Волощини, від хана й. м..."³.

Міжнародні взаємини ще більше ускладнюються з початком польсько-російського мирного процесу (весна 1656 р.). Варто зауважити, що офіційна Москва розпочала пошук шляхів примирення з польським королем передовсім через побоявання допустити істотне зміцнення позицій свого давнішого суперника – Шведського королівства, війська якого на кінець 1655 р. завоювали більшу частину Речі Посполитої. Зрозуміло, що ще більше, ніж Москва, у перемир'ї була зацікавлена Варшава, збройні сили якої виявилися неспроможними стримати наступ легіонів Карла X Густава. Насамперед схильність до пошуку компромісу з Москвою виявляла впливова у Великому князівстві Литовському партія Госевського-Сапег. Бойові операції царського війська та козацьких формувань наказного гетьмана І. Золотаренка на білорусько-литовському фронті в другій половині 1654–1655 рр. призвели до того, що більшість територій князівства зі столицею включно перебувала під контролем російської та української військової адміністрацій.

Ще однією вкрай зацікавленою польсько-російським замиренням стороною виступало Австрійське цісарство. Це пояснювалося тією обставиною, що офіційний Відень дивився на розвиток подій у північній війні насамперед із точки зору власних геополітичних інтересів. Отож, кожен тріумф Карла X Густава на півночі Польщі в цісарському оточенні сприймали як зростання могутності союзника шведів і непримиренного суперника іспанських Габсбургів – французької монархії, а отже, порушення геополітичної рівноваги в Європі на користь антигабсбурзької коаліції. З огляду на небезпеку занепаду позицій Габсбурзького дому та натомість посилення ролі Версальського двору найбільш ефективним було б негайне надання Віднем військової допомоги Речі Посполитій у її боротьбі зі Швецією. Однак дипломати з оточення Фердинанда III, зважаючи на умови Вестфальського миру, такий напрям розвитку подій у регіоні вважали поки що передчасним і свій вибір зупинили на іншому, сприйнятливішому з точки зору інтересів австрійської політики варіанті – примиренні Польщі з Росією та спрямування їхніх спільних зусиль проти шведів.

Із метою реалізації нових миротворчих намірів цісарського уряду з Відня до Москви вирушили Аллегретта де Аллегретіс і Йоганн Дітріх фон Лорбах, а Яну Лещинському та Яну Вельопольському, котрі прибули замість Єжи Любомирському до цісарської столиці, було влаштовано досить приязну зустріч⁴.

У Москві австрійські посередники запропонували уряду Олексія Михайловича укласти мир із Річчю Посполитою й розпочати військові дії проти Швеції. Уже 20 грудня 1655 р., під час другої зустрічі сторін, московські дипломати повідомили австрійських посередників про те, що цар погоджується прийняти їхні мирні пропозиції і хоче знати умови польської сторони. Визначення офіційною Москвою нових зовнішньополітичних перспектив зумовлює ситуацію, за якої під час аудієнції шведського посла, що відбулася наступного дня, йому було повідомлено про відмову від продовження переговорів щодо укладення союзної угоди з Карлом X Густавом⁵.

За таких умов у січні 1656 р. у Крошні відбулася нарада польського короля Яна Казимира із сенаторами, під час якої одним із центральних пунктів стояло питання пошуку можливості замирення з Москвою⁶. Учасники наради дійшли згоди щодо необхідності примирення з Росією, аби спільно виступити проти Швеції. За результатами наради до Москви було вислано посольство на чолі з маршалком оршанським Петром Голинським. Він передав царю Олексію Михайловичу особистого листа від Яна Казимира, а сенатори звернулися до московських думних бояр. У листах король і сенатори висловлювали найпалкіші побажання щодо досягнення примирення, причому сенатори, звертаючись до бояр, водночас зауважували стосовно своїх сподівань, що умови встановлення миру не будуть обтяжливими для Речі Посполитої.

У квітні з Москви до Варшави відбув царський гонець стряпчий Ф. Зиков, який мав передати Яну Казимиру грамоту Олексія Михайловича й узгодити можливості та умови замирення на польсько-російському фронті⁷. Трохи раніше, у березні 1656 р., із метою пошуку союзників у боротьбі зі Швецією до північноєвропейських держав із Москви відбув посланець царя стольник і князь Д. Ю. Мишецький. Головним пунктом призначення його подорожі була Данія, котра, на думку московських політиків, виступала природним опонентом шведів на Балтійському морі. Дискримінаційні щодо Данії умови Вестфальського миру 1648 р. ще більше загострили датсько-шведські стосунки. А тому в Москві сподівалися, що особисте звернення царя Олексія Михайловича до датського короля від 13 березня 1656 р. (як відзначають російські історики, цар уперше в історії дипломатії Російської держави власноручно підписав грамоту до Фредерика III⁸) і його заклик об'єднати війська і спільно виступити проти Швеції, гарантуватимуть підтримку з боку цієї північноєвропейської держави. По дорозі до Датського королівства Д. Мишецькому було наказано відвідати у Кенігсберзі курфюрста Бранденбурга, схилити його до миру з польським королем та вступу до антишведського союзу, а також зустрітися з герцогом курляндським.

Не очікуючи результатів дипломатичних акцій, тобто реально перебуваючи в повній політичній ізоляції, без союзників, 17 травня 1656 р. у супроводі церковного передзвону в Москві оголошують початок війни зі шведським королем Карлом X Густавом, а на початку літа російське командування розгортає наступ у Прибалтиці⁹.

Керівництво Війська Запорозького, розпочинаючи восени 1655 р. дипломатичну гру з Варшавою, як видно з аналізу тогочасної кореспонденції гетьманського уряду, не поспішало втягувати до неї Москву. Цілком логічно буде припустити, що балансування між Варшавою та Стокгольмом, Бахчисараєм і Москвою, між Варшавою й Москвою – визнавалося в Чигирині за найліпший за тих умов варіант ведення зовнішньополітичної гри. А тому й інформація про початок процесу пошуку шляхів замирення Російської держави з Річчю Посполитою (вона неминуче мала дійти до гетьманської резиденції раніше від офіційного повідомлення царського уряду про це, оскільки польська сторона не лише не приховувала від Хмельницького своїх намірів порозумітися з Москвою, а й, навпаки, намагалася розіграти цю карту в грі з ним, схилиючи його до укладення мирної угоди¹⁰) сприяла не активізації переговорів, а їх згортанню.

При аналізі моделі зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького першої половини 1656 р. звертає на себе увагу також той факт, що як перший варіант можливого розвитку зовнішньої політики, тобто політичний компроміс із Річчю Посполитою та військова співпраця з Кримським ханством як заслін для стримування Швеції, так і другий – створення антипольської коаліції як засіб радикального вирішення українсько-польського конфлікту, не виключали можливості збереження протекції московського царя, яка й надалі залишалася актуальною. Щоправда, навесні 1656 р. уряд Олексія Михайловича намагається встано-

вити контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини, факт чого промовисто засвідчила місія в Україну Л. Лопухіна. Так, у його посольському наказі, датованому квітнем 1656 р., ішлося про введення воєводської форми правління в козацькій Україні ("...без воєвод в черкаських городах быть непригоже..."), причому це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а і представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями щодо місцевого, некозацького населення – "...жилицких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадут и *расправу учнут чинить добрую* (вид. авт. – В. Г.)"¹¹. Наміри уряду Олексія Михайловича посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила й нова інструкція київським воєводам, надіслана з Москви 19 (29) квітня 1656 р.¹² Крім того, суттєво ускладнювали стосунки сторін і ті непорозуміння, які щоразу виникали на білоруських землях, і частота повторюваності яких засвідчувала становлення певної політичної тенденції (про що йтиметься далі). А тому, враховуючи названі вище обставини, можна з впевненістю констатувати, що повідомлення про можливе російсько-польське зближення в Чигирині об'єктивно не могло зустріти позитивного відгуку і підтримки.

Офіційну позицію Москви щодо мирних переговорів із польським королем Б.Хмельницький вперше почув, вочевидь, із уст царського посланця до Варшави стряпчого Ф. Зикова, котрий отримав у гетьмана аудієнцію 10 травня 1656 р. Невдовзі, на початку червня, до Богдана надійшла царська грамота, де офіційно викладалася позиція уряду Олексія Михайловича щодо примирення з Річчю Посполитою та намірах із нею "... в совете жить..."¹³.

Реакція українського керівництва на повідомлення про початок війни зі Швецією та наміри царського уряду укласти мир із Річчю Посполитою була різко негативною. Протягом літа Б.Хмельницький активно листується з Москвою, переконуючи царя та його оточення в помилковості обраного курсу й застерігаючи їх стосовно того, що, "...коли нині ляхам пощастить і шведа вигонять...", то король і шляхта неодмінно відмовляться від взятих зобов'язань щодо дотримання миру і "... всі землі на віру православну та на державу його царської величності будуть схилити"¹⁴.

У Москві залишилися байдужими до застережень Б.Хмельницького. Хоч, як засвідчив наступний розвиток подій, прогнози українського гетьмана виправдалися повністю. Більше того, вже під час наради короля із сенаторами стала очевидною недовговічність польсько-російського зближення. Насамперед учасники наради однозначно висловилися за примирення з Москвою, але за умови повернення козацької України в підданство польського короля. Крім того, одночасно з відправкою П.Голинського до Москви, з Варшави вирушили також у посольство до Стамбула В. Беневський та до Бахчисарая – Я. Шумовський. Інструкція, надана урядом Яна Казимира В. Беневському, зобов'язувала його, крім передання прохання про допомогу в умовах шведського "потопу", звернути також увагу керівництва Високої Порти на ту небезпеку, яку викликало не лише щодо Польщі, а й Туреччини, приєднання України до Московської держави¹⁵.

Ще більш рельєфно антимосковський характер тогочасної зовнішньополітичної діяльності Варшави засвідчувала вже згадана вище місія Я. Шумовського до Криму. Адже інструкція зобов'язувала посла головну увагу звернути на те, щоб за сприянням кримського хана розірвати українсько-російську приязнь. Перед Я.Шумовським було поставлено завдання переконати хана та його оточення в тому, щоб він усіма силами схилив українське керівництво до повернення під владу польського короля, що дозволило б тоді "...хану його милості особою своєю з усіма ордами та уродженому гетьману Війська Запорозького з усіма силами та можливостями [...] виступити проти Москви, аби їх витверезити. Щоб таким чином і Князівство Литовське звільнити, і Москву схилити до згоди як з королем ЙМ,

так і з ханом ЙМ. А якби Господь Бог допоміг, щоб король ЙМ і Річ Посполита шведів знесли, обернувся б тоді король ЙМ з усіма силами супроти Москви (вид. авт. – В. Г.)”¹⁶.

Після того як у Москві досить приязно зустріли королівського посла і під час розмов із ним окольничого Богдана Хитрово та начальника Посольського приказу Алмаза Іванова було домовлено про припинення бойових операцій на терені Великого князівства Литовського та взято обопільні зобов'язання сторін уникати сепаратних переговорів зі шведами аж доки не буде налагоджено російсько-польських відносин¹⁷, 7 липня 1656 р. Ян Казимир підписав інструкцію комісарам на переговори з послами московського царя. Вона передбачала декларування готовності польської сторони йти на примирення з царем, уладнати справи стосовно царських титулів (які з формального боку були приводом для початку російсько-польської війни). Однак у принципових питаннях як-то: територіальні поступки в Білорусі чи питання зверхності над Україною – позиція польського керівництва була досить категоричною. Інструкція допускала можливість задоволення територіальних претензій Москви лише коштом Стародубського повіту та частини князівства Смоленського, які відійшли до Речі Посполитої внаслідок переможної Смоленської війни кілька десятиліть тому.

Стосовно ж вирішення "української проблеми" Ян Казимир доручав комісарам повідомити царським послам, що він готовий "вибачити козакам усі їх провини" та відновити довоєнний стан речей (*modus vivendi*) між обома народами на основі засад Зборівської угоди 1649 р. Коли б присутня на переговорах українська сторона твердо стояла на ґрунті Переяславської угоди з Москвою, комісари мали б звернутися до Варшави за додатковими повноваженнями й інструкціями. Крім того, король наказував комісарам докласти максимум зусиль до того, щоб дискредитувати Б.Хмельницького в очах Москви, зокрема, наголошувати на його нелояльності цареві, що знайшло свій вияв у зносінах із ворогом московського монарха шведським королем¹⁸.

Таким чином, важко не помітити, що королівська інструкція від 7 липня 1656 р. у поєднанні з повноваженнями, наданими перед тим польським посланцям до Стамбула та Бахчисарая, однозначно свідчила про ставлення уряду Яна Казимира до переговорів із Москвою лише як на одне з нагальних тактичних завдань тогочасної польської політики, але не більше того. Головні суперечності в стосунках між Варшавою та Москвою не усувалися, а лише на деякий час гальмувалися у своєму розвитку¹⁹.

За таких умов на переговорах, що розпочалися 22 серпня 1656 р. у селищі Немежі під Вільно, чітко простежувалися дві протилежні за змістом тенденції: прагнення сторін до налагодження військового партнерства в умовах посилення позицій Швеції та, водночас, відсутність бажання йти на скільки-небудь серйозні територіальні поступки на українських і білоруських землях, які кожна зі сторін, хоч через різні мотивації, але з однаковою наполегливістю бажала бачити в межах своєї держави. Боротьба цих, протилежних за змістом, тенденцій і визначала перебіг перемовин у Немежі. Зокрема польська сторона вимагала повернення всіх утрачених у роки війни земель, у тому числі Смоленська та України, а також компенсацію понесених втрат. Так само і російські представники основу для порозуміння вбачали у визнанні Варшавою належності території України та Великого князівства Литовського до держави московських царів.

Українська сторона, отримавши з Москви запрошення на переговори, висувала вимогу, аби кордони Козацького Гетьманату включали в себе "володіння давніх князів руських". В усних переговорах зі стольником В. П. Кікініним старшина пояснювала, що в князівські часи кордони України проходили по Віслі і доходили до угорських земель. Як компромісний варіант пропонувалося встановити рубежі по Південному Бугу, "...а за рікою Бугом міст і повітів Малої Росії, Волині

і Поділля, заселених і порожніх, де були раніше міста, Польська Корона нехай не займає, не засідає і свого війська польського чи найманого – туди не посилає...”²⁰. У разі, коли б не вдалося зберегти старий кордон, гетьман пропонував вжити заходів, які б гарантували захист українського населення, яке залишилося б під владою польських королів. Зокрема пропонувалося ліквідувати унію, передати православним громадам всі захоплені раніше уніатами церкви та церковні маєтності, застерегти право на безперешкодне здійснення всіх обрядів, звільнення православного духівництва від податків і повинностей. Крім того, вимоги українського уряду стосувалися й гарантування політичних прав православної шляхти, а саме: безперешкодного допуску до всіх посад і урядів Речі Посполитої, вільного користування привілеями.

Зіткнення діаметрально протилежних інтересів сторін, цілком очевидно, робило безперспективним проведення переговорів. Із метою виходу з патової ситуації російська сторона запропонувала нівелювати суперечності через реалізацію акту династичної унії, а саме: обрання царя спадкоємцем бездітного Яна Казимира – варіант можливий “в принципі”, але – з огляду хоч би на несумісність політичних культур двох суспільств – абсолютно нереальний.

У умовах шведського “потопу” в Польщі та зростання політичних амбіцій щодо Шведського королівства 3 листопада 1656 р. в Росії було підписано Віленський трактат, який встановлював між Росією й Польщею стан перемир’я. Припинення воєнних дій базувалося на попередній домовленості сторін щодо елекції російського царя на польський трон, згоду на яку мав дати найближчий сейм. Передумовою вступу Олексія Михайловича на правління після смерті Яна Казимира мало стати прийняття ним спеціальних пактів-конвенцій, зобов’язання гарантувати всі права і привілеї католикам Речі Посполитої, а також реалізації ним своїх владних повноважень у Польсько-Литовській державі особисто, а не через свого намісника²¹.

Політичні наслідки російсько-польських мирних переговорів 1656 р. для характеру стосунків Війська Запорозького з Москвою зокрема та напрямів розвитку регіональних процесів загалом в історичній літературі знайшли неоднозначну оцінку. Так, польський історик Я. Качмарчик стверджує, що Богдан доволі спокійно сприйняв інформацію про події, які відбулись у Вільно, оскільки вже, принаймні, рік чекав приводу для розірвання “...нещасливої для козацтва угоди з царем...”, і тепер він його мав²². Близьку за змістом оцінку давав і американський дослідник Дж. Вернадський, котрий вважав, що переговори завершилися лише тимчасовим перемир’ям, що не завдало шкоди Україні, а тому згодом гетьман заспокоївся, хоча підозра у нього залишилася – “...медовий місяць царської вірності закінчився...”²³.

Натомість вітчизняні історики (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип’якевич, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков та ін.) розцінюють інцидент як рубіжну віху в історії союзницьких відносин Війська Запорозького та Російської держави. Зокрема В. Липинський стверджував, що дії московського уряду суперечили найважливішим політичним інтересам Української держави. Москва ставала союзницею Варшави, а тому мілітарний союз із нею втрачав для Війська Запорозького будь-який сенс. Більше того, при реалізації гетьманської програми державного будівництва протекція царського уряду відтепер була не лише зайвою, а й небезпечною і шкідливою. Тому, на думку вченого, відтоді пріоритетним напрямом гетьманської політики стає “унезалежнення” України від “агресивних” планів і дій Москви²⁴.

Сучасні дослідники В. Смолій і В. Степанков, будучи більш обережними у своїх оцінках, разом із тим констатують той факт, що Хмельницький, розчарувавшись у політиці Москви, вносить суттєві корективи до зовнішньополітичного кур-

су Війська Запорозького²⁵.

Прибічник ідеї польсько-російського зближення в середині – другій половині XVII ст. польський історик З. Вуйцик розцінює Віленське перемир'я як значний обоюсторонній успіх сторін, який дозволив їм хоч на короткий час спільно виступити в одному антишведському таборі²⁶.

На наш погляд, справедливіше буде розглядати Віленське перемир'я лише як успіх польської дипломатії, яка, завдяки досягнутим у Немежі домовленостям, змогла відтягнути частину військ із російського фронту на шведський. Крім того, позитивні наслідки для Варшави мало перемир'я і в контексті суперництва за Україну, оскільки українсько-російські суперечності, що поволи визрівали протягом попередніх двох років, з осені 1656 р., тобто в поствіленський час, набувають якісно нового звучання. А це, у свою чергу, дозволяє польському керівництву вже у першій половині 1657 р. здійснити спроби політичного розв'язання "української проблеми" через досягнення нових сепаратних, цього разу з Україною, домовленостей.

Як уже зазначалося вище, Б.Хмельницький із самого початку негативно ставився до перспектив російсько-польського примирення та початку війни зі Шведським королівством. Ще напередодні Віленського з'їзду гетьман у листі до київського воєводи А. Бутурліна з тривогою зазначав: "Чули ми, військові люде й. ц. в. й з шведами вже [...] задор учинили – бозна, як то воно далі піде..."²⁷. Історики цілком слушно зазначають із цього приводу, що гетьманський лист містить не лише гостру критику зовнішньополітичної діяльності Москви, а й пряме попередження стосовно намірів українського керівництва проводити власний зовнішньополітичний курс: "Ми, вважаючи незручним в таких обставинах роздражувати на себе всіх сусідів, волимо мати собі приятелів, ніж неприятелів..."²⁸.

Аналізуючи причини негативного ставлення українського керівництва до перспективи російсько-польського замирення, на нашу думку, не варто обмежуватися лише кінцевими постановами немезької комісії. Багато значило й те тло, на якому вони відбувалися – іноді реальне, іноді дещо надумане. Насамперед тут слід мати на увазі реваншистські наміри та заяви польського керівництва стосовно можливості використання мирного діалогу з урядом Олексія Михайловича для повернення під владу короля козацької України. А також не забувати й про те, що на певних етапах розробки засад російської політики щодо Швеції та Речі Посполитої допускалася можливість уступок польській і литовській елітам коштом, у тому числі й інтересів українського козацтва взамін за їх підтримку в боротьбі зі шведами, або ж – при сходженні Олексія Михайловича чи його нащадка на королівський престол Речі Посполитої. Зокрема на переговорах із литовською знаттю, очолюваною литовським гетьманом П.Сапегою, російські дипломати від імені царя давали обіцянки звільнити всі зайняті російськими військами землі впливового магната та його прибічників²⁹. Ще більш негативними могли бути наслідки від обіцянок, переданих польському керівництву московськими політиками через ротмістра М.Сухтицького на початку березня 1656 р. Серед іншого, йшлося про те, що в разі принесення польською та литовською шляхтою присяги цареві, останній "...положит на милость, поволит полскому королю Полшою владеть по ево смерть...", а по смерті Яна Казимира Велике князівство Литовське, Русь і Підляштя, які наразі знаходяться під владою царя, знову об'єднуються з Річчю Посполитою³⁰. Неодноразовими були також і роз'яснення російської сторони стосовно небажання царя жалувати на новоприлучених до Російської держави території російське дворянство землями та позбавляти місцеву шляхту їх законних володільницьких прав³¹. Зрозуміло, що з огляду на стурбованість оточення Олексія Михайловича за результати суперництва зі Шведським королівством, такі політичні заяви, можливо, й мали певні резони. Однак із точки зору застереження інтересів нової владної еліти козацької України будь-який натяк на можливість реституції прав старої еліти Речі Посполитої на українських землях являв смертельну загрозу, а, відтак, не міг знайти тут схвалення.

Загроза зовнішньополітичної ізоляції Війська Запорозького та ігнорування Москвою позиції офіційного Чигириня щодо напрямів міжнародної політики і неможливості завдання шкоди соціальним інтересам козацтва підштовхують гетьманський уряд Б. Хмельницького до коригування свого зовнішньополітичного курсу на основі закладання в його підвалини принципу надання пріоритетів союзам із вороже налаштованими щодо Корони Польської державами. Уже у жовтні 1656 р. гетьман підписує договір про дружбу з представниками трансильванського князя, а в другій половині січня 1657 р. поновлює українсько-шведський діалог.

Варто відзначити, що в умовах воєнного протистояння з Москвою позиція шведського керівництва щодо територіальних претензій Війська Запорозького в Західній Україні значно пом'якшується внаслідок його значної зацікавленості в укладенні військово-політичного союзу з козаками. Так, уже в травні 1656 р. Карл X Густав писав Хмельницькому про те, що виникли нові обставини – "...порухивши записану угоду, без усяких приводів, великий московський цар з Лівонії спрямував проти нас військо...", а тому пропонував якнайшвидше надіслати повноважних послів для оформлення приязні³². У доповіді державній раді 17 липня 1656 р. король категорично заявив: "Що стосується козаків [...], то ми маємо намір [...] спробувати їх з московітами роз'єднати, чим би була досягнута для нас вигода..."³³. Щоправда, Карл X Густав найважливішим своїм союзником у боротьбі з Річчю Посполитою та іншими католицькими державами Центральної Європи, очевидно, й надалі вважав трансильванського князя. Аби схилити Д'єрдя II Ракоці до воєнного союзу антипольського спрямування, шведський король і погоджувався на передачу йому Белзького та Руського воеводств, а також Перемиської і Сяноцької земель, на які претендувало керівництво Війська Запорозького. Передбачаючи ж негативну реакцію Хмельницького на суть таких шведсько-трансильванських домовленостей, Карл X Густав доручив своєму слові Г. Веллінгу будь-що пом'якшити невдоволення козацької старшини від передачі трансильванському князеві Червоної Русі, населення якої сповідувало "грецьку віру"³⁴.

Шведсько-трансильванські переговори про воєнно-політичну співпрацю розпочалися 21 серпня 1656 р. і тривали більше трьох місяців, завершившись укладенням 16 грудня Раднотського договору. Варто зазначити, що цей договір виходив за рамки звичайної двосторонньої угоди, оскільки передбачав принципову зміну конфігурації політичної карти Центрально-Східної Європи (у польській історіографії договір класифікується як перша спроба розподілу земель Речі Посполитої), а також тим, що мав на меті залучення до союзу низки держав регіону, керівництво яких було гостро зацікавлене в протистоянні загрозі польсько-російського зближення, зафіксованого фактом Віленських переговорів.

Відразу по завершенні трактатів із представниками Д'єрдя II Ракоці один зі шведських послів Г. Веллінг отримав наказ і ордер Карла X Густава на від'їзд до Чигириня (другий посол Г. Штернбах залишався при трансильванському князеві і мав супроводжувати його в поході на коронні землі). Такий сценарій проведення зовнішньополітичної гри було ухвалено шведським королем ще в середині жовтня, тобто ще до завершення переговорів у Трансильванії. Приблизно тоді ж було розроблено і посольський наказ Веллінгу на його місію в Україну. Наказ зобов'язував посла донести до керівництва Війська Запорозького готовність шведського короля визнати за гетьманом три колишніх воеводства Речі Посполитої, а саме: Київське, Чернігівське та Брацлавське. Стосовно ж долі західноукраїнських земель – інструкція містила дипломатичну відмову, констатуючи таке: "Коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Русі, його королівська величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати

князеві трансильванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб по-приятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з князем трансильванським, і справедливі бажання п. гетьмана задовольнити..."³⁵.

Москва була однією з небагатьох європейських країн, яка висловила рішучий протест проти Раднотських домовленостей. Посол Олексія Михайловича поставив перед трансильванським князем Д'єрдем II Ракоці вимогу про виведення військ із Польщі, погрожуючи в протилежному разі виступити на захист останньої. Одночасно царські війська перейшли в наступ в Інфляндії, надаючи тим самим ефективну військову допомогу Польщі. Натомість Б. Хмельницький, як відомо, 10 січня 1657 р. відрядив на допомогу трансильванському князеві сильний експедиційний корпус на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем, що суперечило умовам Віленського перемир'я і переконливо свідчило про повне ігнорування їх змісту з боку гетьманського уряду.

Водночас на переговорах зі шведським послом козацька старшина наголошувала на тому, що "...з трансильванським князем та з обома господарями – молдавським і волоським, утворено союз...", повідомляла про відправку на допомогу Ракоці сильного козацького війська на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, яке відбулося, однак, "...не на основі нового союзу з ним, але тому, що довідалися про його союз з королем..."³⁶, але від підписання угоди, на запропонованих Карлом X Густавом умовах, відмовлялася.

Таким чином, у нас немає підстав класифікувати похід А. Ждановича в Польщу як такий, що відбувався в рамках Раднотської угоди. У першій половині 1657 р. система міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, на нашу думку, мала таку конфігурацію: з одного боку, Раднотська коаліція у складі Швеції, Трансильванії та Бранденбурга, з діяльністю якої солідаризувалися (передовсім через угоди з Трансильванією) Молдавія, Валахія й Військо Запорозьке; а з другого, – Річ Посполита та Російська держава, з їх нечисленними політичними союзниками (насамперед – Австрією).

Згідно з донесенням Г. Веллінга, приєднання Війська Запорозького до Раднотської коаліції і підписання союзної угоди зі шведським королем було можливим лише за умови визнання останнім за ним "...права на всю стару Україну або Роксоланію, де була грецька віра і мова ще існує – до Вісли, щоб вони могли затримати те, що здобули своєю шаблею." Посол був переконаний у тому, що, коли б він мав таку декларацію, скріплену підписом і печаткою Карла X Густава, "...то можна було б легко покінчити з союзом..."³⁷.

Незалежницька політика Богдана Хмельницького на зовнішньополітичній арені викликає різко негативну реакцію Москви. Варто зауважити, що уряд Олексія Михайловича розглядав договірні норми, зафіксовані Переяславсько-Московським договором 1654 р., як відправні на шляху більш тісної інтеграції України до Московської держави у майбутньому. А тому протягом першої половини 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств, які очолювали такі впливові царські сановники, як думний дяк Аврам Лопухін, стольник Василь Кікін, окольничий Федір Бутурлін, стрілецький голова Артамон Матвеев та царський дворянин Іван Желябужський. Їхні посольські накази й інші офіційні документи, дотичні до справи їх дипломатичної місії, переконливо свідчили про зміну тональності політики офіційної Москви стосовно взаємин із Військом Запорозьким. Так, уже наказ стольникові В. Кікіну, відряженому в Україну в лютому 1657 р., на думку М. Грушевського, показав, що уряд Олексія Михайловича ще ніколи не брав такого "прикрого" тону у відносинах із гетьманом та його адміністрацією, закидаючи козацькій старшині порушення присяги, нелояльності щодо суверена та, відповідно, лякаючи карою божою за неправду і відступництво від даного цареві слова³⁸.

Концептуальні засади нового московського курсу щодо українських справ знайшли своє відображення і в матеріалах посольства Ф. Бутурліна, котрий відвідав Гетьманщину в травні – червні 1657 р. Слід зазначити, що у травні до Москви з Польщі прибув гонець К.Монтремович, який передав уряду Олексія Михайловича прохання короля чинити тиск на Б.Хмельницького, щоб той відстав від шведського короля і трансильванського князя, які, згідно з чутками, що дійшли до поляків, уклали антипольську союзню угоду про передачу корони польського короля Д'єрдю II Ракоці, підпорядкування Литви, Білорусі й України до Бугу козацькому гетьману, а Пруссії і Жмуді – Карлу X Густаву³⁹.

За умов, що склалися на весну 1657 р., висловлені царським окольничим Ф.Бутурліним претензії на адресу гетьманського уряду переважно зводилися до справи із зволіканням запровадження в українських містах інституту царських воєвод, невиконанні зобов'язань щодо надходження податків з України до царської скарбниці, відмові в наданні земельних наділів у Києві московським стрільцям, неприведенням до присяги цареві гетьманича Юрія тощо. Водночас із матеріалів посольства Ф.Бутурліна стає зрозумілим, що найбільше в поведінці гетьманської адміністрації Москву непокоїв її зовнішньополітичний курс, передовсім укладення союзнницької угоди з Трансильванією та "...злее того [...], что гетман и все войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества – Свейским Карлом Густавом королем..."⁴⁰.

На початку червня в Україну відбув із Москви царський дворянин І. Желябужський, який мав не лише зібрати інформацію про стан справ у Війську Запорозькому, з'ясувати настрої окремих станів і суспільних груп, а й повести антигетьманську агітацію, використовуючи міжстанові та соціальні суперечності, що набирали сили, й активно декларуючи третейські функції московської монархії у конфліктах, що розгоралися. До Москви царський емісар надсилав інформацію про зростання антигетьманських настроїв у козацькому війську, нарікання на дії козацької адміністрації з боку представників інших суспільних груп та натомість зростання на цьому ґрунті промосковських настроїв, особливо у лівобережній частині України. Зокрема І. Желябужський повідомляв у Посольський приказ, що під час розмови з ним війт Стародуба нарікав на те, що вони, міщани, присягали московському цареві, а володіють ними гетьман і старшина, "...і нині ми від їх панування в кінець гинемо [...], а очікуємо милості ми від воєвод государя..."⁴¹. Крім того, Желябужський описував невдоволення рядових козаків і міщан діями гетьманського уряду на міжнародній арені, зокрема його втручанням у трансильвансько-польську війну, тощо. Очевидно, місія царського дворянина в Україні не обмежувалася лише збором інформації, а й мала на меті проведення певних агітаційних акцій. Недаремно ж трохи згодом І.Виговський категорично заявляв, що "...перші бунти почались у війську від посланця царської величності Івана Желябужського..."⁴².

Зіткнувшись із жорсткою позицією московського керівництва в питанні зовнішньополітичної самостійності Чигириня, український гетьман, незважаючи на критичний стан здоров'я, намагається послідовно відстоювати обраний курс. Так, під час переговорів з окольничим Ф.Бутурліним на початку літа 1657 р. Богдан Хмельницький рішуче відкинув претензії московських представників як такі, що не мають під собою реальних підстав, або втратили їх внаслідок сепаратних дій Москви, що завдали шкоди інтересам Війська Запорозького (передовсім малися на увазі обставини російсько-польського примирення). На вимогу московських послів розірвати стосунки зі Швецією гетьман категорично відповів: "...Від Свейського де короля ніколи не буде відлучений, тому що в них дружба і приязнь, і згода давня [...], і Шведе де люди правдиві, всяку дружбу і приязнь дотримують, на що слово дають...", натякаючи, очевидно, тим самим на недотримання московським царем свого слова стосовно допомоги Війську Запорозькому в боротьбі з

Річчю Посполитою, "...а царська де величність над ним, гетьманом, і над усім Військом Запорозьким вчинив був немилосердя своє: помирившись з Поляками, хотів нас віддати полякам у руки..."⁴³. Крім того, у розмові з послами гетьман піддав гострій критиці стратегію зовнішньополітичної діяльності офіційної Москви: "...Тільки де мені, гетьману, дивно, що йому, великому государю [...], бояри доброго нічого не порадять: коруною Польською ще не оволодів і миру довершеного ще не привели, а з іншим панством, зі Шведами, війну почали!"⁴⁴.

Не менш різкими були відповіді Б.Хмельницького і на вимогу російської сторони стосовно перебування царських воєвод в українських містах і надходженні з України податків до Москви. На переговорах 10 червня (ст. ст.) Богдан заявив окольничому Ф. Бутурліну, що "...судді де Самойлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував і в нього на думці не було, щоб царська величність у великих містах: в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині велів бути своєї царської величності воєводам"⁴⁵. Приблизно такими ж за тональністю були відповіді Хмельницького і на інші претензії російської сторони.

Проте літо 1657 р. було не найкращим часом для демонстрації Чигирином незалежницьких устремлінь, а надто у стосунках із Москвою. Участь українських військ у виправі князя Д'єрдя II Ракоці на землі Корони Польської вкрай загострила українсько-кримські стосунки. У даному контексті варто звернути увагу на той факт, що трансильванський правитель, будучи васалом Порти, перед тим, як підписати союзну угоду зі шведським королем, звернувся за відповідним дозволом до султана. Позицію офіційного Стамбула з цього приводу виклав новий великий візир Мехмед Кепрюлю, і зводилася вона до таких принципових позицій: князь міг виступити проти Польщі в складі допоміжних частин, але після того, як отримає від султана спеціальний дозвіл на похід – атнаме. А сходження Ракоці на польське королівство могло відбутися лише за умови відповідного звернення поляків до Мегмеда IV, що не вписувалося в плани першого, котрий намагався діяти як самостійний правитель і саме у такий спосіб вів переговори з курфюрстом бранденбурзьким Фрідріхом Вільгельмом⁴⁶. Незалежницькі устремління Д'єрдя II драгували як Стамбул, так і Бахчисарай. Однак невдоволення кримської еліти значно посилювалося ще й тому, що її поєднувала з Польщею союзна угода, а крім того, ханський уряд безуспішно прагнув змусити князя приносити Криму щорічні "дари", аналогічні тим, що їх отримувала Порта. За таких умов наказ високого дивану про покарання занадто самостійного васала зустрів у Криму неприхований ентузіазм. У середині червня 1657 р. проти Ракоці виступило декілька десятків тисяч орди, а перед тим, уже 7 травня (ст. ст.), брацлавський полковник М. Зеленський інформував гетьмана, що хан "...Днепр перешод, стоить под Конкою [...]. Дедиш Акея имеет итти под Каменец к Ляхом, чтоб совокупитись..."⁴⁷. Досить тривожна інформація щодо можливого вторгнення Орди на українські землі надходила і з інших джерел⁴⁸.

Ситуація істотно ускладнювалася ще й тим, що в Козацькому Гетьманаті дедалі виразніше проступають обриси глибокого внутрішнього конфлікту. Майнова диференціація суспільства, стрімке зростання владних можливостей козацької старшини (на шкоду іншим верствам населення), ігнорування нею соціально-економічних інтересів селянства та рядового козацтва викликають загострення соціальних антагонізмів, які на середину весни 1657 р. знаходять вияв у антигетьманських виступах на Запорозжжі, що влітку перекидаються і на гетьманське військо. Критичний стан здоров'я Б.Хмельницького спричиняє посилення міжкланової боротьби у середовищі козацької еліти⁴⁹.

За таких умов гетьманський уряд змушений був пом'якшити свою позицію в стосунках із Москвою, а також проводити виважену зовнішню політику. Саме тому, на наш погляд, Богдан, висловивши 10 червня (ст. ст.) рішучий протест проти претензій московського керівництва, вже через день не лише значно пом'як-

шив свої висловлювання з цього приводу, а й доклав зусиль до того, щоб дезавувувати попередні заяви. Ще активніше у цьому напрямі діяв генеральний писар І. Виговський⁵⁰, котрий, вочевидь, у такий спосіб розпочинав свою елекційну боротьбу.

Ще на початку травня гетьман відправив до Москви свого посла Ф. Коробку, аби той роз'яснив царським сановникам критичність ситуації, що склалася на кордонах Гетьманату. Протягом липня 1657 р. гетьманський уряд тричі звертався з листами до белгородського воєводи князя та окольничого Г. Ромодановського, прохаючи його негайно надати військову допомогу Україні. Листи аналогічного змісту в той час відправляються й до Москви, цареві Олексієві Михайловичу та його сановному оточенню – ближнім боярам І.Милославському і Б.Морозову, думному дякові А. Іванову⁵¹.

Посол шведського короля Г.Лільєкрон, який прибув в Україну влітку 1657 р. передовсім для того, аби розірвати союз козаків із Москвою й укласти шведсько-український військово-політичний альянс, проаналізувавши ситуацію, яка склалася у Війську Запорозькому, та настрої його керівництва, дійшов висновку про неможливість виконання покладеного на нього завдання⁵².

Зважаючи на критичний стан здоров'я гетьмана Б.Хмельницького, шведські дипломати поклали надії на поліпшення умов для шведсько-української військової співпраці вже за його наступника⁵³. Але варто зауважити, що шведи не були вельми оригінальними у своїх сподіваннях. До цілком вірогідної зміни українського керівництва готувалася і Москва, сподіваючись нав'язати останньому конкретніші й жорсткіші зобов'язання щодо суверена, ніж ті, що їх мав Богдан. Так, ще у середині лютого 1657 р., одержавши інформацію про хворобу Б.Хмельницького, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В.Кікіну, будучи в Україні, "...провідувати, кого Військом Запорозьким хочуть вибрати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського, чи іншого кого, чи *про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом* (вид. авт. – В. Г.)..."⁵⁴. Із часом сподівання московських політиків на активну роль царських представників в елекційному процесі зросли, і в червні Ф.Бутурлін доносив Олексієві Михайловичу з України, що рішення Корсунської старшинської ради про передачу булави гетьману Юрію не слід приділяти надто серйозну увагу, оскільки "...після смерті гетьмана буде тому слову відміна, *те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде* (вид. авт. – В. Г.)"⁵⁵.

Такими були сподівання московських політиків. Очевидно, не менш припадні перспективи вабили і представників інших зацікавлених співпрацею з Україною держав. Згідно з інформацією царського окольничого Ф. Бутурліна, у середині червня в Чигирині перебували, крім посольства московського царя, також дипломатичні місії від шведського короля, трансильванського князя, молдавського та валаського господарів. З інших повідомлень довідуємося, що невдовзі до гетьманської резиденції прибув також і посланець турецького султана. У Варшаві завершувалася підготовка до повторної відправки в Україну дипломатичної місії волинського каштеляна С. Беневського⁵⁶. Тобто, все свідчило про те, що боротьба за Україну, а отже, і змагання в середині українського суспільства та у середині його політичної еліти – невдовзі мають розгорітися з новою, можливо, навіть, небаченою раніше силою.

Прихід до влади в Україні восени 1657 р. колишнього генерального писаря Івана Виговського та перші його кроки на зовнішньополітичній арені переконували в прагненні нового керівництва повною мірою зберегти поліваріантність української політики у цій сфері. Так само, як і Хмельницький, Виговський одним зі

своїх пріоритетів визнає раднотський курс, у контексті якого у середині серпня (ще як генеральний писар) підписує союзницьку декларацію з представником трансильванського князя, а наприкінці жовтня (вже як повноправний гетьман) укладає угоду зі шведським королем.

Всіма наявними засобами Виговський намагається продовжити курс попередника і в стосунках із московським царем. Спочатку, як видно із власних записів І.Виговського, він розраховував прийти до бурави українського правителя не всупереч, а за допомогою царського уряду. Саме про це він говорив у літці 1657 р. послові трансильванського князя Ф. Шебеші. Зокрема претендент на гетьманство ділився з послом конфіденційною інформацією стосовно того, що московський цар обіцяв віддати йому Україну в його руки, щоб він нею розпоряджався⁵⁷.

Так само традиційно виглядають спроби І.Виговського примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонує свої посередницькі послуги як Стокгольму, так і Москві. Досить чітко простежується наступництво зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського і в стосунках із Кримом і Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника, у другій половині вересня гетьман відправляє до Бахчисарая листа, де зобов'язується виконувати взяті Хмельницьким зобов'язання (Л. Капуста вже 10 червня 1657 р. під час перебування у Стамбулі запевняв султанський уряд щодо відновлення українсько-кримської приязні; цю ж інформацію підтверджував і ханський представник), та водночас забороняє запорозьким козакам виходити на Чорне море, аби не спровокувати конфлікт із турками й татарами⁵⁸.

Абсолютно безпідставними виглядають твердження дослідників стосовно того, що вже з перших днів гетьманування І.Виговський стає на шлях порозуміння з Варшавою і тим самим ламає традиції попередника у цій сфері. Насамперед варто зазначити, що початок українсько-польського діалогу було покладено ще за правління гетьмана Богдана Хмельницького. Так, уже наприкінці зими – на початку весни 1657 р. до Чигириня прибуває спочатку посередник від австрійського цісаря – П.Парцевич, а слідом за ним – особистий представник польського короля луцький писар С.Беневський. У ході його переговорів з українським гетьманом той навіть пообіцяв надіслати польському королю військову допомогу, що, правда, за умови визнання останнім правомочності успадкування гетьманічем Юрієм Хмельницьким влади в Україні після смерті батька⁵⁹.

Реляції С.Беневського, листи гетьмана та генерального писаря Війська Запорозького до польського короля, а також власні оцінки результатів переговорів з боку королівського посланця й чутки, що їх супроводжували, – все це викликає у Варшаві стан ейфорії стосовно можливості швидкого залагодження "української проблеми" політичними методами⁶⁰.

Суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигириня та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом⁶¹ дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію Беневського як таку, що реально започаткувала Гадяцький процес. Так, згідно з твердженням Я. Качмарчика, Гадяцька угода являла собою виконання останньої волі Б. Хмельницького⁶².

Однак, на наш погляд, нечисленні документальні пам'ятки, що відображають хід чигиринських переговорів навесні 1657 р., у поєднанні із порівнянням політичних процесів, які відбувалися в той час як усередині України, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки значення названих подій для розвитку українсько-польського політичного діалогу. Насамперед звертає на себе увагу той незаперечний факт, що поштовхом для польського керівництва до початку пересправ із Хмельницьким стала нова геополітична реальність, породжена Раднотськими домовленостями 1656 р. Розбиття Раднотської коаліції та нейтралізація

планів територіального розчленування Речі Посполитої було пріоритетним завданням тогочасної польської політики.

Із боку ж українського гетьмана налагодження дипломатичних контактів із Варшавою перебувало в генетичному зв'язку з планами утвердження в Україні монархічної форми правління й успадкування гетьманської влади молодим гетьманом Юрієм Богданом, як видно з інформації Беневського, пов'язував із польським двором справу міжнародного визнання правомочності елекції Юрія. Проте реальні кроки гетьманського уряду навесні – влітку 1657 р. аж ніяк не засвідчують його намірів щодо примирення з Річчю Посполитою. Зокрема переконливим доказом цьому слугував похід українських військ на чолі з А. Ждановичем у Польщу та його спільні з трансильванськими військами воєнні акції там⁶³.

Наявні сьогодні документальні матеріали не дають підстав для того, щоб хоча б гіпотетично стверджувати стосовно намірів обраного після смерті Б.Хмельницького гетьманом І. Виговського кардинально змінювати курс попередника у стосунках із варшавським двором. Зокрема вже згаданий вище посол трансильванського князя доносив із Чигирина, що новий український правитель "...хоче залишитися царським підданим [...], хоче завоювати для царя Польщу..."⁶⁴.

За таких умов повторна місія польського посла С. Беневського до Чигирин у серпні–жовтні 1657 р. із метою відриву України від Москви – завершується безрезультатно. Оповідючи про перипетії своєї подорожі в Україну папському нунцію Відоні, посол, зокрема, відзначав той факт, що серед козаків він "...наражався на велику небезпеку, опинившись посеред розбрату, який панує там у них..."⁶⁵. Сучасник подій, українсько-польський літописець Й.Єрлич також зазначав, що "...дуже погано пана волинського [каштеляна. – В. Г.] приймали і поводилися з ним; з десяток тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів"⁶⁶. Єдиним реальним наслідком поїздки С.Беневського в Україну стало продовження перемир'я до Великодня (який у тому році випадав на 21 квітня).

Перший сигнал стосовно необхідності пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій поступив із Москви, звідки протягом серпня – першої половини жовтня до Чигирин один за другим прибувають декілька царських посольств із вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського монарха як прелімінарну умову для визнання сюзереном правомочності гетьманської елекції⁶⁷.

Водночас варто зауважити, що "московський сигнал" був, можливо, найбільш виразним, але не єдиним. Крім тривожних новин із Північного Сходу, значне занепокоєння офіційного Чигирин викликали також повідомлення, що надходили із Заходу та Півдня. Зокрема, як уже зазначалося вище, у жовтні 1657 р. І.Виговський, продовжуючи раднотську політику Б.Хмельницького, підписує Корсунський договір зі Швецією. Однак провал комбінованого удару раднотських союзників по Польщі навесні–влітку 1657 р. суттєво підірвав військові можливості та політичну єдність коаліції. Крім втрат українського корпусу А.Ждановича, Д'єрдь II Ракоці був змушений підписати принизливий для себе мир із польським королем і вийти з коаліції. Слідом за цим електор бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм перейшов із табору союзників Швеції до її противників. Після смерті "некоронованого монарха" Великого князівства Литовського – гетьмана Я.Радзивілла литовські дисиденти почали стрімко втрачати політичну вагу в країні і вже не могли бути поважним союзником шведського короля Карла X Густава. За таких умов останній втрачав інтерес до України і спрямував усі свої зусилля на відновлення позицій на північному узбережжі Європи.

Не менше, якщо не значно більше, занепокоєння українського гетьмана викликали і "південні новини". Зокрема кримський хан Мегмед IV Гірей, довідав-

пись про кризу в українсько-російських стосунках, на початку грудня 1657 р. закликав Яна Казимира "знести козаків", для чого "...зараз є час і погода [...], оскільки між ними і Москвою дуже тяжкі стосунки і сваряться між собою...". Водночас хан переконував і уряд турецького султана Мегмеда IV спрямувати війська, що були зосереджені на той час поблизу Адріанополя, не в Албанію проти венеціанців, а в Україну – проти козаків⁶⁸. Причому, як видно з листа архієпископа гаазького Паїсія до московського царя Олексія Михайловича від 8/18 жовтня, аргументи Мегмеда IV Гірея бралися до уваги в Надбосфорській столиці й оточення султана реально готувалося до вторгнення в Україну. Зокрема гаазький владика був переконаний, що країну козаків буде знищено, якщо православний монарх не надасть їм допомоги⁶⁹.

Крім зовнішньополітичних чинників, що восени 1657 р. мали досить виразну тенденцію до швидкої зміни, причому не на користь українських інтересів, значний вплив на трансформацію зовнішньополітичного курсу уряду І.Виговського мали мотиви внутрішнього плану, а саме: політична криза в Україні. Насамперед варто зауважити, що першим провісником майбутньої конфліктної осі "гетьманський уряд – січове товариство" став антигетьманський виступ на Запорожжі ще взимку 1650 р. на чолі з козаком Домонтівської сотні Черкаського полку Я.Худолієм. Хмельницький стратив самопроголошеного гетьмана і рішучими діями придушив заколот. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І, як уже зазначалося вище, під час чергового послаблення гетьманської влади (викликаного хворобою Б.Хмельницького) навесні 1657 р. Запорожжя знову стає центром антигетьманських заворушень і звідти лунають погрози "...йти на гетьмана і на писаря, і на [пол]ковників, і на иных начальных де..."⁷⁰.

Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, лежала насамперед у площині соціальних суперечностей: "...Розграбить и побить за то, что де они, гетман и писарь, и полковники, и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел, и деревень емлют себе поборі больше и тем самым они [бога]теют, а им, козакам, ничего не дают"⁷¹. А тому намагання наступника Б.Хмельницького гетьмана І. Виговського забезпечити собі опору в суспільстві, спираючись на підтримку лише привілейованих верств, завдаючи явної шкоди іншій його частині, неминуче поглиблюють конфлікт, дозволяють йому набрати загальноукраїнських масштабів.

Проте, окрім соціальних суперечностей, у процесі розвитку конфлікту Запорозької Січі з гетьманом І.Виговським не останню роль відігравали й політичні мотиви, а саме: прагнення січової старшини повернути Кошу роль політичного лідера українського етносу, поширити його вплив на гетьманську Україну. У даному контексті спроби І.Виговського заволодіти гетьманську булаву спочатку на вузькостаршинській, "кулуарній", а згодом хоч і на розширеній раді, але знову ж таки без участі запорожців, збурюють політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в "городовій" Україні, зважується на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Політична програма опонентів Виговського, як видно з матеріалів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., не виходила за межі політики "козацького автономізму", прокрустове ложе якої гетьманський уряд облишив уже наприкінці 1648 – на початку 1649 р. Зокрема під час переговорів у Посольському приказі 23 листопада (ст. ст.) 1657 р. керівник січового посольства Михайло Стринжа заявляв: "При прежних де полских королах они Войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указу царского величества не принимать и отпускать [...] не годилося"⁷². Крім того, запорожці висловлювалися на користь того, щоб "...царского величества воеводы у них в городех были...", погоджувалися також на контроль із боку царського уряду за гетьманською елек-

цією – "...а без воли великого государя [...] самим нам гетманов не пременят...", у разі ж смерті українського регіментаря, "...обрав гетмана, вскорі слать послов до его царского величества бити челом о подтвержденъе на гетманство..."⁷³.

Політична поступливість Коша, його готовність іти у фарватері московської політики дозволяє січовим лідерам заручитися підтримкою царського уряду і за його допомогою перетворитися на одну з найвпливовіших в Україні політичних сил. За результатами переговорів у Москві уряд Олексія Михайловича, незважаючи на неодноразові заклики Виговського не вірити бунтівникам⁷⁴, надсилає на Січ кошовому Якову Барабашу царську грамоту, яка була хоч і досить стримано стилізована, проте виразно засвідчила про визнання Москвою Коша правомочним суб'єктом українсько-московських відносин⁷⁵.

Гостра потреба в приборканні заколоту на Січі та в південних полках Гетьманщини, прагнення забезпечити спокій на кордонах із Кримом на тлі провокаційних дій царських воевод (більшість з яких відверто підтримували опозицію) змушують гетьмана шукати шляхів до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу, адже до цього часу найбільше, чого вдалося досягти уряду І.Виговського у стосунках із Кримом, можна охарактеризувати як стосунки нейтралітету (і то, як видно із цитованого вище листа хана до польського короля, нейтралітету вельми нестійкого). Реальне тогочасне військово-політичне становище в Центрально-Східному регіоні Європи склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана І.Виговського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягти через Варшаву. Адже польсько-кримський союз 1654 р. у той час зберігав свою силу й отримати допомогу від хана, будучи в стані війни з королем, для Чигирини в 1658 р. було неможливо.

Враховуючи дану специфічну ознаку тогочасного розкладу сил у регіоні, на наш погляд, саме кримська карта була одним із вирішальних мотивів, який спонукав гетьманський уряд Виговського до налагодження політичних стосунків із Варшавою. Зокрема на початку березня 1658 р., відправляючи з Павлом Тетерею до короля прелімінарні умови щодо початку українсько-польських переговорів, І.Виговський уже другим пунктом ставить вимогу, аби Ян Казимир відправив до Мегмеда IV Гірея листа, щоб той вирядив у поле свої орди зараз, не очікуючи воєнної пори, як він попередньо обіцяв у листі до гетьмана⁷⁶. І дійсно, отримавши з Варшави листа, хан негайно відправив на допомогу І.Виговському татар, про що 14 травня інформував Яна Казимира, одночасно закликаючи його також надіслати в Україну війська на допомогу гетьману⁷⁷.

Варто зазначити, що кримський чинник відіграє вирішальну роль і на етапі підписання угоди. Зокрема, коли І.Виговський, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо принципів вимог гетьманського уряду, а також відчувши значну протидію унійним крокам українського керівництва з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися щодо доцільності й своєчасності укладення угоди, саме тиск із боку союзника – кримського керівництва змусив гетьмана все ж піти на підписання Гадяцького трактату⁷⁸.

Крім того, зацікавленість українського керівництва в легітимації стосунків із польським королем в умовах кризових взаємин із царем, на наш погляд, впливала також із потреби стабілізації ситуації в країні, приборкання охлократичних настроїв у Війську Запорозькому. Статичне "кармазинове" козацтво та шляхетський сегмент нової української еліти, тобто ті сили, які становили головну соціальну опору гетьманату Виговського, отримавши в результаті революції права повноцінного "народу політичного", давно вже бажали ними вповні скористатися (пригадаймо депутацію православної шляхти до В. В. Бутурліна у січні 1654 р. та пізніші заяви П. Тетері в Москві у серпні 1657 р.⁷⁹). Москва ж при досягненні своїх

політичних цілей уже із середини 1657 р. (місія І.Желябужського) ситуаційно зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, відштовхуючи тим самим їх опонентів – козацьку старшину й шляхту – в бік Варшави⁸⁰.

Не міг офіційний Чигирин легковажити й розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою. Російсько-польський переговорний процес, започаткований восени 1656 р. Віленськими перетрактаціями, наступного року отримує продовження, й остаточну ухвалу щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої, як альтернатива продовження наступу московських військ у Литві, мала чимало прибічників у Короні та ще більше у середовищі литовського політичного істеблїшменту, який був готовий іти на поступки цареві в Україні заради припинення війни на своїй землі. За таких умов легітимація стосунків з Річчю Посполитою для українського керівництва виступала певною гарантією збереження здобутків революції.

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення служила та обставина, що геополітичні реалії кінця 50-х рр. обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині.

Причому в даному разі вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників чи фіскальними потребами королівського двору. Цього разу потреба у розв'язанні конфлікту з Військом Запорозьким диктувалася ще рядом надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема тут варто мати на увазі той факт, що король, або точніше, французька партія при його дворі, в цей час впритул наблизилася до вирішення надзвичайно важливої й водночас вельми важкої справи, а саме: проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади, через посилення позицій як монарха, так і сенату, та, відповідно, звуження прерогатив сейму⁸¹.

Для того щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки в цій вкрай важливій справі та провести проект через сейм, королю і його прибічникам потрібно було використати нові, потужні й несподівані для опонентів аргументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль (потужного політичного, а за певних обставин, і військового союзника короля) й відводилася Війську Запорозькому. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька карта (присутність українського війська у районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р.) сприяла швидкому розв'язанню Гордієвого вузла запеклої елекційної боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерті короля Владислава IV⁸².

Крім аспектів внутрішньополітичних, у Варшаві, безперечно, бралися до уваги й чинники міжнародні. Поява Війська Запорозького не в обозі суперників, а серед союзників короля, істотно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у стосунках із Москвою, так і Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною, як у 1655 р. чи навіть 1656 р., але й надалі залишалася істотною. Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало також становище Речі Посполитої і в стосунках зі своїми союзниками, насамперед Кримом, Австрією та Бранденбургом, допомога яких, звичайно ж, не була альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них і поступки з боку польського керівництва. Вельми прикметним у цьому контексті, на наш погляд, є той факт, що навесні 1658 р., у часи налагодження стосунків із Річчю Посполитою, І. Виговський намагається реанімувати бранденбурзький напрям зовнішньополітичної діяльності свого попередника, відправивши 11 березня на адресу курфюрста Фрідріха Вільгельма листа з відповідними пропозиціями⁸³. Зрозуміло, що, зважаючи на геопо-

літичні перегрупування, які відбулися в Центрально-Східній Європі впродовж другої половини 1657 р. після розпаду Раднотської коаліції й переходу Бранденбурга на бік Речі Посполитої, налагодження українсько-бранденбурзьких стосунків відбувається вже не на анти-, а польської платформі.

За умов, що склалися на початку весни 1658 р., у середині березня, Ян Казимир скликав у Варшаві представницьку нараду за участю впливових діячів сейму, сенату й уряду. На нараді було ухвалено рішення вислати до козаків різноманітні варіанти умови, які ще потрібно було виробити⁸⁴. Імовірно, саме у контексті розробки таких варіантів угоди воєвода познанський Є.Лецинський у листі до гетьмана польного Є.Любомирського від 25 березня розмірковував таким чином: "Підґрунтям нашого благополуччя є примирення з козаками. Є вже написана інструкція...". Як видно з наступних рядків листа, воєвода погоджувався на визнання правлячою елітою Речі Посполитої за козаками "...вольностей, на які вони заслужують. Чому б не надати права виходу від панських судів та закріплення вільностей їх реєстрової організації?"⁸⁵. А перед тим, 11 лютого 1658 р., у листі з Берліна той же Лецинський зазначав, що "...козаки шляхетства не жадають, а якщо б хто з них і прагнув шляхетства – не потрібно відмовляти..."⁸⁶.

Австрійський резидент у Варшаві Ф.Лізоллі, доповідаючи у Відень, також зазначав, що король і сенатори хочуть надати козакам становище "вільних станів Речі Посполитої"⁸⁷. Польський історик Л.Кубаля стверджував із цього приводу, що ряд сенаторів погоджувалися на те, аби насамперед застерегти вільності козаків-реєстровців, які хоч би і під шляхтою знаходилися, але до гродських судів належали, тобто перебували на правах збіднілої, неосілої шляхти, яка "по вїтївствах шляхетських і духовних сидить". Або ж пропонувалося прирівняти статус реєстрових козаків до того, що мали татари у Великому князівстві Литовському, які виконували лише одні обов'язки військової служби⁸⁸.

На липневому сеймі 1658 р. було сформовано комітет із сенаторів і найвпливовіших земських послів, на який і було покладено завдання вироблення інструкції та визначення повноважень для комісарів на переговорах із Московією і Військом Запорозьким. Комітет мав статус таємного і результати його діяльності не оприлюднювалися на сеймі. Проте, як видно з протестації біскупів, щодо вирішення "козацької проблеми" було ухвалено рішення домагатися згоди з Військом Запорозьким, навіть незважаючи на те, що керівництво останнього ставило вимогу про відрив "русинів" греко-католицької віри з лона католицької церкви до православ'я⁸⁹.

Згідно з донесенням австрійського резидента барона Ф.Лізоллі від 14 липня 1658 р., королівська партія, котра гостро потребувала миру з козацтвом і давно виношувала плани його досягнення, на сеймі продемонструвала готовність об'єднання з Військом Запорозьким не на засадах підлеглості останніх, як це було раніше, а союзництва з Польською Кораною на кшталт унії польсько-литовської. Так само, як литвини, козаки, згідно з інформацією Ф. Лізоллі, повинні були отримати привілеї, мати власних урядовців, вибирати послів земських на сейм і "...становити, власне, відрубне тіло в організмі Речі Посполитої..."⁹⁰.

Сеймовий комітет розглянув також чимало різних умов, надісланих гетьманським урядом І. Виговського, і лише після цього надіслав свої постанови С.Беневському. Причому, спираючись на інформацію Лізоллі, А. Валевський стверджував, що у той час в Україну вступили царські війська (імовірно, йдеться про белгородського воєводу Г. Ромодановського) і Варшава була змушена йти на поступки І. Виговському⁹¹.

В умовах рейду белгородського воєводи Г. Ромодановського по Лівобережжю 4 серпня (ст. ст.) І. Виговський відправляє до Яна Казимира листа, в якому запевняє, що він "...як вірний підданий прагнутиме, щоб усю Русь під ноги ВКМо-сті віддати, як і Військо Запорозьке до присяги привести..."⁹². Крім того, гетьман

доповідав, що він "...готовий на коня сідати проти ворогів ВКМості, особливо Москви, проти якої виступить за першим же наказом королівським. Має за поміччю Бога до війни все готове: кулі, запали, порох, гармати, і, якщо до того дійде, хоче аби ВКМость листи свої приватні як до старшини, так і до поспільства розіслав, відпустивши все в непам'ять, ласку свою королівську і протекцію кожному з них обіцяв, і так військо швидко на сторону ВКМості перейде..."⁹³.

Через деякий час, 28 серпня (ст. ст.), І. Виговський відправив королеві Марії Гонзасі, а наступного дня королю Яну Казимиру листи, в яких запевняв, що вжив усіх заходів до того, щоб Україна "...до дідичества польського монарха перейшла"⁹⁴. Водночас у серпні гетьман розіслав по Україні універсали, якими наказував козакам готуватися до походу, оскільки "вороги його" закликали на допомогу Г.Ромодановського та інших царських воевод, що стояли на прикордонні з Україною⁹⁵.

Таким чином, на середину літа 1658 р. І.Виговський, насамперед під впливом "агітації" Ромодановського, остаточно дозрів до кардинального повороту в зовнішньополітичній діяльності. Проте у середовищі української старшини й на кінець літа – початок осені 1658 р. бракувало єдності щодо напрямів зовнішньої політики. Зокрема, вже аналізуючи перебіг липневого 1658 р. сейму у Варшаві, не можна оминати увагою одну загадкову його сторінку, а саме: виступ у палаті представників посла від Війська Запорозького генерального обозного Тимофія Носача. У ньому український старшина вимагав, аби Річ Посполита дотримувалася взятих на себе перед царем зобов'язань, визнала за ним право на польську корону, а права України забезпечила особливим договором. Як зазначали очевидці з польського боку, Носач говорив із запалом, інколи навіть зухвало. Польські історики пояснюють поведінку генерального обозного на сеймі мотивами конспірації, маскуванням справжніх зовнішньополітичних намірів українського керівництва, адже у палаті під час його виступу були присутні представники царя⁹⁶. На наш погляд, виступ Т.Носача міг стати також і віддзеркаленням тієї гострої політичної боротьби, що точилася у цей час у Війську Запорозькому щодо напрямів зовнішньополітичної орієнтації України. Саме таке припущення дозволяє пояснити відсутність прізвища генерального обозного серед старшини, щедро обдарованої польським королем після ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р., хоча він за своїм службовим становищем посідав другу, тобто наступну після гетьмана, позицію у службовій ієрархії Війська Запорозького.

Саме гостра політична боротьба в середовищі козацької еліти стала причиною того, що, коли вранці 9 вересня (н. ст.) у табір до І.Виговського прибули уповноважені комісари польського короля, їм довелося чекати на аудієнцію аж до вечора 11 вересня. А перед тим гетьман мав зустріч із послом царя В. Кікінім. Трохи згодом, 28 вересня, по дорозі до Варшави комісари, переповідаючи перипетії переговорів, які передували укладенню угоди в Гадячі, пригадували, що по прибутті до Виговського стольника Кікіна 10 вересня і після проведеної ним агітації у Війську Запорозькому – справа підписання польсько-української угоди (незважаючи на прихильність гетьмана і винахідливість Ю. Немирича) "...була під значним сумнівом". Більше того, ситуація розвивалася таким чином, що вже з боку українських козаків почали лунати погрози на адресу комісарам, яким збиралися голови відсікти, а з Москвою угоду укласти, і після цього "...двома шляхами з ордою на Польщу й Литву йти..."⁹⁷.

Крім протидії з боку московського посла, як видно з діаріушу польських комісарів із Гадяцької комісії, проти угоди активно виступав посередник у шведсько-українських стосунках Д. Олівеберг (Данило Грек)⁹⁸. Автор діаріушу твердить, що й орда також не рада була тому миру. Для того щоб схилити кримське керівництво до підтримки угоди, польським комісарам і Виговському довелося двічі зустрічатися з Карач-беєм⁹⁹. Факт сам по собі дуже цікавий для характеристики ста-

влення кримської еліти до ідеї польсько-української федерації, але абсолютно нелогічний з огляду на ту позицію, яку вона займала перед тим. Очевидно, що на початку осені 1658 р. з'явилися якісь нові, невідомі нам, обставини цієї справи, або ж польські комісари зумисне згустили фарби, щоб у такий спосіб ще більш випукло зобразити власні заслуги в укладенні угоди з Військом Запорозьким.

Українсько-польське зближення середини 1658 р. безпосередньо зачіпало інтереси всіх без винятку суб'єктів міжнародної взаємодії Центрально-Східної Європи. Така ситуація вимагала зважених, обережних, але водночас оперативних й ефективних кроків як з боку офіційного Чигирин, так і Варшави.

При аналізі зовнішньополітичної моделі уряду І. Виговського в часі його переорієнтації з Москви на Бахчисарай і Варшаву звертають на себе увагу спроби проведення багатовекторної політичної гри. Зокрема, ставши на шлях примирення з польським королем, український гетьман водночас намагається зберегти приязні стосунки з його супротивником – шведським королем. Більше того, Чигирин упродовж переговорного процесу з Коронаю Польською докладав значних зусиль для польсько-шведського замирення, аби тим самим не дати можливості московському керівництву вийти з Північної війни і зосередити свої військові сили проти нової українсько-польсько-кримської коаліції. Усвідомлюючи конечність польсько-шведського примирення як запоруки успіху українсько-польської унії, Чигирин упродовж весни 1658 – літа 1659 р. неодноразово переконує Варшаву в необхідності підписання миру зі Стокгольмом, навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву¹⁰⁰.

Прикметним є і те, що й союзник гетьмана – Мегмед IV Гірей також чинив дипломатичний тиск на Варшаву з метою примирення останньої зі шведським королем і зосередженням усіх сил у боротьбі з московським царем.

Зрозуміло, що на особливу увагу при аналізі зовнішньополітичної діяльності Чигирини у час його зближення з Варшавою заслуговує московський напрям. Адже об'єктивно склалося так, що найбільший інтерес до угоди 1658 р., крім України й Польщі, виявляла саме Москва. Насамперед слід зазначити, що з формально-правового боку Гадяцька угода не була спрямована проти Москви. Українська сторона, ймовірно, під тиском промосковськи налаштованої лівобережної старшини та козаків, наполягла на тому, щоб до тексту угоди було внесено положення, яке передбачало звільнення козацького війська від обов'язкової участі в польсько-російській війні, якщо така матиме місце¹⁰¹. Крім того, І.Виговський неодноразово висловлюється за можливість приєднання до конфедерації східно-європейських держав (а саме так у даному разі можна трактувати союз Польщі, Литви й України) та Московського царства¹⁰².

Інша річ, що, зважаючи на наявність гострого конфлікту між Москвою й Чигирином, а також серйозних суперечностей між першою та Варшавою, саме антимосковська платформа була головним геополітичним стимулом для українсько-польського зближення й водночас саме ефективні спільні політичні та військові дії сторін супроти Москви могли засвідчити життєздатність союзу Війська Запорозького та Речі Посполитої. Зокрема вже 11 грудня 1657 р. польський король у листі до нового австрійського цісаря Леопольда I зазначав, що, розчарувавшись у протекції московського монарха, "мало не всі козаки хочуть повернутися до послухенства, якщо лише військо проти Москви вишлемо (вид. авт. – В. Г.)"¹⁰³. Декілька місяців по тому, у березні 1658 р., через посла Павла Тетерю І.Виговський передає Яну Казимиру повідомлення про свою готовність об'єднати Україну з Польщею, але висуває при цьому ряд умов. Одна з них однозначно виділяє мілітарний бік справи як важливий пріоритет. Зокрема гетьман прямо говорить про те, щоб посполите рішення було готове до боротьби із царським військом, аби король видав один за другим універсали, "...а коли до третього дійде, аби на коней сідали, оскільки переконані, що без того не обійдеться..."¹⁰⁴.

Ще більш відверто про антимосковську спрямованість політики І.Виговського свідчить його декларація, отримана Яном Казимиром 30 серпня 1658 р. Зокрема у ній гетьман повідомляв про свої тверді наміри розпочати війну з Москвою та щиро допомагати польському королеві у його конфлікті з царем¹⁰⁵.

Ще одним, надзвичайно важливим зовнішньополітичним чинником, який потрібно було брати до уваги при укладенні угоди з Річчю Посполитою, була Швеція. Об'єктивно склалося так, що загальний успіх, чи, навпаки, крах Гадяцької системи значною мірою залежали від позиції Стокгольма. Адже Шведське королівство веде у зазначений період надзвичайно активну зовнішню політику й виявляє пильний інтерес до справ Центрально- та Східноєвропейського регіону. Варто принагідно пригадати, що свого часу саме військові успіхи царських та гетьманських військ на території Литви й Білорусі 1654–1655 рр. спонукали шведське керівництво відмовитися від давно планованого спільного з поляками виступу проти Москви і натомість розпочати інтервенцію в Північну Польщу¹⁰⁶. У свою ж чергу, успіхи Швеції у війні проти Польщі обумовлюють принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московського царства, наслідком якої було згортання бойових операцій на польському фронті, пошук шляхів політичного розв'язання спірних із Річчю Посполитою проблем та оголошення царем 1656 р. війни Швеції.

Восени 1658 р. для України можливість утримання Москви від інтервенції на її землі чи успішна протидія їм були можливими лише за умови успішного розіграшу саме шведської карти. За умови швидкого примирення Польщі та Швеції й водночас утримання останньої від мирного діалогу з Москвою можна було сподіватися на нейтралізацію воєнного потенціалу царя. Добре усвідомлюючи конечність цього завдання, українське керівництво у згаданому вище листі до польського короля, переданому Тетерею, пріоритетною вимогою для успішної реалізації ідеї українсько-польського союзу називає саме необхідність підписання Варшавою миру зі Стокгольмом, причому навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву¹⁰⁷.

Прагнучи створити сприятливі умови для реалізації нового зовнішньополітичного курсу, а саме: примирення з Річчю Посполитою та протистояння спільно з нею Москві, І.Виговський, як видно з листа С.Беневського до сенату від 7 червня 1658 р., імовірно, вже у другій половині травня через Варшаву висилає свого посла для надзвичайних повноважень – грека Теодозега (Федосія) до Карла X Густава, щоб схилити того до примирення з королем польським¹⁰⁸.

Джерела свідчать, що влітку 1658 р. визначення нових зовнішньополітичних пріоритетів для польського керівництва було першочерговим завданням точної політики, причому думки найбільш впливових польських політиків із цього приводу різко відрізнялися.

Так, арцибіскуп гнєзненський А.Лещинський закликав короля якнайшвидше укласти угоду з Військом Запорозьким, оскільки, на його думку, "...ця справа, а, відповідно, і наша безпека залежить від швидкості...". А. Лещинський переконував Яна Казимира в тому, що "...Москва хоче миру і трактувати зі шведами, щоб повернути всі сили свої на нас [...], а тому треба вжити всіх заходів для найшвидшого початку трактатів зі шведами, щоб ми могли завдяки тому вільніше діяти проти Москви"¹⁰⁹.

Аналогічної схеми зовнішньополітичних пріоритетів Речі Посполитої дотримувався і маршалок коронний, польний гетьман Є. Любомирський, котрий у листі до посла С. Беневського від 16 травня 1658 р. також наголошував на тому, що "...невідкладно слід укласти мир зі шведами і всі сили, більша частина яких відірвана [нині] і направлена проти шведів, ...об'єднати для захисту тутешнього краю (тобто України. – В. Г.)..."¹¹⁰. Гетьман був упевнений, що двір зловживає "...щасливим початком..." пересправ із козаками, "...так сильно переконаний у справжності миру з козаками, що зменшує кількість військ, які тут перебувають,

відриваючи частину їх для відправки в Пруссію"¹¹¹. На його думку, варто було, навпаки, швидше завершити бойові операції в Пруссії, всі війська повернути в Україну, а це "...немало надало б допомоги..." І.Виговському, щоб "...схилити нерішучих на наш бік...". "Коли ж залишимо ці краї такими беззахисними і з такою малою кількістю військ, – продовжував Любомирський, – то я сумніваюсь, що захоче Виговський так необережно і безрозсудливо ризикувати своїм щастям і своєю безпекою, поклавшись на таку слабку опору...". На думку гетьмана польного, І.Виговський тому радить полякам миритися зі шведами і з московитами, зберігати хоча б примарний союз із татарами, що "...не надто сподівається на свою і нашу силу..."¹¹².

Глибоко переконаним у необхідності якнайшвидшого замирення зі шведським королем і звернення усіх сил Речі Посполитої в боротьбі за Україну був і головний промотор польсько-українського союзу С. Беневський, котрий неодноразово радив Яну Казимиру прислухатися до пропозицій Виговського і погодитися на його посередництво в справі налагодження мирних контактів між Варшавою та Стокгольмом¹¹³.

Найповнішу уяву про протилежну за змістом концепцію розвитку польської зовнішньої політики в умовах повернення України під зверхність короля можна отримати з відправленого з Берліна 2 липня 1658 р. "дискурсу певної особи", авторство якого, як переконливо доводить польський історик Л. Кубаля, належало воєводі познанському Яну Лещинському, лідерові однієї з найвпливовіших партій у середовищі польського істеблішменту "групи Лещинських". Насамперед автор документа наголошував, що примирення Речі Посполитої й Війська Запорозького вкрай необхідне як одній, так і іншій стороні, а вина за те, що досі цього не досягнуто, лежить насамперед на польському керівництві.

Торкаючись зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору, Лещинський повністю погоджувався з вимогами Виговського щодо дотримання строгої конспірації на переговорах, щоб не довідалася про їх перебіг Москва й не уклала у відповідь мир зі шведами, "які, безперечно, хочуть погибелі польського імені"¹¹⁴. "Отож, – зазначав воєвода, – найобережніше і насамкінець зі шведами, найперше з козаками. Але трактувати так, аби переговори із одними не перешкоджали трактатам з другими, бо, напевне, як тільки з ким-небудь з тих трьох примиримося, зараз же з іншими ліпше піде". Після завершення переговорів з українською стороною Лещинський радив приступити до перемовин із Московією, аби керівництво московське "...не образилося козацькими справами і на злість не вчинило ліги зі Швецією".

На переговорах із царськими представниками польські комісари повинні були дати ясно зрозуміти, що Річ Посполита і так ніколи б не погодилася на примирення з ними без обов'язкового повернення під владу короля України. У стосунках із царем Польща повинна неодмінно добиватися повного виведення московських військ як із території Литви, так і України. А для того, щоб заспокоїти українське керівництво стосовно польсько-московських переговорів, пояснити їм, що договір із Московією "...змусить шведа до податливості...", успіхи на переговорах із Московією неодмінно повинні були б сприяти успіхові у пересправах зі Стокгольмом.

Як бачимо з документа, у Варшаві з належною увагою поставилися до застережень І.Виговського, що торкалися зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору. Однак плани українського керівництва недостатньо враховували всю складність міжнародного становища Речі Посполитої й не містили пропозицій, які могли б істотно вплинути на розклад політичних сил на вищому щаблі тогочасної польської політичної драбини. Саме тому, незважаючи на прохання І.Виговського та переконливі аргументи С.Беневського щодо необхідності негайного перепроведення гетьманського посланця Теодозега до Стокгольма

(висловлені ним як підканцлеру А. Тщєбінському, так і особисто королю)¹¹⁵, у Варшаві визнали робити це недоцільним. У листі до І.Виговського Ян Казимир стверджував, що цей факт може бути використаний урядом Карла X Густава для того, щоб скомпрометувати польського короля в очах царя московського та посварити їх, а самому в тому стані польсько-російської незгоди "вигоду віднайти". Щодо самої ідеї польсько-шведського примирення король відгукувався позитивно, але при цьому висловлював сумнів стосовно спроможності шведського монарха йти на компроміси. А без повернення хоча б частини захоплених шведами у Пруссії замків, наголошував Ян Казимир, польська сторона на мир "...в жодному разі піти не може..."¹¹⁶.

Як видно з листів секретаря польської королеви П'єра де Нуайє від 18 та 25 серпня 1658 р. до Парижа, сейм, ознайомившись із пропозиціями шведської сторони щодо попередніх умов перемир'я (а саме: виплати 5 млн. талярів за виведення шведських військ із території Пруського королівства, Курляндії й Інфляндії), визнав їх неприйнятними й ухвалив рішення за будь-яку ціну добиватися примирення з царем московським¹¹⁷.

За таких умов після дебатів щодо стосунків із Москвою сейм ухвалив рішення погодитися на обрання московського царя на польський трон (стосовно чого принципова розмова велася вже з осені 1656 р. у рамках Віленського діалогу), але за умови прийняття ним певних кондицій, що повинні бути затверджені ним попередньою присягою. Конкретизуючи дане рішення, 25 липня 1658 р. депутати сейму від імені усіх станів Корони Польської та Великого князівства Литовського ухвалили інструкцію комісарам, призначеним для продовження переговорів з царськими послами. Щодо України інструкція передбачала передачу її земель до складу Речі Посполитої та виведення звідти усіх царських військ і залог¹¹⁸.

Згідно з постановами сейму, Ян Казимир виряджає своїх комісарів на переговори з представниками Олексія Михайловича, хоча з королівської канцелярії їм дається чітка установка не форсувати ходу переговорів, очікуючи результатів місії Беневського в Україні. Причому варто наголосити, що розвиток подій в Україні, відновлення союзницьких стосунків І.Виговського з кримським ханом, чутки про українсько-польські контакти – все це послаблювало позицію московської сторони на переговорах. Крім того, для Москви ситуація ускладнювалася й тим, що калмики, об'єднавшись із кримськими татарами, розбили значний відділ царських військ. А тому комісари з радістю доносили, що московська сторона готова уступити полякам землі аж по Смоленськ включно¹¹⁹. Король, зі свого боку, також висловлював радість із приводу приємних новин і в листі до комісарів наказав і надалі шукати вигоди для Речі Посполитої, визначивши їх головне завдання в недопущенні російсько-шведського зближення й отримання військової допомоги від царя¹²⁰.

За таких умов у боротьбі з опозицією й протидії наступу Москви Виговському, враховуючи військові та зовнішньополітичні плани Варшави, марно було сподіватися на ефективну польську допомогу. Оскільки, незважаючи на голоси в польському керівництві стосовно необхідності якнайшвидшого замирення зі Швецією та звернення всіх сил на боротьбу із царем, у Варшаві все ще сподівалися на можливість примирення з Москвою, навіть за умови переходу України з-під зверхності царя до короля. А тому, незважаючи на заклики І.Виговського, що містилися, зокрема, у його листі до Яна Казимира від 30 серпня, де він повідомляв про наміри українського керівництва розпочати війну з царем і пропонував у разі зриву польсько-російських переговорів надати Польщі військову допомогу (силами Білоруського полку Івана Нечая вдарити по московських тилах у Білорусі та Литві)¹²¹, а також звернення Карла Густава, переданого через голландського по-

сла в Берліні (цього разу попередньою умовою шведсько-польських мирних переговорів виступала вимога щодо зобов'язань Варшави не допускати в число претендентів на польську корону будь-кого з дому Габсбургів чи Романових)¹²², польське керівництво й надалі вважає Швецію ворогом номер один і своє зовнішньополітичне майбутнє бачить лише у спільному виступі з Москвою проти неї.

У крайньому разі, коли не вдасться домовитися з Москвою, польське керівництво не виключало можливості ведення війни з Росією, але планувало робити це насамперед силами, що є у розпорядженні І.Виговського. Зокрема канцлер литовський Кшиштоф Пац 10 вересня у листі до комісарів писав: "Спершу воювати в Україні через Виговського [...] у Литві зараз війна може розпочатися через Нечая, який ЙКМості 20 тис. війська запропонував..."¹²³. Але знову ж таки, як можна зробити висновок із наступних рядків листа канцлера, метою воєнної акції в Литві (яка мала короткочасний характер) було завдання змусити Москву до поступливості на переговорах, щоб після їх завершення спрямувати спільні сили проти Швеції.

Невизначеність позиції польського керівництва, наявність сильної промосковської партії на Литві спричиняє ситуацію, за якої комісари на переговорах із царськими послами погоджуються на елекцію царя¹²⁴. Отримавши 8 жовтня повідомлення від Виговського про завершення переговорів і підписання в Гадячі угоди, король був обурений поспішністю комісарів, вважаючи, що після успішного завершення пересправ із козаками не має будь-якої потреби форсувати хід розмов із царем. Більше того, на думку Яна Казимира, поспішність, по-перше, може відштовхнути від Польщі козаків і татар, "...яких можемо з приятелів наших перетворити на ворогів...", а по-друге, надані Москві гарантії перемир'я, дозволять останній прискорити вирішення справи замирення зі Швецією¹²⁵.

Долаючи спротив опозиції та плекаючи безпідставні надії на можливість спільного з царем виступу проти Швеції, польське керівництво втрачало час, необхідний для зав'язування мирних переговорів зі Стокгольмом, робило марними сподівання уряду Виговського щодо отримання дійової військової допомоги з боку Польщі. А це, у свою чергу, позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичної підтримки, що, врешті-решт, ставило під сумнів саму можливість успішної реалізації її положень.

Звичайно ж, аналізуючи тогочасний стан справ у зовнішньополітичному відомстві Речі Посполитої, потрібно мати на увазі як чинники міжнародні, так і внутрішньополітичні, які серйозним чином впливали на вибір зовнішньополітичного курсу. Насамперед, що стосується міжнародних аспектів проблеми, то тут неабиякий вплив мало австро-шведське суперництво, яке після завершення Тридцятилітньої війни набрало неабиякої гостроти. Відень був вкрай занепокоєний зростанням військово-політичної могутності Стокгольма, особливо після його грандіозних перемог 1655–1656 рр. на теренах Речі Посполитої. Крім того, Карла X Густава зв'язували союзницькі зобов'язання з французькою монархією, яка була династичним ворогом обох гілок Габсбургів. Старша – іспанська – гілка вела з Францією війну й австрійські Габсбурги були кривно зацікавлені в тому, щоб Швеція й надалі продовжувала боротьбу з Річчю Посполитою й не мала змоги надати допомоги своєму союзнику – Версальському дворові.

Як уже зазначалося вище, мотиви міжнародного плану тісно перепліталися з внутрішньополітичними реаліями. Насамперед тут ідеться про боротьбу, яка точилася при дворі Яна Казимира між французькою й австрійською партіями, що, відповідно, опиралися на підтримку та, у свою чергу, відстоювали інтереси Версаля й Відня. Зокрема, якщо королева Марія Людовика, яка репрезентувала профранцузькі настрої у королівському палаці, наполягала на замиренні зі Швецією при посередництві французького двору, активно заперечувала проти елекції мо-

сковського царя на польський трон (маючи на меті зведення на королівство представника французької правлячої династії – принца Людовіка де Конде), а також вказувала на небезпеку конфронтації з козаками й татарами в разі примирення з Москвою, то її опоненти в середовищі польського істеблішменту та офіційні представники австрійського цесарства, навпаки, наполягали, щоб Польща підписала мирний договір із Москвою та спільно виступила проти Швеції, що дозволило б не допустити посилення французького впливу не лише при польському дворі, а й взагалі в Європі. Крім того, Відень перебільшував загрозу Польщі з боку турків і татар¹²⁶. Врешті-решт, під тиском цесарського уряду, який у роки "шведського потоку" виступив політичним союзником Варшави, а в даний час розміщував на території Польщі свої військові гарнізони, Ян Казимир був змушений погодитися на продовження переговорів із Москвою та висловити запевнення стосовно того, що без згоди цесаря й інших своїх союзників по антишведській коаліції не піде на мирні переговори зі Стокгольмом¹²⁷. Далі під тиском Відня польський король скликав для обговорення цієї проблеми міжнародний конгрес у Торуні, до участі в роботі якого, крім цесаря, було запрошено також електора бранденбурзького. На конгресі розгорілася завзята боротьба між французькою партією королеви та її опонентами, підтримуваними Віденським двором. Коли Марія Людовика виступала за прискорення замирення зі Швецією, навіть за умови виплати певної грошової компенсації за звільнення пруссів, виведення з польської території австрійських військ, а також залучення на свій бік Війська Запорозького, то її супротивники намагалися не допустити польсько-шведського замирення, відкинення французького посередництва, недопущення втягування союзників Польщі в боротьбу проти Москви¹²⁸. На конгресі представникові австрійського цесаря Леопольда I баронові Ф. Лізоллі вдалося схилити на свій бік литовську партію на чолі з підканцлером литовським Нарушевичем, котрий репрезентував ті сили на Литві, які прагнули більше до угоди з Москвою, ніж зі Швецією. Крім того, на підтримку позиції Відня вдалося залучити також і воєводу познанського Я. Лещинського¹²⁹.

Неадекватність оцінки зовнішньополітичної ситуації в регіоні, відсутність єдності в політичному керівництві Речі Посполитої та протидія союзників, насамперед Австрії, заважали зосередити сили на головному на той час дипломатичному напрямі, а саме: врегулюванні взаємин зі Стокгольмом та спрямуванні сил на підтримку гадацьких домовленостей. Це, у свою чергу, дозволяє Москві випередити Варшаву у справі примирення зі Швецією та сконцентруванні всіх своїх наявних сил на завоювання України.

Польське керівництво, хоч і вельми прагнуло повернути Україну, але насамперед сподівалося використати цей факт для посилення власних позицій, не витрачаючи зусиль на допомогу І.Виговському. Швидше навпаки, польське командування розраховує отримати від спілки з Військом Запорозьким якщо не військові, то хоч би політичні дивіденди. Зокрема канцлер литовський К. Пац 8 жовтня з-під Торуня писав Бростовському: "Завтра ЙКМось і все військо вчинить тріумф з приводу підписаного миру з козаками, аби шведи бачили, що вже хоч одного, але могутнього збули неприятеля"¹³⁰. Великий литовський гетьман П. Сапега, будуючи стратегічні плани на літо 1659 р., покладав надії на те, що основний тягар війни винесе українська армія, оскільки сили литвинів були вкрай ослаблені¹³¹. Воєвода познанський Я. Лещинський у листі до королівського секретаря Ієроніма Піноцці від 9 січня 1659 р. також акцентує увагу на можливості отримання від І. Виговського 20 тис. піхоти проти шведів¹³². Навіть С.Беневський, який чи не найліпше з-поміж усіх польських політиків орієнтувався у тогочасній обстановці в Україні, на сеймі 1659 р. ні словом не обмовився про необхідність надання допомоги українському гетьманові, натомість вказував на вигоди, які можна отримати від сполучення з козаками у боротьбі проти Москви та Швеції¹³³.

Таким чином, шкала зовнішньополітичних пріоритетів, запропонована українським гетьманом, була відкинута польським керівництвом. Натомість у Варшаві було ухвалено план, який найповніше враховував польські інтереси, але при цьому мало уваги приділяв задоволенню потреб української сторони, зокрема, щодо нейтралізації військово-політичних дій Москви. Українським козакам у планах польського уряду відводилася досить поважна роль, але при цьому абсолютно нехтувалися їх інтереси, насамперед щодо надання польської військової допомоги. До того ж зовнішньополітична гра, задумана польськими політиками, була надзвичайно складною, вимагала не лише філігранної майстерності та чіткої взаємодії всіх ланок державної влади Речі Посполитої, а й значного везіння при її реалізації. Будь-який збій у її втіленні в життя неминуче обумовлював би крах усієї комбінації.

Значно енергійніше й послідовніше в боротьбі за Україну в той час діє царський уряд. Московське керівництво вже 25 серпня (ст. ст.), отримавши повідомлення про перебіг дебатів на липневому сеймі у Варшаві, а також чутки про польсько-українські контакти, відправило послів до Швеції, розпочинаючи тим самим процес пошуку шляхів замирення з урядом Карла X Густава. Довідавшись про укладення Гадяцької угоди, цар розіслав грамоти, закликаючи до боротьби зі "зрадником Івашкою", та відправив в Україну війська під командою воеводи Г.Ромодановського. Під прикриттям військ белгородського воеводи проходять "вибори" гетьмана, в результаті яких новим українським регіментарем (щоправда, наказним) проголошується Іван Безпалій¹³⁴. Укладення перемир'я зі Швецією, якого московській стороні вдалося досягти 20 грудня 1658 р. у Вальессарі, значно випередивши в цьому відношенні поляків, дозволило відправити в Україну досить значні сили, які в середині березня 1659 р. під командою князя Олексія Микитовича Трубецького залишили Путивль і вирушили в напрямі Конотопа.

Тим часом Ян Казимир під тиском литовської партії Нарушкевича та австрійського двору наприкінці березня 1659 р. призначив нову комісію для продовження переговорів із Москвою. Тому для відбиття вторгнення в Україну царських військ під командою О.Трубецького (за одними джерелами у розпорядженні князя було 150 тис., за іншими – 200, ще іншими – 320 тис. війська) Виговський міг опертися лише на сили кримського хана, який навесні 1659 р. направив в Україну 80-тисячну орду. Варто наголосити, що хан у цей час відправив листа до польського короля, де продемонстрував добре знання внутрішньополітичної обстановки в Україні, схиляючи Яна Казимира негайно надіслати на допомогу Виговському піхоту та артилерію, оскільки чимало козаків і досі тримається Москви, й перетягти їх на свій бік можна лише за умови надання гетьману якнайшвидшої допомоги. З такою ж пропозицією до великого коронного канцлера звернувся 15 березня 1659 р. і великий візир, запитуючи одночасно про плани Корони вести війну за Україну¹³⁵.

У розпорядженні І.Виговського, згідно з підрахунками польського історика Л. Кубалі, було всього-на-всього 16 тис. вірних козаків¹³⁶. Після обоїльної присяги з ханом про братерство, яку склали сторони 24 квітня 1659 р. на Круничполі¹³⁷, військово-становище українського гетьмана істотно поліпшилося, але все ж сил було недостатньо для гарантій безпеки в умовах вторгнення в Україну царських військ на чолі з Трубецьким та військовими виступами опозиції. Тому 9 квітня з Чигирини гетьман відправляє коронному підканцлеру А. Тщєбінському листа, в якому змальовує внутрішню нестабільність в Україні, боязнь черні щойно підписаної з королівськими комісарами угоди, а також просить, аби король віднайшов способи для прискорення завершення роботи сейму та вирушав із військами в Україну "...як раніше те обіцяв зробити"¹³⁸. Але від Яна Казимира, крім корпусу під командуванням обозного коронного Анджея Потоцького (всього близько 5 тис.

жовнів), свіжих сил не надходило. І у гетьманського уряду, ймовірно, не було особливих ілюзій щодо реальності отримання швидкої військової допомоги від Речі Посполитої, оскільки звідти до Чигирини просочувалися чутки про внутрішні заворушення на теренах Корони та зав'язування там військової конфедерації¹³⁹.

Негативний резонанс від даної обставини значно підсилювався тим, що укладена в Гадячі українсько-польська унія викликала активний спротив королівської опозиції в Короні, переважної більшості литовської політичної еліти та офіційних кіл Ватикану й вищого польського духовенства, і це врешті-решт призвело до ревізії найбільш принципових положень угоди в бік звуження прерогатив Князівства Руського та нехтування українських вимог щодо вирішення конфесійних проблем. У кінцевому результаті все це позбавляло шансів на успішну реалізацію планів уряду І. Виговського. За таких умов із початком 1659 р. у той час, коли Варшава наполегливо добивається перегляду Гадяцьких статей на свою користь, у зовнішньополітичних діях Чигирини також простежуються принципово нові тенденції. Зокрема, опираючись на "братерство" із кримським ханом і ордою, гетьман відправляє Антона Ждановича до Стамбула "...к турецькому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві і просити у нього велів людей на допомогу"¹⁴⁰. Трохи згодом, уже під час роботи Варшавського сейму, канцлер новоствореного Князівства Руського Юрій Немирич та брат гетьмана Костянтин Виговський конфіденційно зустрічаються з представником австрійського цісаря бароном Ф. Лізоллю, порушуючи питання щодо прийняття цісарем Леопольдом І України під свою протекцію та переконуючи дипломата в обопільній корисності від налагодження доброзичливих українсько-австрійських взаємин¹⁴¹. Паралельно з контактами із представником австрійських Габсбургів українські дипломати намагаються надати нового наповнення стосункам із Бранденбургом. Зокрема український канцлер запевняв представника курфюрста бранденбурзького у Варшаві, що козаки будуть підтримувати зусилля його правителя щодо забезпечення польської корони кандидату з Габсбурзької династичної лінії¹⁴² (стосовно чого існувала спеціальна домовленість між Бранденбургом і Австрійським цісарством).

Таким чином, кардинальна зміна характеру української зовнішньої політики відбувається на зламі 1657 — 1658 рр., коли в умовах загострення соціально-політичних суперечностей всередині Війська Запорозького московське керівництво намагається обмежити суверенітет Гетьманату, а царські воєводи в Україні свідомо чи підсвідомо провокують подальшу ескалацію громадянського протистояння. За таких умов уряд І. Виговського прагне відновити союзницькі стосунки з Кримським ханством, аби мати змогу залучити Орду до приборкання внутрішньої збройної опозиції. А це неминуче ставить на порядок денний зовнішньополітичної діяльності Гетьманату питання налагодження взаємин із Річчю Посполитою, оскільки між королем і ханом і надалі зберігає чинність союзна угода 1654 р., яка довела свою життєздатність навіть у трагічні для Польщі роки шведського "потопу".

Гостра зацікавленість польського керівництва в поверненні Війська Запорозького під зверхність короля, що дозволило б Варшаві рішуче перехопити стратегічну ініціативу як у протиборстві з Росією, так і Швецією, а також зміцнити позиції королівської партії всередині країни, детермінує появу найрадикальнішої за всі роки розвитку українсько-польських взаємин ідеї примирення — концепції створення Великого князівства Руського та реорганізації Речі Посполитої у федерацію трьох політичних народів, а саме: польського, литовського й руського (українського). Проект передбачав легітимацію нової еліти, котра в інституційно облаштованій двоступеневій формі організації, а саме: службова гілка — козацтво та родова — "козакуюча" шляхта, при можливості кооптації представників першої в середовище другої, імплантувалася у лицарський загальний Речі Посполитої.

Неможливість же реалізації проекту, втіленого в Гадяцькій угоді 1658 р. та призваного врешті-решт ліквідувати головні польсько-українські суперечності, обумовлювалась як спротивом внутрішньої опозиції в Короні Польській, Великому князівстві Литовському та Україні, так і протидією сил зовнішніх. З одного боку, становий егоїзм польської шляхти не дозволяв допустити реєстрове козацтво як народу політичного до повноцінного політичного життя республіки та порушення монопольних прав шляхти у сфері соціальних і поземельних відносин. З другого, — рядове козацтво, побоюючись потрапити в число "виписчиків", не бажало різкого соціального й політичного піднесення своїх учорапних соратників у боротьбі з польською шляхтою. Цілком реальною видавалася і загроза втрати здобутої у роки революції "правом шаблі" земельної власності. Вважала себе обділеною і частина "старинного" козацтва, незадоволеного істотним посиленням у Війську Запорізькому позицій клану Виговських і наближених до нього осіб. Ще одну частину козацтва не задовольняла військово-політична співпраця офіційного Чигирини з Кримом. На зовнішньополітичній арені рішуче виступало проти Гадяцької угоди московське керівництво, яке з осені 1658 р. розпочало збройну інтервенцію на Лівобережжі. Активно протидіяла ратифікації ухваленого під Гадячем блоку постанов церковно-релігійного спрямування, передовсім щодо ліквідації церковної унії, римська курія.

Усвідомлення малоперспективності сподівань на успішне проходження угоди 1658 р. через вальний сейм і наступну за цим реалізацію його постанов на практиці підштовхнуло українське керівництво до налагодження контактів з Оттоманською Портою та імперією Габсбургів як можливих альтернатив гадяцькому зовнішньополітичному курсу. Однак несприятлива геополітична кон'юнктура середини 1659 р. завадила українській еліті вийти з біполярної за своїм змістом моделі зовнішньополітичної діяльності — крах Гадяцької угоди з Річчю Посполитою призвів до зростання в Україні, а особливо на Лівобережжі, промосковських настроїв і підпадання Війська Запорізького під вплив Москви. За таких умов справа означення політико-соціальних прав козацької еліти знову потрапляє у фокус українсько-російських взаємин.

¹ Детальніше про це див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001. — С.87–118.

² Там само.

³ Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — К., 1966. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1172.

⁴ Детальніше див.: *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль; Львів, 1996. — С. 298–299.

⁵ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1995. — С. 435.

⁶ *Kubala L.* Wojna moskiewska. R. 1654–1655// *Szkice Historyczne.* — Kraków, 1910. — Ser.3. — S. 232; *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660.* — Warszawa, 1957. — Т. 2. — S. 68.

⁷ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1911. — Вып. I. — С. 39–51.

⁸ *Санин Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 178.

⁹ *Галактионов И. В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960. — С. 40–41.

¹⁰ Зокрема саме таким чином діяв королівський комісар на переговорах із Військом Запорозьким чернігівський воевода К. Тишкевич, який у середині травня в черговий раз намагався схилити українського гетьмана до миру з королем і республікою // Див.: *Грушевський М. С.* Зазнач. праця. — С.1219.

¹¹ Цит. за: *Грушевський М. С.* Зазнач. праця. — С. 1205.

¹² Акты Юго-Западной России (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1892. — Т. 15. — № 3. — С. 117–133.

¹³ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Зазнач. праця. — С. 445.

- ¹⁴ Документи Богдана Хмельницького (1648–1658). – К., 1961. – № 880. – С. 502; № 888. – С. 511; № 896. – С. 522–523 та ін.
- ¹⁵ Gawlik M. Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. – Warszawa, 1957. – Т.1. – С. 83; *Wójcik Z.* Op. cit. – С. 347.
- ¹⁶ Жерела до історії України-Руси. – Л., 1911. – Т. XII. – № 470. – С. 376–379; Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Lib. leg. 33. – Vol. 106 v. – 109 v.
- ¹⁷ Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (далі – Czart.) – 368. – Nr. 4. – P. 19.
- ¹⁸ Czart. – 386, – Nr. 1. – P. 1–6.
- ¹⁹ *Wójcik Z.* Op. cit. – С. 351.
- ²⁰ Цит. за: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1991. – С. 321–322.
- ²¹ *Gawlik M.* Op. cit. – С. 96–98; *Kubala L.* Op. cit. – С. 60–61.
- ²² *Качмарчик Я.* Зазнач. праця. – С. 301.
- ²³ Цит. за: *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. – Рівне, 1993. – С. 56.
- ²⁴ *Липинський В.* Україна на переломі (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті) // Твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – С. 40–45.
- ²⁵ *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С. 21; *Їх же.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С. 195.
- ²⁶ *Wójcik Z.* Op. cit. – С. 368.
- ²⁷ Цит. за: *Грушевський М. С.* Зазнач. праця. – С. 1237.
- ²⁸ *Санін Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... – С. 181; *Грушевський М. С.* Зазнач. праця. – С. 1237.
- ²⁹ Див.: *Флоря Б. Н.* От Потопа до Вильна. Русская политика по отношению к Речи Посполитой в 1655–1656 гг. // *Kwartalnik Historyczny.* – 2003. – R. CX. – 2003. – № 2. – С. 40.
- ³⁰ Там само. – С. 42.
- ³¹ Там само. – С. 43.
- ³² Архив ЮЗР. – К., 1908. – Ч. III. – Т. 6. – № 56. – С. 127–128.
- ³³ Там само. – № 17. – С. 129.
- ³⁴ *Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну // *Зап. НТШ.* – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 47.
- ³⁵ Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – С. 201–207.
- ³⁶ Там само. – № 84. – С. 201–207.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ *Грушевський М. С.* Зазнач. праця. – С. 1350.
- ³⁹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 79: Сношения с Польшей. – Оп. 1 (1657). – № 15. – Л. 40–41.
- ⁴⁰ Акты ЮЗР. – СПб., 1861. – Т. 3. – № 869. – С. 568.
- ⁴¹ Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – СПб., 1884. – Т. 4. – С. 1240.
- ⁴² Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4. – № 69. – С. 126.
- ⁴³ Там само. – Т. 3. – № 869. – С. 569.
- ⁴⁴ Там само. – С. 570.
- ⁴⁵ Там само. – С. 569.
- ⁴⁶ Див.: *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. – М., 1994. – С. 229.
- ⁴⁷ Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 11. – Прибавление № 1. – С. 702.
- ⁴⁸ Там само. – С. 695–696; Акты ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – № 106. – С. 313; Жерела. – Т. 12. – № 598. – С. 508.
- ⁴⁹ Архив Института истории Украины НАН Украины. – Оп. 3. – Спр. 19. – Арк. 12; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст... – С. 25.
- ⁵⁰ Акты ЮЗР. – Т. 3. – № 869. – С. 576–580.
- ⁵¹ Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прибавление № 2. – С. 714–718; 749–756; Документи Богдана Хмельницького. – № 445. – С. 582; № 458. – С. 597–598; № 464. – С. 606–608; № 465. – С. 608–609; № 466. – С. 609–610; № 467. – С. 610–611; № 468. – С. 611–613; № 469. – С. 614; № 472. – С. 616–617; № 473. – С. 617–618; Непубліковані листи Богдана Хмельницького 1650–1657 рр. // *Зап. НТШ.* – Т. 149. – С. 182–188.
- ⁵² Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – № 52. – С. 296–297.
- ⁵³ Там само.

- ⁵⁴ Синбирский сборник. – М., 1845. – Т.1. – Ч.2. – № 19. – С. 56.
- ⁵⁵ Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прибавление № 1. – С. 682.
- ⁵⁶ Там само. – Т. 3. – № 869. – С. 573. *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1657. – Lwów, 1917. – Ser.5. – S. 194.
- ⁵⁷ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – Budapeste, 1874. – Т. XXIII. – S. 545–546.
- ⁵⁸ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 22–23; Т. 7. – С. 186; Т. 11. – С. 801; та ін.
- ⁵⁹ Див.: *Грушевський М. С.* Знач. праця. – С. 1364.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1657. – Warszawa, 1917. – S. 295–298; Памятники, изданные Киевской комиссией (далі – ПКК). – К., 1898. – Т.3. – С. 242–245.
- ⁶² *Kaczmarczyk J.* Bogdan Chmielnicki na tle stosunków polsko-ukrainskich: proba przełamania stereotypu // Богдан Хмельницький та його доба. – К., 1996. – С. 28.
- ⁶³ Дет. про це див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska... – S. 199; *Грушевський М. С.* Знач. праця. – С. 1398–1400.
- ⁶⁴ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – Т. XXIII. – S. 545–546.
- ⁶⁵ Жерела. – Т. 6. – С. 233; *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit...* – Rome, 1962. – Vol. IX. – P. 80–81.
- ⁶⁶ *Latorisic albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* – Warszawa, 1853. – Т. 2. – S. 5.
- ⁶⁷ Див.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII–першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 20–24.
- ⁶⁸ *Czart.* – 1656. – S. 546; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 40–41; *Мицик Ю. А.* Джерела до історії України 1654–1657 рр. у фондах польських архівосховищ // Архіви України. – № 2. – С. 60.
- ⁶⁹ Из рукописей Е. В. Барсова // ЧОИДР. – 1884. – Ч. 2. – Отд. V. – № 2. – С. 3.
- ⁷⁰ Цит. за: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна... – С. 25.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 187.
- ⁷³ Там само. – С. 188–189, 193.
- ⁷⁴ Там само. – Т. 4. – С. 51, 78 та ін.
- ⁷⁵ Див.: *Горобець В. М.* Запорозький Кіш у політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 33–43.
- ⁷⁶ *Czart.* – 399. – S. 255; *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój oliwski. 1657–1660. – Lwów, 1922. – Ser.6. – Dod. XIV.
- ⁷⁷ *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 443.
- ⁷⁸ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 145–164; ПКК. – Т. 3. – С. 345–346; *Костомаров Н. И.* Гетманство Выговского // Исторические монографии и исследования. – СПб., 1872. – Т. 2. – С. 75–78.
- ⁷⁹ Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 242–243; Т. 11. – С. 764–765.
- ⁸⁰ Див.: *Русская историческая библиотека.* – СПб., 1884. – Т. 8. – С. 1240; *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації... – С. 16–17.
- ⁸¹ Див.: *Czapliński W.* Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – Т. 1. – S. 303–329.
- ⁸² *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. 12. – С. 55–58; *Kubala L.* Jerzy Ossoliński. – Lwów, 1883. – S. 206–230; *Suzyn F. E.* Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil. 1600–1653. – Harvard, 1985. – P. 160–163; *Качмарчик Я.* Знач. праця. – С. 87–90; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея... – С. 42–44.
- ⁸³ РГАДА. — Ф. 124: Малороссийские дела. – Оп. 6. – Д. 15.
- ⁸⁴ *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 443.
- ⁸⁵ *Czart.* – 388. – № 188. – К. 383; *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 446.
- ⁸⁶ *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 443. – Dod. XVIII.
- ⁸⁷ Щоправда, залишається незрозумілим його твердження стосовно того, що І. Виговський, “...поляк за походженням, вимагав повернення давніх стосунків, через що ускладнював собі досягнення замірів...” – *Czart.* – 388. – № 188. – К. 383; *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 446.
- ⁸⁸ *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 106.
- ⁸⁹ *Walewsky A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpaдукnej pod jarmo domowe. – Kraków, 1886. – Т. 1. – S. 3–4.
- ⁹⁰ *Ibid.* – S. 5.

- ⁹¹ Ibid – Т. 1. – С. 5.
⁹² Kubala L. Wojny duńskie... – S. 107.
⁹³ Ibid.
⁹⁴ Walewsky A. Op. sit. – Т. 1. – Dod. IV.
⁹⁵ Костомаров Н. И. Зазнач. праця. – Т. 2. – С. 75–78.
⁹⁶ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 128.
⁹⁷ Ibid. – Dodat. XXI. – S. 547.
⁹⁸ Ibid.
⁹⁹ Ibid. – S. 548.
¹⁰⁰ Czart. – 399. – P. 255; ПКК. – Т. 3. – С. 267.
¹⁰¹ Czart. – 402. – S. 281–290; Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини.. – С. 112–119.
¹⁰² Див.: Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 163–165.
¹⁰³ Цит. за: Walewsky A. Op. sit. – S. 23–24.
¹⁰⁴ Czart. – 399. – S. 255; Kubala L. Wojny duńskie... – Dod. XIV.
¹⁰⁵ Kubala L. Wojny duńskie... – Prim. 83. – S. 447.
¹⁰⁶ Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską roku 1655 // Studia i materiały do historii wojskowości. – XIX. – Cz. 2. – 1973. – S. 90; Wójcik Z. Historia dyplomacji polskiej... – S. 176.
¹⁰⁷ Czart. – 399. – S. 255.
¹⁰⁸ ПКК. – Т. 3. – С. 267.
¹⁰⁹ Там само. – С. 234–236.
¹¹⁰ Там само. – С. 255.
¹¹¹ Там само.
¹¹² Там само. – С. 257–259.
¹¹³ Наприклад, див.: ПКК. – Т. 3. – С. 267–268.
¹¹⁴ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 544.
¹¹⁵ ПКК. – Т. 3. – С. 270, 282.
¹¹⁶ Kubala L. Wojny duńskie... – Dod. XVI.
¹¹⁷ Ibid. – S. 446.
¹¹⁸ Czart. – 387. – № 7. – S. 31; Kubala L. Wojny duńskie... – Dod. XXVI.
¹¹⁹ Czart. – 387. – № 13. – S. 65.
¹²⁰ Kubala L. Wojny ducskie... – S. 13.
¹²¹ Czart. – 387. – № 21. – S. 111
¹²² Ibid. – 387. – № 14. – S. 71.
¹²³ Czart. – 387. – № 19. – S. 97; Kubala L. Wojny duński... – Dod. XXXVI.
¹²⁴ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 143.
¹²⁵ Ibid. – Dod. XXXVII.
¹²⁶ Walewsky A. Op. sit. – Т. 1. – S. 18.
¹²⁷ Ibid. – S. 19–20.
¹²⁸ Ibid. – S. 82, 86–87.
¹²⁹ Ibid. – S. 99.
¹³⁰ Czart. – 387. – S. 229.
¹³¹ Walewsky A. Op. cit. – S. 128.
¹³² Czart. – 388. – № 249. – S. 602; № 266. – S. 676.
¹³³ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 252–253.
¹³⁴ Czart. – 402. – S. 309.
¹³⁵ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 460.
¹³⁶ Ibid. – S. 156.
¹³⁷ ПКК. – Т. 3. – С. 332.
¹³⁸ Ossol. – № 189. – S. 1073.
¹³⁹ Kubala L. Wojny duńskie... – S. 157.
¹⁴⁰ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 226, 230.
¹⁴¹ Pribram F. A. Die Berichte F. von Lisolla. – Wien, 1887. – S. 519.
¹⁴² Kubala L. Wojny duńskie... – S. 484–485.

In the article the author analyses the tendencies of development of the foreign policy of Bohdan Khmel'nyts'kyi and Ivan Vyhovs'kyi hetman governments from the time of the alliance treaty with Moscow in 1654 till the breakdown of the Hadiach treaty with Rich Pospolyta in 1659.

Т.В.Чухліб*

**ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І.САМОЙЛОВИЧА ТА
ПРОБЛЕМА МІЖНАРОДНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНСЬКОГО
ГЕТЬМАНАТУ В 1672 – 1686 рр.**

У статті розкривається зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду Івана Самойловича у 70–80-х рр. XVII ст. Досліджено, що Українська козацька держава була не лише об'єктом, а й суб'єктом міжнародних відносин Центрально-Східної Європи.

Події трьох останніх десятиліть XVII ст. внесли досить суттєві зміни в співвідношення сил між державами, які розташовувалися між Балтійським та Чорним морями. У той час продовжувала формуватися нова система міжнародних відносин, підвалини якої були закладені ще на Вестфальському конгресі 1648 р.¹ Як і раніше, значно впливало на події, що розгорталися в Центрально-Східній, Південно-Східній та Північній Європі, довголітнє протистояння монархічних дворів Французького королівства та Австрійського цісарства. Саме від перебігу заперклої геополітичної суперечки Габсбургів і Бурбонів, головним чином, залежали міжнародні позиції провідних держав цього регіону – Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави та Шведського королівства. Але якщо шведські монархи після річпосполитського "бліцкригу" другої половини 50-х рр. XVII ст. на деякий час погамували власні амбіції (лише задля їхньої реанімації в майбутніх війнах початку XVIII ст.), то польські королі, московські царі й турецькі султани під впливом чи за посередництвом австрійського та французького монархів продовжували виснажливу боротьбу між собою за право вирішувати долю цієї частини Європи.

Французький король Людовік XIV в останніх десятиліттях XVII ст. був зайнятий війною з Іспанією, Англією, Голландією, а також Австрією, Бранденбургом та Данією. Однак це не заважало йому заохочувати Стамбул до війн із Віднем та зіштовхувати між собою Варшаву і Бранденбург. У свою чергу, після погодження на розподіл України між Річчю Посполитою та Московською державою, Габсбурги здобули собі в особі цих країн союзників у боротьбі з Портою². Тим самим вони надійно забезпечили південно-східний фронт і сконцентрували основні сили на Дунаї й Балканах. За сприянням військових операцій союзницьких сил Варшави та Москви (до яких з одного і з іншого боків входили й значні підрозділи Українського гетьманату), які відволікали турків і татар у Північному Причорномор'ї, Криму та Південно-Східній Україні, австрійці спромоглися здобути гучні перемоги над Османською імперією під Віднем, Естергомом, Парканами, Щецином (1683) та Будюю (1686).

Після укладення перемир'я 1667 р., на других польсько-російських переговорах в Андрусові у 1669 р. керівник московської делегації О.Ордин-Нащокін уже вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України під "високу руку" царя. Слід зазначити, що питання про правобережні землі України порушувалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів аж до 1686 р. Статті Андрусівського договору неодноразово підтверджувалися (7 березня 1670, 30 березня 1672, 10 січня 1675, 17 серпня 1678 рр.)³, але фактично не виконувалися. Так, у тексті чергового підтверджувального договору між Москвою і Варшавою, який було ратифіковано 1670 р. у Каджині, зазначалося, що московський цар "жодну над козаками українськими, з тієї сторони Дніпра від Переяслава проживаючими, пом-

* Чухліб Тарас Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України.

сту чинити не буде за те, що деякі в сторону ЙКМ і РП (його королівської милості і Речі Посполитої. – *Т.Ч.*) вдавалися..."⁴. А перед тим, під час останнього засідання каджинської комісії, польські дипломати, відчуваючи негативну реакцію Українського гетьманату на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: "Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії маємо, коли почують, що мир і спокій із Москвою затвержені"⁵.

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посилати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями поблизу кордону. Керівник російського представництва А.Матвеев наполягав на тому, щоб на переговорах були присутні представники України⁶. На що поляки відповіли, що московський цар хоче ніщо інше, як ворогуючих із королем правобережних козаків "прийняти під свою царської величності високу руку"⁷. Після чого А.Матвеев висловив таку думку: "Не питаючи їх, якого великого государя вони, козаки, прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві захочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послухання неможливо"⁸.

Зотже, російська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини Гетьманату під її протекцію. Водночас великий коронний гетьман Речі Посполитої Я.Собеський так оцінював міжнародну ситуацію та становище козацької України: "...Бо хто ж божевільний буде починати з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі ще не з'ясував своїх планів? Адже ж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціани і інші пишуть, що та війна, напевне, обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сицилія, і Мальта чинять усілякі приготування до тієї війни"⁹. 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає новий договір із Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир'я, а також зобов'язував царя не допускати надання Лівобережною Україною військової допомоги П.Дорошенку та направити польському королю для війни проти султана й гетьмана підлеглих калмиків і донських козаків¹⁰.

Розпочавши за умовами союзу з П.Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя у польського короля. Поразка в цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. "капітуляційного" мирного договору з турками. Під час переговорів, які відбувалися в західноукраїнському містечку Бучач, султанські дипломати заявили, що "наш Цезар (султан. – *Т.Ч.*), якщо щось колись узяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos*. Шкода тоді і згадувати (полякам. – *Т.Ч.*) Поділля та Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воен уставничих із Козаками, і для чого те втратили, чого не мали"¹¹. Крім того, представники султана під час розмов із поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною, а й лівобережною частиною Українського гетьманату¹².

За Бучацькою угодою, до Туреччини відходило Поділля, крім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана: "Держава Українська має належати козакам у старих кордонах"¹³, – зазначалось у польському варіанті договору. Таким чином, під владою П.Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина), решта українських земель – під Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Українського гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. Згідно з Бучацькою угодою, всі попередні договори між двома країнами залишалися в силі. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також

щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. У квітні 1673 р. польський сейм відмовився ратифікувати домовленості з Туреччиною.

Відмова польського уряду від більшої частини Правобережної України відкривала перед лівобережною частиною Гетьманату й Московською державою можливість повернення її під свою владу. Москва, яка, "склавши руки", дивилася на розгром Польщі турками (хоча на основі Андрусівського і Московського договорів мала допомогти їй військами), вирішила, що за Бучацьким договором Польща зреклася своїх прав на Правобережну Україну, і тепер намагання російських військ оволодіти даною територією не буде порушенням Андрусівської угоди. Таким чином, козацька Україна була розподілена між трьома монархічними державами.

Попередні військові здобутки не зупинили турецького султана. У 1673 р. "прийшов у Варшаву турський посол, з яким султан до короля писав гордо, прохаючи в нього всієї України"¹⁴, – повідомляв російський резидент до Москви. Зі свого боку, на тогорічній військовій раді у Варшаві 6 березня Ян III Собеський заявив, що для того, щоб повернути Правобережжя, потрібно розпочати переговори з гетьманом П.Дорошенком, "дозволяючи йому на час Україну"¹⁵. У травні 1674 р. резидент В.Тяпкін описав ситуацію, яка виникла в Польщі під час виборів нового короля¹⁶. За його словами, польська шляхта звинуватила опозицію на чолі з литовським коронним гетьманом К.Пацом у тому, що, поки вони затягували вибори, московський цар заволодів усією Україною (малося на увазі тимчасове відходження правобережних полків під владу лівобережного гетьмана І.Самойловича). Під час дебатів виступив австрійський посол і запитав у поляків: "Адже Україна (Правобережна. – Т.Ч.) залишилась у ваших руках?!"¹⁷. На це йому відповіли, що Правобережна Україна на чолі з Дорошенком раніше піддалася султану. "Чого ж ви тоді хвилюєтесь? Хай краще володіє нею государь християнський і ваш союзник"¹⁸, – підсумував австрієць. Одночасно й польський король, і московський цар намагалися добитися переходу гетьмана П.Дорошенка під свою протекцію.

За два роки до цього, 17 червня 1672 р., на Генеральній раді в Козацькій Діброві під Конотопом правителем лівобережної частини Українського гетьманату було обрано генерального суддю Івана Самойловича. Разом зі старшиною він склав присягу на вірність московському цареві Олексію Михайловичу, підтвердив положення Глухівських статей 1669 р. і підписав нові, т.зв. Конотопські статті, які визначили характер відносин між Гетьманатом та Російською короною. Як зазначував історик А.Яковлів, московський монарх на початку 70-х рр. XVII ст. "прийняв Військо Запорозьке (Лівобережну Україну. – Т.Ч.) як окрему суцільну державу з точно означеною територією й населенням, під свою протекцію на певних умовах"¹⁹.

Згідно з четвертою статтею українсько-російського договору 1672 р., український гетьман та його оточення брали зобов'язання "...без указу Великого Государя ЙЦВ (його царської величності. – Т.Ч.) і без ради старшини до сторонніх монархів ні про що не писати і з усними своїми присилками зноситись не намагатися"²⁰. Хоча певні обмеження у веденні зовнішньої політики й не давали змоги І.Самойловичу активно впливати на співвідношення сил у східноєвропейському регіоні, це компенсувалося за рахунок постійної участі української дипломатії в підготовці проведення московсько-польських чи московсько-турецьких переговорів, про що йтиметься далі. Зважаючи на глибоку обізнаність верхівки Українського гетьманату зі станом справ у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, російський монарх постійно звертався до уряду Лівобережної України за порадою та консультацією щодо різних проблем зовнішньої політики Московської держави²¹. Зі свого боку, І.Самойлович намагався спрямовувати міжнародну діяльність свого протектора в необхідному для України напрямку.

У лютому 1673 р. гетьман запропонував московському цареві йти походом на Крим або ж розпочати заходи щодо підкорення правобережного гетьмана П.Дорошенка²². Цар не погодився розгорнути військові дії проти татар, але дав згоду наступати на Правобережжя. Проте перед майбутнім походом Олексій Михайлович поставив П.Дорошенкові певні умови підданства, які були записані в спеціальній грамоті й відіслані І.Самойловичу для доставки за адресою. Але той не прислухався до царського наказу й не послав їх у Чигирин, мотивуючи це тим, що П.Дорошенко ні за яких умов не погодиться визнати московський сюзеренітет.

Наприкінці січня 1674 р. лівобережні козацькі полки під проводом самого І.Самойловича та московські війська на чолі з боярином Г.Ромодановським переправилися через Дніпро й почали відвойовувати у П.Дорошенка (а також іншого правобережного гетьмана – М.Ханенка) "тогочасні" міста й селища. 17 березня в Переяславі відбулася об'єднана Генеральна рада, на якій полковники семи правобережних (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Павлоцького, Тарговицького та Уманського), а також представники всіх лівобережних полків, за рекомендацією боярина Г.Ромодановського, висловили бажання "вчинити гетьмана Івана Самойловича на обох боках Дніпра єдиним гетьманом над усім Військом Запорозьким", та щоб московський цар прийняв їх у підданство "на таких же статтях", як і Лівобережну Україну²³. Тут також було укладено Переяславські статті, які в основному повторювали положення Глухівського й Конотопського договорів України з Росією. У першій статті "Переяслава – 3" відразу ж уточнювалося, що, "окрім царя і його дітей, у турецького султана й у кримського хана, і ні в жодного з сусідніх монархів у підданстві не бути"²⁴. Г.Ромодановський від імені свого монарха запевнив правобережців, що вони будуть "у підданстві у Великого Государя на колишніх правах і вольностях, і нічим їх права і вольності порушені не будуть"²⁵. Але фактично І.Самойлович не встиг цілковито оволодіти Правобережжям, а його населення – "задовольнитися" царською протекцією, оскільки за допомогою багатотисячних військ Османської імперії ця частина Гетьманату знову опинилася під владою П.Дорошенка. Крім того, на правобережні землі вступила армія Речі Посполитої, що активно протистояла не лише заходам султана та царя, а й діям обох українських гетьманів.

На третьому польсько-російському з'їзді в Андрусові (1674) коронні послі почали вимагати повернення Києва. Царські представники на чолі з М.Одоевським дипломатично відповідали, що Московська держава володіє не лише Києвом, а й усією Україною, як Лівобережжям, так і Правобережжям, "з-за уступки від Польщі Задніпров'я туркам і цар відвоював його зброєю у султана, а не від польської держави"²⁶. Турецько-російський збройний конфлікт, який спалахнув у зв'язку з втручанням у справи Правобережної України московського царя й лівобережного гетьмана, з часом переріс у справжню війну за право володіти землями правобережного Подніпров'я.

До певної зміни зовнішньополітичних декорацій названими вище державами призвели події, пов'язані зі смертю в 1674 р. не зовсім успішного короля Речі Посполитої Михайла Корибута-Вишневецького та у 1676 р. – найвдалішого з московських царів допетровської епохи Олексія Михайловича. Їхні наступники спробували, хоча й не кардинально, але дещо змінити правила гри й примусити свого супротивника відмовитися від потенційного виграшу, яким для кожного була Україна. Найбільш професійно в цьому напрямку почав діяти обраний 1674 р. і коронований через два роки польський король Ян III Собеський. У 1675 р. він підписав союзницький Яворівський договір із французьким королем Людовіком XIV, що був спрямований на війну з бранденбурзьким електором та проти поширення гегемонії австрійських Габсбургів. Наступного року поблизу Журавно польський король уклав перемир'я із султаном, а ще через рік – мирний договір

з австрійським імператором та шведським королем. Усі ці міждержавні акти зміцнювали позиції Речі Посполитої в протистоянні з Московською державою й Османською імперією.

У свою чергу Московія, незважаючи на існування андрусівських і московських домовленостей із Польщею, у 1675 р. підписує мирний договір з Австрією, положення якого були спрямовані проти посилення королівських повноважень та збереження традиційних шляхетських вольностей у Речі Посполитій. Відень також обіцяв вступити до ініційованої росіянами антитурецької ліги після завершення війни з Францією. Одночасно московський уряд остерігався того, що у разі переможного завершення спільної з поляками боротьби проти турків Польща відразу розпочне наступ проти Росії²⁷. Саме тому остання почала вишукувати можливість укладення сепаратного миру з Османською імперією. Однак у цьому її випереджає польський король, який 17 жовтня 1676 р. підписує перемир'я з Мегмедом IV.

На нашу думку, результати Журавненського перемир'я, його наслідки для України та вплив на розвиток міждержавних відносин у Центрально-Східній і Південно-Східній Європі ще не одержали належної оцінки у вітчизняній історіографії. Адже майже чверть віку (до рішень Карловицького конгресу 1699 р.) Туреччина мала міжнародно-юридичне право на володіння південними землями Київщини та Поділля. Саме розподіл території України в 1676 р. спричинив політичний і економічний занепад земель "з правого берега Дніпра" в останній чверті століття. Разом із тим це перемир'я визнавало за правобережною частиною Гетьманату втрату міжнародної правової суб'єктності як державного утворення.

Таким чином, у жовтні 1676 р. припинилася чотирирічна польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, що склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої "права" на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу в порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережжя, але вже поміж Портою, з одного боку, і Росією та Лівобережною Гетьманщиною – з іншого. Однак московський цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська в правобережних містах.

Коли у 1675 р. московський цар запропонував польському королю об'єднати свої війська для боротьби проти П.Дорошенка, І.Самойлович відмовив його це робити з огляду на небажання виникнення більш тісного союзу між Польщею й Росією. У березні того ж року гетьман прийняв у себе польських послів на чолі з О.Клодницьким, які їхали до Москви. Після одержання королівського листа та розмови з послом гетьман відпустив поляків у напрямку польського кордону, про що відразу ж повідомив коронному гетьману Д.Вишневецькому²⁸. Влітку лівобережний регіментар писав до канцлера Великого князівства Литовського, що він разом із російським військом Г.Ромодановського знову вирушає до Дніпра для оволодіння Правобережжям²⁹.

Повернення собі "втраченої" частини Гетьманату стало одним із головних завдань зовнішньої політики уряду І.Самойловича. "Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить"³⁰, – неодноразово заявляв він протягом свого гетьманування іноземним володарям, усвідомлюючи своє правонаступництво на володіння правобережними землями, що стали ареною військової боротьби між Варшавою, Москвою та Стамбулом. У листі від 18 вересня 1676 р. до охотницького полковника І.Новицького він писав: "...Богу від усіх нехай буде благодаріння, поневаж отчизну нашу, розторгнену Україну, привів під єдиного монарха і регімент (управління гетьмана. – Т.Ч.) у з'єднання"³¹. Ці слова були визначальними для всього періоду правління І.Самойловича.

Від часу укладення Бучацького договору Османська імперія вважала Правобережну Україну своєю власністю, а козацького гетьмана – своїм підданим. Втручання Московської держави й перехід П.Дорошенка під владу царя змусили Порту призначити іншого "намісника" в Україні. Але Ю.Хмельницького ще потрібно було "посадовити" в Чигирині, який перебував під владою І.Самойловича та московських воевод. Гетьманська столиця відіграла важливу стратегічну роль у військових і політичних планах ворогуючих сторін. Саме тому влітку 1677 р. турецька армія здійснила намір захопити Чигирин³².

Одержавши звістку про можливий наступ турків на Правобережжя, гетьман І.Самойлович ще з осені 1676 р. розпочинає активну підготовку до відбиття ворожого нападу, в результаті чого були укріплені найбільші південні міста, а також дві тогочасні столиці України – Київ та Чигирин. Внаслідок таких дій гетьмана в Чигирині було сформовано досить великий гарнізон із 7 тис. козаків і 5 тис. московських солдатів. Це допомогло невдовзі, у серпні 1677 р., витримати багатоденну облогу турецької армії Ібрагім-паші. Керуючи 20-тисячним козацьким військом, гетьман І.Самойлович разом із підрозділами Г.Ромодановського 28–29 серпня розгромив частину турецької армії поблизу Бужина, що спричинило відхід турків з-під Чигирини, залога якого трималася з останніх сил.

У листопаді 1677 р. стольник Карандєєв запропонував І.Самойловичу "порадитись зі старшиною про військові та інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед... прислати статті"³³. Незважаючи на те, що на старшинській раді такі пропозиції – "статті" – було підготовлено, генеральному писарю В.Кочубею, який віз їх до Москви, І.Самойлович доручив доповісти царю Федору Олексійовичу про свою рішучу позицію. Вона полягала в тому, що росіяни не повинні вести розмову з польськими послами щодо віддачі Речі Посполитій якої-небудь частини Правобережної України, а особливо Києва й Чигирини. Гетьман І.Самойлович у листі від 19 грудня 1677 р. писав до дяка І.Іванова про те, що з українським народом на переговорах розмовляли "як із скотиною, якою мали б торгувати", але "народ малоросійський за гноблення і, особливо, гоніння на віру відторгнувся від Речі Посполитої і вільно піддався государю московському"³⁴. Регіментар навіть хотів виїхати до Москви, щоб особисто взяти участь у переговорах, але росіяни, передбачаючи реакцію польських дипломатів, всіляко відмовляли його від цього. Разом із тим серед московських дипломатів існувала й інша точка зору щодо вирішення "українського питання" – у другій половині 1677 р. О.Ордин-Нащокін запропонував Федору Олексійовичу скликати у Києві з'їзд представників усіх країн, які були зацікавлені в проблемі визначення міжнародного статусу України: "І тепер потрібно із султаном турецьким царству Московському шукати міцного миру, а королівство Польське від ради спільної не відштовхувати"³⁵. Крім того, О.Ордин-Нащокін передбачав закликати на цей міжнародний з'їзд представників України, Молдавії, Болгарії і Сербії.

Виснаженій у довголітніх війнах із Річчю Посполитою та Швецією Московській державі в останній чверті XVII ст. було не під силу боротися з Османською імперією, яка ще не втратила свою колишню могутність. Наприкінці грудня 1677 р. до Стамбула вирушило московське посольство на чолі зі стольником А.Проскуровим. В інструкції послам, що була затверджена царем Федором, був цікавий пункт стосовно України. Відзначалося, що вона "з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову вернулась під владу царя"³⁶. Тому, як говорилося далі в наказі послам, султан не мав права приймати у підданство гетьманів Війська Запорозького і тим самим претендувати на володіння Україною. Положення цього документа, який був типовим для московської політики "після переяславського" періоду, на думку царя, мали засвідчувати законні права Московщини на українські землі. Дискусійність такої "легітимності" очевидна і є проблемою іншого дослідження. Разом із

тим у 1667 р. государі "Всієї Русі" власноручно відмовилися від її більшої, правобережної частини: "...Козаків з другого боку (Правобережжя. – Т.Ч.) Його Царська Величність звільняє від присяги виконаної собі на підданство"³⁷.

Варшавська еліта була занепокоєна можливістю мирного урегулювання російсько-турецьких стосунків. Адже в цьому разі першою постраждала б Річ Посполита. "Москва тільки й думає, щоб нас штовхнути до війни з турками й забрати собі Україну", – відзначав познанський воєвода³⁸. І це справді було так. У квітні 1678 р. керівники російського посольства І.Чаадаєв та С.Українець заявили у Варшаві, що не віддадуть полякам ні Києва, ні Білої Церкви (а отже – Правобережжя)³⁹. Натомість польський резидент у Москві скаржився на те, що І.Самойлович іменує себе "гетьманом обох сторін Дніпра" й відбирає "дорошенкові" міста⁴⁰. Але невдовзі уряд Польщі переорієнтовується на те, щоб покращити відносини з Москвою й змусити її виконувати пункти Андрусівського перемир'я.

17 серпня 1678 р. у Москві було укладено черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р.⁴¹. А 31 січня 1679 р. у Гродно знову відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому мала вирішитися проблема "вічного миру". Польща в черговий раз вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, унаслідок чого виникла нова війна і "бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають"⁴². Таким чином, як підсумовували російські послы, Польща не мала ніякого права вимагати повернення Києва й українських земель⁴³. Поки московські та польські дипломати звинувачували один одного у невиконанні андрусівських домовленостей, лівобережний гетьман І.Самойлович проводив власну політику щодо Правобережної України, яка на той час полягала у т.зв. "великих згонах" місцевого населення на Лівобережжя.

У той час знову з черговою ініціативою вирішення міжнародного статусу Українського гетьманату виступає відомий російський дипломат О. Ордин-Нащокін, який тоді вже став ченцем під іменем Антоній. Він запропонував скликати у Києві з'їзд представників Речі Посполитої та Московської держави, які спільними зусиллями мали повернути ("revocare") на свій бік українське населення, яке визнавало владу Ю.Хмельницького й турецький протекторат⁴⁴. У даному разі передбачалося, щоб правобережні козаки жили зі своїми "вольностями" під зверхністю обох монархів, а отже, йшлося про встановлення російсько-польського кондомініуму над Правобережжям. Однак така пропозиція досвідченого дипломата викликала не лише спротив польської сторони, а й неприйняття московськими "думними людьми" на чолі з патріархом Іокимом.

Московський цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана від 10 січня 1678 р. стверджував, що всі правобережні міста, відвойовані в турків, ніколи не будуть віддані Польщі. Він обіцяв, що прислані українцями статті впишуть до інструкції московським дипломатам. Крім того, в Україну постійно присилатимуться "списки з їхніх розмов з поляками". Занепокоєність долею правобережних земель відбилась у зверненні І.Самойловича до стольника В.Тяпкіна: "Між тим, як у нас, в козацькому народі, постійно одна думка і один намір і справа, хто володіє Києвом і Чигирином, тому повинний бути покірний весь малоросійський народ"⁴⁵.

Одночасно з дипломатичними заходами І.Самойлович дав наказ своїм полковникам розпочати підготовку до війни з турками. За рік до цього польський резидент Свідерський скаржився московському уряду на те, що І.Самойлович іменує себе "гетьманом обох сторін Дніпра" й займає "дорошенкові міста", на які претендувала Річ Посполита⁴⁶. Розуміючи, що міжнародна ситуація складається не на його користь (крім того, гетьман враховував прагнення "князя Малої Русі-України" Ю.Хмельницького взяти під свій контроль правобережний регіон), І.Самойлович вирішив знищити всі фортеці на правобережному Подніпров'ї, а їхне

населення розселити на Лівобережжі й Слобожанщині. Восени 1678 р. розпочався перший етап "великого згону". 4 вересня гетьман наказав канівському полковнику Д.Пушкаренку: "Хто б з вами йти не захотів, то і того для спільної одностайності, силоміць з собою звідти (з-під Канева. – Т.Ч.) впровадьте...сюди, до Переяслава"⁴⁷. Щоб не залишати султану та Хмельницькому бази для матеріального забезпечення й поповнення людськими ресурсами своїх військ, на Правобережну Україну в жовтні було вислано спеціальний загін на чолі з полковником Лисенком для переселення всіх її жителів і спалення міст та селищ. У наступному році розпочався новий етап цієї операції. Син гетьмана Семен Самойлович разом з окремими сотнями Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського та двох компанійських полків і загonom російського воеводи Л.Неплюєва наприкінці лютого 1679 р. зайняли Ржищів, а згодом – Канів і Корсунь. Жителі цих міст разом з населенням Черкас, Жаботина, Мошнів, Дрaбівки "на сю сторону (Лівобережну Україну. – Т.Ч.) зігнані і від неприятеля відлучені, а села і містечка в тій стороні всі без останку спалені"⁴⁸. До речі, саме цей період діяльності І.Самойловича найбільш негативно оцінюється вітчизняними істориками, які ставлять гетьману в провину знищення Правобережної України.

У червні 1679 р., відповідаючи на запит царя про вибір міжнародного партнера, І.Самойлович писав до Москви про неприйняття лівобережним урядом ідеї московсько-польського союзу⁴⁹. Гетьман наполегливо радив укласти мирний договір з Османською імперією. У розмові з дяком Є.Українцевим він висловив бажання, "щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір становити"⁵⁰. Він також відмовляв російських урядовців від пропонованого Варшавою спільного походу з польськими військами в район Дунаю: "...Хоча би ми разом з поляками над неприятелем і перемогу отримали, то поляки стануть цю перемогу й славу приписувати собі"⁵¹.

Зважаючи на позицію Українського гетьманату, Московська держава шукала шляхів до примирення з Туреччиною. На початку 1679 р. до Стамбула прибули царські послы В.Даудов та Ф.Старков⁵², проте їхня місія виявилася невдалою. "...Москва з турками не погодилась, з нами зараз хоче", – так оцінював тогочасні напрями зовнішньої політики царя Ян III Собеський⁵³. Трохи згодом уже Мегмед IV, побоюючись можливості укладення "вічного миру" між Росією й Польщею, звертається за посередництвом до молдавського господаря Г.Дуки. Той прислав до Москви посольство під керівництвом Я.Білевича. У квітні 1679 р. молдавський представник повідомив російських бояр, що Мегмед IV готовий укласти з ними мирний договір⁵⁴. Головною умовою турецької сторони було встановлення кордону між володіннями обох монархів, який пролягав би по Дніпру. Правобережжя мало належати Порті, а лівобережна частина України – Московській державі. Султан навіть погоджувався віддати цареві Київ. Звичайно, в Москві з великим задоволенням прийняли дані пропозиції. Разом із тим, ідучи на дипломатичну хитрість, московський уряд зауважив, що в царському підданстві мають перебувати й правобережні козаки. Автоматично це означало відхід Правобережної України до російських володінь. З'їздивши до Стамбула, молдавський капітан Я.Білевич привіз у грудні того ж року відповідь султана, який, зрозуміло, не погодився відступити царю всю територію України. Серед багатьох причин такої відмови вказувалося й на те, що Річ Посполита не бажає вирішення даної проблеми на користь російського монарха⁵⁵.

Московський цар мав змогу особисто пересвідчитись у цьому – влітку 1679 р. до Москви прибуло чергове польське посольство, очолюване П.Бжостовським та Я.Гнінським⁵⁶. Намаганню обох сторін укласти військовий союз проти Туреччини знову перешкоджало територіальне питання. І росіяни, і поляки вже вкотре, забувши про андрусівські домовленості, вимагали один від одного права

на володіння всією Україною, як Лівобережною, так і Правобережною. У даному разі Москва вела хитру дипломатичну гру, результатом якої повинен був стати майбутній мир з Османською імперією⁵⁷. Реакція королівського двору на московсько-турецьке зближення була дуже негативною. "...Зрадники, ...про мир домовляються і нас поганинові на відлов віддають, перед яким з батьківських місць тікати мусимо", – обурювався з цього приводу король Речі Посполитої⁵⁸.

Водночас серед частини козацької старшини, яка оточувала І.Самойловича, були й прихильники протилежної зовнішньополітичної лінії, які схилилися до союзу з Польщею. Це, зокрема, підтверджує лист Яна III Собеського до М.Радзивілла від 20 березня 1680 р., в якому писалося: "...Позавчора мали відомість від полковника Війська Запорозького із Задніпров'я..., якщо Москва з турками трактат підпише, то від неї підуть і до Речі Посполитої вернуться до підданства"⁵⁹.

І.Самойлович усе-таки зумів переконати не тільки свою старшину, а й московський уряд у доцільності союзу з турками. Для укладення мирного договору з Портою й Кримським ханатом у листопаді 1680 р. до Бахчисарає в складі російського посольства вирушив представник гетьманського уряду С.Ракович. Раніше стольник В.Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся в Батурині, вислухав пропозиції гетьмана І.Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. Підтримуємо висновки історика В.Станіславського, що укладення Бахчисарайського мирного договору 1681 р. можна вважати зовнішньополітичним успіхом саме гетьманської адміністрації⁶⁰, адже лівобережний гетьман І.Самойлович, по суті, був його творцем.

Відразу після укладення договору в Бахчисараї Мегмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Г.Дуці. 14 жовтня 1681 р. польський король повідомляв своїм послам у Москві: "...Донеси і те ЙЦВ, що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові, за рішенням Султана Турецького..., а не так, як у пактах є..., що Україна козакам належати має"⁶¹. Саме тому, продовжував король, "коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб ЙЦМ (його царська милість. – Т.Ч.) до такого не допускав і з нами найперше спілкувався"⁶². Безперечно, мир між Портою й Московією штовхав Річ Посполиту до пошуку нових шляхів замирення з царем, а також спонукав до більш тісного співробітництва з Австрійським двором. 31 березня 1683 р. Ян III Собеський у Варшаві укладає наступально-оборонний союз проти Османської імперії. Обидва монархи зобов'язувалися надати один одному військову допомогу в разі нападу турків на Відень чи Краків: король мав виставити 40-тисячне, а цісар – 60-тисячне військо⁶³.

Однак після отриманого "списку" Бахчисарайського договору в серпні 1682 р. лівобережний гетьман України висловив незадоволення цими постановами. Він відверто писав до Москви: "Зі списку із затвердженої султанової грамоти...чиниться нам дуже досадливо і шкідливо..., що салтан турський дозволяє між ріками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх у тому боці мати хоче, а послі Ваші мали наказ, щоб між тими ріками людей не селити"⁶⁴. Невдовзі посол В.Тяпкін звітував перед царями: "Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли ЙЦВ (його царській величності. – Т.Ч.)... замість задніпровських пустих сторін, які нині, за перемирними договорами, учинилися за Султаном Турським, пожалував би ВГ (великий государ. – Т.Ч.) його Гетьмана за чисельні його вірні і безперестанні служби і за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав бути тим усім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою"⁶⁵.

Відносна поразка на дипломатичному фронті змусила гетьмана застосовувати інші засоби для того, щоб не дати Туреччині й Польщі оволодіти Правобережжям. На заклики супротивної сторони до населення Лівобережної України переходити на правобережні землі І.Самойлович відповів укріпленням кордонів та виданням універсалів, де під загрозою "нещадного каранья на горло" заборонялося переходити через Дніпро. Реагуючи на звернення Яна III Собеського з пропозицією до українців "з обох сторін" Дніпра переходити на його сторону для боротьби з турками, лівобережний гетьман у травні 1682 р. видає універсал до всього козацтва, в якому говорилося: "...Поляки... переваблюють і заохочують наших людей... на життя в тогочасну порожню Україну, а особливо на військові звичаї, оманливо обіцяючи (бо ніколи того не учинять) велику свою уважливість і давні вольності, щоб... не слухали нестатечних звідців і розкольників миру"⁶⁶. Але не тільки Польща переманювала на свій бік лівобережних козаків – у березні 1683 р. І.Самойлович з обуренням повідомляв до Москви, що до нього приїхав посол кримського хана Мурат-Гірея з проханням надати 10-тисячне військо. Одночасно ханські заклики листи розповсюджувалися в усіх лівобережних полках⁶⁷. Щоб забезпечити свої володіння від досить частих переходів, І.Самойлович виставляв міцні прикордонні застави "від Запорозів по Київ і по Батурин"⁶⁸. Протягом лише 1684 р. за гетьманським наказом було страчено двадцять козаків, а до Москви було відправлено в кайданах переяславського полковника Войца-Сербина, який хотів перейти на службу до польського короля. І.Самойлович заарештував навіть дружину правобережного гетьмана А.Могили, яка проживала на Лівобережжі⁶⁹.

У свою чергу, гетьман і його старшина неодноразово зверталися до правобережного козацтва з пропозиціями переходити на їхній бік. Київський полковник К.Солонина пропонував "тогочасним" козакам, щоб "під регімент пана Гетьмана піддалися... і не за польське достоїнство, на яким багато ошукано, але за власну свою і предків своїх вітчизну милу Україну"⁷⁰. "...То є вже безчестя над безчестям – так очевидно відривати від нас наших підданих", – скаржився польський посол московським царям на дії лівобережного полковника⁷¹. Наприкінці 1683 р., знехтувавши міжнародними угодами, І.Самойлович зробив спробу відсунути західні кордони лівобережної частини Українського гетьманату поблизу Києва, а влітку 1684 р. намагався оволодіти Богуславом. Лише завдяки тому, що комендант польського гарнізону спалив місто і знищив міст через Дніпро, гетьман був змушений відвести свої війська⁷².

Водночас гетьманський уряд продовжував надавати необхідні консультації московському цареві з різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону, в т.ч. і щодо російсько-турецьких переговорів, які після укладення Бахчисарайського миру між державами тривали з метою уточнення окремих його положень у Стамбулі. Звичайно, найбільше І.Самойловича турбувало питання статусу українських земель. Він подав на розгляд російського монарха чотири статті, які, на його думку, "виправили" б ряд бахчисарайських домовленостей щодо України. По-перше, відзначалося, що не "обережено" Запорожжя; по-друге, "...затверджено, щоб, як на тій стороні Дніпра, яка туркам залишається, так і на цій стороні, яка у високій ВМ державі залишається, міст знову не будувати... [Це] до тих договорів не належало"; по-третє – гетьман писав, що турецький султан захотів робити свої поселення між Бугом і Дніпром, а "посли Ваші мали указ, щоб між тими ріками людей не селити і татарам не ночувати"; по-четверте, І.Самойлович звертав особливу увагу свого сюзерена на те, що султан "хитрістю бусурманською постановив", аби населення Лівобережжя без перешкод могло переходити на Правобережжя, а тому гетьман вимагав, щоб російський посол П.Возніцин "міцно наполіг" на тому, щоб це положення не було вписане до ратифікаційної султанської грамоти⁷³. Отже, як зазначали вітчизняні та зарубіжні дослідники цього питання, у той час лівобережний гетьман говорив, що можна укласти

"вічний мир", але за умови відмови Варшави від Києва, Правобережної України та Запорозжя, а також ведення спільних військових дій проти Криму⁷⁴. Очевидно, що такі пропозиції І.Самойловича були нездійсненними й, мабуть, саме тому він їх запропонував російській стороні.

Наприкінці травня – першій половині червня 1683 р. у Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На питання царських посланців С.Блюмберка й Я.Жировського щодо належності Києва і Правобережної України московські бояри на чолі з князем В.Голіциним дали таку відповідь: "...По вчинених під Журавном договорах, польський король Поділля і всю Україну по старих рубежах уступив на сторону султана..., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори, і Салтан написав Царській Величності Київ з іншими містами"⁷⁵. Наприкінці спільних засідань, відповідаючи на вимоги посланців Леопольда I, царські дипломати заявили: "Царська Величність дозволяє бути вічному миру на таких статтях: щоб усе завойоване було у володінні і державі під високодержавною рукою ЙЦВ у такому ж обмеженні, як і нині перебуває, і щоб ніколи зі сторони Королівської Величності не було згадано"⁷⁶. Таким чином, московська сторона знову відмовлялася від Правобережжя й погоджувалася на утримання лише Лівобережної України, але разом із Києвом.

У червні 1683 р. московський цар надіслав І.Самойловичу записи переговорів з австрійськими послами Я.Жировським і С.Блюмберком, які, протегуючи Речі Посполитій, домовлялися з російським урядом про укладення "вічного миру"⁷⁷. Проаналізувавши попереднє бачення московської й віденської дипломатії, гетьман наприкінці року відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання московсько-польської комісії в Андрусові та Каджині⁷⁸. "За милість монаршу премилостиву вам, великим государям, уклінно дякуємо. Але ж, одне для малого часу також і для труднощів наших, тих осіб послати не встигли"⁷⁹, – дипломатично відписував І.Самойлович до Москви 27 грудня 1683 р. Вважаємо, що це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, з досвіду попередніх переговорів в Україні було добре відомо, що такі "запрошення" закінчувалися тим, що польська сторона відмовлялася з "хлопами" разом засідати. Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України І.Самойлович передає царським послам: 1) Київ обов'язково повинен залишатися під гетьманським регіментом; 2) кордон поблизу Києва потрібно відсунути західніше; 3) територію Засожжя необхідно передати Українському гетьманатові; 4) наступні переговори можуть відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників; 5) про "комісійні з'їзди" треба повідомляти завчасно⁸⁰. Власне, російсько-польські переговори 1683 р. і були зірвані з огляду на позицію І.Самойловича стосовно "сожського" питання, адже царські та королівські дипломати так і не змогли дійти згоди щодо цієї проблеми⁸¹.

Австрійський імператор і римський папа Інокентій XI настійливо добивалися від польського короля підписати мирний договір із царем на висунутих московським урядом умовах. 14 грудня 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського "вічного миру" до Андрусова прибуло королівське посольство, очолюване К.Гжимультовським⁸². Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки вимагали "учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними"⁸³. Москва не погодилася з таким "сценарієм" спільних переговорів і вже у березні відклала своїх послів. К.Гжимультовський повернувся до Варшави і, складаючи звіт про своє посольство на сеймі 1685 р., пропонував шляхті: "...При тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних. – Т.Ч.), що їх мусить зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий...(грошей. – Т.Ч.)"⁸⁴. У той

час імператорська воєнна рада Австрії розробила план створення могутньої анти-турецької коаліції, до якої, крім неї, мали ввійти Польща, Росія, Персія, Україна, Молдавія, Валахія і Трансільванія⁸⁵. Ці задуми невдовзі було втілено в життя, але вже у зовсім іншій міждержавній конфігурації.

Ще у березні-травні 1684 р. була організована так звана "Священна ліга" за участю Австрії, Венеції та Речі Посполитої під патронатом римського папи Інокентія XI. Наступально-оборонний союз ("Offensivi et defensivi belli societas") цих держав було створено лише для війни з Османською імперією, а тому він увійшов до історіографії як антитурецький. Згідно з його умовами, австрійський цар і польський король мали надати якнайкраще військо, а венеційський дож – морський флот. Учасники "Священної ліги" домовлялися також відвоювати у турків утрачені раніше території. Зокрема Річ Посполита повинна була повернути Поділля з Кам'янцем і "Україну" ("...fortalitiis eius vindicandis, Sacra vero Rmttas Poloniae, Sameneco ett Podoliae ae Ukrainae vindicandis incumbent")⁸⁶. Однак положення цієї важливої міжнародної угоди все ж таки не сприяли Яну III Собеському в його намірах утвердитися на правобережних землях⁸⁷. Головним чином цьому заважала мілітарна потуга Туреччини та закулісна гра Австрії. На початку 1686 р. Відень уклав договори зі Швецією й Бранденбургом, правителі яких у разі посилення абсолютистських запитів Яна III Собеського мали виступити на допомогу польській шляхті. Отже, всі названі вище зовнішньополітичні чинники робили неминучим для Польсько-Литовської корони налагодження міцного союзу з Московською державою.

Російський дослідник І. Греков зазначав, що у другій половині 1684 р. гетьман І. Самойлович переконував князя В. Голіцина й княгиню Софію, що вступати в союз із Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі "вічного миру", який передбачав би відхід Правобережжя й Запорожжя від Польщі⁸⁸. Гетьманський уряд попереджав свого сюзерена щодо можливості укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Туреччиною, що оберне "всю вагу війни на російське царство". Також І. Самойлович повідомляв Москві про серйозну небезпеку з боку Франції, що могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Туреччини.

У листопаді, під час розмови з дяком Є. Українцевим, гетьман нагадав росіянинові про ставлення поляків до чергової владної "смути" в Москві навесні-влітку 1682 р., коли польський король "цьому радів..., султана і хана умовляв на війну проти государів..."⁸⁹. А тому це, на його думку, могло повторитися і в майбутньому. Окрім того, І. Самойлович говорив про неможливість довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, надавав інформацію щодо малочисельності військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирина від турків та відзначав неможливість швидкого завоювання Криму, загострював увагу на проблемі віросповідання православних у Польщі тощо⁹⁰. "На цесарі і королі польському таку присягу взяти, що вони великих государів у цій війні не видадуть і особливого миру не укладуть"⁹¹, – говорив гетьман російському представникові й пропонував вислати посольство до Франції, щоб узяти в короля Людовіка XIV "певну відомість" про його ставлення до Австрії й Польщі. Під таким тиском гетьманського уряду московський цар у зверненні до польського короля від 9 червня 1684 р. як аргумент висунув тезу про те, що ще Б. Хмельницькому були віддані не тільки міста й містечка поблизу Києва, а й уся територія по Случ і Горинь⁹². Разом із тим про участь українських послів у переговорах з Москви у Батурин було повідомлено: "...Що робиться на комісії, дамо знати"⁹³.

Та, незважаючи на офіційне схвалення московським урядом намагань гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема Правобережної України не вирішувалася належним чином. Саме тому І. Самойлович потай від царів

змушений був підтримувати зовнішні відносини з Кримським ханатом і навіть своїм давнім ворогом – Річчю Посполитою. 8 квітня 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І.Новицькому: "...Хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана. – Т.Ч.) мало хто відав"⁹⁴. Негативно в Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К.Гжимультовського для підписання "вічного миру". Українська політична еліта розуміла, що такий мир міг бути досягнений лише за рахунок поділу її держави. Одержавши звістку про польське посольство, І.Самойлович звернувся до царя зі спеціальним меморіалом, в якому пропонував московському уряду вимагати від короля не тільки подніпровські землі, а й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя⁹⁵. На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія на чолі з С.Яблоновським вирушила до молдавського кордону, гетьманич Семен Самойлович на чолі Стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з Гомельською, Чечерською, Пропойською та Кричевською волостями⁹⁶. Це був своєрідний демарш Українського гетьманату, застосований усупереч зовнішньополітичній позиції Москви, яка не хотіла мати жодного територіального воєнного конфлікту з Варшавою⁹⁷.

На початку 1685 р. до московської столиці з Батурина відправляється український посол Л.Кочубей. Він мав прохати царя, щоб той добивався від поляків повернення території на лівому березі р.Сож, а також обговорити питання відносно майбутнього об'єднання лівобережної частини Українського гетьманату з Правобережжям та усією Західною Україною "... яких славні міста Галич, Львів, Перемисьль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заславль, Корець..."⁹⁸.

Незабаром у листах до стольника С.Алмазова, окольничого Л.Неплюєва та думного дяка С.Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти укладення московсько-польського договору. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г.Самойловича та І.Мазепу з наполегливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Поштовхом до цієї поїздки стала отримана в гетьманській канцелярії звістка про можливий виїзд польських комісарів із Варшави до Москви. "Проти того учинення союзу винародилось у нас поняття і роздуми..."⁹⁹, – говорилося в інструкції українським послам. Однак, якби все ж таки "вічний мир" передбачалося укласти, то, на вимогу української сторони, справу "тогобічного Дніпра" потрібно було відкласти і не розглядати її на переговорах. У разі ж її розгляду послі мали вимагати розширення кордонів на захід і південь від Києва та клопотатися про забезпечення прав православних на території Речі Посполитої. Українські науковці зазначали, що, пропонуючи такий варіант укладення "вічного миру", І.Самойлович свідомо розраховував на затягування часу¹⁰⁰, а польський історик Я.Перденія зробив висновок, що вимоги українського гетьмана були найважливішими під час переговорів у Москві¹⁰¹.

Разом із тим гетьманський уряд випрацював більш ґрунтовний проект, згідно з яким, цар, як протектор Лівобережної України, не повинен був укладати мирний договір із польським королем. Цей важливий не лише в історії українсько-російських, а й міжнародних відносин того часу документ був віднайдений В.Станіславським у російському архіві та опублікований ним у вітчизняному науковому виданні¹⁰². Документ, що отримав назву "Статті Івана Самойловича", з'явився 27 січня 1686 р. у результаті наказу московського уряду та переговорів І.Самойловича з представником царя севським воеводою Л.Неплюєвим. У "статтях" гетьманського уряду зазначалося, що українське керівництво ще задовго до тогорічного польського посольства К.Гжимультовського виступало проти укладення договору між Москвою і Варшавою: "...В недавне прошлых летех коликократно, по указу их царского величества, присланным ко мне, о полских желаниях людем говорил я, і статьями им великим государем доносил, что без вечного ми-

ру, і без договору, о какой особой прибыли, их царского пресветлого величества стороне, с стороною польскою против бусурман в союз вступати неприлично..."¹⁰³. Окрім того, викладалося багато причин неможливості, на думку лівобережного гетьмана, ухвалення чергового російсько-польського миру: 1) він би порушував попередні мирні домовленості царя із султаном (очевидно, йшлося про Бахчисарайський договір 1681 р. – Т.Ч.); 2) поляки дотримуються іншої віри, з огляду на що не будуть дотримуватися мирних постанов; 3) у Речі Посполитій завжди порушувалися права православних, а, отже, вони не будуть дотримуватись і після "вічного миру"; 4) може розпочатися війна з Османською імперією; 5) важко було б організувати пропонований поляками похід на Крим; 6) якщо польському королю відійде Правобережна Україна і Запорожжя, то Польща заявить усім про слабкість московського царя; 7) Правобережна Україна раніше була відвойована у поляків Військом Запорозьким, яке добровільно піддалося царю; 8) гроші, які мала б виплатити Москва Речі Посполитій як компенсацію за володіння Лівобережною Україною за умови укладення миру, стали б у великій пригоді цареві; 9) Польща не надала допомоги цареві під час оборони українсько-російськими військами Чигирини; 10) можливо, що польська сторона готується до укладення сепаратного миру з турками і татарами, а їхня готовність підписати "вічний мир" із росіянами є лише відволікаючим маневром; 11) у разі зриву підписання договору, українські війська разом із царською армією зможуть протистояти польським походам на Україну; 12) цар не повинен втягуватись у довголітню й виснажливу війну європейських країн із турками; 13) протягом минулих війн на стороні Польщі воювало багато українських та донських козаків, багато з яких загинуло; 14) Річ Посполита не знала великих нападів турків на свою територію; 15) поляки разом з австрійцями ведуть лише оборонну війну проти султана, а царю пропонують організувати обтяжливий похід на Крим.

Разом із тим гетьман І.Самойлович наводив переконливі аргументи щодо переваг укладення "вічного миру" саме з Османською імперією: 1) турецький султан, незважаючи на війни проти нього, залишається сильним у військовому плані; 2) французький король, який є союзником австрійського цісаря та польського короля, а також венеціанського дожа, не виступає разом із ними проти Османської імперії; 3) незважаючи на існування християнської "Священної ліги" європейських держав (куди входить і Польща), вони не є єдиними і не бажають успіху Австрійській імперії у боротьбі з турками; 4) Річ Посполита ослабла і вже не в змозі вести велику війну з турками.

У разі наполягання польської сторони відносно термінового укладення миру український правитель пропонував цареві все ж таки на деякий час затриматися з його підписанням і подивитися, як будуть діяти польський король та австрійський цісар: чи будуть вони наполягати на продовженні війни з турками з огляду на позицію Франції? Нециру позицію Речі Посполитої стосовно Московської держави, окрім викладених вище "статей" І.Самойловича, мали б підтвердити і свідчення купця-грека Юрія Раджея та запорожця Андрія Калістрата, які гетьман надіслав до Москви. Перший із них, перебуваючи у Вільно, чув від місцевого купця (теж грецького походження), що "учинив мир вечный і познав помощь от царства Російского, тщатся і радеют с турком войну совершити вскоре. По сем тот с царством Російским учиненный разрушити, і доходити войною всего того, что в сих договорах поступятца і боле промыслами достигати восхождут"¹⁰⁴. Другий певний час перебував у турецькому полоні, звідки був визволений венеціанцями, після чого потрапив до палацу короля Яна III Собеського у Жовкві. Там він особисто почув, що "король итолиянским языком говорил резиденту такие слова: "Надеюсь на Бога, что Москву введу в войну турецкую, для того великие послы к Москве посланы, і как турецкой воз'ярится на Москву вместе, і я радети буду, с турком покой учинит, і обращу войну на царство Московское, ко-

торим образом удобно возмогу отобрать Заднепріе (Лівобережну Україну. – Т.Ч.)..."¹⁰⁵. Але, як засвідчили наступні події, царський уряд не прислухався до цих пересторог, а також не прийняв до відома позицію І.Самойловича.

Сприятлива зовнішньополітична ситуація, яка склалася для Московської держави з початком боротьби країн "Священної ліги" проти Османської імперії, дозволяла царському уряду мати певну надію на успішне вирішення свого головного геополітичного завдання в другій половині XVII ст. – питання про володіння Україною "з лівого берега Дніпра"¹⁰⁶. З огляду на це, в лютому 1686 р. у Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили в надзвичайно напруженій атмосфері, оскільки обидві сторони одночасно відіслали своїх представників до Туреччини¹⁰⁷. Крім того, Ян III Собеський у той час намагався вмовити І.Самойловича відректися від московської протекції. Вже на початку переговорів, 4 березня, К.Гжимультовський заявив росіянам, що для того, щоб він підписав мирний договір, потрібно передусім повернути Польщі ті землі (йшлося про Засожжя), які "козаки, всупереч усім колишнім умовам польсько-московським, безправно забрали"¹⁰⁸. І тільки після того як польський король повідомив своїм дипломатам про невдачу в таємних переговорах із лівобережним Українським гетьманатом, вони почали погоджуватися на компромісні рішення. 6 квітня було підписано текст договору, що складався із 33-х статей¹⁰⁹. "Вічний мир" став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини. "Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережної України. – Т.Ч.)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи", – проголошувала четверта стаття¹¹⁰. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі, адже "їхня Царська Величність тих козаків, що будуть за Дніпром..., не будуть і не велять приймати у свою оборону"¹¹¹. Але разом із тим не було вирішено проблему належності до влади одного з двох монархів правобережних українських земель уздовж Дніпра, від Стайок до Чигирини – "... Ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер"¹¹². Отже, московсько-польський договір 1686 р., хоча й закріпив за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, але не вирішив одного з головних питань територіального конфлікту між обома державами – проблеми політичного статусу правобережних земель Подніпров'я.

Майже вся християнська Європа святкувала підписання "Вічного миру". У Польщі навіть була викарбувана медаль із приводу цієї події¹¹³. На одному боці був зображений бюст короля Яна III Собеського, на другому – фігури польського й московського воїнів. Тримуючи один одного за руки, вони наступали на встромлений у землю півмісяць, що символізувало покорену в майбутньому Османську імперію. Разом із тим зображення землі, на яку, з одного боку, наступав поляк, а з іншого, – росіянин, може асоціюватися з другим наслідком укладеного миру, що полягав у міжнародно-політичному розподілі Української держави.

Одночасно з польсько-російськими домовленостями король Речі Посполитої хотів через митрополита Четвертинського вплинути на І.Самойловича, щоб той "не заважав" порозумінню між Польщею й Росією¹¹⁴. Однак гетьман не тільки не прислухався до побажань Яна III Собеського, а й ще більше радикалізував свої вимоги. Результатом активного втручання гетьманської влади у переговорний процес став запис у сьомій статті "Вічного миру" про відкладення на невизначений термін питання щодо належності правобережних земель "від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин"¹¹⁵, а також пункту щодо захисту польським королем православної віри на землях Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Московські послы Б.Шереметев, І.Чаадаєв, П.Волков та І.Волков, які вирушили до Яна III Собеського для ратифікації тексту договору, мали провести до-

даткові переговори з проблеми належності правобережного Подніпров'я. "І нині бив чолом нам, ВГ (великому государеві. – Т.Ч.) гетьман І.Самойлович, щоб ми зволили про домагання тих пустих земель наш ЦВ (царської величності. – Т.Ч.) указ до вас послати..."¹¹⁶, – говорилося в інструкції царському посольству на чолі з Б.Шереметевим, яке вирушило до Польщі в липні 1686 р. Воно одержало письмову інструкцію від царя, де зазначалося, що, за наполегливими домаганнями гетьмана І.Самойловича, потрібно всілякими засобами добиватися повернення "пустих земель". Окрім того, російські послы мали вимагати від уряду Речі Посполитої, щоб "козаки Війська Запорозького, котрі нині в Польщі на службі його королівської величності затримані, а уродженці вони цього боку Дніпра (Лівобережжя. – Т.Ч.) і дружини, і діти їхні й нині живуть у помешканнях своїх у наших царської величності малоросійських містах, і ті були б звільнені, і дана їм свобода по договорах"¹¹⁷. Наприкінці серпня московські царі звернулися до своїх посланців у Польщі з тим, щоб вони, згідно з вимогами І.Самойловича, звернулися до короля стосовно заборони титулуватися А.Могилі "гетьманом Війська Запорозького", а також вимагали більше не приймати втікачів із земель "царської величності"¹¹⁸. 22 грудня польський король, перебуваючи у Львові, ратифікував польсько-російський договір, але вирішення долі подніпровських земель було відкладено.

Зі свого боку, український гетьман також звертався до короля Речі Посполитої з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III Собеського він стверджував, що Правобережжя дісталось московському царю від султана і було здобуте його сином Семеном у "турецького" гетьмана Ю.Хмельницького, внаслідок чого з'єдналось з рештою території України¹¹⁹. В іншому документі під назвою "Пункти від Самойловича гетьмана" лівобережний правитель перекопував польського короля: "А як на тій чигиринській (стороні. – Т.Ч.) Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак із сьогодняшнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх у сторону ЙКМ (його королівської милості. – Т.Ч.) уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилеглі і належать"¹²⁰. Тому Самойлович вимагав у короля, щоб "перелічені власні землі наші при нас були залишені, які хоч у пустці, а нехай будуть наші". Він аргументував це тим, що "та праця наша (війна з турками і татарами. – Т.Ч.) не за однією їх ЦПВ (царською пресвітлою величністю. – Т.Ч.) російською монархією..., але й для захисту країв Корони польської"¹²¹. У цих словах гетьмана проглядається давня традиція "служіння" відразу обом монархам. У листі до коменданта Білої Церкви С.Раппе гетьман писав про те, що правобережні землі України, включаючи Білу Церкву, здавна належали українському народу й Війську Запорозькому ("ми тоді гетьман з Військом Запорозьким і з усім народом нашим Малоросійським засвідчуємо, що не тільки тих міст на слободи названих, здавна Війську Запорозькому приналежних, не маємо в сторону Королівства Польського відпускати, але й усіх тих земель, якими ми, почавши від Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, володіли, в якій лінії і Біла Церква..."), і запитував: "...то для чого б ґрунта і землі того боку Дніпра віддавати мали?"¹²².

Оскільки всі ці протести української сторони ігнорувалися польською владою, І.Самойлович розпочинає проводити військові операції, метою яких було зайняття всієї території Правобережної України. "Рубіж собі далі по Случ шукає і займає"¹²³, – повідомляла сучасники. Коронний канцлер М.Огінський писав до Москви, що "ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем"¹²⁴. Ян III Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під зверхністю останнього, не дотримується польсько-російських домовле-

ностей і "якусь собі удільність, як другий Хмельницький, ...вживає"¹²⁵. При цьому король посилався на особисті звернення І.Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана в зустрічах із кримським ханом, метою яких повинно було стати укладення військового союзу проти Речі Посполитої й Московської держави. Заходи І.Самойловича, спрямовані на повернення правобережних територій, так перелякали поляків, що змусили скликати навіть спеціальну сенатську комісію з цього питання. Там, зокрема, зазначалося, що гетьман "бажає забрати собі всю Україну", "не тільки не йде воювати татар, але є новини, що з Кримом підписував трактати"¹²⁶.

Цілеспрямована зовнішня політика І.Самойловича, що розходилася з прагненням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, стала, безперечно, однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України. Частина козацької старшини, використовуючи українсько-російські суперечності в справі повернення Правобережної України, зробила все можливе для того, щоб скомпрометувати І.Самойловича перед московською владою. Інкримінуючи йому зраду, в чолобитній до царя від 7 липня 1687 р. старшина зазначала, що І.Самойлович "про землі тієї сторони Дніпра говорив жорстоко: не так буде, як Москва з Поляками в мирних своїх договорах постановила. Учиним ми так, як нам потрібно"¹²⁷. Більшість вітчизняних істориків переконані, що гетьман І.Самойлович дотримувався думки про необхідність возз'єднання території по обидві сторони Дніпра до останніх днів перебування на посаді¹²⁸. Однак несприятлива міжнародна ситуація завадила об'єднатися двом частинам Українського гетьманату в єдину державу – Лівобережжя залишалося під протекцією московського царя, а Правобережжя перебувало під владою турецького султана і польського короля.

¹ Черняк Е.Б. Изменения в системе европейских государств во второй половине XVII – начале XVIII века // История Европы. – М., 1994. – Т.4. – С. 191; Геровский Ю.А. Польша среди европейских государств XVI–XVIII вв. // Вопросы истории. – 1977. – № 12. – С. 144.

² Заруба В. Українське питання в системі європейської політики останньої чверті XVII ст. // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2003. – Ч.1. – С.268.

³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т.1. – С. 731.

⁴ Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. Piśma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. – Kraków, 1880. – Vol.2. – Pars.1. – S. 561.

⁵ Ibid. – S. 495.

⁶ Санин Г.А. Украина в политических отношениях Российской империи и Османской империи (1667–1686) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX–XVIII ст. – К., 2000 – С. 539.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Acta Historica – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 618–619.

¹⁰ ПСЗРИ. – Т. 1. – № 513.

¹¹ Acta Historica... – Vol. 2. – Pars. 2. – Kraków, 1883. – S. 1109.

¹² Флоря Б.Н. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 2001. – Ч.2. – С. 110.

¹³ Библиотека Национальна у Варшаві (далі – БНВ). – Відділ мікрофільмів. – Ф. 6639 (м-ф. 32423). – № 615; Архів Головний Актів Давніх у Варшаві (далі – АГАД). – Ф. "Архів Коронний Варшавський". – Від. "Турецький". – № 77/467; Ф. "Архів Замойських". – № 3037. – Арк. 222.

¹⁴ Музей Національний ім. кн.Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів (далі – Чарт.) – Од. зб. 612. – Арк. 494.

¹⁵ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – СПб., 1856. – Т.4. – С. 889.

¹⁶ Acta Historica... – Vol. 2. – Pars. 2. – S. 1237.

¹⁷ Павлицев Н. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. – СПб., 1878. – Т.3. – С. 45.

¹⁸ Там само.

- ¹⁹ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава. – 1934. – С. 118.
- ²⁰ Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 244.
- ²¹ Kamiński A-S. Republic us Autocracy. Poland-Lithuania and Russia 1686–1697. – Cambridge, 1993. – P. 132.
- ²² Попов А. Русское посольство в Польше в 1673–1677 гг. – СПб., 1854. – С. 10–11.
- ²³ Бантыш-Каменский Д.Н. Зазнач. праця. – С. 251.
- ²⁴ Яковлів А. Зазнач. праця. – С. 114.
- ²⁵ Цит. за: Попов А. Русское посольство... – С. 63.
- ²⁶ Там само. – С. 109.
- ²⁷ Копреева Т.Н. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 до "Вечного мира" 1686 г.): Автореф. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1952. – С. 18.
- ²⁸ АГАД. – Ф. "Архів Замоїських". – № 3036. – Арк. 228–229.
- ²⁹ Там само. – Арк. 231.
- ³⁰ АГАД. – Ф. "Архів публічний Потоцьких". – № 47. – Т. 1. – Арк. 389.
- ³¹ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – Акты ЗР). – СПб., 1853. – Т.5. – С. 140.
- ³² Панащенко В.В. 300-річчя героїчної оборони Чигирини від турецько-татарської агресії // Укр. іст. журн. – 1977. – № 8. – С. 126–130.
- ³³ Цит. за: Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. – М., 1857. – Т. 8. – С. 294.
- ³⁴ Там само. – С. 295–296.
- ³⁵ Копреева Т.Н. Неизвестная записка А. Л. Ордина-Нащокина о русско-польских отношениях второй половины XVII века // Проблемы источниковедения. – М., 1961. – Т. IX. – С. 197.
- ³⁶ Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. – М., 1946. – Т. 2. – С. 143.
- ³⁷ Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.2. – С. 56.
- ³⁸ Библиотека Університету Варшавського. Відділ рукописів (далі – БУВ ВР). – Ф. 91. – Арк. 24.
- ³⁹ Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича. – С. 294.
- ⁴⁰ Павлицев Н.И. Указ. соч. – С. 63.
- ⁴¹ Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – М., 1897. – Ч. 3. – С. 150; Zródła do dziejów polskich. – Wilno, 1844. – №2. – S. 58.
- ⁴² Галактионов И.В., Чистякова Е.В. А. Л. Ордин-Нащокин – русский дипломат XVII в. – М., 1961. – С. 128.
- ⁴³ Чарт. – Од. зб. 177. – № 19.
- ⁴⁴ Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679. – Wrocław, 1976. – S. 219; Флоря Б.Н. Указ. соч. – С. 136–137.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Библиотека Национального інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві. Відділ рукописів (далі – Оссолін.) – Од. зб. 2958/1. – Арк. 68.
- ⁴⁷ Акты ЗР. – Т. 5. – С. 151.
- ⁴⁸ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 229. – Оп. 2. – Кн. 50. – Арк. 667; Заруба В.Н. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993. – С. 78.
- ⁴⁹ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 2. – Кн. 192. – Арк. 66.
- ⁵⁰ Цит. за: Павлицев Н. Указ. соч. – С. 72.
- ⁵¹ Цит. за: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн. VII. – Т. 13 – 14. – С. 225.
- ⁵² РДАДА. – Ф. 79. – Кн. 192. – Арк. 202–238; АГАД. – Ф. "Архів Замоїських". – № 3031. – Арк. 104–107; Смирнов Н.А. Указ. соч. – С. 162–163.
- ⁵³ АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – Від. III. – Кн. 15. – № 99.
- ⁵⁴ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. – М., 1970. – Т. 3. – С. 44–47.; Соловьев С.М. История России. – Кн. 3. – Т. XIII. – Сбц. 849.
- ⁵⁵ Смирнов Н.А. Указ. соч. – Т. 2. – С. 164.
- ⁵⁶ Wójcik Z. Op. cit. – S. 196.
- ⁵⁷ Копреева Т.Н. Зазнач. праця. – С. 215.
- ⁵⁸ АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". Від. III. – Кн. 15. – № 88.
- ⁵⁹ Там само. – № 105.
- ⁶⁰ Станіславський В. "Статті" гетьмана Івана Самойловича щодо "Вічного миру" // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3. – С. 349.
- ⁶¹ БНВ. Відділ мікрофільмів. – Од. зб. 123. – Арк. 297.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku. – Warszawa, 1985. – S. 104.
- ⁶⁴ Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – С. 279.

- ⁶⁵ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. – Одесса, 1850. – С. 261–262.
- ⁶⁶ Акты ЗР. – Т. 5. – С. 166–167; *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 287.
- ⁶⁷ *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники... – Ч. 1. – С. 282–283.
- ⁶⁸ Дополнения к актам историческим... – Т. XI. – С. 150.
- ⁶⁹ *Чухліб Т.В.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684–1689) // *Середньовічна Україна.* – К., 1994. – Вип. 1. – С. 128.
- ⁷⁰ Чарт. – Теки Нарушевича (далі – ТН). – Од. зб. 177. – Арк. 477–478; *Wyjciek Z. Rzeczpospolita wobec Turcji...* – S. 204.
- ⁷¹ Цит. за: *Wyjciek Z. Rzeczpospolita wobec Turcji ...* – S. 205.
- ⁷² Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1869. – Т. XI. – С. 87; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przelomie XVII–XVIII w. – Wrocław, 1963. – S. 30.
- ⁷³ *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – С. 279–280.
- ⁷⁴ *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. – Кн. VII. – Т. 13–14. – С. 374–375; *Станіславський В.* Зазнач. праця. – С. 349–350.
- ⁷⁵ Памятники дипломатических сношений. – СПб., 1862. – Т. 6. – С. 595.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Там само. – Т. 6. – С. 708–710.
- ⁷⁸ Дополнения к актам историческим... – Т. XI. – С. 142.
- ⁷⁹ Там само. – С. 15.
- ⁸⁰ Там само. – С. 16.
- ⁸¹ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 329.
- ⁸² *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 год). – С. 155.
- ⁸³ Там само.
- ⁸⁴ Чарт. – ТН. – Од. зб. 181. – № 70. – Арк. 379.
- ⁸⁵ *Махатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683–1699. Дис. канд. ист. наук. – Ленинград, 1958. – С. 91.
- ⁸⁶ *Traktaty polsko-austriackie...* – S. 123.
- ⁸⁷ *Gierowski J.A.* Historia Polski. 1505–1764. – Krakow, 1983. – S. 318.
- ⁸⁸ *Греков И.Б.* “Вечный мир” 1686 года. Рукопись диссертации... канд. ист. наук. – М., 1950. – С. 392.
- ⁸⁹ Там само. – С. 395.
- ⁹⁰ *Станіславський В.* Вказ. праця. – С. 350–351.
- ⁹¹ *Соловьев С.М.* История России. – Кн. 3. – Т. XIV. – Сбц. 992.
- ⁹² Дополнения к актам историческим... – Т. XI. – С. 142.
- ⁹³ Там само. – С. 20.
- ⁹⁴ Акты ЗР. – Т. 5. – С. 176.
- ⁹⁵ *Смолій В.А.* Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // *Польсько-українські студії.* – К., 1993. – Вип. I. – С. 118; *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie o “Pokój wieczysty” w Moskwie w roku 1686 // *Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej.* – Warszawa, 1994. – S. 42.
- ⁹⁶ *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... – S. 30.
- ⁹⁷ *Греков И.С.* “Вечный мир” 1686 года... – С. 393.
- ⁹⁸ Цит. за: *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. – Кн. VII. – Т. 13–14. – С. 384.
- ⁹⁹ *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники... – Ч. 1. – С. 289–296.
- ¹⁰⁰ *Станіславський В.В.* Зазнач. праця. – С. 352.
- ¹⁰¹ *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... – S. 49.
- ¹⁰² РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 61–90; *Станіславський В.* Зазнач. праця. – С. 364–381.
- ¹⁰³ *Станіславський В.* Зазнач. праця. – С. 368.
- ¹⁰⁴ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 91.
- ¹⁰⁵ Там само. – Арк. 94–95.
- ¹⁰⁶ *Копреева Т.Н.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века... – С. 20.
- ¹⁰⁷ *Греков И.Б.* “Вечный мир” 1686 года: Автореф. ... канд. ист. наук. – М., 1950. – С. 25.
- ¹⁰⁸ *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie... – С. 43.
- ¹⁰⁹ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 3. – № 14. – Арк. 1–30; *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 311–325.
- ¹¹⁰ *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 315.

- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Там само. – С. 316.
- ¹¹³ *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – Т. 1. – С. 630.
- ¹¹⁴ *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie... – S. 42.
- ¹¹⁵ *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 316.
- ¹¹⁶ Памятники дипломатических сношений. – Т. 6. – С. 1311–1312.
- ¹¹⁷ Там само; *Станіславський В.* Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686 – 1697 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць. – К., 2003. – С.268.
- ¹¹⁸ *Станіславський В.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила // Укр. іст. журн. – 2002. – №5. – С.119–121.
- ¹¹⁹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – № 487. – Арк. 48; *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. – Т. 16. – С. 317.
- ¹²⁰ АГАД. – Ф. "Архів публічний Потоцьких". – № 47. – Т. 1. – Арк. 394.
- ¹²¹ Там само. – Арк. 395.
- ¹²² Там само. – Арк. 389–392.
- ¹²³ Памятники дипломатических сношений. – Т. 6. – С. 1479.
- ¹²⁴ Там само. – С. 1500.
- ¹²⁵ Там само. – С. 1535–1537.
- ¹²⁶ АГАД. – Ф. "Архів Замойських". – № 3031. – Арк. 145–146.
- ¹²⁷ *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники... – Ч. 1. – С. 302.
- ¹²⁸ *Пархоменко В.* До питання про політику гетьмана Самойловича // Ювілейний збірник на пошану М.С. Грушевського. – К., 1928. – С. 226.; *Смолій В.А.* Зазнач. праця. – С. 118; *Сергієнко Г.* Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С. 383; *Чухліб Т.* Іван Самойлович // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 161–171.

In the article, the foreign policy of Ivan Samoilovych hetman government in 70's - 80's of the 17th century is being revealed. It is researched that the Ukrainian Cossack State was not only the object, but also a subject of Central-Eastern European international relations.

"СОСЛОВНЫЕ НУЖДЫ И ЖЕЛАНИЯ"*
ДВОРЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.**

Стаття присвячена маловідомому сюжету соціальної історії України початку ХІХ ст., коли дворянство Лівобережжя отримало можливість заявити перед російським урядом про свої нагальні проблеми. Робота базується передусім на джерельному комплексі, що вперше вводиться до наукового обігу і дає змогу прояснити суспільні настрої, ідейні позиції соціальної еліти з ключових питань громадського й економічного життя краю.

Ще О. Оглоблиним як одна з найактуальніших була поставлена проблема дослідження історії української провідної верстви ХІХ — початку ХХ ст. — українського (в територіальному розумінні) дворянства, без ґрунтового вивчення якої історичний розвиток України даного періоду буде незрозумілий. Як зазначив історик, "ця проблема досить складна, а головне, майже не розроблена в науці", тісно пов'язана з іншими - економічною, політичною, соціальною, культурного процесу України, формування модерної української нації тощо, і передбачає вирішен-

* Литвинова Тетяна Федорівна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету.

*** Назва статті нав'язана працею І. Теличенка, в якій аналогічні проблеми розглядаються на матеріалах комісії по складанню Нового уложення 1764 – 1774 рр.

ня низки питань, зокрема, дослідження еволюції дворянської верстви в історико-територіальних межах Лівобережжя, Правобережжя, Південної України, консолідації в масштабі цілої України, визначення місця в національному (культурному і політичному) русі, “уступання” ролі провідної верстви в нових історичних умовах¹.

Слід зазначити, що особливих змін в українській історіографії в дослідженні історії дворянства XIX ст. не відбулося. Насамперед це стосується проблем соціальної історії. Якщо стосовно Правобережжя прогалину певною мірою заповнили праці Д. Бовуа², провідну верству півдня України комплексно почали вивчати запорізькі, дніпропетровські, донецькі історики³, то світ дворянства Лівобережжя, особливо у дореформений період, поки що залишається маловідомим⁴. Історики традиційно зосереджують увагу на питаннях перш за все правової інтеграції лівобережного дворянства в систему імперії⁵, на проявах “сепаратизму”, що виявився, зокрема, під час нобілітаційних змагань першої третини XIX ст., аналізують “Записки” про права дворянства⁶, займаються “реабілітацією” української аристократії⁷, визначають роль провідної верстви у національному русі⁸. Причини такої історіографічної ситуації зрозумілі і вже аналізувались у науковій літературі⁹. Водночас місце та значення соціальної еліти у суспільстві, господарському житті, специфіка стосунків, у тому числі поземельних, з іншими станами, ставлення до залежного населення, еволюція дворянства, функціонування корпоративних органів, станові проблеми – питання, які досі залишаються на рівні розробки початку XX ст.¹⁰

Усвідомлюючи, що розв’язання всього комплексу цих проблем неможливе в рамках однієї статті і потребує колективних зусиль істориків, переосмислення історіографічної традиції, застосування різних методологічних підходів, постановки нетрадиційних питань до вже відомих джерел та введення до обігу широкого кола нових, зупинюся лише на маловідомому, але показовому з точки зору виявлення станових потреб, проблем, інтересів лівобережного дворянства епізоді початку XIX ст.

В українській історіографії, як правило, згадуються три випадки, коли шляхта, дворянство Малоросії, розраховуючи на відповідну реакцію російського уряду, публічно висловлювалися з приводу проблем, що їх хвилювали. Перший, пов’язаний із так званим Глухівським з’їздом 1763 р., промовою на ньому Г.А.Полетики й колективним “Прошенням” шляхетства і старшини Катерині II 1764 р., та другий, відомий за наказами депутатам і дебатами під час роботи Комісії зі складання Нового Уложення 1767 – 1774 рр., неодноразово розглядалися в історичній літературі¹¹, оскільки ще у XIX ст. для цього були створені певні джерельні можливості¹². Без сумніву, найбільш широко “сословные нужды и желания” шляхти були окреслені у праці І.Теличенка. Але сам автор, “предоставляя будущим, более искусным и умелым, исследователям заняться изучением народного самосознания”, ставив перед собою досить скромну мету й обмежувався лише “сведением и группировкой сословных нужд и желаний малороссов”¹³. При цьому зауважу, що ця праця і донині залишається багато в чому неперевершеною.

Третій випадок припадає на 1801 р. і пов’язаний зі зміною на російському престолі та укладанням у зв’язку із цим дворянством Малоросійської губернії колективного прохання, відомого під назвою “Записка господам депутатам от дворян Малороссийской губернии, для принесения его Императорскому Величеству Александру Павловичу всеподданнейшей благодарности за всемилостивейшее возстановление и утверждение Дворянской грамоты во всей ея силе, и о нуждах, от всех поветов изъясненных и в общем собрании ко уважению принятых”¹⁴, або “Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства”¹⁵, яка лише мимохідь згадується істориками, як правило, з досить тенденційними, хоча і полярними, оцінками.

Імовірно, найбільш детально прагнення дворянства на початку ХІХ ст. розглянув надто упереджений анонімний автор "Замечаний до Малой России принадлежащих", який сприйняв дворянські програми як "никакого уважения не стоящие", звинувачуючи панство в сепаратистських уподобаннях, у прагненні відстояти старі права та вільності¹⁶. Майже так само, але не вдаючись до детального аналізу і дещо з іншим пафосом, оцінюють "Записку" й окремі сучасні автори¹⁷.

Та найбільш поширеною можна вважати думку, висловлену О.Я. Єфименко. Порівнюючи "Прошение", представлене Катерині ІІ у 1764 р. із "Запиской о нуждах" 1801 р., вона писала: "По мере того, как панство обращалось в дворянство и прочнее устраивалось в новом своем положении, круг его общественного понимания, сколь о нем можно судить,...как будто не только не расширялся, а, наоборот, резко суживался. В прошении Екатерине ІІ...панство...плохо или хорошо, но заботится об интересах всего общества. Наконец, в прошении Александру І малороссийское панство, являясь уже настоящим дворянством, как будто утрачивает и представление о том, что оно есть "ум и душа народа"; мало того, как будто даже и сословные свои интересы оно начинает понимать очень узко"¹⁸. При цьому О. Єфименко оцінювала дворянство в першу чергу за його політичними та громадськими ідеалами, які нібито були втрачені, і лише побіжно торкалася станівих інтересів.

Стисло навівши основні прохання, викладені у "Записке"¹⁹, історики, зазвичай, характеризували ідеали малоросійського дворянства початку ХІХ ст. чотирма словами: "Спати, лежати, горілочку кружати..."²⁰. Таке досить спрощене сприйняття всього різноманіття проблем можна пояснити не тільки ідейними, методологічними позиціями дослідників, відсутністю справжнього інтересу до привілейованої, ще й "зрусифікованої" та "асимільованої" верстви, а й обмеженою джерельною базою. Адже "Записка", навіть якщо сприймати її як результат колективного волевиявлення дворянства, не може вповні представити значно ширший спектр проблем, "нужд", що були висловлені. Весь же комплекс документів, який проливає світло на події літа 1801 р., не залучався істориками і не був уведений до обігу. У "Киевской старине" за 1884 р. було опубліковано лише "Положение о нуждах" дворянства Стародубського повіту²¹.

Додатковим стимулом для звернення до даного сюжету стали не лише прагнення за рахунок нових джерел розширити існуючі в історіографії уявлення, а й необхідність звернути увагу на нагромаджені останнім часом неточності та помилки, що виникли через недосконалу обізнаність із літературою і джерелами з цього питання. Зокрема О. Струкевич у статті, присвяченій видатним представникам дворянської родини Полетик (які тут чомусь репрезентують козацтво), штучно збільшує творчий доробок Василя Григоровича за рахунок колективного прохання дворянства Малоросійської губернії 1801 р.²², підготовленого для подання під час коронації Олександра І. Ця пам'ятка відома ще за публікаціями другої половини ХІХ ст. у "Чтениях в Обществе истории и древностей российских" (ЧОИДР) та "Киевской старине" як "Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства". Водночас ще автор "Замечаний до Малой России принадлежащих", який був добре обізнаний із тогочасною ситуацією, в тому числі, ймовірно, і з даним комплексом джерел, відзначив різку відмінність поглядів "Роменского помещика", що виступав на повітових дворянських зборах, та підсумкової "Записки" губернського дворянства²³. Помітив це свого часу і Д.П. Міллер²⁴, який припустив, що цим поміщиком і був В.Г. Полетика. Такі спостереження знайшли додаткові підтвердження внаслідок моєї роботи над родинними паперами Полетик, а також над джерельним комплексом²⁵, який розглядатиметься нижче.

У Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО) у фонді Чернігівського губернського дворянського зібрання знаходиться досить об'ємна (160 арк.) справа

під назвою "Сборник документов об избрании депутатов от дворянства для вручения поздравления императору при короновании его", датована 15 травня – серпнем 1801 р.²⁶ Крім службового листування, пов'язаного із виборами, у ній міститься низка "прошений", "положений", укладених на повітових зібраннях дворянством Малоросійської губернії. Аналіз документів справи свідчить, що у той час дворянська спільнота краю переживала певне суспільне піднесення. На жаль, у нашій історичній літературі практично не приділялося уваги вивченню суспільних настроїв у провінції²⁷. Якщо ж і приділялося, зокрема, у зв'язку з аналізом публічного обговорення дворянством проблем селянської реформи у середині ХІХ ст., то в основному з позицій прямолинійного і жорсткого визначення поглядів у категоріях "ліберал", "прогресист", "консерватор", "кріпосник" та ін. Водночас і самі сучасники періоду найбільш активного обговорення "селянського питання" висловлювали сумніви в адекватності політичних визначень в умовах, коли "все переворотилося и только укладывается"²⁸. Подальше дослідження соціально-політичних, соціальних програм, поглядів дворянства допоможе наповнити ці поняття конкретним змістом.

У червні – на початку липня 1801 р. у Чернігові відбулися вибори губернського маршала дворянства, яким став М.М. Стороженко. Присутнім там повітовим маршалам та виконуючим їх обов'язки малоросійський цивільний губернатор І.В.Френсдорф через керівника зібрання, "отправляющего должность" губернського маршала І.О.Рославця, запропонував, згідно із сенатським указом від 28 травня того ж року, обрати двох депутатів від дворянства губернії для привітання Олександра І під час коронації, які не пізніше 1 вересня мали приїхати до Москви (арк.3 – 3 зв.). 2 липня одногосно було обрано дійсного таємного радника і кавалера В.П.Кочубея та таємного радника і кавалера О.К.Розумовського, про що і повідомили губернатору (арк. 5). Крім того, доводили до відома ще й про вибори депутатів для "принесения всеподданической благодарности" імператору "за восстановление дворянской грамоты в полной силе", якими стали М.М.Стороженко та повітові маршали В.І.Чарниш і Г.Я.Почека, а також про прагнення, згідно зі статтею 48 Жалуваної грамоти, подати монарху "прошения о нуждах" від дворян губернії, для чого просили дозволу у губернатора зібратися в повітах для обговорення й укладання місцевих положень.

У деяких листах І.В.Френсдорф рекомендував відправити до В.П.Кочубея та О.К. Розумовського канцеляриста І.Римшу для з'ясування їхніх можливостей виконати почесну місію, а також обрати ще двох представників "из почтеннейших и чиновнейших дворян" у разі відмови сановних українців і дозволяв укласти в повітах постанови. Необхідно було також запитати згоди у дворян на депутатство, призначених на губернському зібранні В.Чарниша та Г.Почеку, "кои желают оказать обществу дворянства Малороссийской губернии сию услугу на всем своем содержании", або обрати інших і 10 серпня в Чернігові підбити остаточні підсумки (арк.11 – 11 зв., 15, 20 – 20 зв., 52 – 53).

На жаль, архівні документи не дають можливості повністю показати хід повітових зібрань, рівень обговорення, механізм укладання прохань, оскільки збереглися лише матеріали, що відправлялися до губерній. Але численні рапорти, донесення, положення та постанови про потреби, які містяться в справі, все ж дають змогу розширити уявлення про ставлення повітового дворянства до цієї важливої громадської справи, визначити коло питань, які панство вважало за необхідне винести на загальний розгляд.

До пропозиції представляти на коронації губернію особами В.П.Кочубея та О.К.Розумовського повітове дворянство поставилося одностайно позитивно. А от у разі їхньої відмови майже кожен повіт висував своїх кандидатів. Цю почесну місію роменці доручали А.І.Марковичу та І.П.Ласкевичу, лубенці – О.Ф.Шафонському й М.П.Новицькому, стародубці – М.В.Гудовичу і П.П.Миклашевському, пи-

рятинці – М.М.Стороженку та Д.Ф.Оболонському, сосницьке дворянство пропонувало С.Р.Бобіра та П.І.Забілу, лунали також прізвища І.А.Безбородка, В.В.Гудовича, Я.Л.Бакуринського, В.С.Попова, П.Д.Білухи. Найчастіше називали О.М.Будлянського (5 разів), М.В.Гудовича (5 разів), М.М.Стороженка (тричі).

Право М.М. Стороженка піднести Олександрю І подяку за відновлення Жалуваної грамоти та "Записку" про потреби визнавали 15 повітів, із тих, що висловилися з цього приводу, В.І.Чарниша – 13, Г.Я.Почеки – 9. Пропонувалися також кандидатури В.Г.Полетики, В.І.Скоропадського, І.М.Іванченка, Д.Д.Оболонського і М.М.Щербака.

Оскільки В.П. Кочубей та О.К. Розумовський відмовилися від депутатства, маршали, які ще раз зібралися в Чернігові у серпні 1801 р., остаточно визначилися з представниками від губернії за "большинством голосов, доставляемых с поветов". І хоча найбільше голосів для участі у коронації отримали О.М. Будлянський та М.В. Гудович, дворянство замість останнього затвердило М.М. Стороженка (арк. 157). Імовірно, обережне малоросійське дворянство вирішило в даному разі обійтися без представника цього одіозного при новому царюванні прізвища. А для "принесения благодарности... и для испрошения о нуждах дворянских" у Москву відправлялися В.І.Чарниш, Г.Я.Почека та М.М.Щербак (арк. 158). Важко зрозуміти, яким чином вибір випав на пирятинського маршала М.М.Щербака, якого пропонувало лише дворянство його повіту, адже інші кандидати набрали у повітах більше голосів.

Якщо з приводу обрання депутатів, судячи із документів, висловилися всі повітові зібрання, то положення про потреби на деяких із них, мабуть, були обійдені увагою, оскільки виявлено лише 18 із 20 можливих заяв на цю тему. У справі відсутні проханя глухівського та переяславського дворянства. Один документ, а саме від лубенського повіту, через нерозбірливий почерк і бліді чорнила не вдалося прочитати. Пирятинське дворянство, "исполнясь...к всемиловейшему монарху неограниченной благодарностию" за відновлення прав і привілеїв у повному обсязі, заявило, що тепер воно "никаких уже нужд общественных не имеет и потому и положение об оных делать не находит надобности" (арк. 96). А сосницьке дворянство вважало, що виконуючий обов'язки маршала хорунжий С.Р. Бобір повинен "сообразоваться с положениями дворянства других поветов в Чернигове" (арк. 124 – 124 зв.), тобто власного наказу не зробило. Таким чином, у даній справі міститься 15 повітових наказів, які дають можливість розглянути станові проблеми дворянства, яких, до речі, порівняно із 60-ми рр. XVIII ст. менше не стало.

Перш ніж представити основний спектр дворянських потреб, слід відзначити, що не всі повіти з однаковим сумлінням поставилися до укладання положень. Деякі з них, зокрема, Золотоніський, Новгород-Сіверський, Хорольський подали досить розгорнуті програми, з обґрунтуванням кожного пункту. Роменське дворянство, крім своєї петиції, відправляло також "для лучшаго соображения прописанных нужд" виголошену під час повітового зібрання промову В.Г.Полетики, "заключающую в себе его мнение о общественных нуждах в сходство его прозбы" (арк. 127). Ряд повітів обмежилися стислим переліком проблем, які, зокрема, козелецьке, прилуцьке дворянство вмістило в одному, полтавське, кременчуцьке – у двох, конотопське, чернігівське, ніжинське, стародубське – у трьох пунктах.

Зрозуміло, що порівняно з наказами 1767 р., на початку XIX ст. дворянські вимоги вже не торкалися питань автономії Малоросії, зрівняння українських і російських табельних чинів, дворянських прав. Зникли також заклики про безмитний імпорт солі, особливо з Криму, експорт худоби та продуктів, про шляхетський банк, право на подорожі, освіту й службу за кордоном. Зникли і проханя відмінити введений П.О. Рум'янцевим грошовий податок та розпочатий ним перепис населення²⁹, оскільки вони або відпали у результаті суспільно-політичних і

геополітичних перетворень, або були уже вирішені. Водночас, зі змінами статусу колишньої Гетьманщини, із соціальними, адміністративними реформами в краї, які інколи вступали у суперечності між собою та із місцевими традиціями, з'явилися і зовсім нові проблеми, або інше ставлення до вже існуючих, що на початку ХІХ ст. ще були актуальними.

Якщо у наказах 1767 р. шляхта, а також козацтво, практично одноставно висловилися за обмеження постою російських військ і квартирування офіцерів³⁰, то у 1801 р., зокрема золотоніське панство, вже обґрунтовувало необхідність цього з економічної точки зору: "Небезполезно бы было и даже нужно, чтобы в сию нацию буди позволют политические и государственные обстоятельства введены были кавалерийские полки для квартирования, чрез что внесена была бы денежная сумма в нацию за продукты оной. По малому имению которой нация нуждается в своих оборотах, а паче в уплачивании государственных податей, и сколько полезно для нации квартирование в оной войск, особливо же конных, толико и выгодно для казны в разсуждении самага изобилнейшаго края по дешевизне фуража и провианта при урожаях" (арк. 68 зв.).

Одним із важливих не лише для дворянства було питання про вільний обмін і продаж земель, що знаходились у власності козацтва, висловлене у найбільш ґрунтовних положеннях від чотирьох повітів (Хорольський, Золотоніський, Козелецький, Новгород-Сіверський). Річ у тому, що, намагаючись припинити обезземелення козацтва і таким чином підтримати боєздатність козацького війська, ще у ХVІІІ ст. російський уряд неодноразово видавав розпорядження, згідно з якими, продаж козацьких маєтностей заборонявся. На практиці їх фактично не дотримувались і козацькі ґрунти залишалися у вільному обігу. Але право на придбані у них землі завжди можна було заперечити й оскаржити. Тому на початку ХІХ ст. склалася ситуація, коли, з одного боку, козаки могли купувати землю у дворян, а навпаки – ні, з другого, – масово почали подаватися позови до суду на власників колишніх козацьких ділянок. Панство, визнаючи, що "именя козацьи не различались с дворянскими" (арк. 45), тобто, "малороссийские козаки были всегда властны располагать своею собственностью, и меньшее имели к тому право как и самые дворяне", просило, щоб "продавать им (козакам. – Т.Л.) свои земли и угодья и покупать или выменивать оные у дворян, не было заграждено никаким законом" (арк. 88). Наскільки важливим було це положення, свідчить, наприклад, програма козелецького дворянства, яка містила лише одне це прохання (арк. 44 – 45). Крім того, бажано було б затвердити за власниками маєтки, які колись були куплені у козаків, щоб таким чином припинити судові процеси, які ведуть "к одной... волоките и убыткам" (арк.133).

Пізніше цю проблему було вирішено завдяки клопотанню малоросійського генерал-губернатора О.Б.Куракіна, пропозиції якого були покладені в основу сенатського указу від 28 червня 1803 р., що визнавав право козаків на володіння, набування і відчуження землі³¹.

Ще одним із важливих не лише для дворян було питання "відшукування козацтва", яке особливої гостроти набуло на межі ХVІІІ – ХІХ ст. Хоча на нього звернули увагу лише новгород-сіверські дідичі, досить широке обґрунтування, деталізація проблеми свідчать про її неабияке значення й актуальність. Не маючи можливості у даній статті зупинитися на цьому питанні, зауважу лише, що в українській історіографії його висвітлено досить однобічно, оскільки історики, зазвичай, стояли на позиціях селянської або козацької "правди". Тому інтерес поміщиків, тих земле-власників, які мислили не лише в категоріях "прибутків" та "експлуатації", а й відповідально ставилися до землі як до народного багатства, основи економіки, до виконання своїх обов'язків щодо неї, до держави, а також до підлеглих, намагалися в складних умовах господарювання вести боротьбу не лише зі своєю, а й із селянською бідністю, залишилися поза увагою дослідників. Підходи та стереотипи вітчизняної історичної науки перейшли також у зарубіжну історіографію³².

Необхідність сплачувати податки, часто й за своїх зубожілих або біглих селян, підтримувати їх, особливо у неврожайні роки, змушувала дворян турбуватися про збереження кількості підлеглих, оскільки втрата робочих рук в умовах екстенсивної економіки призводила до зубожіння і самих поміщиків та їх селян. Тому в питанні "відшукування козацтва" селянами дідичі, без сумніву, дотримувалися тих урядових постанов, зокрема, указів від 16 листопада 1781 р. та 3 травня 1783 р., які допомагали їм зберегти свої інтереси. До того ж ще у XVIII ст. козацтво, втрачаючи з різних причин свої ґрунти, в тому числі і через небажання нести виснажливу військову службу, часто добровільно переходило "за владельцов", отримуючи слободи і можливість завдяки праву вільного переходу залишити в разі незадоволення свого дідича і перейти до іншого. Після ж 1783 р. певна частина селян, згадуючи про своє козацьке минуле, почала подавати позови на поміщиків (тут не маються на увазі ті, хто насильно переводився із козацького стану в селянський), які, скориставшись можливістю, просили припинити цей процес. Тим більше, що у ньому, з точки зору дідичів, часто брали участь ті, хто не мав на це права: "многие крестьяне, ... присвоив себе исторические названия измёрших казаков и подводя себя к тому роду, заводят с владельцами иски, выходясь с крестьянства, себя, владельца разоряют напрасно" (арк.133 зв.).

Одночасно корольське дворянство піклувалося, щоб козаки та різночинці, які пройшли ноблітацію, були виключені з окладу і в подальшому несли лише ті повинності, які властиві дворянину (арк. 88 зв.). Імовірно, таку позицію можна трактувати як прагнення збільшити кількість членів корпорації, на яких розподілятимуться дворянські обов'язки. Але це буде, мабуть, не зовсім точно, оскільки часто ці козаки та різночинці були записані за дворянами і таким чином останні втрачали залежних. Скоріше цю пропозицію слід розцінювати як прагнення заявити про права тих співвітчизників, які не могли в даному разі брати участь в укладанні петиції імператору, і таким чином встановити справедливість і законність.

Попри всі звинувачення істориків у відстоюванні дворянством своїх вузько корисних інтересів, у низці "положений" порушувалося питання про зменшення податкового тягара не лише для свого стану. Зокрема роменці цим проблемам присвятили два пункти, в одному з яких просили, щоб "подати всякого рода и выборы уменьшены были" для поміщицьких підданих, що цілком зрозуміло було в інтересах панства, яке в разі несплати податків селянами несло за них відповідальність. У другому пункті дворянство висловило бажання, щоб "малороссийский народ по крайней мере на сей год, по причине местами неурожая и саранчи, истребившей на полях хлеб наш и умножившей теперь беды и недостатки народа, освобожден был от казенных податей" (арк.127 зв.).

Конотопське дворянство в одному із двох заявлених пунктів, враховуючи збитки, яких завдала господарству сарана, також просило "о невзыскании с крестьян и другого звания людей здешнего повета и других, в коих подобное же убыток последовал, податей" (арк. 100).

На бідність селян і неможливість самостійно сплачувати податки, які "по большей части помещики от себя...пополняют", звертали увагу монарха й у Хорольському повіті (арк. 89). Наскільки складною була ця проблема, а також питання про дворянські і селянські заборгованості перед державою, свідчать неодноразові звернення малоросійських генерал-губернаторів до уряду з проханнями послабити податковий тягар та з пропозиціями, які досить ґрунтовно викладені, зокрема, в "Записке о податях по Малороссийским губерниям" М.Г.Рєпніна 1831 р.³³. В історичній літературі, на жаль, детальних, неупереджених розробок із цієї теми практично не існує, що значно ускладнює адекватне сприйняття як поміщицьких інтересів, ставлення їх до своїх обов'язків, стосунків між дворянством та іншими групами суспільства, так і внутрішніх потреб різних станів.

До нових соціально-економічних проблем можна віднести прохання надати пільги у виконанні дворянством губернії рекрутської повинності, відновити право поміщиків користуватися своїми маєтками, розташованими у містах, так само, як і іншими. І хоча на ці питання звернуло увагу дворянство двох повітів (перше питання стосувалося лише чотирьох повітів), їм знайшлося місце у "Записке" від губернії³⁴, що важко пояснити, адже перед дідичами стояли більш болючі проблеми, якщо судити за кількістю згадок у повітових програмах. Так, дворянство п'яти повітів хотіло "сложения на всегда" податків, які воно сплачувало з 1797 р. на утримання "присудственных мест и чинов", тобто на утримання суддів, у розмірі 85 тис. рублів на рік від губернії, тому що у господарствах трапляються "разные издержки" і ці кошти були б значним "в нуждах пособием" (арк.100).

Водночас поки що тільки у Полтавському повіті порушувалася ще одна проблема, яка згодом неодноразово буде ставитися на дворянських зібраннях, а саме – запасних хлібних магазинів. Забезпечення населення продовольством, особливо у неврожайні роки, завжди було предметом турботи уряду. Та з другої половини XVIII ст. частину своїх обов'язків щодо селян держава все активніше передавала землевласникам. За сенатським указом 1761 р., вони повинні були створювати запаси хліба на рік для своїх убогих селян. За часів Катерини II влаштовувалися хлібні магазини, якими у поміщицьких селах мали опікуватися самі дідичі. У 1799 р. було видано розпорядження завести такі магазини по всій імперії, а нагляд за ними покладался на предводителів дворянства³⁵. Імовірно, це не зовсім влаштовувало поміщиків, оскільки вони просили "запасные хлебные магазины в помещичьих селениях заведенные оставить собственному распоряжению о содержании оных и о прокормлении своих подданных каждого помещика, которой и о целости магазинов пеших должен" (арк.55 зв. – 56).

Враховуючи специфіку землекористування на Лівобережній Україні, яка полягала у черезпосмужному розташуванні дворянських, козацьких, селянських земель, що призводило до частих конфліктів і скарг до суду, не дивно, що в "Положениях" зустрічаються пропозиції провести в Малоросії генеральне межування за прикладом інших губерній і створити для цього особливу межову інструкцію (арк. 76, 82). У подальшому цим опікувався О.Б. Куракін. Спеціальна комісія, до якої входили місцеві землевласники, склала інструкцію, але дворянські зібрання цих починань не підтримали³⁶, оскільки справу не просто було розв'язати. У до-реформений період вона так і не була вирішена.

Та найбільш болючі соціально-економічні проблеми перейшли у спадок із XVIII ст. Із тих питань, що не знайшли відображення у загальній "Записці", слід відзначити настійливе прохання (від шести повітів) повернути біглих селян, які оселилися, зокрема, у Новоросійській губернії, на Слобожанщині, на Дону, заборонити приймати втікачів і вжити заходів для того, щоб "впредь побеги их наилучшим образом пресечены были" (арк. 127 зв.). Такі ж побажання малоросійське панство висловлювало ще у "Прошении" 1764 р., хоча у даному разі не уточнювалось, яким чином уряд повинен це зробити. Очевидно, між указом 3 травня 1783 р. та реальною дійсністю була певна дистанція. Ймовірно, чіткого усвідомлення, в усякому разі серед селян, чи то до землі, чи до конкретної особи відбулося прикріплення на початку XIX ст. ще не існувало, і вирішення матеріальних проблем часто здійснювалося традиційним шляхом пошуку нового місця, де можна було б отримати якісь пільги. Крім того, і в указі Катерини II про закріпачення не йшлося. У ньому говорилося лише про сплату податків та необхідність для цього залишатися на старих місцях проживання і в тому ж статусі, в якому записані за ревізією 1782 р.

Наскільки по-різному трактувалася ця проблема самим лівобережним дворянством можна пересвідчитися, переглядаючи матеріали роботи Чернігівського та Полтавського комітетів з облаштування побуту кріпосних селян 1858–1859 рр.

Але, оскільки питання, що ставлять поки що тільки деякі зарубіжні історики, про те, чи встановилося в Малоросії кріпосне право в російському варіанті, чи можна було продавати і купувати малоросійських селян, відділяти їх від землі, переводити з маєтку в маєток³⁷, все ще залишаються без відповіді у вітчизняній історіографії, досить важко адекватно відтворити характер соціально-економічних стосунків в українському суспільстві у дореформений період. Очевидно, що для поміщиків актуальність проблеми була пов'язана насамперед із необхідністю сплачувати за втікачів податки та з втратою робочих рук. Через це важко не погодитися з Л.В.Міловим у тому, що при дослідженні суспільства з яскраво вираженим екстенсивним землеробством, яке потребує постійного розширення ріллі, де дефіцит робочих рук був сталим протягом цілих століть, ракурс оцінок ставлення поміщиків до залежних селян повинен змінитися. Оскільки "в условиях, когда общество постоянно получало лишь минимум совокупного прибавочного продукта, оно объективно стремилось к максимальному использованию и земли, и рабочих рук. И суровые рычаги принуждения для той эпохи – объективная необходимость"³⁸.

Найбільш важливим, враховуючи індекс згадування у повітових положеннях (11 із 15 розглянутих), було прохання збереження традиційних прав винокуріння та продажу спиртних напоїв. Оскільки про рівень обґрунтування проблеми можна судити з опублікованої "Записки" від губернії, немає необхідності на цьому зупинятися. Крім того, це питання певною мірою висвітлено в науковій літературі³⁹, де зверталася увага на його важливість для дворянського господарства. Зазначу лише, що неможливість протягом досить тривалого часу експортувати зерно і водночас необхідність підвищувати прибутковість господарств підштовхували поміщиків до заняття ґуральництвом, яке і стало для Лівобережжя специфічним способом нагромадження капіталів. Вирішення цього важливого питання залежало від політики уряду щодо нього, і на початку ХІХ ст. воно було актуалізовано введенням "питейных откупов", від чого особливо страждало дворянство прикордонних з російськими губерній.

Досить активно висловилися повітові зібрання щодо правових та адміністративних питань, які майже повністю знайшли відображення у колективній "Записці". Дворянство просило затвердження Литовського Статуту, введення в краї управління, згідно з "Учреждением о губерниях" 1775 р. та Жалуваною грамотою дворянству, відновлення законів "во всем их действии, силе и точности" (арк.127), судів на основі Литовського Статуту, насамперед гродських. Низка запитів торкалася проблем обрання, переобрання на виборні дворянські посади, зокрема, суддів, можливості виходити у відставку з поважних причин тим, хто обіймав посади повітових маршалків, підкоморій, хорунжих (посади останніх, до речі, дехто вважав зовсім непотрібними), зараховувати термін перебування на посадах судових канцеляристів за службу з підвищенням чинів.

На так звані освітні справи, які для істориків завжди були "лакмусовим папірцем" культурності та відповідальності дворянства за громадські інтереси, звернули увагу лише роменці, яких надихнув своєю промовою В.Г. Полетика⁴⁰, та золотоніське панство. Перші хотіли бачити в краї "университет и военную школу для воспитания и обучения юношества, а также училища для воспитания женского пола яко матерей", другі – "для всей нации в городе Лубнах учредить училище" (арк. 68 зв.; 127 зв.). У "Записке" від губернії наполягали лише на заснуванні університету в Чернігові, згідно з указом Катерини ІІ від 23 квітня 1786 р.

На підсумковому засіданні повітових маршалів у Чернігові були укладені також "пункти", котрі і представляли колективну думку губернського панства. Слід зазначити, що на останніх аркушах архівної справи міститься їх чернетковий варіант, який дещо відрізняється від опублікованої "Записки о нуждах малороссийского дворянства". Він складається із восьми пунктів (в опублікованому –

пшість), в яких без розгорнутої аргументації подані дворянські прохання. Крім тих, які є і в опублікованому примірнику, в чернетці все ж поставлено питання "О строгом подтверждении запрещения приема и укрывательства, особливо в Новороссийской губернии, на Дону и Черноморском поселении беглых с Малороссии помещичьих крестьян" і про припинення дворянами сплати податку на утримання суддів, оскільки грошові виплати не відповідають положенням Жалуваної грамоти (арк. 159 зв. – 160). Очевидно, остаточний варіант, який і опинився у розпорядженні публікаторів, у подальшому відшліфований, додавалося розгорнуте обґрунтування деяких пунктів, вибиралися лише ті, що варті уваги імператора, і які принесуть максимальну користь усій губернській корпорації. Саме за ним і виносився істориками присуд лівобережному дворянству та й українському в цілому. Але все ж остаточний "вердикт" можна буде виголосити лише тоді, коли будуть максимально залучені різноманітні джерельні комплекси, дослідники позбудуться упередженого підходу до "класу експлуататорів" і спробують зрозуміти "поміщицьку правду".

¹ *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19 – 20 ст. (до 1917 р.) // Український історик. – 1971. – № 1. – С. 11 – 13.

² *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996; *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998.

³ *Бойко А.* Південна Україна в останній чверті XVIII століття: Аграрні відносини. – Запоріжжя, 1997. – Ч.1; *Каюк Д.Г.* Родина дворян Миклашевських і Південна Україна // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 108 – 116; *Каюк Д.* Проблеми формування дворянства Південної України: нові археографічні можливості // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 578 – 598; *Сурева Н.В.* Питання про законодавчу регламентацію поміщицького землеволодіння на півдні України на початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VI. – С. 8 – 44; *Сурева Н.* Матеріали до історії дворянських зборів Південної України (остання чверть XVIII – перша чверть XIX ст.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 15 – 35 та ін.

⁴ Відносно пореформеної доби можна відіслати читачів до монографії Н. Темірової, в якій висвітлюються проблеми соціально-економічної історії дворянства Лівобережної України. Див: *Темірова Н.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – 319 с.

⁵ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – К., 1996. – 317 с.; *Галь Б.О.* Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.

⁶ *Свербигуз В.* Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – 247 с.; *Дячук Л.В.* Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII – початку XIX ст.) як пам'ятки історичної думки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.

⁷ *Білоконь С.* Про національну аристократію України // Розбудова держави. – 1992. – Червень. – Ч. 1. – С. 55 – 60; *Білоконь С.* Доля української національної аристократії // Генеза. – 1996. – № 1(4). – С. 132 – 148.

⁸ *Катренко А.М.* Український національний рух XIX століття. – Ч.1: Перша половина XIX ст.: Навчальний посібник для студентів історичного факультету. – К., 1998.

⁹ *Реєнт О.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) – К., 2003. – С. 7.

¹⁰ Відносно даного періоду можна виділити як актуальні і сьогоденні праці І.Ф. Павловського, зокрема: К історії полтавського дворянства. 1802 – 1902 гг. Очерки по архивным данным. – Полтава, 1906. – Вып. 1.

¹¹ *Авсєенко В.* Малороссийское шляхетство в 1767 г. Новые материалы для истории XVIII ст. // Русский вестник. – 1863. – Август. – С. 497 – 524; *Ефименко А.Я.* Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы. – 1891. – № 8. – С. 515 – 569; *Литвинова Т.Ф.* "Прогресивний консерватизм" – випадкове словосполучення, чи факт української суспільної думки другої половини XVIII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 372 – 384; *Максимович Г.А.* Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Нежин, 1917. – Ч. 1; *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства

во второй половине XVIII века. – К., 1988; *Струкевич О.К.* Україна – Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII ст. (політико-адміністративний аспект проблеми). – К., 1996; *Шевченко Н.В.* Общественно-политическое движение на Украине в 60–70-х гг. XVIII века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1991 та ін.

¹² Прощение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Киевская старина. – 1883. – Июнь. – С. 317 – 345; Речь "О поправлении состояния" Малороссии // Киевская старина. – 1882. – Октябрь. – С. 119 – 125; Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах в Комиссию сочинения Уложения. – К., 1890.

¹³ *Теличенко И.* Словные нужды и желания малороссиан в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина. – 1890. – Август. – С. 161.

¹⁴ ЧОИДР. – 1865. – Кн. 1. – С. 193 – 199.

¹⁵ Киевская старина. – 1890. – Август. – С. 310 – 316.

¹⁶ Замечания до Малой России принадлежащие // ЧОИДР. – 1848. – Кн. 1. – Отд. 2. – С. 1 – 57.

¹⁷ *Струкевич О.* Полетики // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 286.

¹⁸ *Ефименко А.Я.* Указ. соч. – С. 567 – 568.

¹⁹ Там само. – С. 569; *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – М., 1870. – С. 482.

²⁰ Последние домогательства малороссийского шляхетства // Киевская старина. – 1884. – Январь. – С. 177.

²¹ Там же. – С. 174 – 177.

²² *Струкевич О.* Полетики. – С. 285.

²³ Замечания до Малой России принадлежащие. – С. 31.

²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). – Ф. І. – № 61409. – Арк. 3.

²⁵ *Литвинова Т.Ф.* До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія та Василя Полетик // Історія суспільної думки Росії та України XVII – початку XX ст. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 53 – 64; *Литвинова Т.Ф.* Матеріали до біографії Василя Григоровича Полетики // Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 202 – 217.

²⁶ ДАЧО. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 74. – 160 арк. Далі в тексті у дужках подаються посилання на номер аркуша даної справи.

²⁷ *Мухина Е. Н.* "Человек толпы" // *Стогов Э. И.* Записки жандармского штаб-офицера эпохи Николая I. – М., 2003. – С. 21.

²⁸ *Христофоров И. А.* "Аристократическая" оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 1870-х гг.). – М., 2002. – С. 22.

²⁹ Найбільш повний перелік "нужд" різних станів суспільства Гетьманщини періоду Уложеної Комісії подано, в тому числі й у вигляді таблиць, у названій монографії Зенона Когута.

³⁰ Див.: *Когут З.* Знач. праця. – С. 124, 133.

³¹ *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство. 1802–1856: функції, структура, архів. – К., 2001. – С. 83–84.

³² *Мадариага И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – С. 122 – 123 та ін.

³³ *Павловский И.Ф.* К истории полтавского дворянства. 1802 – 1902 гг. Очерки по архивным данным. – Полтава, 1906. – Вып. 1. – С. 151 – 158.

³⁴ Див. обґрунтування в: Записка о нуждах малороссийского дворянства (1801) // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Під ред. проф. А.Г. Болебруха. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 238 – 241.

³⁵ *Павловский И.Ф.* Указ. соч. – С. 203.

³⁶ *Павловский И.Ф.* Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б.Куракина (1802–1808 гг.). – Полтава, 1914. – С. 42.

³⁷ *Мадариага И.* Указ. соч. – С. 500 – 501.

³⁸ *Милов Л.В.* Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – М., 1998. – С. 432.

³⁹ *Тищенко М.Ф.* Гуральне право та право шинкування горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1927. – С. 150 – 202; *Павловский И.Ф.* К истории полтавского дворянства; *Шандра В.С.* Вказ. праця та ін.

⁴⁰ *Литвинова Т.Ф.* До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія та Василя Полетик. – С. 55 – 56.

The article is devoted to the little known subject of the social history of Ukraine at the beginning of the nineteenth century, when the nobility of the Left Bank got the recurrent opportunity to inform the russian government about its pressing needs. The study is based chiefly on the complex of sources, which is put into scientific use for the first time and gives a chance to elucidate the public mood and ideological positions of the social elite in key questions of public and economic life of the region.

С.О.Борисевич*

РЕАЛІЗАЦІЯ ЧИНШОВОЇ РЕФОРМИ 1886 р. В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У статті досліджуються передісторія й запровадження чиншової реформи 1886 р., а також її реалізація на території Подільської губернії.

19 лютого 1861 р. було проголошено маніфест і положення про скасування кріпосницької залежності селян і запровадження земельної реформи. В історіографії завжди підкреслювалося (і небезпідставно), що реформа була проведена в інтересах поміщиків. Однак інакше й бути не могло, адже дворяни були монополними власниками землі, а селяни – лише користувачами й унаслідок реформи землевласники повинні були позбутися частини своєї власності. Таким чином, продворянська спрямованість реформи, а також монополне право дворян на володіння, розпорядження та користування землею, яке було закріплене жалуваною грамотою дворянству 1785 р., відбилася на характері реформи.

Викупні платежі, розорюючи селянські господарства, стали важким економічним тягарем. Саме вони на тривалий час законсервували залежність селян від землевласника. Насильницька розверстка землі зменшила селянські наділи й витиснула їх "на пісочок". У Подільській губернії шляхом стягнення платежів за люстраційні акти було збільшено оброчний податок¹.

Реформа не зменшила соціальної напруги в Україні. Якщо до 1861 р. селяни вимагали "землі й волі", то в подальшому їхні виступи спрямовувались проти запровадження інституту мирових посередників, кабальних статутних грамот, методів проведення реформи (розверстка землі), унаслідок чого зменшувалися наділи, а також відводилися гірші землі.

Необхідно підкреслити, що найбільшої інтенсивності боротьба селян за землю набула в Правобережній Україні – тут їх експлуатація через передачу в оренду поміщицьких маєтків була найвищою. Іншою причиною загострення боротьби за землю стали виступи чиншовиків, через що й було проведено реформу. Хто такі чиншовики, що являла чиншова реформа 1886 р., як вона проводилася в деяких повітах Подільської губернії? Спроба відповісти на ці питання є метою статті.

Чиншове землеволодіння зародилося в Німеччині XII ст. У XIII ст. німецькі колоністи принесли його до Польщі, а в XIV ст. чиншове землеволодіння з'явилося у Великому князівстві Литовському. У Правобережній Україні та Білорусії ця форма землеволодіння поширилася в XVI ст., а надто у XVIII ст. За юридичною природою цей інститут (як специфічна організація суспільної діяльності й соціальних відносин) був дуже близьким до давньоримської спадкової оренди й становив різновид залежної власності, коли чиншовик мав право спадкового володіння, користування та розпорядження майном (зазвичай нерухомим) зі згоди верховного власника, який мав право на отримання постійного оброку (він називався "чинш") та інші платежі й повинності (які називалися "шарварок"), установлені

*Борисевич Сергій Олександрович – канд. іст. наук, викладач Подільського державного аграрно-технічного університету, м. Кам'янець-Подільський.

ні законом, який пізніше став звичаєм. Чинш виражав залежність чиншовика, який особисто був вільною людиною й завжди міг залишити своє майно (землю), передати його іншій особі (як правило, не землю, а чиншове право), але не міг здавати його в суборенду.

Поширення чиншових відносин припало на період, коли землевласниками було усвідомлено вади кріпосної залежності й держава та поміщики виявили своє прагнення замінити втікачів або зігнаних із землі селян-кріпаків вільними людьми. З іншого боку, необхідність запровадження чиншового права диктувалася потребами заселення безлюдних і необроблених земель. Із кінця XVII ст., а надто у XVIII ст., коли Туреччина залишила Поділля й зменшилася загроза спустошливих татарських набігів – польський уряд почав масово роздавати незаселені селянами землі магнатам. Тобто, потреба нової колонізації Поділля відродила чиншове право, на умовах якого землю отримували не лише селяни, а й вільне міське населення, колоністи, а також безземельна шляхта.

Найчисельнішою верствою серед чиншовиків була чиншова шляхта. Наприкінці XVII ст., унаслідок дроблення шляхетської земельної власності, у Речі Посполитій виник прошарок населення – безземельна шляхта. Нетитуловані шляхтичі з утратою земельних наділів позбувались як засобів до існування, так і політичних привілеїв. Магнатам потрібні були люди для обробки землі у своїх маєтках, і вони охоче користувалися працею збіднілої шляхти з метою перетворити її на залежний землеробський стан. Землевласники керувалися й міркуваннями політичного характеру. Такі шляхтичі становили для магнатів зручне знаряддя збільшення впливу на державні справи, адже їм, як чиншовим власникам землі, поверталися політичні привілеї. Ця верства населення, особливо в Правобережній Україні та Білорусії, значно збільшилася у XVIII ст. (вона дещо нагадувала дворян Московії XV–XVII ст.).

Професор Д.П.Пойда визначав характер чиншового землеволодіння як "особливий вид землеволодіння, т. зв. чиншове володіння землею або вічна оренда"². Із цим не можна погодитися. Професор В.Незабитовський у 1883 р. писав: "Чиншове користування землею завжди поєднувалося з правом вічного спадкового володіння й розпорядження, із правом отримувати з чиншової землі всі вигоди, поступатися нею й передавати в спадщину, а відносини чиншового власника до власника маєтку обмежувалися звичайним обов'язком платити за користування землею на вічні часи встановлену плату (чинш). Чиншове право не слід плутати з орендним правом, яке виникає з договору строкового найму й має характер особливого майнового й, до того ж, безстрокового права на нерухомий маєток"³.

Чиншове право зумовило особливу форму землеволодіння. Воно передбачало право володіння, користування та обмеженого розпорядження нерухомою власністю, а оренда лише надавала право користування. Чиншовик обмежувався обов'язком платити за володіння землею встановлений на вічні часи чинш, тоді як орендна плата могла змінюватися. Чиншове володіння було спадковим, а оренда – строковим правом користування землею. Ці три принципи ознаки відрізняли чиншове володіння від оренди.

У праці В.Незабитовського зазначалося: "Сеймові дебати 1791 р. чітко окреслюють суспільне становище чиншової шляхти. Це були доменіально залежні безземельники, котрі не мали й не могли мати власного голосу, а служили лише знаряддям панських інтриг. На сеймики ці залежники з'являлися не своєю волею, а неволею... Майнове право на землю становило корінний інститут Речі Посполитої, але воно ... дозволялося лише як земське право, як шляхетський привілей. Будь-яке приватне користування землею, без земського на неї права, пов'язувалося з особистим службовим становищем користувача, підпорядковувало його вотчинній владі й було володінням до ласки"⁴.

Отже, у Речі Посполитій приватна власність на землю за незначними винятками була привілеєм суто шляхетським. Земське право, яке узаконювало приватну власність на нерухоме майно, надавалося персонально. Саме тому чиншове право, яке дозволяло володіти, користуватися та розпоряджатися землею, не було приватним. Воно ґрунтувалося на особисто-службовій підлеглості чиншовика та "милості" вотчинника.

Численні суперечки російських юристів викликав характер польського чиншового права у зв'язку з ускладненнями, з якими змушені були рахуватися російське законодавство та суди, коли наприкінці XVIII ст. до Російської імперії було приєднано Правобережну Україну, Білорусію, Литву та частину Польщі.

Маніфестом Катерини II від 30 жовтня 1794 р. мешканцям Правобережжя було забезпечене право володіння, користування й розпорядження майном за Литовським статутом. Сенатським указом від 11 вересня 1797 р. усім судовим установам у Мінській, Волинській та Подільській губерніях давалося роз'яснення, що вони у своїх діях повинні "привілеями в статуті й конституціях збережених керуватися". Таким чином, російський уряд підтвердив чинність колишніх законів, "не входячи, які саме ці закони"⁵. Того ж року Павло I дозволив залишити чиншові права на земельні володіння за мешканцями містечок.

У Російській імперії до 1785 р. по суті не існувало приватної земельної власності та приватного кріпосного права. Земля належала державі. Кожен власник, на якій би підставі він не володів землею, не володів нею де-юре, а лише з ласки монарха. Катерина II, приймаючи колишні польські провінції під свою державу, зарахувала шляхту до стану дворян, підтвердила недоторканність її земельних і кріпосних прав. А грамота 1785 р. такі ж права дарувала російському дворянству, тобто передавала поміщицькі маєтки з селянами в приватну власність. Приватне кріпосне право, як поступка, продиктована обставинами часу, стало легітимним.

Юридичне становище чиншової шляхти залишалось незмінним у межах Російської імперії до 1831 р. Після польського повстання 1830–1831 рр. указом Миколи I від 31 грудня 1831 р. всі шляхтичі, які неспроможні були довести свого шляхетства, позбавлялися дворянства. Шляхта змушена була ще з 1800 р. доводити своє походження. У 1802 р. на приєднаних територіях запроваджуються дворянські родовідні книги, куди вписувалися всі роди, які спромоглися документально довести своє шляхетство (указами сенату 1864 і 1866 рр. пошуки польською шляхтою доказів своїх прав остаточно припинялись). Чиншову шляхту було включено, залежно від місця проживання, до стану міщан чи селян-однодворців.

25 липня 1840 р. вийшов указ щодо припинення чинності Литовського статуту в Правобережній Україні й запровадження загальноросійські закони. До цього часу царський уряд у межах Правобережжя різними постановами прилаштовував статут до російського законодавства. Незважаючи на це, в указі визнавалася чинність актів, які з'явилися до 1840 р. й стосувалися губерній Правобережної України. Тобто, інститут чиншового права не ліквідувався. Окрім того, визнавалися всі юридичні взаємовідносини, які фіксувалися в документах до 1840 р., що гарантувало права чиншовиків, які мали письмові докази своїх прав.

У Подільській губернії на письмово затвердженому чиншовому праві на володіння землею перебувало 10% чиншовиків. Решта 90% були на звичаєвому праві, тобто документально незасвідченому. На його наявність указували квитанції, що підтверджували сплату постійного чиншу; незмінність земельних наділів; порівняно невеликі ділянки присадибної, польової та, іноді, сіножатної землі, а також особиста свобода носіїв цього права.

Тож попри указ від 25 липня 1840 р., що поширював на губернії Південно-Західного краю імперії чинність російських цивільних законів, які взагалі не ре-

гулювали чиншового права, ці взаємовідносини продовжували виникати, і не тільки в Правобережній Україні, а й у інших губерніях, зокрема, на півдні України. Процес поширення чиншових форм володіння землею тривав майже до поч. 80-х рр. XIX ст.

Питання неврегульованого законодавством чиншового права гостро постало в 2-й пол. 60-х рр. XIX ст. По-перше, суди, які керувалися російськими законами, змушені були відмовитися від захисту цих відносин. Перед владою постала дилема: або ліквідувати цей інститут, або законодавчо його визнати й урегулювати взаємовідносини між поміщиками й чиншовиками. Ігнорування чиншового права й відмова в його судовому захисті призвели до масового обезземелення значної верстви населення. Потрібно враховувати ще й те, що з кін. 50-х і до поч. 80-х рр. XIX ст. верховні власники землі поступово переводили чиншовиків на становище звичайних орендарів.

По-друге, скасування кріпосного права в 1861 р. і втягування поміщицьких економік у товарно-грошові відносини спричинило те, що поміщикам (у т.ч. в Подільській губернії) ставало невигідним подальше проживання в їхніх маєтках чиншовиків. Вони змушували їх погоджуватися на перманентне збільшення чиншу; повністю відбирали їхні польові наділи або замінювали на інші, менші й гіршої якості; позбавляли сервітутів; примушували укладати строкові угоди стосовно користування землею, тобто переводили їх на оренду.

Ці причини обумовили погіршення матеріального стану чиншовиків. Після падіння кріпосного права вони залишилися категорією селян, найменш забезпечених землею й найбільш обтяжених повинностями на користь поміщика. Ці обставини підштовхували їх до участі, поряд із селянами, а іноді й окремо, у заворушеннях.

У таких умовах сенат був змушений піти на ліквідацію чиншового права в губерніях Правобережної України, Білорусії та Царства Польського, але з наданням чиншовикам права викупити свої наділи за фінансової допомоги уряду. 1876 р. волинський губернатор у своєму щорічному звіті писав "про необхідність, із огляду на відсутність позитивного закону, який би визначив підстави чиншового права, установити для чиншовиків особливі правила"⁶. Його думку підтримали губернатори Київської та Подільської губерній, а також генерал-губернатор О.М.Дондуков-Корсаков і керівники губернських жандармських управлінь. Наслідком цих пропозицій було утворення 1877 р. при міністерстві внутрішніх справ чиншової комісії під головуванням товариша міністра Ф.В.Готовцева. Їй доручили розробити законопроект про чиншовиків. Нарешті, 9 червня 1886 р. було прийнято "височайше затвержене положення про поземельний устрій сільських вічних чиншовиків в губерніях західних і білоруських". До закону додався табель із оцінкою земель у різних регіонах, де чиншовики мали право її викуповувати.

Преамбула положення визначала основний механізм його запровадження. У кожному повіті утворювалася тимчасова установа – повітове з чиншових справ "присутствіє". До його складу входив кандидат від мирових посередників та підлеглих йому вільнонайманих землемірів (вони утримувалися за рахунок державної скарбниці, до якої повинні були надходити 0,5% від усіх щорічних викупних платежів). До складу присутствія входили представники від місцевих дворян, які утримувалися за рахунок усіх землевласників повіту, на землях яких мешкали чиншовики. Губернські з селянських справ присутствія поділялись на відділи, які займалися касаційними скаргами стосовно рішень повітових присутствій. У преамбулі підкреслювалося, що у випадках, коли за певними особами не визнавалися чиншові права, вони мали право протягом п'яти років користуватися земельними наділами на попередніх умовах. За цей час вони повинні були або купити в поміщика цю землю, або укласти з ним договір оренди⁷.

У першому розділі роз'яснювались основні принципи, на підставі яких визнавалися чиншові права: а) чиншовиками могли бути всі особи, незалежно від стану чи віросповідання; б) права поширювалися тільки на російських підданих; в) безстрокове користування й розпорядження землею зі сплатою грошового або натурального чиншу, який не підлягав змінам через свавілля вотчинника. Земельне володіння визнавалося чиншовим, якщо воно розпочалося перед 21 серпня 1840 р. (цей строк поширювався тільки на Правобережну Україну) і було доведено письмовою угодою або свідками (тільки в тому випадку, якщо ці свідчення відповідали всім цим умовам). Земельні володіння визнавалися чиншовими й після 21 серпня 1840 р. До них належали ті, які з'явилися не пізніше як за 10 років до видання цього положення, але вже на інших умовах. Якщо письмових доказів не існувало, то чиншовий наділ мав розташовуватися в населеному пункті або в тій його частині, де мешкали претенденти на чиншові права. Особи, яких поміщик позбавляв чиншових прав, зобов'язувалися протягом 6 місяців оскаржити ці дії в суді або в урядових установах, інакше довести свої права було неможливо. Крім письмових актів, які доводили чиншові права різних осіб на землю, доказами могли слугувати: а) судові рішення; б) поступлива угода; в) заповіти та інші документи, які засвідчували перехід чиншових прав на землю від однієї особи до іншої; г) платіжні книжки, розписки, квитанції, видані поміщицькою економією; д) інвентарі, описи, реєстри та плани маєтків; ж) ревізські казки, сімейні списки, метрики; з) показання свідків, якщо необхідно було встановити окремі ознаки чиншового володіння або виявити осіб, яким належали певні наділи⁸. Таким чином, у законі чітко окреслювалися умови, що могли бути доказом чиншових прав. Це було важливо, адже в Подільській губернії, як правило, передача землі на чиншовому праві письмово не закріплювалася.

Другий розділ визначав умови, за яких припинялося чиншове володіння. Протягом 3-х років вотчинникам і чиншовикам надавалася можливість полюбовно домовитися стосовно припинення чиншового володіння шляхом викупу земельвласником у чиншовиків їхніх прав або придбання останніми своїх наділів у власність чи оренда їх. Такі домовленості необхідно було реєструвати в повітових присутствіях, інакше вони не визнавалися законом і стягувалося відповідне мито. У випадку узгодження права викупу чиншовиком його наділу уряд надавав позику, яка не повинна була перевищувати оцінки цих земель за табелем. У разі, коли викупна сума була меншою від розміру урядової позики, до неї додавалася недоїмка чиншу, яка накопичилася, починаючи з 1876 р. Коли викупна сума перевищувала урядову позику, додатковий платіж вотчиннику чиншовик сплачував за взаємною домовленістю. Після закінчення трирічного терміну викуп чиншових наділів мав здійснюватися в обов'язковому порядку за сприяння уряду. Розмір викупної суми встановлювався шляхом 6% -ї капіталізації річної вартості чиншу та натуральних повинностей. Викупна позика надавалася землевласнику державними 5% -ми цінними паперами. Чиншовик повинен був погасити її протягом 49 років шляхом щорічних викупних платежів, які дорівнювали 6% від позики. Дозволялося повернути кредит раніше вказаного строку як готівкою, так і державними відсотковими паперами. У разі накопичення недоїмки зі сплати викупних платежів чиншові наділи виставлялися на продаж із публічних торгів; їх мали право купувати й односельці. Чиншовики, які належали до міщанського стану, після викупу наділів переходили до селянського стану. Після викупу земельного наділу чиншовики мали право об'єднуватися в одне селянське товариство, але не менше 20 осіб чоловічої статі⁹.

Тож ліквідовуючи неврегульоване російським законодавством чиншове право, уряд виводив чиншовиків із економічної залежності від землевласників, прагнучи сформуванню в Правобережній Україні дрібного власника, але вже економіч-

но залежного від держави. Навіть коли чиншовик міг одразу викупити свій наділ, уряд контролював викуп (обов'язкове надання позики), у протилежному випадку він залишався без права на власну землю. Потрібно відзначити, що після законно затвердженого дозволу на викуп поміщики отримували викупні суми, ураховуючи, що майже 80% маєтків перебувало в заставі за борги. Хоча селянин не платив відсотки за державну позику, фінансова система все ж мала зиск, оскільки за невчасну сплату щорічних викупних платежів можна було продати наділи з публічних торгів, а у випадках, коли сума перевищувала селянський борг, її надлишок не повертався колишнім чиншовикам (надходив на користь держави). Закон не регулював питання щодо повернення грошей, які були раніше сплачені в рахунок погашення боргу.

Розділ третій розкривав механізм реалізації положення. Його впровадження покладалося на повітові з чиншових справ та губернські з селянських справ присутствія під наглядом міністерства внутрішніх справ і генерал-губернатора. Непорозуміння між вотчинниками й чиншовиками вирішував урядуючий сенат. Скарги на рішення повітового присутствія надсилалися до губернського присутствія, а на нього – до II департаменту сенату. Кожен землевласник зобов'язувався протягом одного року (після 9 червня 1886 р.) подати в місцеве повітове присутствіє такі дані: а) перелік чиншовиків, які мешкали в його маєтку; б) кількість землі в кожного домовласника; в) її опис; г) розмір чиншу; д) наявність сервітутів; ж) плани чиншових земель, якщо вони існували. Із переліком волосне правління зобов'язане було ознайомити всіх чиншовиків. Невключені до нього селяни, які вважали себе чиншовиками, мали право протягом 6 місяців подати в повітове присутствіє заяву з доказами своїх прав. По закінченні цього терміну жодні претензії не приймалися. Іменний перелік перевірявся на місці мировим посередником у присутності всіх сторін та понятих. Неприбуття сторін або їхніх уповноважених не шкодило перевірці. У результаті цих дій складався протокол, який підписував мировий посередник, сторони суперечки й поняті. Іменний перелік дозволялося доповнювати на місці. Після таких перевірок у присутності зацікавлених сторін відбувалося засідання повітового присутствія (по кожному маєтку окремо), де приймалося остаточне рішення щодо встановлення прав чиншовиків на землю, визначення розміру чиншових ділянок, грошового еквіваленту всіх повинностей, викупної суми для кожного чиншовика окремо та розміру урядової позики й додаткової суми. На підставі цього рішення з'являлася відповідна постанова та оформлювалися викупні акти. У випадку визнання сторонами викупних актів справа надходила до головної викупної установи, де складалися плани та геодезичні описи чиншових ділянок. Справа в цій установі припинялася, коли скарга на рішення губернського присутствія надходила до сенату¹⁰.

До положення додавався "Табель подесятинних цін, на підставі яких враховувався вищий розмір позики, що видавалась урядом під час викупу сільських чиншових повинностей у губерніях західних і білоруських". На його підставі десятина присадибної землі, незалежно від місцевості, оцінювалася в 150 руб., а для польової та сіножатної землі запроваджувалася певна градація залежно від якості. Подільська губернія поділялася на 22 місцевості з оцінкою десятини землі від 50 до 82 руб. 50 коп.¹¹

Таким чином, положення від 9 червня 1886 р. започаткувало процес ліквідації чиншового права на західних теренах імперії. Воно сприяло припиненню заворушень сільських чиншовиків, що становили досить велику частину населення Подільської губернії. Цим законодавчим актом було зроблено рішучий крок у бік ліквідації поземельних відносин, які вже не відповідали потребам капіталістичного розвитку на селі й не регулювалися законодавством. Його розробники використали досвід селянської реформи й саме тому більше не з'являлося жодних зако-

нодавчих документів. Положення ліквідувало чиншове землеволодіння, але наслідки його ліквідації були відчутними до поч. ХХ ст.

За інформацією канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора кількісний склад чиншовиків Подільської губернії в 2-й пол. 70-х рр. ХІХ ст. був таким¹²:

Загальна кількість чиншовиків	Стани, за якими розподілялися чиншовики						Кількість землі, яка перебувала в користуванні чиншовиків (дес.)			Середня кількість землі (дес.)		Загальна кількість чиншовиків
	дворянські купці	духівництво	міщани	селяни	відставні солдати	іноземні поселенці						
12 повітів												чиншовики
32431	1341	89	5447	5272	-----	286	17512	43720	55232	1,7	0,32	74726

Наведені цифри свідчать, що майже половину сімейств чиншовиків становили міщани. Але це були міщани містечок, населення яких жило здебільшого з рільництва. Дворян, які спромоглися в 1-й половині ХІХ ст. довести своє походження, була незначна частина (більшість тих, хто не довів походження, була переведена в стан селян чи міщан). Представники купецького стану теж становили незначну кількість, адже вони були селянами-чиншовиками чи міщанами-чиншовиками, які розбагатіли на відхожих промислах. Нагромадивши необхідний капітал, ці особи зайнялися торгівлею й перейшли в стан купців, але не покинули сімейного землеробства. Попри значні статки, такі купці не бажали втрачати землю, яку вони вважали батьківською, тим більше, що з'явилася можливість перетворити її на приватну власність. Іноземними поселенцями, які довели свої чиншові права, переважно були особи, які перейшли на територію Подільської губернії з правого берега Дністра. Інші іноземні переселенці селилися компактно й користувалися правами колоністів. Ще менше було представників духівництва. Це, як правило, були діти чиншовиків, які здобули духовну освіту та виконували обов'язки місцевих парафіяльних священників. Статистика свідчила, що чиншовики, особливо ті, які, окрім сільського господарства, не займалися ніяким промислом, перебували в злиденному становищі. Колишні поміщицькі та державні селяни мали в 2–3 рази більше земельних угідь на сім'ю, а тим більше з розрахунку на кожну особу. Польової землі в чиншовиків було лише в 2,5 рази більше, ніж присадибної, тоді як у колишніх поміщицьких та державних селян – у 5–7 разів більше. Це свідчить про те, що для доволі значної кількості чиншовиків рільництво було не єдиним і не головним джерелом прибутку; решта чиншовиків перебувала в злиденному становищі, яке було гіршим, аніж у колишніх кріпаків. У соціальному плані це був "пальний матеріал" на селі.

За інформацією міністерства внутрішніх справ (1880 р.) у Подільській губернії чиншовики сплачували землевласникам такі розміри чиншу¹³:

У середньому на кожний двір, руб. на рік		На кожну десятину землі в середньому, руб. на рік	
з городників, які займали лише садибу	з тяглих, які займали садибу й польову землю	з городників	з тяглих
4,57	23,97	7,92	3,42

Щодо питання впровадження положення в Подільській губернії дослідженням було охоплено 38 дворянських маєтків і один удільного відомства в Балтському повіті та 15 поміщицьких маєтків у Кам'янецькому. На підставі положення землевласники протягом одного року зобов'язані були скласти іменні списки вічних чиншовиків. Із 12 маєтків Кам'янецького повіту тільки вотчинниця с. Довжок княгиня Анна Хілкова відмовила всім мешканцям села у визнанні чиншових

прав і не склала списку. У 38 маєтках Балтського повіту не було складено 13 списків. У всіх іменних списках визнавалися чиншові права на присадибну землю. Необхідно зазначити, що з усіх досліджених маєтків два мали певну особливість. Так, с. Малинівці Гаврилівецької волості Кам'янецького повіту належало товариству селян, яке давало згоду на складання списку, та с. Станіславчик Балтського повіту, яке належало удільному відомству¹⁴.

В 11 маєтках Кам'янецького повіту землевласники визнавали присадибні ділянки за 169 господарями в розмірі 105 десятин (далі – дес.) 1265 сажнів² (далі – саж.). Найбільше власників, котрі довели свої чиншові права на присадибну землю, мешкало в с. Кирилівка Маківської волості (69); найменше – у селищі Липини Лисецької волості (1). Найбільше присадибної землі в одного господаря було в маєтку поміщика Шенвальда, у частині с. Суржа (1 дес.); найменше – у с. Малинівці (по 601 саж.²). У середньому в усіх маєтках на кожного чиншовика припадало по 1498 саж.² присадибної землі. У 2 із 11 маєтностей не визнали чиншових прав на орні ділянки землі. В інших – за 132 господарями затвердили ці права. Їм належало 489 дес. 464 саж.² оранки. Найбільше польової землі на кожного чиншовика припадало в селищі Липини (6 дес. 1344 саж.²), а найменше – у чиншовиків селища Мукша (по 1 дес. 1549 саж.²). А в середньому на кожного чиншовика припадало по 3 дес. 1694 саж.² орної землі, так як і у селян (якщо враховувати лише тих з них, що отримали орну землю). Лише в с. Суржа, однією частиною якою володіла княгиня Хілкова, а іншою – вотчинник Шенвальд, визнавалися чиншові права на сіножатну землю (за 26 господарями – по 1 дес. в частині княгині та по 1800 саж.² у 2 чиншовиків у маєтку Шенвальда), а в с. Сокиренцях визнавалися чиншові права на вигін (вісьмом чиншовикам відходило 1600 саж.², тобто в середньому по 200 саж.² на одного господаря)¹⁵.

У Балтському повіті в 25 маєтках (один із них удільного відомства) чиншові права на присадибну землю закріплювалися за 557 чиншовими ділянками, які становили 256 дес. 376,5 саж.² Найбільше землі на чиншову присадибну ділянку припадало в господарстві удільного відомства с. Станіславчик (1 дес. 332 саж.²), а найменше – у с. Гедерима (282 саж.² – у середньому по 1158 саж.²). Ділянки оранки за чиншовиками визнавалися лише в 3 маєтках загальною площею 548 дес. 562 саж.², розподілених на 83 ділянки в середньому по 6,6 дес. У с. Кос за 17 чиншовими ділянками визнавалося 4 дес. 1270 саж.² незручних земель. У с. Дигер за 59 чиншовими господарями закріплювалося 8 дес. 1384 саж.² незручних земель загального користування, а в с. Погреби – загальний вигін у 5 дес. 2211 саж.² для 45 господарів¹⁶.

Після подання землевласником у повітове присутстві іменних списків чиншовиків та розголошення їх через волосне правління розпочався тривалий процес розгляду скарг претендентів на викуп земель за чиншовим правом. Причиною скарг було невизнання за певними особами чиншових прав щодо орних земель і невнесення їх у списки; претензії стосовно чиншових прав на присадибні ділянки та сіножати, вигони й сервітутні права.

Так, у 28 населених пунктах Балтського, 8 – Кам'янецького й 1 – Вінницького повітів 915 господарів висунули претензії щодо визнання за ними чиншових прав на орну землю. Тільки в с. Суржа Кам'янецького повіту (2 господаря) та с. Писарівка Балтського повіту (24 чиншовика) спромоглися довести свої права на орну землю, решті було відмовлено на підставі положення, яке чітко регламентувало ознаки чиншового володіння землею. Вони були такі: 1. Під час розгляду скарг претенденти користувалися землею в різних місцях (ці факти було зафіксовано у 8 селищах Балтського повіту). 2. Плата за користування землею не була постійною, тобто мінялася за бажанням поміщика в 5 маєтках Балтського повіту. 3. Унаслідок заміни грошового чиншу на натуральну плату в 4 маєтках Балтського повіту. 4. Земля в селян була повністю відібрана поміщиком або її замінили на

іншу, у меншій кількості й гіршої якості в 13 маєтках Балтського повіту. 5. Землею довгий час ніхто не користувався, а після 1886 р. виникли претензії щодо чиншових прав на неї в 3 маєтках Балтського повіту. 6. Вчасно не було подано позови до суду щодо порушень поміщиком чиншових прав на орну землю в 9 маєтках Балтського повіту та 7 – Кам'янецького. 7. Поміщики спромоглися довести, що селяни користувались орною землею на підставі оренди в 9 маєтках та 4 чиншовиків перевели на щорічне її винаймання (Балтський повіт). 8. У Балтському повіті в с. Гедерима селяни самі відмовилися від претензій щодо чиншових прав, а в с. Калантирка за чиншовиками не визнали відповідних прав на оранку, яка була на вигоні загального користування. 9. У Кам'янецькому повіті в с. Гаврилівці 3 претендентам щодо польової землі було відмовлено на підставі того, що чинність положення 1886 р. заборонялося поширювати на іноземців, посилаючись на закон від 25 липня 1864 р. щодо облаштування вільних людей на приватних землях у західних губерніях імперії¹⁷. Цікаво, що в справах стосовно надання чиншовикам права викупу тих чи інших земельних наділів не зазначалось ані їхнього етнічного походження, ані віросповідання. А цей момент був дуже важливим, адже на чиншовиків не поширювався принцип викупу їхніх земельних наділів, який застосували щодо селян-українців.

Після скасування кріпосного права та поширення товарно-грошових відносин власники маєтків розпочали наступ на земельні володіння чиншовиків. Він виявився в повному вилученні земельних угідь на користь поміщицького господарства, у заміні їх на гірші й у меншій кількості, перманентному підвищенні платні за користування, вилученні земельних угідь і передачі їх в оренду й суборенду, запровадженні щорічних домовленостей щодо умов користування й платежу за землю, а також примусовому укладанні орендних контрактів.

Отже, протягом 60-х – 80-х рр. XIX ст. принципи чиншового утримання орної землі, зафіксовані в положенні 1886 р., поступово зникли. Саме тому колишні чиншовики неспроможні були довести свої права й змушені були переходити на орендне користування землею, що негативно позначилося на розвитку їхніх господарств. Яскравий приклад – с. Малий Бобрик Балтського повіту. Поміщиця Софія Фемеліди 26 лютого 1887 р. письмово заявила балтському повітовому справнику, що вона "...виявляє готовність віддати на поточний господарський рік селянам її маєтку, які претендують на чиншові права, вільну землю в кількості близько 500 дес. за теперішньою ціною, тобто по 5 руб. за десятину, попри те, що сторонні орендарі сплачують тепер по 6 і 7 руб. за десятину, при цьому додала, що вона доручила управляючому маєтком утриматися до весни від роздачі землі стороннім особам, аби не заважати селянам скористатися землею на теперішній господарський рік, а якщо селяни землю цю своєчасно не орендують, то вона, задля уникнення збитків, змушена буде віддати її стороннім особам і знімає з себе будь-яку ... відповідальність за впертість селян, що претендують на чиншові права"¹⁸. Існував і інший бік медалі. Довідавшись про закон 1886 р., з'явилися претенденти на пільгове придбання землі, які не мали на це жодних підстав.

Поміщики досить прихильно ставилися до визнання чиншових прав на присадибні ділянки й надання пільгових прав щодо їх викупу. Вони були зацікавлені в утриманні на своїх землях робочої сили. Присадибні ділянки було складніше відбирати або міняти, ніж орні землі, а польові землі вони не бажали продавати за відносно малою ціною. Відібрану орну землю поміщики здавали в оренду одній особі або тим, у кого її було відібрано. Із присадибними ділянками зробити таке було складніше. Наприклад, у с. Дубова Балтського повіту 54 господарі висунули претензії щодо чиншових прав на присадибні й орні землі, вигони та сіножаті, але спромоглися довести свої права лише на присадибну землю¹⁹.

Із досліджуваних населених пунктів лише в 7 випадках було відмовлено претендентам на чиншові права стосовно присадибної землі²⁰, у 4 випадках пре-

тензії були безпідставними, а в інших – простежувалась експансія поміщиків на присадибні ділянки чиншовиків.

Відмова чиншовикам у правах на сервітути була зафіксована в 2 селищах Кам'янецького повіту тому, що претенденти вчасно не звернулися з позовом до суду. У с. Кульна (Балтський повіт), а також в с. Гонората вигін перебував у користуванні селян – у такому випадку положення 1886 р. не поширювалося на чиншовиків. В усіх інших досліджуваних селах (за винятком 7) сервітути в чиншовиків було відібрано протягом 60-х – поч. 80-х рр. XIX ст. Сервітутне право чиншовиків було визнано лише в 5 селищах Балтського повіту та 1 – Кам'янецького²¹. Отже, колишні чиншовики ще задовго до положення 1886 р. були позбавлені сервітутних прав і мусили платити за право випасати й напувати худобу, користуватися лісом та ін. Поміщика вже не турбувало, хто оброблятиме землі економії – людей можна було найняти, вибираючи серед великої кількості претендентів. Саме тому землевласник більше був зацікавлений у коштах, які він отримував від різноманітних статей прибутку у своєму маєтку, аніж в утриманні в ньому потенційних робітників. Для нього мало значення не хто саме користуватиметься ділянками землі в маєтку, а скільки й чи вчасно йому платитимуть за це (що й було причиною поміщицької експропріації землі та сервітутів у чиншовиків та поступове переведення їх на орендні права). Слід враховувати й той момент, що поміщики вже мали досвід втрати родючих земель після селянської реформи 1861 р., тож вони прагнули уникнути подібної небезпеки, яка могла виходити від чиншовиків.

За табелем подесятинних цін, десятина присадибної землі в Подільській губернії оцінювалася в 150 руб., а орної та сіножатної – залежно від повіту. У Кам'янецькому – ціна десятини дорівнювала 82 руб. 50 коп., Балтський поділявся на 2 регіони: перший – уздовж річок Буг, Кодима, Дністер та Ягорлик, де десятина оцінювалася в 40 руб.; другий – решта території – у 60 руб.²²

У 27 населених пунктах Балтського повіту та в 4 Кам'янецького 791 господар здобув право викупу землі на підставі положення. Серед них 741 особа була селянином, 31 міщанином, 12 дворян та 9 почесних громадян. Вони отримали право викупити 383 дес. 690,5 саж.² присадибної землі. У 6 селах Кам'янецького повіту 136 господарів викупали 759 дес. 2 131,5 саж.² орної землі. У 3 селах Кам'янецького й у 2 Балтського повітів 73 чиншовики отримали право викупити 17 дес. 1 300 саж.² вигону та сіножатей, 30 господарів викупили 5 дес. 493 саж.² непридатної для ріллі землі. За ці землі вони мали сплатити викупні платежі на загальну суму 86 966 руб. 13,2 коп. Держава видала їм урядову позику в сумі 84 273 руб. 49,6 коп. До загальної суми викупних платежів, окрім оцінки землі, входила сума недоїмки, яку чиншовики заборгували поміщикам за попередні роки – вона дорівнювала 11 939 руб. 71,3 коп. Її повинні були сплатити 225 колишніх чиншовиків, які мешкали в 10 селах.

Різниця між сумою викупних платежів та урядовою позикою становила 2692 руб. Вона була оформлена в додаткову плату, яку чиншовики мали безпосередньо виплатити поміщику за взаємною домовленістю. Але до цієї суми додавалися відсотки, які нараховувалися за недоїмку (1790 руб. 92,1 коп.). Таким чином, додаткову плату повинні були сплатити 332 чиншовики з 20 населених пунктів на загальну суму в 4483 руб. 55,7 коп.²³

Отже, майже всі претенденти з числа колишніх чиншовиків здобули право на викуп присадибних ділянок, у той час як на орну землю таке право отримало майже в 6 разів, а на вигони та сіножаті – майже у 12 разів менше. Якщо ці люди володіли правом викупувати присадибні ділянки на підставі чиншового права, то, безумовно, вони колись володіли таким правом і стосовно орної землі та сервітутів. Із одного боку, колишні чиншовики користувалися втраченими земельними угіддями на чиншовому праві, а з іншого – закон фіксував їх ставлення до прав власності на землю, в якому вони перебували на момент виходу положення. Червоною ниткою проводилася думка щодо поваги прав власності й зако-

нів, які регулювали земельні відносини. Один момент, який свідчив, що законодавець усе ж захищав інтереси дворян-землевласників, полягав у тому, що до викупної ціни, яку колишні чиншовики мали сплатити за земельні угіддя, додавалася недоїмка в сплаті чиншу. Щоправда, вона нараховувалася лише третині осіб. Державна позика видавалася залежно від фіксованої в законі суми. Ціна не присадибних земель залежала від цін, які встановилися на ринку. Викупна сума обраховувалася залежно від 6%-ої капіталізації річного чиншу, який сплачували чиншовики. Саме тому викупні платежі перевищували суму державної позики. Але іноді визначена законом позика перевищувала викупні платежі – тоді до викупної суми додавали частину чиншової недоїмки, яка дорівнювала тій сумі, на котру державний кредит перевищував викупні платежі. Саме цей момент свідчить на користь пропоміщицької спрямованості положення.

Процес надання колишнім чиншовикам дозволу викупити присадибні, польові й інші землі мав свій порядок. Після того, як остаточно визнавалися чиншові права претендента на викуп певної ділянки землі й не існувало судових суперечок, повітове присутствіє складало викупний акт для кожного господаря окремо. Після цього губернське присутствіє зверталось до старшого нотаріуса Подільського окружного суду із запитом: чи існували борги у вотчинника, в якого чиншовики мали викупити землю? Це робилося задля з'ясування напрямку спрямування викупних платежів у вигляді державної позики: чи безпосередньо землевласнику, чи кредиторам. Із таким же запитом присутствіє зверталось й до Подільської казенної палати. 1889–1890 рр. губернське присутствіє з'ясувало таку картину: заборону було накладено на 11 маєтків – власники 9 із них заборгували державним кредитним установам 678 360 руб., один землевласник мав податкові борги в сумі 1 149 руб. 56 коп., а маєток М.О.Салтикевича в с. Пушкова Балтського повіту перебував у забороні за позику Київського поземельного банку в сумі 22 800 руб. та приватний борг у сумі 7 849 руб. 35 коп.²⁴

Після цього губернське присутствіє зверталось до кредиторів через департамент окладних зборів II викупного відділу міністерства фінансів стосовно отримання дозволу на викуп чиншовиками земель у цих маєтках (щодо земельних володінь, не обтяжених боргами, така процедура не проводилася).

На землю колишніх чиншовиків, яку затвердили їм на викуп, департамент окладних зборів накладав заборону у зв'язку з виділенням урядової позики²⁵. Отже, у випадку, коли поміщицький маєток перебував під заборонаю, урядова позика колишнім чиншовикам за землю надходила на погашення позик і боргів землевласників. У випадках, коли заборони не було, урядову позику отримував безпосередньо власник маєтку.

Основна сума урядових позик виділялася 5%-ми банківськими державними білетами, номінальна вартість яких становила 50 руб. і залишок її, який не був кратний 50, видавався готівкою. Наприклад, урядову позику чиншовикам с. Кос (Балтський повіт) було визначено в сумі 434 руб. 84 коп.: 5%-ми банківськими державними білетами видавалося 400 руб., а готівкою – 34 руб. 84 коп.²⁶ Остаточне рішення щодо форм виплати позики приймалося на загальному засіданні губернського присутствія й фіксувалося в журналі-протоколі. Урядові позики за викуп земель чиншовиками в маєтках, які були під заборонаю, зберігалися в губернському з селянських справ присутствії.

Проведення чиншової реформи на підставі закону від 9 червня 1886 р. затяглося на роки. Це зумовлювалося роботою повітових присутствій, які перетворилися на безконтрольно-бюрократичні установи. Чиновники й землеміри наживалися за рахунок чиншовиків (вимір землі та необхідність доводити свої права). Тож викуп чиншовиками своїх земель тривав до 1917 р. Щоправда, у деяких маєтках він завершився раніше.

Отже, положення 1886 р. вирішило два питання: покінчило з рудиментами невластивого російському законодавству інституту чиншу й послабило напругу на селі (ненадовго). Фактично вирішення питання чиншовиків не було доведено до

логічного завершення, а зрівняло їх у статусі з колишніми кріпаками й значно погіршило майновий стан порівняно з останніми. Основна маса колишніх чиншовиків була позбавлена орних земель (в окремих випадках вони їх отримали, але в меншій кількості), права володіти сіножатями й вигонами, а також сервітутних прав. За землю, отриману внаслідок реформи, вони платили викуп у середньому по 50,04 руб. за десятину. Це свідчить про те, що поміщики "наділили" їх землею майже за ринковою ціною (середня ціна десятини землі в Правобережній Україні 1883–1892 рр. становила 57 руб. 27 коп.)²⁷. Чиншовиків прив'язали до поміщицьких маєтків шляхом надання права викупу присадибних ділянок. Вести своє господарство в таких умовах вони не могли й були змушені орендувати в поміщика орну землю, пасовища, право користуватися лісом та напувати власну худобу. Тож колишні чиншовики потрапили в орендну залежність до власників маєтків, яка посилювалася борговою залежністю від держави. Певна кількість поміщиків, особливо тих, фінансове становище яких було підірвано розвитком товарно-грошових відносин, прагнули продати окремі ділянки орної землі селянам, у тому числі й колишнім чиншовикам. Вони навіть примушували їх купувати землю, розриваючи орендні контракти та погрожуючи продати землю селянам із інших сіл (особливо в 90-х рр. XIX ст.). Із іншого боку, чиншовикам було легше, ніж селянам, розірвати стосунки із селом: вони не були членами громади з її круговою порукою і їх тримала лише присадибна земля. Саме ця верства сільського населення стала основним джерелом поповнення чисельності мешканців міст та містечок Подільської губернії. Від кінця 90-х рр. вони залишають сільськогосподарську працю й займаються дрібною торгівлею, ремеслом або поповнюють лави дрібного чиновництва (серед них були, хоча й небагато, писемні міщани, почесні громадяни та дворяни). Поштовхом до цього було й перманентне розорення колишніх чиншовиків унаслідок непомірно важкого орендного тягара та завищених викупних платежів.

Чиншова реформа 1886 р. загострила земельне питання в перенаселеній сільській місцевості губернії. Вона виштовхнула велику кількість сільських господарів у пошуках кращої долі в міста й містечка, спричинила зубожіння й революціонізацію значної частини населення, а також міграції в межах імперії. Чиншова реформа 1886 р. мала яскравіше виражений, ніж селянська 1861 р., буржуазний характер. Це пояснювалося тим, що вона проводилася в умовах, коли капіталістичний лад став домінуючим. Значна частина чиншовиків була перетворена на пролетарів, позбавлених землі й навіть можливості її орендувати, але вони потрапили в меншу правову та економічну залежність від поміщиків порівняно з поміщицькими селянами й отримали більше можливостей влитися до верств не-сільського населення.

¹ Лазанська Т.І. Реформа 1861 р. та її соціально-економічні наслідки // Історія України. Курс лекцій. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 451.

² Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). – Днепропетровск, 1960. – С.41.

³ Незабитовский В. Замечания по вопросу о чиншовой владении в западных губерниях. – К., 1883. – С. 3,4.

⁴ Незабитовский В. Указ. соч. – С. 218 – 221.

⁵ Бершадский О.А. Литовский статут и польская конституция // Историко-юридическое исследование. – СПб., 1893. – С. 1.

⁶ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 142. – Оп. 316. – Спр. 72. – Ч.1. – Арк. 5.

⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание третье. – СПб., 1888. – Т. VI. – С. 275, 276.

⁸ Там же. – С. 276, 277.

⁹ Там же. – С. 277, 278.

¹⁰ Там же. – С. 280 – 283.

¹¹ Там же. – Дополнения к законодательным актам. – С. 95, 96.

¹² Пойда Д.П. Указ. соч. – С. 43.

¹³ Там же. – С. 44.

¹⁴ Хмельницький обласний державний архів (далі – ХОДА). – Ф. 679. – Оп.1. – Спр. 2, 7; Ф.112. – Оп. 2. – Спр. 419, 4192, 4200, 4201.

¹⁵ ХОДА. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 1, 3 – 5, 7 – 8, 10; Ф. 38. – Оп .1. – Спр. 1, 2.

¹⁶ Там само. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 4189, 4191, 4192, 4195 – 4199, 4206 – 4214, 4216, 4218, 4119, 4221, 4223, 4224.

¹⁷ ХОДА. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 4189. – Арк. 41 – 42; Спр. 4190. – Арк. 25, 236, 244, 635; Спр. 4191. – Арк. 405 – 406, 410 – 411, 414 – 415; Спр. 4192. – Арк. 356 – 357; Спр. 4194. – Арк. 4, 5, 8 – 10, 38; Спр. 4198. – Арк. 236 – 237; Спр. 4201. – Арк. 15 – 17; Спр. 4202. – Арк. 5 – 8; Спр. 4203. – Арк. 4, 5; Спр. 4294. – Арк. 30, 355 – 357; Спр. 4205. – Арк. 11 – 16; Спр. 4206. – Арк. 33, 34; Спр. 4208. – Арк. 7, 8; Спр. 4209. – Арк. 14 – 15; Спр. 4211. – Арк. 4, 5; Спр. 4212. – Арк. 5 – 6; Спр. 4213. – Арк. 11, 12, 16, 17, 27, 55, 133; Спр. 4215. – Арк. 6, 10; Спр. 4216. – Арк. 21, 22; Спр. 4221. – Арк. 17 – 22; Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1507 – 1312; Спр. 2. – Арк. 11 – 23; Спр. 3. – Арк. 51 – 141; Спр. 4. – Арк. 79 – 105; Спр. 7. – Арк. 19, 21, 23, 25, 163 – 169, 188, 189; Ф. 38. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 13 – 26.

¹⁸ Там само. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 4191. – Арк.25.

¹⁹ Там само. – Спр. 4192.

²⁰ Там само. – Ф.112. – Оп. 2. – Спр. 4189. – Арк. 124; Спр. 4191. – Арк. 406; Спр. 4192, 4193. – Арк. 4; Спр. 194. – Арк. 20; Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 477, 478; Спр. 3. – Арк. 148, 196.

²¹ Там само. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 131, 219 – 222, 478; Спр. 3. – Арк. 143, 148; Ф.112. – Оп. 2. – Спр. 4202. – Арк.5, 6; Спр. 4205. – Арк. 18; Спр. 4197. – Арк. 13; Спр. 4219. – Арк. 12 зв.; Спр. 4221. – Арк. 13 зв.; Спр.4223. – Арк. 14 зв. – 15; Спр. 4224. – Арк. 11 зв.; Ф. 38. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 137; Ф.679. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 104.

²² ПСЗРИ. – Т. VI. – С. 95, 96.

²³ ХОДА. – Ф. 38. – Оп.1. – Спр. 1 – 2; Ф. 679. – Оп.1. – Спр. 1, 8; Ф. 112. – Оп.2. – Спр. 4189, 4191, 4192, 4195 – 4200, 4202 – 4209, 4211 – 4216, 4218, 4219, 4221, 4223, 4224.

²⁴ Там само. – Ф.112. – Оп. 2. – Спр. 4207. – Арк. 78 зв.; Спр. 4208. – Арк. 13, 14; Спр. 4211. – Арк. 9; Спр. 4205. – Арк. 47; Спр. 4203. – Арк. 13; Спр. 4202. – Арк. 12 зв., 13 зв., 242; Спр. 4206. – Арк. 39; Спр. 4197. – Арк. 13; Спр. 4199. – Арк. 18, 156, 173.

²⁵ Там само. – Спр. 4189. – Арк. 128.

²⁶ Там само. – Спр. 4197. – Арк. 181; Спр. 4199. – Арк. 58 зв., 117 зв.

²⁷ *Пойда Д.П.* Указ. соч. – С. 49.

In the article, the forestry and onstitution of the Chynsh reform of 1886, as well as its realization on the Podillia province territory is being researched.

О.Б.Кудлай*

ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УНР

У статті розглядаються становлення Генерального секретарства внутрішніх справ УНР, його структура й головні напрями діяльності.

Із виданням I-го Універсалу Української Центральної Ради (УЦР) 10 червня 1917 р. розпочався новий етап розвитку української революції. У зв'язку із задекларованим гаслом – "народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям"¹ – виникла потреба в організації виконавчого органу для втілення в життя рішень Центральної Ради. Такий орган було створено рішенням Комітету УЦР 15 червня й він отримав назву Генеральний секретаріат.

У першому складі Секретаріату Генеральне секретарство внутрішніх справ очолив В.Винниченко. Після прийняття VI сесією УЦР "Тимчасової інструкції Генеральному секретаріату Тимчасового уряду на Україні" (22 серпня 1917 р.) склад Секретаріату значно скоротився, а його компетенція обмежувалася п'ятьма губер-

** Кудлай Олександра Борисівна – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*

ніями. Діяльність скорочених секретарств поновилася після жовтневого перевороту в Петрограді, коли Центральна Рада офіційно оголосила у "Відозві Генерального секретаріату до громадян, урядових і громадських установ" 3 листопада 1917 р. про доповнення Секретаріату сімома секретарствами та поширення меж своєї компетенції на губернії, де більшість населення становили українці.

IV-им Універсалом УЦР (22 січня 1918 р.) Генеральний секретаріат був перейменований на Раду Народних Міністрів (РНМ), а генеральні секретарства – на народні міністерства.

До початку січня 1918 р. Секретарство внутрішніх справ очолював В.Винниченко. На цій посаді 18 січня його замінив П.О.Христюк, член ЦК партії українських соціалістів-революціонерів (УПСР). Він керував Міністерством внутрішніх справ до середини березня 1918 р. Його наступником став М.С.Ткаченко, один із керівників УСДРП.

Отже, посаду генерального секретаря (згодом народного міністра) внутрішніх справ обіймали відомі діячі українського руху В.Винниченко, П.Христюк та М.Ткаченко. Біля керма одного з найважливіших секретарств (міністерств) стояли люди, які до революції займалися літературною справою, юридичною практикою або здобули технічну освіту. Вони не мали досвіду роботи в державних органах влади. До того ж, це були досить молоді як для державної роботи люди, середній вік яких становив 34 роки.

Значна частина роботи в Секретарстві покладалася на товаришів генеральних секретарів (згодом товаришів народних міністрів). За даними, що є в розпорядженні автора, за часів Центральної Ради у секретаря внутрішніх справ було чотири заступники. Із заснуванням Генерального секретаріату в червні 1917 р. заступником генерального секретаря внутрішніх справ був призначений П.Понятенко. Враховуючи те, що В.Винниченко виконував насамперед обов'язки голови Секретаріату, то П.Понятенко в основному здійснював керівництво Секретарством. Він "опікувався справами біженців із Галичини і Буковини, українськими громадянами, що залишалися в Росії і не мали змоги повернутись в Україну"², тощо. Товаришами секретаря внутрішніх справ також були І.Красковський – юрист, член УПСР; Л.Абрамович – член Житомирського окружного суду, із середини вересня 1917 р. – директор адміністративно-політичного відділу Секретарства та О.Карпінський – член Чернігівського окружного суду, УПСР. Середній вік заступників секретаря становив приблизно 38 років.

Таким у загальних рисах було керівництво Генерального секретарства внутрішніх справ. Про структуру та кількісний склад останнього можна дізнатися зі списків на виплату утримання його співробітників за вересень, жовтень і листопад 1917 р. У вересні в ньому працювало 25 осіб: генеральний секретар внутрішніх справ В.Винниченко, 5 директорів відділів: адміністративно-політичного, місцевого самоврядування, медико-санітарного, загальних справ, відділу біженців, полонених і виселенців; директор канцелярії та завідуючий матеріальною частиною; 6 технічних працівників і 10 службовців реєстратури Секретарства. Отже, у вересні Секретарство складалося з п'яти відділів, канцелярії та реєстратури. Слід зазначити, що службовці, котрі очолювали відділи, на той час були й єдиними працівниками цих відділів. Лише директор загальних справ мав заступника.

Згідно з аналогічним списком на виплату зарплати за жовтень 1917 р., у Секретарстві налічувалось уже 33 особи. У канцелярії під керівництвом директора працювало 9 технічних працівників. Склад відділів Секретарства розширився. В ньому організувалося Виборче бюро, яке мало займатися справами виборів до Всеросійських Установчих зборів. Його очолив М.Ковенко. Під керівництвом останнього в жовтні працювало 8 урядовців.

У листопаді відділи було перейменовано на департаменти. Їх кількість збільшилася до 6 – організувався ще демобілізаційний департамент. Усього в листопаді 1917 р. у Секретарстві працювала 51 особа³.

На жаль, автору не вдалося виявити відомості на заробітну плату за грудень 1917 р. і за наступні місяці 1918 р. Отже, можна зробити висновок, що у вересні 1917 р. Секретарство тільки почало формуватись і протягом трьох місяців комплектувався його штат та формувалася внутрішня структура. Очевидно, цей процес не закінчився листопадом 1917 р., а тривав і далі. Із різних документів, датованих 1918 р., можна побачити, що пізніше спеціальним оголошенням було заявлено про початок діяльності окремих відділів департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ – технічно-будівничого та відділу військової повинності. 15 березня 1918 р. при Міністерстві було засновано Інформаційне бюро з відділом розповсюдження урядових видань, а в квітні того ж року був організований департамент сповідань, який мав опікуватись усіма релігійно-державними справами в Українській Народній Республіці (УНР) і відповідно перебирав на себе функції департаменту сповідань російського Міністерства внутрішніх справ. В адміністративно-політичному департаменті працював відділ з охорони ладу.

Таким чином, протягом десяти місяців свого існування Міністерство внутрішніх справ розширювало свій склад та сферу діяльності, залучаючи до своєї компетенції нові справи і відповідно створюючи нові внутрішні підрозділи (відділи, бюро тощо) для керування ними.

Головні напрями діяльності Секретарства внутрішніх справ окреслювалися в Декларації Генерального секретаріату від 27 червня 1917 р. По-перше, Секретарство мало займатися справою організації агітації й пропаганди. Для цього воно повинно було об'єднати в один апарат і керувати тими громадсько-адміністративними організаціями, які були створені раніше, за єдиним планом, з метою організації й освідомлення мас.

По-друге, Секретарство мало керувати перебудовою місцевої й крайової адміністративної влади та опікуватись пристосуванням "всього адміністративного механізму до потреб організованої, усвідомленої демократії" й підготовкою за "допомогою цього самого апарату ще дальшого щабля – організації єдиної крайової автономної влади в порозумінні з демократіями інших національностей на Україні"⁴.

Як бачимо, основні напрями діяльності Секретарства внутрішніх справ у Декларації виглядають дещо невизначно. Із наведеного вище зрозуміло, що перед ним ставилося завдання – акумулювати вже діючі на червень 1917 р. українські організації й очолити роботу останніх за єдиним планом і системою, для чого насамперед треба було налагодити найтісніший зв'язок із ними та з "демократією, яка утворює ці органи". До початку серпня 1917 р. Генеральний секретаріат, а з ним і Секретарство внутрішніх справ свою роботу тільки починали налагоджувати.

Ухвала "Тимчасової інструкції" призвела до тривалої кризи в Генеральному секретаріаті. Його голова В.Винниченко 9 серпня вніс заяву, що з цілком формальних причин Секретаріат подає у відставку, але свої обов'язки він буде виконувати доти, доки Мала Рада сформує новий склад Секретаріату. Протягом 12 днів його було сформовано. 5 вересня на засіданні Малої Ради повідомлялося, що склад Генерального секретаріату затверджено петроградським урядом. В.Винниченко залишився у цьому складі на тій же посаді. Цікаво, коли до нього звернулися з проханням подати план діяльності Секретаріату, то Мала Рада отримала таку відповідь: "Про план і програму сьогодні тяжко говорити. Декотрих секретарів ще нема; коли вони зберуться, тоді можна буде говорити про програму"⁵. Тобто і на початок вересня остаточно сформованого й систематично працюючого Секретаріату ще не існувало.

Тільки 24 вересня 1917 р., через місяць після завершення конструювання, Генеральний секретаріат видав заяву про розгортання своєї діяльності. А 27 вересня він опублікував звернення до українського народу, в якому констатувалося, що, по-перше, Генеральний секретаріат покликаний до влади з метою "творити нове і вільне життя у нашій країні"; по-друге, його головним завданням є зміцнення нового республіканського ладу в Україні; по-третє, що тільки у співпраці з народом України "може бути творіння вільного ладу"⁶. Як бачимо, і в другій заяві Секретаріату мета діяльності виконавчого органу окреслювалася лише в загальних рисах. Нічого принципово нового порівняно з Декларацією кінця червня 1917 р. вона не внесла.

Нарешті, 29 вересня Генеральний секретаріат оприлюднив нову Декларацію, де визначалися основні завдання та компетенція генеральних секретарств, у тому числі й Секретарства внутрішніх справ. Згідно з цим документом, на них покладалися такі завдання:

1. Рішуче боротися з проявами безвладдя, контрреволюції за допомогою органів місцевого самоврядування.
2. Виробити законопроект про вільне козацтво для організації широких демократичних кіл населення, в тісному зв'язку з органами місцевого самоврядування, котре мало перебувати у розпорядженні Секретарства внутрішніх справ.
3. Займатися складною справою демобілізації.
4. Допомогати і сприяти організації виборів до Всеросійських Установчих зборів⁷.

Вересневу декларацію було обговорено на засіданні Малої Ради, що відбулося 29 вересня. Остання висловила довіру Секретаріату й затвердила основні напрями його діяльності.

Отже, головними завданнями Секретарства внутрішніх справ восени 1917 р. були: боротьба з безвладдям за допомогою органів місцевого самоврядування; вироблення проекту статуту вільного козацтва; налагодження справи демобілізації та допомога в організації виборів до Всеросійських Установчих зборів.

Щодо сприяння підготовці до виборів у Всеросійські Установчі збори, то цією справою Секретарство почало займатися ще в серпні 1917 р. Зважаючи на складність закону про вибори і на практику виборів до місцевих органів самоврядування, Секретарство внутрішніх справ наприкінці серпня висунуло проект створення окремої структури для підготовки до виборів в Установчі збори та проведення їх найбільш організовано. Згідно з проектом, ця структура повинна була своєчасно повідомляти всі урядові розпорядження, поширювати їх серед населення України, наглядати за роботою урядових органів у справі виборів. І вже у першій половині вересня у відповідь на телеграму Всеросійської комісії у справах виборів до Установчих зборів від 9 вересня 1917 р. із проханням до Генерального секретаріату взяти на себе частину роботи з підготовки виборів, а також у зв'язку з тим, що до нього надходила велика кількість запитів із місць, прохань надіслати відповідну літературу, а також через те, що сам закон про вибори з доповненнями і поясненнями надзвичайно складний та через відсутність кваліфікованих й освічених кадрів на місцях, Генеральний секретаріат повідомив про заснування Бюро по виборах до Установчих зборів (Виборче бюро)⁸.

17 вересня 1917 р. Виборче бюро очолив М.Ковенко, а його помічником став А.Касьяненко. Юридичними питаннями займався О.Савченко. До штату входило ще 5 технічних працівників⁹.

Першими кроками діяльності Виборчого бюро мали бути: налагодження зносин із комісаром України при Тимчасовому уряді П.Стебницьким; із окружними комісіями; заснування періодичного органу для популяризації справи виборів в Україні; організація інструкторсько-інспекторських курсів з представників від губерній і повітів; встановлення зв'язку з "Військвиборами".

Передбачалося, що цей орган буде працювати і в 1918 р., принаймні в перші два місяці, для вирішення непорозумінь після переведення роботи по виборах до Українських Установчих зборів, пов'язаних із справами ревізії виборчих матеріалів, налагодженням грошових стосунків між інституціями, обробкою статистичних матеріалів та проведенням виборів у тих місцях, де вони не відбулися в строк. Планувалося, що склад Виборчого бюро в 1918 р. залишиться попереднім, додавалася лише посада реєстратора. Але вже наприкінці грудня 1917 р. у зв'язку з початком виборчої кампанії в складі бюро відбулися певні зміни. Директор Михайло Ковенко був відкомандирований на роботу до вільного козацтва з метою його інструктажу з охорони виборів. Функції директора перейняв його помічник – Андрій Касьяненко. Передбачалося також збільшення штату бюро до 30 осіб: 10 співробітників – для міста Києва, 20 – для провінції¹⁰. Наприкінці квітня 1918 р. із метою поліпшення праці Виборчого бюро його було поділено на відділи: юридичний, організаційно-статистичний, канцелярія й архів¹¹. Отже, як бачимо, воно працювало до кінця квітня 1918 р.

При бюро було засновано інструкторсько-інспекторські курси з підготовки до виборів у Всеросійські Установчі збори. Передбачалося, що інструкторів підготують по одному на кожний повіт. Для дев'яти губерній необхідно підготувати майже 200 осіб. Було розроблено програму курсів, розраховану на 7 днів. До неї входили лекції з проблем історії держави і права, виборчого права, історії проведення установчих зборів, технічної організації виборів, із передвиборчої агітації та політичної боротьби, а також огляд програм головних політичних партій і впровадження діловодства у виборчій справі. Всього, за програмою, курс мав складатися з 25 лекцій. Планувалося, що згодом вони будуть видані окремою книжкою для розповсюдження й ознайомлення з ними на місцях¹².

Інструкторсько-інспекторські курси були відкриті в Києві, у приміщенні Педагогічного музею. На перші слухання прибуло 100 осіб. Перша лекція відбулася 9 жовтня 1917 р. Лекції читали члени Центральної Ради та Генерального секретаріату. Так, 10 жовтня лекцію читав М.Порш¹³. Загалом згоду на читання лекцій дали Й.Гермайзе, М.Ковалевський, Б.Мартос, Мироненко, В.Садовський, М.Ткаченко, А.Касьяненко¹⁴ та ін.

Виборче бюро при Генеральному секретарстві внутрішніх справ займалося складанням списків виборців, виборчих дільниць, кандидатських списків; направленням делегатів на місця для роз'яснення питань, пов'язаних із виборами, листуванням із місцевостями, де не встигли підготуватися до виборів у строк.

Після жовтневого перевороту в Петрограді й усунення Тимчасового уряду від влади, враховуючи нові політичні умови, Генеральне секретарство внутрішніх справ розіслало телеграму всім окружним комісіям у справі виборів до Всеросійських Установчих зборів в Україні такого змісту: "Вибори до Учредительного Собрания на території України мусять одбутися обов'язково"¹⁵. На час припинення діяльності Всеросійської комісії по виборах до Установчих зборів її права й обов'язки перебрало на себе Виборче бюро. Окрвибори всіх дев'яти українських губерній із різними питаннями мали звертатися до бюро при Секретарстві внутрішніх справ. Вибори до Установчих зборів мали відбутися 27 листопада 1917 р. У тих округах, де вони з технічних причин у строк відбутися не зможуть, мали бути проведені 26 – 28 листопада 1917 р.

Важливою справою, якою опікувалося Генеральне секретарство внутрішніх справ, була справа скликання Українських Установчих зборів. Уперше це питання було порушено на VI сесії УЦР. Позитивно до цієї ідеї поставився представник фракції українських соціалістів-революціонерів Д.Ісаєвич. Він відзначив, що український народ має право на самовизначення, а найкращим способом такого самовизначення є установчі збори. І хоча, на думку виступаючого, на шляху скликання зборів будуть великі перешкоди, однак, цією проблемою слід займатися.

Д.Ісаевич вніс також пропозицію, що справою підготовки до Українських Установчих зборів має займатися спеціальна комісія Центральної Ради, а не Генеральний секретаріат, оскільки останній має залишатись органом виконавчої влади. Член Ради М.Єремійв (від фракції УСДРП) також підтримав ідею якнайскорішого скликання Українських Установчих зборів, наголосивши, що "на Всеросійські Установчі збори ми повинні піти, але ми там повинні заявити, що воля українського народу повинна бути суверенною", а свою волю "ми найкраще можемо виявити тільки на Українських Установчих зборах"¹⁶. У результаті було ухвалено спільну резолюцію, якою визнавалося за необхідне скликання Українських Установчих зборів та утворення комісії УЦР з їх підготовки у порозумінні з Генеральним секретарством внутрішніх справ.

21 серпня на засіданні Малої Ради М.Зільберфарб запропонував утворити дві комісії – одну юридичну, яка б займалася визначенням компетенції Українських Установчих зборів, і другу, яка б виробила план проведення виборів. За пропозицією М.Порша, було ухвалено створити комісію (в документах вона називалася "комісією з вироблення виборчої ординації") з 5 членів для визначення плану проведення виборів. Того ж дня троє з членів були визначені – М.Порш, М.Розенштейн та І.Чопівський. Наприкінці серпня на розгляд Малої Ради було подано список членів комісії по виборах до Українських Установчих зборів. До нього ввійшло 7 осіб: О.Севрюк (УПСР), М.Ковальський (УСДРП), М.Хотовицький (укр. трудовик), С.Паночіні (укр. націонал-революціонер), О.Золотарьов ("Бунд"), М.Гутман (Єврейська соціалістична робітничка партія), М.Корчинський (УПСФ)¹⁷. Отже, очевидно, ідею створення двох комісій було відкинуто.

10 жовтня 1917 р. на засіданні Малої Ради О.Севрюк доповів про справу скликання Українських зборів. Він зазначив, що створена на VI сесії УЦР спеціальна комісія п'ять разів не могла зібратися через відсутність її членів від фракцій національних меншин. Тому частина членів комісії вирішила винести це питання на розгляд Малої Ради з пропозицією доручити справу підготовки Генеральному секретаріату та комісії, котрі в свою чергу, складуть відповідний законопроект. Комісії також треба надати право залучення до роботи в ній фахівців із виборчого права.

З приводу самої ідеї скликання Українських Установчих зборів серед членів Малої Ради виникли палкі суперечки. Так, М.Рафес ("Бунд") у своїй промові зазначив, що якщо йдеться про "суверенні" Українські збори, то це спричинить розрив із Всеросійськими Установчими зборами, що цілком неприйнятне для його фракції: "Єдину волю народу можуть виявити Всеросійські Установчі збори, і цій волі всі повинні скоритись"¹⁸. М.Рафеса підтримав і російський меншовик М.Балабанов, котрий зазначив, що "треба досконально в'яснити, що значить домагання суверенної Української Установчої ради – тактичний хід, чи це цілком ясне політичне поняття. ...В самий перед треба скликати Російські Установчі збори"¹⁹. Подібні думки висловив і російський есер Й.Скловський. Він стверджував, що коли українці мають на меті відділитися від Росії, то тоді необхідна й "суверенність", коли ж вони прагнуть тільки федеративного устрою Росії, то слід лише проводити підготовчу роботу зі скликання національних зборів. Бундівець А.Тьомкін доводив, що їх скликання непотрібне й шкідливе для України.

Представники українських партій заперечували і намагалися довести, що ставлення до України російської демократії та Тимчасового уряду упереджене. Й.Маєвський зазначав, що "коли до української справи і далі буде те саме відношення, яке було впродовж останніх шести місяців, то, безумовно, це доведе до цілковитого відокремлення України від Росії"²⁰. Б.Мартос (УСДРП) підкреслював, що Всеросійські Установчі збори нічого Україні не дадуть. Дебати, таким чином, поступово перейшли у площину суперечностей між українським рухом взагалі та петроградським урядом і російською демократією. Голова Генерального секретаря

ріату В.Винниченко у своєму виступі відзначав: "Поводження росіян, і зокрема російського правительства, з Україною зовсім не сприяє тісному єднанню. Тимчасове правительство тільки обіцяє багато, але нічого не дає"²¹. Український соціал-демократ М.Порш підкреслював, що взагалі, якщо воля будь-якої нації може бути "неуважена державою, то від проголошеної російською демократією волі самоозначення народів не лишається нічого"²². У такому ж дусі був і виступ українського соціаліста-революціонера М.Шаповала.

Отже, суперечки з приводу скликання Українських Установчих зборів виявили неоднозначне ставлення до цієї справи фракцій українських і неукраїнських партій у Малій Раді. Проте було вирішено утворити організаційний комітет, а через кілька днів і комісію для вироблення законопроекту зі скликання Українських Установчих зборів.

17 жовтня В.Винниченко на засіданні Малої Ради зачитав заяву Генерального секретаріату з питання скликання Українських Установчих зборів. Її підготував Секретаріат з огляду на наведену вище полеміку. В ній зокрема зазначалося: "Генеральний секретаріат України, визнаючи разом зі всією демократією Російської держави право кожної нації на повне самоозначення, тим самим визнає і за українським народом право вільно і без всяких обмежень виявити свою волю на Українських Установчих зборах"²³. Разом із тим у ній підкреслювалося, що свою роботу Секретаріат будуватиме відповідно до своєї декларації від 29 вересня, стоячи на позиції єдності федеративної Росії. Після заяви знову виникли суперечки з питання, хто має складати відповідний законопроект – Генеральний секретаріат і комісія, чи Центральна Рада? Знову обговорювалися питання суверенності Українських Установчих зборів, ставлення загальноросійської демократії до українських вимог та відомої тези "права націй на самовизначення".

Дебати тривали і на наступному засіданні Малої Ради, що відбулося 19 жовтня. Нарешті, її фракції на спільній нараді розробили формулу переходу, яку й було прийнято. Складена вона була дещо сумбурно і дійсно відбивала "спільну формулу". В ній зазначалося, що, заслухавши заяву Генерального секретаріату, Мала Рада визнає за Українськими Установчими зборами функцію волевиявлення українського народу, яка буде узгоджена з волею інших народів Росії через Всеросійські Установчі збори. Висловлювалася також упевненість, що "права народів України будуть цілком забезпечені на Всеросійських Установчих зборах"²⁴. Питання про те, який орган мав займатися справою складання відповідного законопроекту, знову вирішено не було. Очевидно, склад і компетенцію комісії було визначено трохи пізніше.

Архівні документи свідчать, що, крім комісії, справою укладання законопроекту про вибори до Українських Установчих зборів безпосередньо займалося Виборче бюро. У процесі роботи над ним його співробітники зіткнулися з цілою низкою труднощів. Однією з них була відсутність достовірних статистичних даних про кількість населення краю. Тому Виборче бюро просило Генеральний секретаріат звернутися до губернських і земських комітетів, губернських і повітових земських управ негайно надіслати статистичні дані. Планувалося також створити у Виборчому бюро окремий статистичний відділ. Однак, очевидно, його так і не було створено.

30 жовтня на VII сесії УЦР О.Севрюк зробив доповідь від комісії, в якій повідомив, що проект про вибори до Українських Установчих зборів уже розроблено, й окреслив головні засади проекту закону. Центральна Рада схвалила ці принципи і доручила Малій Раді остаточно затвердити законопроект та провести вибори до Установчих зборів.

У свою чергу, Мала Рада заслухала доповідь О.Севрюка про роботу комісії 10 листопада. Він наголосив, що роботу з підготовки законопроекту вже завершено. В його основу було покладено статут по виборах до Всеросійських Установчих

зборів. Членами Особливої наради для складання проекту положення про вибори до Всеросійських Установчих зборів від України були М.Ткаченко та П.Стебницький. У доповіді О.Севрюк виклав основні положення проекту закону. На засіданні 11 листопада відбулося затвердження по статтях. Мала Рада ухвалила закон й обрала М.Мороза головою Всеукраїнської виборчої комісії. Згідно з постановами УЦР від 11, 16 листопада 1917 р., робота з переведення виборів покладалася на Головну комісію в справах виборів до Українських Установчих зборів і на вже існуючі окружні, повітові та міські комісії у справах виборів до Всеросійських Установчих зборів. Складання відповідних списків також доручалося установам, що проводили аналогічну роботу до Всеросійських Установчих зборів. Уся технічна робота по переведенню виборів покладалася на Генеральне секретарство внутрішніх справ. Йому ж доручалося звернутися до губернських, повітових, міських управ і судових установ з пропозицією призначити своїх представників у виборчих комісіях, які мали займатися підготовкою до виборів на місцях. Із усіма спірними питаннями слід було звертатися до Головної комісії, яка мала стояти "на чолі всієї виборчої справи"²⁵.

Закон про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки складався з двох розділів. Перший регламентував створення виборчих округів (всього їх було визначено 10), виборче право, установи, що займалися переведенням виборів, виборчі і кандидатські списки тощо. Другий розділ встановлював порядок виборів. Отже, перший етап підготовки до Українських Установчих зборів було завершено.

Рішенням Генерального секретаріату від 15 листопада 1917 р. усім інституціям місцевого самоврядування надавалося право витратити кошти, що були в їх розпорядженні, на виборчі справи. Приватні установи та громадські організації зобов'язувалися всіляко допомагати роботі виборчих комісій. Працівникам останніх надавалися пільги в користуванні послугами залізниці. Пошта і телеграф України також мали стежити, щоб усі відомості з виборчої справи передавалися й надходили своєчасно.

На засіданні Малої Ради 25 листопада голова Головної комісії М.Мороз доповідав про нараду голів окружних виборчих комісій. У ній узяли участь голови комісій Волинської, Київської, Полтавської, Подільської, Харківської губерній. Голова окружної комісії Катеринославської губернії зв'язувався з нарадою по прямій лінії. Було з'ясовано, що працювати на місцях через дезорганізацію життя дуже складно. Комісія вимагала також дозволу на зміну у визначенні виборчих округів пропорційно до кількості населення. Було визначено і кошторис проведення виборчої кампанії. Головна комісія прохала негайно асигнувати частину визначеної суми для забезпечення своєї роботи. А Мала Рада, в свою чергу, дозволила комісії змінювати виборчі округи.

Постановою УЦР від 25 листопада 1917 р. визначалися строки складання виборчих списків – до початку грудня 1917 р., кандидатських – до 10 грудня. Проведення виборів до Українських Установчих зборів призначалося на 27 – 29 грудня 1917 р.²⁶

Однак у середині грудня голова Головної комісії М.Мороз констатував, що через різні перешкоди не в усіх виборчих округах вибори відбудуться вчасно. Особливо це стосувалось округів, які знаходились у фронтовій смузі. У зв'язку з цією інформацією на засіданні Малої Ради було висловлено думку про відкладення термінів проведення виборів. У дебатах з цього приводу виступив С.Шелухін з критикою закону про вибори до Українських Установчих зборів. Він наполягав на зміні статті закону, за якою право участі у виборах мали усі громадяни Росії. На його думку, "становляти для себе лад через Установчу раду має право тільки людина України"²⁷. Очевидно, що така критика була зроблена запізно, адже закон уже був затверджений. До того ж закон про громадянство УНР

був, як відомо, затверджений Малою Радою лише 2 березня 1918 р. Отже, зауваження С.Шелухіна може й було слухним, але взяти його до уваги не було можливості.

Вибори до Українських Установчих зборів відбулися в січні – лютому 1918 р., хоч, як і попереджав М.Мороз, не в усіх округах – у 7 із 13-ти. Значна частина населення України участі у виборах не брала.

Наступною великою справою, якою займалося Секретарство внутрішніх справ, була справа біженців. Варто зауважити, що діяльність Управління справами допомоги біженцям в Україні визначалася тимчасовими правилами. Їх було обговорено на нараді у справах біженців, скликаній генеральним секретарем внутрішніх справ 5 жовтня 1917 р. На засіданні головував товариш генерального секретаря І.Красковський, у ньому брали участь директор біженського відділу Секретарства внутрішніх справ К.Лоський і ще 40 представників від різних установ та організацій. Основні суперечки викликав пункт про представництво в нараді. Для вирішення цього питання було створено комісію під керівництвом К.Лоського у складі 8 осіб – представників від Київського комітету українців-галичан і буковинців (М.Вітерова), Єврейського комітету (В.Вайншельбаум), "Губернського соєвещания о беженцах" (Ржепецький), Центрального обивательського комітету (С.Москалевський), Ради делегатів організації біженців м.Києва (Сосай), Комітету допомоги українцям – виселенцям при УЦР (П.Мокроус) та ін.

Дискусії продовжувались і 7 жовтня, коли розглядалося питання про розмежування компетенції Особливої наради в справах біженців центральної влади та наради при Генеральному секретарстві внутрішніх справ. Нарешті, на засіданні комісії по формуванню складу Крайової наради, що відбулося 9 жовтня 1917 р., було складено проект представництва, згідно з яким до наради мала увійти 41 особа від 25 установ та організацій²⁸. Склад останньої був затверджений уже під час засідання самої наради 27 жовтня 1917 р. До неї мали увійти представники від Генерального секретарства внутрішніх справ: голова та його заступник, представники медико-санітарного і мобілізаційного відділів; два представники від секретарств контролю і фінансів, від військового комітету; по одному представнику від кожної губернської наради по влаштуванню біженців, по одному представнику від комітетів біженців губернських нарад та представники ще великої кількості різних організацій. Зі свого складу Крайова нарада мала виділити комітет, компетенція якого визначалася самою нарадою.

На цьому ж засіданні було створено її Виконавчий комітет з 9 осіб, на чолі з директором біженського відділу Секретарства внутрішніх справ. До складу Виконкому Крайової наради увійшли: представник демобілізаційного відділу Секретарства внутрішніх справ; уповноважений Особливої наради; М.Вітерова (від Київського комітету українців-галичан і буковинців, постраждалих від війни); В.Вайншельбаум (від Єврейського комітету); Сосай (від Ради делегатів організації біженців м.Києва); С.Москалевський (від Центрального обивательського комітету); Ржепецький (голова Губернської наради про біженців); Гаспаріан²⁹.

Згідно з цими правилами, всі справи допомоги біженцям, якими відали численні громадські організації в Україні, передавалися до Генерального секретарства внутрішніх справ. У зв'язку з цим при Секретарстві засновувався тимчасовий біженський відділ з відповідним штатом, канцелярією та директором, а для розв'язання справ допомоги біженцям утворювалася спеціальна Крайова нарада у справах біженців. Таким чином, при Секретарстві внутрішніх справ інституювалося два органи: тимчасовий біженський відділ та Крайова нарада. Очевидно, перший мав збирати відповідні відомості з місць, працюючи як один із відділів Секретарства, а другий мав приймати основні рішення з проблеми, працюючи як окрема структура при Секретарстві внутрішніх справ. Підпорядкованість цих органів один одному тимчасовими правилами не визначалася. Всі зносини у спра-

вах допомоги біженцям мали робитися від імені Крайової наради в біженських справах.

До обов'язків Крайової наради та її комітету входило визначення розміру авансів із державних коштів, необхідних для ведення справ допомоги біженцям; розгляд і затвердження рішень губернських нарад; розробка і затвердження плану пересування біженців, їх розселення та повернення на попереднє місце проживання; визнання правомірності громадських організацій, що займалися допомогою біженцям в Україні; вироблення змін та доповнень до тимчасових правил і додаткові справи біженців, що їх Секретарство внутрішніх справ передасть на розгляд Крайової наради.

Одночасно зі створенням останньої скасовувалася Київська окружна нарада у справах біженців. Її справи й кошти передавалися нараді при Секретарстві внутрішніх справ³⁰. Законопроект про становище біженців був обговорений та ухвалений на засіданні Генерального секретаріату 23 листопада 1917 р. Необхідні для організації цієї справи кошти (в сумі 1 млн. руб.) було вирішено видати позичкою в розпорядження Секретарства внутрішніх справ. На засіданні Малої Ради цей документ був розглянутий лише 28 грудня 1917 р. Він викликав низку зауважень із боку представників неукраїнських партій. Вони вказували, що робота з організації допомоги біженцям повинна базуватися на більш демократичних засадах і до Крайової наради повинна увійти подвійна кількість представників від різних національностей. Законопроект було ухвалено того ж дня³¹.

Протягом листопада – грудня 1917 р. Виконавчий комітет наради займався питаннями фінансування біженських організацій, реорганізацією губернських нарад. Він звертався до Генерального секретаріату з проханням розпочати переговори з австрійською владою в справі повернення біженців на попереднє місце їх проживання. Віддав справою збирання відомостей про кількість біженців, які проживали у 9-ти українських губерніях на 1 грудня 1917 р. та про їх походження. Опікувався справою одержання біженцями закордонних паспортів згідно з чинним законодавством. Займався закупівлею необхідних речей для біженців, беручи позики в кооперативних організаціях, затвердженням переліку функцій президій губернських нарад.

У самій Крайовій нараді було створено спеціальну комісію з 3 осіб, яка займалася питаннями реєвакації. Вона робила запити про те, до яких (не зайнятих ворогом) міст і сіл Волинської та Подільської губерній можна повертатися біженцям, що знаходилися в Києві й інших містах. У завдання комісії входило складання докладної карти розселення біженців за відомостями губернських організацій, які планувалося отримати з місць до 25 січня 1918 р. Комісія також мала займатися розробленням маршрутів поїздів для біженців – їх кількість, пункти харчування, амбулаторного обслуговування, лікарні і т.ін. Планувалося, що реєвакація розпочнеться 25 березня 1918 р., а закінчиться не пізніше осені того ж року. Однак через зміну внутрішніх і зовнішньополітичних обставин у першому кварталі 1918 р. цей план здійснено не було.

На засіданнях Крайової наради визначалися кошториси норм харчування, допомоги на оплату помешкань; питання забезпечення одягом; медичної допомоги, шкіл, інтернатів для учнів на перший квартал 1918 р. Було складено проект часткової заміни грошового пайка харчовим, згідно з яким по можливості біженський відділ Секретарства внутрішніх справ мав звертатися з проханням до Генерального секретаріату про видачу біженцям харчів через Секретарство продовольчих справ.

На початку 1918 р. на засіданні Виконавчого комітету Крайової наради було вирішено, що всією підготовчою роботою та вирішенням побіжних справ буде займатися біженський департамент Міністерства внутрішніх справ, а вже підготовлені матеріали будуть подаватися на розгляд Виконкому.

У 1918 р. Виконавчий комітет займався розглядом кошторисів по губерніях за 1917 р. та складанням нових, на 1918-й, асигнуванням коштів на потреби біженців тощо. 8 квітня у зв'язку з тим, що міністерства в справах польських, єврейських та російських займалися справами біженців цих національностей, Виконком наради ухвалив постанову такого змісту: "Єдиним органом для обслуговування потреб біженців на Україні є Крайова нарада при Міністерстві внутрішніх справ, яка заснована на підставі певного закону, а через те інші міністерства на себе завідують біженською справою певної національності в певному районі, за винятком біженського департаменту, який працює в контакті з Виконавчим комітетом Крайової наради, в склад якого входять представники від всіх громадських і національних організацій, брати не можуть"³².

Таким чином, основний тягар справ допомоги біженцям лежав на відділі справ біженців Міністерства внутрішніх справ та його співробітниках. Виконавчий комітет Крайової наради на підставі вже підготовлених матеріалів приймав остаточні рішення та розв'язував спірні питання між представниками різних біженських організацій. Ці два органи провели велику роботу по забезпеченню життєдіяльності, влаштуванню біженців в Україні, координації діяльності численних українських біженських організацій. Проводили підготовчу роботу з повернення біженців додому.

Отримавши звістку з Петрограда про більшовицький переворот і припинення існування Тимчасового уряду, Генеральний секретаріат 27 жовтня видав звернення "До всіх громадян України", в якому закликав населення зберігати спокій і пообіцяв, що "буде рішуче боротися зі всякими спробами підтримувати петроградське повстання"³³.

Кілька жовтневих днів увага Центральної Ради та її Генерального секретаріату була прикута до проблеми полагодження конфлікту з керівництвом штабу КВО і київськими більшовицькими організаціями, який призвів до збройних сутичок у Києві. 29 жовтня голова Секретаріату на VII сесії УЦР у виступі про діяльність останнього оголосив про перехід, у зв'язку з поточними політичними подіями, до компетенції Секретаріату справ військових, продовольчих та шляхів сполучень. Через два дні рішенням Центральної Ради межі компетенції Секретаріату поширювалися на "всі відмежовані землі України, де більшість людної є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини"³⁴. 1 листопада до складу Секретаріату ввійшло ще сім секретарів. Третій Універсал УЦР, ухвалений 7 листопада 1917 р., проголосив створення Української Народної Республіки (УНР) у федеративному зв'язку з Росією.

На засіданні Генерального секретаріату, що відбулося 3 листопада 1917 р., було ухвалено доручити генеральному секретарю внутрішніх справ звернутися до всіх повітових, губернських і міських комісарів із закликом приступити до роботи по наведенню порядку на місцях. Доручалося також видати пояснення, що органами влади на місцях є комісари й місцеве самоврядування, котрі працюють під керівництвом Генерального секретаріату, та повідомити про нову владу в Україні і склад українського уряду – Генерального секретаріату. Обговорена й ухвалена на засіданні Секретаріату 2 листопада відповідна "Відозва до громадян, урядових і громадських установ" була видана наступного дня.

У середині листопада 1917 р. В.Винниченко видав розпорядження (опубліковано 16 листопада) для всіх громадських та урядових установ про те, що губернські, повітові комісари й їхні помічники є органами влади Генерального секретаріату. І відповідно тільки Секретаріат мав право відхиляти й призначати на посади комісарів та їх помічників. Звітуючись про діяльність окремих генеральних секретарів на засіданні Малої Ради, голова Секретаріату визначив головними напрямками роботи Секретарства внутрішніх справ поширення місцевого самоврядуван-

ня, організацію міліції та вільного козацтва. До того ж, наприкінці доповіді В.Винниченко наголосив, що "Генеральний секретаріат, який цілком складається з соціалістів, прямує до здійснення на Україні соціалістичного ладу"³⁵.

Проголосивши III-ім Універсалом Українську Народну Республіку, Центральна Рада одночасно взяла на себе завдання "силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів"³⁶. Рада та її Генеральний секретаріат, роблячи спробу реалізувати це завдання на практиці, віддали на це багато сил і часу. Засудивши нищівну політику більшовиків, Україна поступово втягувалась у конфлікт із більшовицькою Росією. 25 грудня 1917 р. розпочався загальний наступ радянських військ проти УНР. У відповідь Генеральний секретаріат видав відозву до громадян України та солдатів від 2 січня 1918 р., яка вже не могла принципово вплинути на ситуацію. А 17 січня було ухвалено IV Універсал Центральної Ради, який проголосив Україну незалежною, суверенною державою. Цей акт було видано внаслідок кардинальної зміни зовнішньополітичних обставин і з метою спробувати захистити таким чином Україну від зовнішніх замахів.

У середині січня 1918 р. у деяких великих містах України, в тому числі й у Києві, спалахнули збройні виступи проти влади УЦР, спровоковані петроградським більшовицьким урядом. Повстання були придушені, але наступ радянських військ мав успіх і вже 25 січня члени Малої Ради та Ради Народних Міністрів змушені були залишити Київ.

З початку грудня 1917 р. Генеральний секретаріат став на шлях самостійних міжнародних відносин. Українська делегація взяла участь у переговорах із країнами Четверного союзу. Тому протягом грудня 1917 р. – січня 1918 р. головну увагу український уряд приділяв мирним переговорам. Брестський мирний договір був підписаний 27 січня, але для Української Народної Республіки та її уряду, враховуючи обставини внутрішнього становища України, він мало що вирішував. УНР потребувала військової допомоги у боротьбі з більшовицькими військами. Рішення про звернення до урядів Німеччини та Австро-Угорщини з проханням про допомогу було ухвалено Радою Народних Міністрів 30 січня 1918 р. І вже на початку березня 1918 р. РНМ повернулася до Києва.

У 1918 р., як уже зазначалося вище, на посаді міністра внутрішніх справ змінилося два урядовці. 19 січня на IX сесії Центральної Ради було вирішено доручити формування нового кабінету В.Голубовичу – 17 січня пішов у відставку кабінет В.Винниченка. У новому складі кабінету Міністерство внутрішніх справ очолив П.Христюк.

Наприкінці березня у черговому кабінеті посаду міністра внутрішніх справ посів М.Ткаченко. В декларації нового кабінету, зачитаній головою РНМ В.Голубовичем на засіданні Малої Ради 24 березня 1918 р., завдання Міністерства внутрішніх справ визначалися таким чином: "Міністерство внутрішніх справ матиме на увазі охорону порядку і здобутків революції і для цього переводитиме в життя організацію адміністративних органів і міліції"³⁷.

З поверненням Ради Народних Міністрів та Центральної Ради до Києва Міністерство внутрішніх справ намагалося налагодити нормальну роботу Міністерства та його органів на місцях.

Одним із перших у цьому напрямку був циркуляр від 7 березня, підписаний міністром внутрішніх справ П.Христюком, до губернських і повітових комісарів про застосування української мови в усіх громадських та державних інституціях. Наступним було розпорядження щодо виконання земельного закону від 9 березня. Виданий був також циркуляр до місцевих органів влади, в якому пояснювалося, що за допомогою австрійських і німецьких військ українські війська звільняють Україну від більшовиків. Тому органи влади на місцях мають можливість приступити до організації своєї діяльності та забезпечення потреб населення, до чого і закликаються всі міські, повітові, волосні й сільські управи³⁸.

Протягом весни 1918 р. департамент місцевого самоврядування Міністерства внутрішніх справ отримував багато відомостей про надто скрутне фінансове становище місцевих органів самоврядування і тому їх культурно-господарська й організаційна робота майже не проводилась, а в деяких місцях і зовсім припинилася – були закриті школи, лікарні й інші установи. До такого стану спричинилися військові події, дорожнеча тощо. До революції російська влада для задоволення потреб місцевих органів створила спеціальну установу – Касу міського й земського кредиту, де органи самоврядування одержували позички. Одержували вони також і позички від уряду та у приватних кредитних установах під урядові гарантії. За часів УЦР спеціальної інституції для кредитування органів самоврядування не було, а приватні установи навіть під гарантії держави позички надавати відмовлялися. Тому постало питання про надання допомоги місцевим органам у вигляді державної позички. За цими позичками до Міністерства внутрішніх справ місцеві органи влади почали звертатися ще восени 1917 р. Зрозуміло, що навесні 1918 р. ситуація була ще гіршою.

Для підтримки органів місцевого самоврядування Міністерство внутрішніх справ розробило проект закону про асигнування на користь Міністерства 100 млн. руб. для видачі позичок (розглянутий РНМ 26 березня 1918 р.). Цей проект рішенням Малої Ради 16 квітня був переданий до фінансово-економічної комісії, а через три дні після його доопрацювання, був ухвалений³⁹. Таким чином, Міністерство внутрішніх справ отримувало гроші для видачі короткострокових позичок органам земського і міського самоврядування.

Отже, необхідно відзначити, що з численних питань, які виносилися на порядок денний засідань Ради Народних Міністрів і Малої Ради протягом березня – квітня 1918 р., видно, що опанувати ситуацією та навести хоча б якийсь лад на місцях Міністерство внутрішніх справ було неспроможне. На черговий запит щодо відсутності якої-небудь влади поза межами Києва та численні приклади самосудів міністр внутрішніх справ безпорадно відповідав: "Уряд часто не знає про ті факти, які подаються в запитах. Я вважаю, що з такими фактами треба було знайти раніш і ми вжили б заходів проти таких фактів для їх знищення та розслідування"⁴⁰. Загальне становище в провінції було тяжким. Як зазначав на засіданні Малої Ради 16 квітня її член Гросман, "в той час як тут, в Раді, поволі налагоджуються наші відносини, на місцях, як і раніш, робиться щось невимовне. В провінції нема ніякої влади, а та влада, яка є, дискредитує український уряд... До нас щодня прибувають депутації, які передають про ті вбивства, грабунки й насилля, що вчиняються на місцях"⁴¹.

Значну увагу Генеральне секретарство внутрішніх справ приділяло підготовці низки законопроектів і проектів наказів Ради Народних Міністрів, що мали силу законів. Ця робота виконувалась як з ініціативи самого Секретарства, так і за дорученням РНМ.

Всього, за підрахунками автора, Міністерство підготувало 16 проектів законів, з яких 10 було ухвалено, і вони набули чинності як закони. Ними визначався адміністративний поділ Української Народної Республіки, реорганізовувалася система самоврядування на місцях, врегульовувалося питання підпорядкування київської міліції, визначався порядок втілення в життя закону про громадянство.

До справи скликання Українських Установчих зборів Мала Рада, через згадані вище політичні та військові події зими 1917–1918 рр., повернулася лише на початку квітня 1918 р. 9 квітня вона знову заслухала доповідь голови виборчої комісії, в якій повідомлялося, що про результати виборів у більшості виборчих округів Головна комісія не має точних даних. Приблизні дані вона мала лише по Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях. М.Стасюк заявив, що має дані по виборах у Катеринославській губернії. За даними М.Мороза, загальна кіль-

кість обраних делегатів становила 172 особи⁴² на 301 депутатське місце. Із протоколу цього ж засідання видно, що воно мало також розглянути й окремий законопроект щодо скликання Установчих зборів, але ця справа була відкладена.

11 квітня дебати продовжилися. Від фракції українських соціалістів-революціонерів М.Шраг наголосив на тому, що, якщо Центральна Рада видала відповідний закон, то його потрібно виконувати. Тому, коли вже обрано половину членів Установчих зборів, то їх необхідно скликати якнайшвидше і пропонував дату скликання – 29 квітня за старим стилем (12 травня за новим). Фракції українських соціалістів-федералістів та українських соціал-демократів дотримувались іншої думки. М.Порш (УСДРП) запропонував провести нові вибори через те, що скликання Установчих зборів зараз є дуже складним, і скликати збори 12 червня за новим стилем. Від соціалістів-федералістів виступив М.Кушнір, зазначивши, що спочатку необхідно доповнити склад Центральної Ради представниками тих кіл населення України, які досі їх не мають, а вже потім новий склад Ради має скликати Установчі збори. По цих пропозиціях було проведено поіменне голосування. Більшістю голосів було ухвалено рішення про скликання Установчих зборів 12 травня 1918 р.⁴³ на підставі виборів, що відбулися в січні – лютому 1918 р.

Однак, очевидно, це рішення трохи пізніше було змінено: датою скликання залишалось 12 травня, але вибори треба було провести ще раз. Про це побічно свідчать протоколи засідання Малої Ради 15 та 26 квітня, коли М.Рафес ("Бунд") докоряв Головній комісії, що вона весь час намагається довести Малій Раді неможливість проведення виборів у сучасних умовах і прагне переконати в цьому Раду. А РНМ ніяк не пояснювала ситуацію, що склалася, і не доповідала – будуть проведені вибори чи ні? Нарешті, Рада Народних Міністрів була звинувачена у невиконанні рішень Центральної Ради.

Останній раз це питання порушувалося на засіданні Малої Ради 27 квітня, коли було ухвалено рішення призначити вибори до Українських Установчих зборів по Харківському та Одеському округам на 1 – 2 червня. Очевидно, дату скликання виборів знову було перенесено. Через два дні Центральна Рада була усунута від влади. Тому вона та її Генеральний секретаріат так і не змогли довести до кінця розпочату восени 1917 р. справу скликання Українських Установчих зборів.

Отже, з наведеного вище матеріалу про діяльність Міністерства внутрішніх справ видно, що воно не мало довгострокової програми діяльності, яка мала б закласти підвалини майбутньої роботи Міністерства. Воно організовувалося й працювало відповідно до проблем, що поставали на порядку денному та потребували вирішення. І якщо до жовтневих подій у Петрограді простежувалися намагання працювати в напрямку виконання завдань, окреслених вересневою Декларацією Генерального секретаріату, то після жовтневих подій заходи самого Секретаріату та його міністерства були вже тільки відповіддю на стрімкий розвиток подій, а його політика безпосередньо залежала від зовнішніх і внутрішніх обставин соціального й політичного життя. Протягом кінця зими – весною 1918 р. влада поступово вислизала з рук Центральної Ради та її виконавчого органу. Міністерство продовжувало працювати – розсилало циркуляри, складало й ухвалювало постанови, його представники брали участь у засіданнях Генерального секретаріату та Малої Ради – але зв'язок з місцевими органами влади губився, прийняті закони і постанови не працювали.

Однак слід відзначити, що Секретарство внутрішніх справ, яке було створено в середині червня, а фактично почало працювати на початку вересня 1917 р., провело до кінця квітня 1918 р. значну роботу, що, як свідчать документи, зосередилася на таких основних напрямках: підготовка і проведення виборів до

Всеросійських Установчих зборів; розробка закону про вибори до Українських Установчих зборів та підготовча робота з їх скликання; організація й керівництво справою допомоги біженцям і координація діяльності всіх громадських установ, причетних до цієї справи; організація роботи органів самоврядування і місцевої влади та спроби забезпечення їх нормальної праці. Велику роботу Секретарство провело зі складання цілого комплексу законопроектів, більшість з яких була розроблена в останні місяці існування Центральної Ради. Вони мали законодавчо забезпечити головні заходи Міністерства і були дуже важливими для становлення української державності.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1996. – Т.1. – С.101.

² Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С.147.

³ Центр. держ. архів вищих органів влади й управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.1434. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.170, 272, 199.

⁴ Українська Центральна Рада... – Т.1. – С.158.

⁵ Там само. – С.276.

⁶ Там само. – С.320 – 321.

⁷ Там само. – С.323 – 324.

⁸ ЦДАВОВУ. – Ф.799. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.32.

⁹ Там само. – Арк.18.

¹⁰ Там само. – Арк.75.

¹¹ Там само. – Спр.5. – Арк.2.

¹² Там само. – Спр.1. – Арк.19.

¹³ Там само. – Арк.1.

¹⁴ Там само. – Арк.21.

¹⁵ Там само. – Спр.2. – Арк.33.

¹⁶ Українська Центральна Рада... – Т.1. – С.253.

¹⁷ Там само. – С.272.

¹⁸ Там само. – С.335.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С.336.

²¹ Там само. – С.337.

²² Там само.

²³ Там само. – С.346.

²⁴ Там само. – С.353.

²⁵ Там само. – С.412.

²⁶ Там само. – С.478 – 479.

²⁷ Там само. – Т.2. – С.21.

²⁸ ЦДАВОВУ. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.8 – 8 зв.

²⁹ Там само. – Арк.11 – 12.

³⁰ Там само. – Ф.2204. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.1 – 3.

³¹ Українська Центральна Рада... – Т.2. – С.73.

³² ЦДАВОВУ. – Ф.2204. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.25 – 26.

³³ Українська Центральна Рада... – Т.1. – С.364.

³⁴ Там само. – С.379.

³⁵ Там само. – Т.2. – С.20.

³⁶ Там само. – Т.1. – С.400.

³⁷ Там само. – С.228.

³⁸ Там само. – Т.2. – С.190.

³⁹ Там само. – С.235.

⁴⁰ Там само. – С.283.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – С.261.

⁴³ Там само. – С.270.

In this article, the author examines the establishment of UNR's General Secretaryship of Internal Affairs, its structure and main courses of action.

О.В.Янковська*

**КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1917–1920 рр.)**

У статті висвітлено процеси українізації у сфері освіти, науки та культури у 1917–1920 рр.

Процес національного державотворення і політичного відродження нації, який почав домінувати в Україні після розвалу російського самодержавства, природним чином стимулював розвиток української культури. Культурні процеси тривалий час вимушено мали маргінальний характер і легалізувалися, лише завдяки впливу низки суб'єктивних і об'єктивних чинників на зламі століть, тепер набували нового змісту. Вперше за майже півтори сотні років виникли умови, за яких про розвиток української культури заговорили на державному рівні. До складу національного органу влади – Центральної Ради – увійшли відомі діячі української культури: письменник і драматург В.Винниченко, поети М.Сріблянський (Шаповал), М.Вороний, В.Павленко (С.Шелухін), І.Стешенко, літературознавці С.Єфремов, П.Зайцев, мистецтвознавці Д.Антонович, М.Біляшівський, письменники В.Бойко, В.Леонтович, О.Лотоцький, Г.Михайличенко, А.Заливчий, М.Загірня, В.О'Коннор-Вілінська, Л.Старицька-Черняхівська та ін. Вони прагнули зробити все, щоб українська нація якнайшвидше утвердила себе політично й культурно. Так, В.Винниченко в одному з листів до Є.Чикаленка писав: "... Поки я почуваю в собі сили, я постараюсь зробити все, щоб прислужитись нашій національній справі. Всякими путями, всякими способами, а ми мусимо стати на рівні з передовими націями. Це мета, для якої варто жити й працювати"¹.

Розпочався складний і суперечливий доленосний етап суспільно-політичного й духовного розвитку України. Метою і змістом його було відродження або українізація, за термінологією того часу, причому українізація комплексна, всіх сфер життя – економічного, культурного, політичного. Очевидно, що найпомітнішим показником і чи не найдійовішим чинником процесу був перехід до вживання української мови в усіх галузях державного і суспільного життя. Саме за цієї ситуації І. Огієнко зауважив: "Мова, це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості ..., і поки живе мова – житиме і народ як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розрушиться поміж дужчим народом"². Але українізація не вичерпується переходом до вжитку мови в переважній більшості сфер життя. Вона залишиться поверхневим бюрократичним заходом, аж доки не буде вирішено основну проблему – подолання комплексу національної меншовартості. І в цьому необхідною складовою є розбудова національної освітньої системи, науки, культури.

Найперше, з чого починається все, – забезпечення кадрами; отже, реформування освіти – створення національної вищої школи, педагогічної й дитячої освіти, вироблення методик, забезпечення підручниками і просто захоплюючою літературою, мистецтвом, наукою і далі всі галузі життя.

Виробляти системний підхід почали всеукраїнські педагогічні з'їзди. І Педагогічний з'їзд (квітень 1917 р.) закликав учених-українців, які працювали в Росії, переїхати в Україну. Професорам, які достатньою мірою знали мову, пропонувалося перейти до викладання українською мовою або, принаймні, вести нею паралельні курси. Ухвалили пропозиції щодо стимулювання ведення наукової

* Янковська Оксана Віленівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

роботи українською мовою, реорганізації бібліотек, створення в них відділів україніки, перенесення до України і надалі концентрації тут архівних матеріалів, пов'язаних з країною. На II Педагогічному з'їзді (серпень 1917 р.) шляхами утворення національної вищої школи було визначено як українізацію існуючих вищих шкіл, так і відкриття нових українських вузів³.

Спочатку було реалізовано багаторічні напрацювання Українського наукового товариства (УНТ). У березні 1917 р. останнє спільно із Центральним кооперативним комітетом взялися до заснування першого українського народного університету із завданням – "дати загальну наукову освіту і такі наукові відомості, які дає університет державний, ... поставивши в центр викладання українознавство"⁴. Його було офіційно відкрито в Києві 5 жовтня 1917 р. А вже через рік – з 27 липня 1918 р. народний університет було перетворено на Київський державний український університет. Професура в ньому майже вся складалася з українських науковців, багато з них – видатні вчені: М. Кравчук, Ф. Міщенко, А. Кримський, С.Тимошенко, В.Кістяківський, І.Огієнко, А.Лобода, М.Туган-Барановський, О.Корчак-Чепурківський та ін.

Університет був активним осередком поширення української культури. Велику роботу в цьому напрямі проводила його просвітня комісія, яка встановила контакти з "просвітами", шкільними радами тощо і постійно направляла лекторів по всій Україні. Вона відкривала і платні курси, наприклад, українського слова, на яких слухачі вдосконалювали знання мови як письмової, так і розмовної. Крім того, її лектори збирали відомості в різних місцях країни про учнів, які бажають по закінченні школи навчатись у вузі українською мовою, і підтримували контакти з ними. Внаслідок такої роботи до університету приходила молодь з усієї країни, в кожному наборі понад 90% студентів становили українці з провінцій.

У березні 1918 р. рада лекторів Київського українського університету порушила питання в уряді про заснування мережі подібних закладів по всій Україні. В результаті 22 жовтня того ж року було відкрито Український державний університет у Кам'янці-Подільському⁵. Очолив його І.Огієнко, якого сучасники називали невтомним вартовим українського Ренесансу, викладали там Д.Дорошенко, М.Драй-Хмара, В.Біднов, М.Столяров та ін. Заклад був опорою українського державотворення. Тут паралельно з навчанням студентів проходили підготовку воєнні інструктори, яким належало формувати місцеві органи державної влади⁶, читання лекцій з українознавства і політичного становища для вояків армії УНР, місцевих робітників і ремісників⁷.

Основою виховної роботи вузу стало формування національної свідомості майбутніх фахівців, утвердження поваги до української держави та її законів.

Того ж 1918 р. було засновано Український історико-філологічний факультет у Полтаві, де на той час зібралася група викладачів з університетів Харкова, Петрограда, Казані і серед них – Д.Багалій, Ф.Шміт, М.Сумцов, С.Кульбані, Н.Мірза-Авак'янц. Укладений на кошти полтавських губернського земства, міської думи та спілки споживчих товариств, він замислювався ініціаторами як перший факультет нового українського університету. Існування в регіонах таких закладів мало велике культурне і наукове значення й суттєво сприяло українізації. Українські університети ставали просвітницькими та громадськими центрами, сприяли поширенню української літературної мови, активізували краєзнавчу роботу. Все сказане повною мірою можна віднести також до Катеринославського університету, Педагогічної академії, Ніжинського історично-філологічного інституту кн. Безбородька, вищих жіночих курсів та ін.⁸.

Процес українізації доволі швидко охопив і приватні навчальні заклади у традиційно російськомовних районах, що було свідченням зростання попиту на українську культуру. Значну допомогу приватним вищим школам у цьому надавав, наприклад, культурно-просвітній відділ Товариства споживачів півдня Росії.

Наголошуючи на необхідності прийти, зрештою, до суцільної націоналізації університетів в Україні, Д. Дорошенко назвав її вінцем створення національної системи освіти. Водночас він вважав, що "першим етапом до тої націоналізації єсть заведення науки українознавства. Це буде способом до національного освідомлення і разом з тим – культурно-політичною зброєю в боротьбі за дальшу націоналізацію українських університетів"⁹.

На другому з'їзді професорів та викладачів вищих державних і приватних навчальних закладів міст Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, Ніжина, який проходив у Києві 21-25 травня 1918 р., зазначалося, що з'їзд вважає недоречним злиття Українського народного університету з Київським університетом св. Володимира. В резолюції про українізацію університету св. Володимира йшлося про те, що "устройство новых украинских просветительских учреждений не должно производиться за счет существующих теперь университетов и институтов и в какой-либо ущерб, а должно осуществляться в виде самостоятельных украинских высших школ"¹⁰. Дійсно, оскільки українізація існуючих вищих шкіл зустріла рішучий опір з боку більшості старих професорів, насамперед, університетів Київського св. Володимира, Новоросійського та Харківського, Київського політехнічного інституту, після тривалих дебатів дійшли згоди створити в університетах кафедри з української історії, філософії та інших дисциплін. Спочатку на історично-філологічних факультетах було відкрито кафедри української історії, згодом – кафедри українського письменства, історії українського права та історії української літератури й мови. Водночас наукові інституції організували по всій країні систематичні українські університетські курси.

Поширенню українізації сприяла діяльність Наукового товариства ім. Шевченка, Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили у Львові та львівського Ставропігійського братства при греко-католицькій церкві Успіння Пречистої Пресвятої Богородиці. У той час українські студенти гуртувалися навколо "Академічної громади". Повернулися до життя передвоєнні студентські товариства – Український студентський союз (УСС), медична громада, гурток правників, товариство студентів-політехніків "Основа". Студенти-українці, які навчалися в університетах із російською мовою викладання, організовувалися в товариства, що сприяли поширенню українознавчих дисциплін. Таке товариство, наприклад, було створене в Університеті св. Володимира у вересні 1918 р. У статуті наукового товариства студентів-українців зазначалося: "Метою є з'єднання українського студентства для піднесення його наукового знання в усіх галузях науки і української культури."

Діяльність товариства полягає в улаштуванні викладів, читанні докладів та рефератів, виданні журналів, праць, утворенні власної книгозбірні, організації екскурсій, подорожей тощо.

Товариство поділяється на секції: історичну, літературну, природничу, математичну, медичну, права тощо.

Справами товариства керує Рада"¹¹.

Проведення українізації було особливою ділянкою діяльності товариств "Просвіта". Так, рада товариства в Миколаєві допомагала в українізації Миколаївського учительського інституту, серед студентів якого понад 70% становили українці. Питання українізації активно відстоював у міській думі член ради "Просвіти" викладач інституту М.Лагута¹².

Паралельно з українізацією традиційних та заснуванням нових установ вищої школи йшов процес відродження українських середньої й початкової шкіл. Цим питанням було присвячено обидва згаданих педагогічних з'їзди. Концепцію системи освіти представила С. Русова. За її поглядами, "національне виховання є певний ґрунт у справі зміцнення моральних сил дитини й оновлення відродження душі народу"¹³. Ця квітнева доповідь, а також низка її статей, зокрема

"Ідейні підвалини школи" (1917 р.) та "Націоналізація школи" (1917 р.), стали базовими для шкільної реформи. Основні напрями роботи вчителів було окреслено у доповідях П.Холодного "Єдина школа" та М.Дем'яновського "Українізація початкової школи щодо навчання мови"¹⁴. Загалом у резолюції I з'їзду визнавалося реальним протягом двох навчальних років перейти до викладання українською мовою всіх дисциплін у середній школі, а на вимогу батьків відкривати паралельні класи з викладанням російською¹⁵. Цей підхід був підтверджений у декларації Генерального Секретаріату, оголошеній на засіданні Центральної Ради 9 липня 1917 р., коли серед найважливіших завдань називалась українізація школи, яку починати слід було з організації видання підручників, підготовки вчителів та сприяння їх професійній взаємодії¹⁶.

Так, у 1917 р. розроблявся й одночасно втілювався план широкої українізації народної освіти. Генеральним секретарем освіти тоді був І.Стешенко – педагог, громадсько-політичний діяч, літературознавець, письменник, фундатор і голова Товариства шкільної освіти. 26 червня 1917 р. він підписав циркуляр для інспекторів вищих, початкових, торговельних та інших шкіл України про розвиток національної школи і про необхідність запровадження в школах курсу українознавства, організацію при школах українських бібліотек тощо. У серпні 1917 р. було затверджено проект, в якому, крім інших питань, ішлося про випуск учителів українознавства для шкіл усіх типів. Багато робила для українізації шкіл знаний педагог і громадський діяч С.Русова як член Центральної Ради, а згодом – директор департаменту позашкільної освіти й дошкільного виховання Міністерства народної освіти УНР. Серед чільників шкільного будівництва були також В. Прокопович, О. Дорошкевич, Л. Лещенко, Н. Шульгіна, М. Семашкевич та ін.

Від березня до осені 1917 р. у країні з'явилося 57 нових середніх шкіл різних типів. Вони були засновані й існували на приватні та громадські кошти. Першу з них – I-шу українську гімназію ім. Шевченка – було відкрито 18 березня 1917 р. у Києві заходами Товариства шкільної освіти. Першим директором гімназії був П.І.Холодний, який до того був професором фізики в Політехнічному інституті і директором комерційної школи в Києві. Після призначення його на посаду генерального секретаря відділу шкільної освіти при уряді, директором гімназії став В.Ф.Дурдуківський, який працював у ній з часу її заснування викладачем української мови і літератури. До викладачів цієї школи належали такі відомі діячі української культури, як протоієрей, а згодом митрополит Василь Липківський, В.Прокопович, Л.Білецький, В.Дога, Л.Чикаленко, С.Русова, М.Лисенко, Й.Гермайзе, Ю.Слуцький, П.Козицький та ін.

Дуже корисну роль у кращому пізнанні української історії та культури відігравали шкільні гуртки з різних предметів. Учні активно займалися в літературному, історичному, малярському гуртках. Шкільний хор очолив композитор П. Козицький. Особлива увага приділялася ознайомленню дітей із творами та ідеями Т.Г.Шевченка. Роковини Шевченка відзначалися Шевченківськими днями, до участі в яких учні активно готувалися.

Відзначимо, що 30 українських гімназій було відкрито вже протягом 1917/18 навчального року¹⁷, а в кінці 1918 р. їх уже налічувалося 825¹⁸.

На I Педагогічному з'їзді було ухвалено постанову про створення Всеукраїнської шкільної ради: "Всеукраїнський учительський з'їзд вважає необхідним заснувати Всеукраїнську шкільну раду для організації шкільної просвіти в Україні; проект цієї Ради з'їзд доручає негайно виробити і здійснити Центральній Українській Раді"¹⁹. Проект шкільної ради було підготовлено Ф. Сушицьким та О. Дорошкевичем і ухвалено 20 вересня 1917 р.²⁰

З іншого боку, так би мовити, "знизу", координацію дій у процесі українізації та шкільної реформи здійснювали шкільні ради, мережу яких по Україні організовано було протягом березня 1917 р. – квітня 1918 р. До їх складу входили

представники батьків, громадських організацій, органів міського і земського самоврядування. Але треба зазначити, що, оскільки їх створення стимулювалося переважно внутрішнім покликом унаслідок національної самосвідомості представників місцевих еліт, вони не набули повсюдного поширення.

Процес українізації шкіл був складний і суперечливий. Погляди громадянства часто були протилежні. До генерального секретаря народної освіти в Україні надходило безліч різних заяв і прохань від батьків учнів. Так, у грудні 1917 р. Рада батьківських комітетів вищих навчальних училищ м. Києва надіслала заяву, в якій "визнала необхідним змінити існуючу систему розподілу навчальних предметів з метою введення для бажаючих викладання української мови лише в тих випадках, якщо українську мову побажають вивчати не менше половини учнів, а якщо бажаючих вивчати українську мову буде менше половини, то викладання української мови повинно проводитись у вільні від загальних курсів години"²¹. Одночасно з цією заявою надійшло прохання батьків Звіринського району, в якому налічувалося до десяти тисяч мешканців, відкрити для дітей українську вищу початкову школу²².

До Київської міської думи надійшло звернення члена училищної комісії Київської міської управи Б.Щеглова, в якому висловлювалося незадоволення реформуванням та "насильницькою" українізацією шкіл м. Києва. Він вважав, що "втільнення в життя такої реформи загрожує Києву серйозним культурним лихом, оскільки майже більшість учнів змушені будуть або залишити школу, або примусово змінити мову навчання". Київська міська дума відхилила пропозиції Б.Щеглова "о непроизводстве" примусової українізації (без бажання тих, хто навчається, або їхніх батьків) у навчальних закладах Києва²³.

Водночас до Київської міської управи надходили клопотання батьківських комітетів шкіл із проханням перевести заклади на українську мову викладання. Так, за бажанням батьківського комітету на базі Куренівського вищого навчального училища № 7 було створено середній навчальний заклад із викладанням українською мовою.

На сприяння реорганізації шкіл була спрямована діяльність Спільки учителів-українців. При її підтримці в м. Києві було реорганізовано учительську семінарію з викладанням українською мовою, відкрито українське початкове училище №13 тощо²⁴.

Самі діти бажали навчатися українською мовою, мали віру в успішне формування України, як самостійної держави, і прагнули присвятити своє життя рідній країні: "А як повиростаємо, то і других будемо научати, як для України працювати", – писали учні, відвідавши могилу Тараса Шевченка²⁵.

У березні 1917 р. М.Грушевський звернувся в Київську міську думу з проханням вжити заходів щодо викладання українською мовою в школі, гроші на яку дав його батько С.Ф.Грушевський. М.Грушевський писав: "Тепер настав час і внутрішньому змістові його надати відповідний місце український характер, згідно з принципами покійного фундатора, котрих тримався він неодмінно за всю довгу свою педагогічну діяльність: шкільна наука мусить подаватися учням на їх рідній мові! ... Я певен, що тепер для того є всяка можливість..."²⁶. Постановою Думи викладання в цій школі було запроваджене українською мовою.

У цих умовах слушною була думка М.Грушевського, який наголошував, що завдання провідників українства полягає в тому, щоб нейтралізувати всіляку обопільну ворожнечу, робити все для розвитку різноманітних культур в Україні, не загострювати відносин гвалтливою українізацією, проте й не поступатися принципом української державності і становищем української мови, як мови державної²⁷.

Незаперечний вплив на розгортання українізації мало рішення Центральної Ради у березні 1918 р. про надання українській мові статусу державної та проведення всіма українськими урядами роботи з українізації державного апарату,

установ освіти, науки, культури. Згідно з наказом Міністерства народної освіти, в усіх школах запроваджувалося викладання винятково українською мовою. Для забезпечення виконання цього наказу в Києві, Житомирі, Харкові, Катеринославі, Полтаві, Одесі Міністерство освіти заздалегідь почало організовувати літні (1918 р.) курси для підготовки вчителів. Незважаючи на зміну влади, курси відбулися, що можна вважати свідченням певної спадковості тодішніх режимів, принаймні в розумінні необхідності здійснення українізації. Стосовно ж педагогічної освіти в цілому, можна зазначити, що за період 1917–1920 рр. було підготовлено майже 10 тис. освітян-українців²⁸.

Важливе значення в становленні національної школи за Гетьманату мав прийнятий Радою Міністрів 1 серпня 1918 р. закон про обов'язкове навчання українській мові і літературі, а також історії та географії України в усіх середніх школах, починаючи з 1918/19 навчального року. Міністр народної освіти І. Огієнко 17 січня 1919 р. підписав наказ № 3, за яким по всій країні вступали в дію правила українського правопису²⁹, вироблені Правописною секцією комісії УАН, згодом відомі як правопис Голоскевича.

Як бачимо, створення національної системи освіти, принаймні в аспекті українізації, не було простим. Неоднозначність і суперечності, надзвичайна залежність від прихильності влади (центральної або місцевої) – все це можна побачити на прикладі Харкова: рішенням міської думи, спричиненим резолюцією І Педагогічного з'їзду, вже у червні 1917 р. встановлювалося викладання українською мовою в початкових школах; започатковувалися також українські гімназії³⁰. Та вже за Гетьманату влада, прагнучи уникнути конфліктів із батьківськими комітетами (які консолідувалися на Всеукраїнському з'їзді батьківських організацій російських середніх шкіл 5–8 червня 1918 р. у Києві з метою спротиву політиці українізації), утримувалася від реорганізації російськомовних шкіл, у них лише вводили обов'язкові предмети, згідно із законом від 1 серпня 1918 р. Зрештою, у вересні 1919 р. відмічалось, що в Харкові українізація не мала помітних успіхів. Зокрема тут так і залишилася І-а українська гімназія в єдиному числі.

Взагалі політика Української Держави щодо культури, освіти і науки, яку проводило Міністерство народної освіти і мистецтв, очолюване М.Василенком, суттєво змінила акценти порівняно з політикою УНР. Щоправда, і час був інший, і культурне життя мало понадрічний досвід легітимності, отже, найперші, найдивніші та ідеалістичні помилки вже було зроблено. Ймовірно, тому Українська Держава ставилася більш стримано, наприклад, до українізації існуючих закладів, до ролі української мови в державному житті України. Можливо, навіть більше – наприклад, теза: "...Український народ становить одну з гілок російського народу" не зустрічала бодай найменшого опору... Між іншим, у травні 1918 р. було опубліковано Меморіал Українського національно-державного союзу, який, критикуючи уряд гетьмана України, відмічав: "В Міністерстві освіти, найважливішому для нашої молоді Держави в її майбутньому розвитку, ми маємо міністром хоч і українця родом, але російського кадета, який ніяк не може відійти від тактики та практики своєї партії, найшкідливішої для нашої державності, й завдяки його розпорядкам державна мова, що потребує в школі найбільшої підтримки, залишається на власні сили в боротьбі з московською, яка досі єдина панувала в школі, увільнення новим міністром усіх директорів та інспекторів шкіл і заявлена ним автономія шкіл, при нових виборах на сі посади шкільними радами, що складаються з денаціоналізованих елементів, вихованих у ворожнечі до української ідеї, наперед забезпечує усунення українських педагогів від керівництва освітою"³¹.

Натомість Міністерство народної освіти більше уваги приділяло створенню нових культурних і наукових інституцій. Як би там не було, а саме в той період доведено до логічного завершення справу заснування Української академії наук,

Національної бібліотеки України, Національного архіву, Української академії мистецтв, Національної галереї мистецтва тощо.

Із розвитком державності у центральних органах запанувала думка про концентрацію освіти в руках держави. Вище ми зазначали, що більшість нових українських шкіл створювалися громадським та приватним коштом, а це обумовлювало їх певні, часом суттєві, відмінності. Державних українських середніх шкіл в УНР на 1 січня 1919 р. налічувалося 1073 і зазначалося, що така мережа не задовольняла вповні потреб населення. Тому Міністерство народної освіти почало розширення існуючих і переведення на державне утримання громадських, приватних та інших середніх шкіл. Влітку того ж року на державні кошти було прийнято 29 громадських середніх шкіл³².

В організації і проведенні копіткої праці з дошкільного та позашкільного виховання величезну роль відігравали "Просвіти". Мережа цих товариств, до роботи яких було залучено всі верстви населення, невдовзі по революції знову відкрила Україну. 20-23 вересня 1917 р. відбувся I Всеукраїнський з'їзд "Просвіти". У ньому взяли участь понад 4000 делегатів не тільки з України, а й з Кубані, Бессарабії, Дону. На з'їзді виступили М. Грушевський, С. Петлюра, І. Стещенко, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська та ін. Делегати прийняли програму позашкільної освіти, побудовану на національному ґрунті та погоджену з урядовою концепцією³³.

Значну перешкоду розвитку нової школи та впровадженню національних освітніх програм становила нестача підручників і українознавчої літератури. Подолання цього значною мірою перебрали на себе педагогічна громадськість, кооперативні товариства, українська інтелігенція, приватні особи й видавництва. Було започатковане видання літератури для школярів Товариством шкільної освіти, заснованим і керованим І. Стещенко, та видавництво "Українська школа" під орудою С. Русової й С. Черкасенка. Це їх праця та кошти, а також таких діячів, як Є. Чикаленко, М. Славінський, М. Грушевський, Г. Хоткевич, С. Петлюра, О. Лотоцький, В. Доманицький, Д. Матушевський, М. Левицький, В. Степаненко, Ф. Лизогуб та інші, заклали основу національної видавничої справи. Їх результати часом вражають. Так, Товариство "Час" у Києві видавало підручники, накладу яких сягали небувалої на той час в Україні кількості – до 250 тис. примірників. На виданні українських книжок і журналів спеціалізувалися видавництва "Вік", "Дзвін", "Криниця", "Сяйво", "Сіяч", "Слово", "Вернигора", "Промінь" та ін. Насамперед видавалися твори класиків української літератури Т. Шевченка, І. Котляревського, Л. Українки, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, І. Франка, П. Грабовського та ін., а також нових українських письменників, які почали писати перед революцією і після неї. Численні приватні видавництва часто мали метою друк творів своїх власників, зокрема, видавництво М. Грушевського – його історичних праць, видавництво М. Грінченка – праць Б. Грінченка, осередок В. Різниченка – його творів, присвячених героїчним сторінкам історії України (до речі, лише за 1917 р. у В. Різниченка вийшло друком близько 20 назв книг)³⁴.

Обов'язкове вивчення в середніх школах української мови, літератури, історії та географії гостро поставило питання про шкільні бібліотеки. З огляду на це Міністерство освіти доклало чимало зусиль для створення умов поповнення бібліотек книжками з українознавства. Допоміжна література публікувалась у часописах "Вільна українська школа", "Книгар".

По школах України за підписом І. Степенка було розіслано покажчик підручників, що вже вийшли з друку або мали вийти найближчим часом:

І. Історія

1. Мих. Грушевський. Ілюстрована історія України. – К., 1917.
2. Мих. Грушевський. Про старі часи на Україні. – К., 1917.
3. Гр. Коваленко. Оповідання з історії України від найдавніших до нових ча-

сів, із вступним словом про всесвітню історію з портретами, картами історичними й малюнками. – К., 1917.

4. М. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.І, II. – К., 1917.

II. Рідна мова

1. О. Степенко. Рідні колоски. Читанка.
2. Б. та М.Грінченки. Рідне слово. Українська читанка.
3. О.Курило. Початкова граматика української мови.
4. П.Залозний. Коротка граматика української мови. – Прилуки, 1917.
5. Г.Шерстюк. Граматика української мови. Видання товариства "Вернигора".
6. Прив.-доц. Ів. Огієнко. Граматика української мови. – Вид.Череповського.

III. Історія української літератури

1. С.Єфремов. Історія українського письменства. Вид. т-ва "Вік".

IV. Географія України

1. С.Русова. Початкова географія.

Підручники з арифметики та геометрії. Автори: З.Охрименко, Я.Чепіга, Степовик, В.Шарко, Кравчук та Шахрай³⁵.

Організація видавничої справи була суттєвою стороною діяльності "просвіт", де в першу чергу планувалися випуск науково-популярних книжок українською літературною мовою, шкільних підручників, словників, а також заведення при всіх "просвітах" редакційно-видавничих комітетів.

Василь Равлюк у 1917 р. почав видавати журнал українською мовою для школи під назвою "Популярно-наукова бібліотека ім. Т.Г.Шевченка". Перший випуск журналу вийшов під назвою "Тарасові алмази. Картини неволі українського народу"³⁶. Влітку 1918 р. лише в Києві працювали 15 українських видавництв, які спеціалізувалися на випуску української літератури (вісім із них мали власні друкарні)³⁷.

Отже, справа видання книжок за часів українських урядів значно розвинулася. Динаміку розвитку її характеризують кількість найменувань і тиражі видань: протягом 1917–1918 рр. в Україні було видано 680 найменувань українських книжок і сотні назв брошур загальним тиражем майже 7 млн. примірників, а в 1919–1920 рр. – близько 2 тис. назв загальним тиражем у 11 млн. примірників³⁸.

Кількісно зростала українська преса. Навесні 1917 р. у Києві почали виходити 6 щоденних газет українською мовою – "Нова рада", "Робітничка газета", "Народна воля", "Боротьба", "Громадське слово", "Промінь". Невдовзі до них додалися 10 журналів: "Боротьба", "Воля", "Вільна українська школа", "Театральні вісті", "Світова Зірниця", "Літературно-науковий вісник", "Молоде життя", "Наше слово", "Київська земська газета", "Комашня"³⁹. За оцінкою Ю. Шевельова, виходило близько 30 містечкових українських або українсько-російських щоденних газет, які читали майже 100 тис осіб. Загальна ж кількість періодичних видань українською мовою 1917 р. сягала 106 назв, а 1918 р. – 212⁴⁰.

Освітняни через бібліотеки, товариства, громадські об'єднання широко користувалися підручниками та посібниками. Популярними були "Українська граматика до науки читання і писання" Б. Грінченка, що була перевидана в Києві у 1917–1918 рр., граматика Є. Тимченка, укладені С. Русовою "Буквар" та "Читанка", букварі і читанки Т. Лубенця та ін.

Зі зростанням попиту на українські книжки виникла необхідність розробки політики створення і діяльності розгалуженої мережі бібліотек та книгозбірень. З цією метою при Міністерстві народної освіти УНР почав діяти бібліотечно-архівний відділ, який започаткував основи державно-правового бібліотечно-бібліографічного будівництва в Україні. Очолив його відомий учений-історик і громадський діяч О. Грушевський. У грудні 1917 р. тут було створено Бібліографічну комісію, яка працювала над укладанням зразкового каталогу для повітових бібліотек.

Разом із державою проблему піднесення загальноосвітнього і культурного рівня населення та пропаганди української книжки вирішували громадські й кооперативні організації. Своїми силами і коштами вони створювали мережі безкоштовних бібліотек-читалень для широкого загалу. Приміром, у Києві існувала мережа книгозбірень і різних товариств та організацій, зокрема Купецького зібрання, Троїцького народного будинку, товариств взаємодопомоги, "Маяк", "Просвіта", "Загальна користь" та ін. Значна увага приділялася дітям. За матеріальної підтримки Київської міської управи продовжувала діяти Ліга захисту дітей, заснована ще 1914 р., яка налічувала понад 500 дійсних членів. Одна зі створених Лігою бібліотек для дітей була розташована по вул. Володимирській, 74, кв.12 і мала понад 2 тис. найменувань книжок; при бібліотеці працював гурток любителів природи, організовувалися екскурсії тощо⁴¹. Великого значення питанню відкриття бібліотек надавало Київське благодійне товариство (вул. Лютеранська, 18). У Києві функціонувало чотири міські читальні, бібліотека Л.Ідзковського (вул. Хрещатик, 29), в якій налічувалося 100 тис. томів, міська публічна бібліотека (50 тис. одиниць зберігання) та ін.⁴²

По всій країні діяли книгозбірні та бібліотеки Товариства "Просвіта". Вважають, що кількість їх сягала 5 тисяч⁴³. Зважаючи на те, що мережа бібліотек і книгозбірень може адекватно свідчити про рівень українізації суспільства, наведемо для ілюстрації дані про кількість просвітницьких книгозбірень у Київській губернії на кінець 1918 р.: загалом їх налічувалося 372, у т.ч. в Уманському повіті – 83, Черкаському – 27, Сквирському – 36, Чигиринському – 53, Бердичівському – 20, Таращанському – 17, Радомишльському – 16, Липовецькому – 10, Васильківському – 42, Канівському – 35, Київському – 29, Звенигородському – 49⁴⁴.

Природно, що вже тоді перед країною постало питання про створення Національної бібліотеки. Воно розглядалося в Університеті св. Володимира 4 жовтня 1918 р. Ставилося завдання створити в Україні бібліотеку світового рівня з обов'язковим відділом україніки, в якому було б зібрано літературу про Україну та її народ українською мовою, що виходила в усьому світі. Також планувалося створити рукописний відділ, в якому зібрати рукописи, листи, портрети тих діячів, які жили й творили на території України, незалежно від їх національності, релігії і політичних уподобань, і, разом із тим, зібрати літературний і побутовий архів усіх діячів української культури, де б вони не жили. Особливо відмічалось, що бібліотека повинна бути безкоштовною й доступною.

23 серпня 1918 р. для організації бібліотеки було створено Тимчасовий комітет при Міністерстві народної освіти і мистецтва, до якого увійшли В.Вернадський (голова), С.Єфремов, А.Кримський, Г.Житецький та В.Корд⁴⁵. 5 жовтня було затверджено інструкцію щодо діяльності комітету, а в листопаді комітет подав на затвердження план та штати на 1919 рік Національної бібліотеки Української Держави⁴⁶.

Значне місце в українізації посіла Українська академія наук. Це стосується не лише її українознавчих досліджень, а й самої атмосфери прагнення відродження вітчизняної культури, сприяння зростанню національної самосвідомості, що панувала в ній. Однією з перших інституцій УАН 1918 р. стала Комісія для складання словника живої української мови, в якій працювали знані дослідники А.Ніковський, В.Ганцов, Г.Голоскевич, О.Андрієвська, М.Грінченко. Керівником і справді душею її був академік А.Кримський. Вчені обробляли лексику творів української літератури, етнографічних та історичних джерел, водночас готували російсько-український і українсько-російський словники, що їх друк розпочався кілька років по тому. Також надзвичайне значення для українізації мала робота Правописно-термінологічної комісії з упорядкування українського правопису, що велася під орудою А. Кримського та В. Дурдуківського⁴⁷.

Підготовка й видання словників були дуже важливими для полегшення адаптації російськомовного населення до української мови. Особливе значення мали словники І. Огієнка, які відрізнялися широким викладом та універсальністю. Оцінюючи динаміку цього процесу, Ю. Шевельов з'ясував, що протягом 1917–1919 рр. з'явилося 3 українсько-російських і близько 15 російсько-українських словників, співвідношення яких свідчить про поступовий пасивний перехід російськомовних груп населення до вживання української мови, а кількість і різноманітність термінологічних словників – 4 медичних, 4 – з фізики та хімії, 2 мовознавчих, 3 – із природознавства й географії, 1 військовий, 4 технічних, 1 математичний і не менше 8 із правничої та адміністративної термінології – є показником того, що українською мовою вперше за 200 років почала користуватися бюрократична машина⁴⁸.

Представники української культури та наукова інтелігенція доклали багато зусиль до створення культурно-просвітницьких закладів для поширення знань, висвітлення славетної історії українського народу, його звичаїв, побуту і культури. Навесні 1917 р. почав діяти Центральний комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні. Головою Ради було обрано М. Біляшівського. До Ради входили такі відомі діячі культури, як М.Василенко, М.Грушевський, Д.Дорошенко, С.Єфремов, І.Стешенко, В.Прокопович та ін.

М. Біляшівський у вересні 1917 р. розробив і подав на затвердження генерального секретаря народної освіти план роботи. У ньому передбачалися заходи по заснуванню Українського національного музею, Національної картинної галереї, музею видатних діячів української культури, по розширенню мережі цих культосвітніх закладів, реорганізації церковних музеїв тощо⁴⁹.

Ще в 1913 р. різні громадські товариства висловлювали думку про створення в Києві національного музею. Особливо цим питанням займалася Рада Київського сільськогосподарського товариства. І лише в квітні 1918 р. відбулася реєстрація товариства під назвою "Український народний музей у м. Києві". Проф. П. Тутківський відмічав, що музей – самостійний науково-просвітницький заклад, метою якого є створення різних виставок, експозицій, читання лекцій, організація екскурсій, курсів, створення умов для написання наукових праць та відкриття бібліотек суспільного користування⁵⁰.

У червні 1918 р. до Ради Міністрів Української Держави звернулася група наукових і культурних діячів із приводу утворення Головного управління мистецтв та національної культури. В документі вказувалося на необхідність "... негайно широко поставити справу реєстрації, охорони та збору пам'яток української культури в різних її формах і користування цим для виховання народних мас у дусі розвитку поваги до минулого своєї батьківщини, на підвалинах якого, за умови правильно поставленої національної школи, у народу виховувалась би істинна, здорова любов до батьківщини, яка породжувала б творчу діяльність, а не руйнування культурних багатств країни, як це ми спостерігаємо зараз"⁵¹.

Із перших кроків української державності збільшився попит на суто національну, українську кінопродукцію. Наведемо кілька характерних фактів розвитку української кінематографії. З осені 1917 р. у Києві знову стає досить інтенсивним кіновиробництво, яке було призупинене за часів війни. Весною 1918 р. у цій галузі з'являється держзамовлення – кілька стрічок політичної хроніки було зроблено на замовлення кінематографічної секції театрального відділу Міністерства народної освіти УНР. Уже за Гетьманату, 20-21 червня 1918 р., у Києві відбулась "Українська кінематографічна виставка" – фактично перший кінофестиваль українських документальних фільмів. А на початку липня здійснилася подія, яку з листопада 1917 р. невпинно просували завідуюча кінематографічної секції Секретарства і Міністерства УНР, а потім Міністерства Української Держави Л.Ста-

рицька-Черняхівська, голова театального відділу тих же урядових установ М.Старицька і досвідчений фахівець з організації кіновиробництва та кінопрокату Я.Яцовський, – було засноване Товариство на паях "Українфільму", що до нього під патронатом держави увійшли банки, громадські організації, приватні особи. Фактично це була перша в Україні кіновиробнича фірма за участю держави. Навесні-влітку 1919 р. у Києві знімалися складні художні кіно постановки "Хазяїн життя", "Червоний Кобзар" та ін.⁵²

Улюбленим мистецьким жанром в Україні здавна був театр. Від перших днів революції, вже з березня 1917 р., почали утворюватися різні літературні та мистецькі об'єднання на національному ґрунті: "Вільне мистецтво", Комітет українського національного театру тощо, в яких згуртувалися кращі художні сили: актори І. Мар'яненко, Л. Курбас; літератори Л. Старицька-Черняхівська, В.Винниченко, С. Черкасенко, О. Олесь; публіцисти І. Стешенко, С. Єфремов; художники Ф. Кричевський, Ф. Балавенський; композитор О.Кошиць та ін. Головною метою їх було сприяння розвитку театральної справи: утворення нових труп, допомога з репертуаром, інші організаційні питання. При Комітеті, наприклад, працювала репертуарна комісія у складі Л. Старицької-Черняхівської, О.Олеся та В.Самійленка⁵³.

До революції на території України існував лише один стаціонарний театр – трупа М. Садовського в Києві. Навесні 1917 р. громадськими організаціями міста за підтримки Генерального Секретаріату було засновано Український національний театр на чолі з І. Мар'яненком. Він розпочав свою діяльність п'єсою В.Винниченка "Пригвожденні" у постановці І. Мар'яненка, потім репрезентував драматичні твори М. Старицького "Оборона Буші" та С. Черкасенка "Хуртовина". Поза тим тут грали трупа П. Саксаганського (раніше мандрівна) і "Молодий театр" Л.Курбаса, в якому він 1917 р. зорганізував свою молодечу театральну студію. "Молодий театр" увійшов до історії як трупа мистецьких пошуків. У ньому Курбас випробував низку стилістичних форм - від реалістично-психологічної драми до експресіонізму. Показуючи зразки класичного і сучасного європейського та українського театру, "Молодий театр" здійснив революцію в українському театрі, модернізувавши його і відкривши нові перспективи. З нього вийшов ряд відомих режисерів, акторів, театрознавців. Нарешті, саме "Молодий театр" подолав неприйняття і зневагу російської публіки до українського театру.

У період Української Держави два з українських театрів набули статусу державних. Законом від 28 серпня 1918 р. Український драматичний театр став державним українським драматичним театром (директор – Б.Кржецький, головний режисер – О.Загаров), а восени Український національний театр було перетворено на Державний народний театр (мистецький керівник – П.Саксаганський). Обом театрам було надано постійні приміщення і державне утримання. Державні театри сприяли поширенню національної ідеї серед глядачів. Українське театральне мистецтво у досліджуваний період виступало важливим чинником культурного процесу. Плани театрів були доволі насиченими, актори репетирували нові постановки як вітчизняних, так і світових драматургів, художники готували нові декорації, але за браком коштів, а також внаслідок постійних політичних колізій багатьом із цих планів не судилося здійснитися.

Навесні 1919 р., з ініціативи К. Марджанова, Л.Собінова та Я.Степового, в Києві було створено театр "Музична драма". На сцені цього оригінального театру відбувалася цікава й плідна співпраця Л. Курбаса з хореографом М. Мордкіним і кінорежисером М. Бонч-Томашевським, якими було освоєно своєрідний жанр – оперні вистави "Тарас Бульба" і "Утоплена" М. Лисенка, "Галька" М. Монюшка, "Азіаде" Мордкіна та ін.⁵⁴

Для підготовки молодих акторів і режисерів у жовтні 1917 р. у Києві було відкрито Українську народну драматичну школу і режисерсько-інструкторські курси. Невдовзі, за Гетьманату, ці навчальні заклади одержали статус державних і відповідне утримання. Державна драматична школа мала дворічний курс навчання і готувала працівників народних театрів. Режисерсько-інструкторські курси склались із двох відділів – режисерського, який за два роки надавав спеціальну режисерську підготовку, та інструкторського, що за рік готував працівників народних театрів. Український державний драматичний театр у грудні 1918 р. почав готувати молодих акторів у власному "Інституті співробітників" із трирічним курсом навчання⁵⁵.

Вихованню національної свідомості та зростанню культури мешканців села допомагали аматорські театри, організовані із сільської інтелігенції із залученням самих селян, популярні по всій Україні ранки й вечірки з різноманітною програмою, які влаштовували школи, гімназії, народні університети, освітні та культурні установи. У газетах тих часів відмічалось виникнення у містах і селах України самодіяльних оркестрів народних інструментів, хорових капел, вказувалося на велике значення української народної пісні, її зв'язок з усім історико-культурним життям України та її моральну вагу, велику музичну талановитість українського народу, на виховне значення української пісні, на її з'єднуючу й відроджуючу силу⁵⁶.

Для поширення музичної культури 1918 р. було створено два важливих державних музичних колективи – Український державний симфонічний оркестр ім. М. Лисенка (першим головним диригентом став О. Горілов) та Українську державну капелу, яку очолили відомі композитори О. Кошиць і К. Стеценко. Українська державна капела гастролювала багатьма містами країни, а також поза її межами – в Австрії, Чехії, Польщі, Німеччині та Франції. Виступи капели мали триумфальний успіх і неабияк сприяли ознайомленню громадськості з українською культурою.

Того ж року в Києві відродилася Капела кобзарів, яка складалася як із професіоналів, так і аматорів. Вона багато гастролювала Україною і притягала своїми виступами значну увагу як спеціалістів-митців, так і пересічних слухачів⁵⁷.

Розвиткові й пропаганді української і світової музичної спадщини чимало сприяла діяльність музичного відділу Дніпросоюзу. Тут 1920 р. було створено першу хорову капелу під головуванням К. Стеценка. Згодом зорганізувалася й друга капела. Вони багато їздили з концертами, переважно по Лівобережній Україні.

З 1917 р. до весни 1920 р. в Україні було створено 20 національних професійних музично-драматичних театрів, близько 400 народних напівпрофесійних та 9 тис. самодіяльних художніх колективів. В останніх, наймасовіших, брали участь близько 220 тис. осіб⁵⁸.

У вересні 1917 р. було прийнято закон про створення Української академії мистецтв – першого вищого художнього навчального закладу України. Внаслідок певних причин її було відкрито тільки в листопаді 1918 р. До професорського складу ввійшли Г. Нарбут, Ф. Кричевський, В. Кричевський, М. Бойчук, О. Мурашко, М. Жук та інші визначні митці.

Таким чином, за короткий період української державності, незважаючи на складні умови політичного, соціально-економічного життя, та завдяки демократичним тенденціям, урядові структури, громадські об'єднання й товариства доклали чимало зусиль для здійснення українізації. Було закладено підвалини і забезпечено умови для створення принципово нової моделі освітньої системи. Значного розвитку набуло національне книговидання. Завершився процес реорганізації театральної справи. Нових стимулів набула народна творчість.

- ¹ Панченко В. Будинок з химерами. – Кіровоград, 1998. – С.27.
- ² Огієнко І. Українська культура. – К., 1991. – С.239–240.
- ³ Колпакова О. Український державний університет у Києві (1917–1920 рр.) // Укр. істор. журн. – 1993. – № 7–8. – С.31.
- ⁴ Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр.170. – Арк.40.
- ⁵ Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. – К., 1920. – С.72.
- ⁶ Вісник Української Народної Республіки. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 29 травня.
- ⁷ Україна. – 1919. – 21 жовтня.
- ⁸ Дорошенко Д. Українські кафедри в Київському університеті. – К., 1919. – С.3.
- ⁹ Народна воля. – 1917. – 23 жовтня.
- ¹⁰ Архів м.Києва. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.433. – Арк.32.
- ¹¹ Там само. – Спр.469. – Арк.1.
- ¹² Цимбал Л. Ми певні, що майбутнє за нами // “Просвіта”: історія та сучасність. – К., 1998. – С.365.
- ¹³ Хрещатик. – 1993. – 6 квітня.
- ¹⁴ Вісник Педагогічно-професійного з'їзду. – 1917. – № 3–5. – 14 серпня.
- ¹⁵ Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. I. – С.113.
- ¹⁶ Там само. – С.266–267.
- ¹⁷ Народна воля. – 1917. – 23 жовтня.
- ¹⁸ Даниленко В.М., Кравченко А.А. Володимир Дурдуківський: педагог, критик, громадський діяч (1874–1938). – К. 2000. – С.42.
- ¹⁹ Сорочан Н. Роль шкільних рад у системі управління освітою за доби Центральної Ради // Зб. наук. праць. Серія “Історія та географія”. – Харків, 2000. – Вип.6. – С.124.
- ²⁰ Вісті Української Центральної Ради. – К., 1917. – № 5.
- ²¹ Архів м.Києва. – Ф.163. – Оп.21. – Спр.420. – Арк.23.
- ²² Там само. – Спр. 421. – Арк. 8.
- ²³ Там само. – Арк.2, 7.
- ²⁴ Там само. – Спр.556. – Арк.4; Спр.374. – Арк.1.
- ²⁵ Тарахан-Берега З.П. За рядками книги відвідувачів Шевченкової могили // Укр. істор. журн. – 1998. – № 2. – С.130.
- ²⁶ Архів м.Києва. – Ф.163. – Оп.21. – Спр.438. – Арк.1–2.
- ²⁷ Українська державність у ХХ столітті. – К., 1996. – С.19.
- ²⁸ Розовик Д. Патріотичне виховання українського народу в процесі культурного будівництва у 1917–1920 рр. // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – №10. – С.76.
- ²⁹ Архів м.Києва. – Ф.175. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.15.
- ³⁰ Багалій Д. Історія Слободянської України. – Харків, 1993. – С.9.
- ³¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001. – Т. VI. – С.361.
- ³² Завальнюк О., Телячий Ю. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920). Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.103.
- ³³ Цимбал Л. Зазнач. праця. – С.365.
- ³⁴ Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище 1917–1923 рр. – К., 1996. – С.18.
- ³⁵ Архів м.Києва. – Ф.108. – Оп.98. – Спр.1. – Арк.6.
- ³⁶ Там само. – Ф.292. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.2.
- ³⁷ Рудий Г. Доба Української Держави: становлення видавничої справи // Бібліотечний вісник. – 2001. – №6. – С.25.
- ³⁸ Розовик Д. Назв. праця. – С.76.
- ³⁹ Архів м.Києва. – Ф.292. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.34.
- ⁴⁰ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900–1941). – Чернівці, 1998. – С.63.
- ⁴¹ Архів м.Києва. – Ф.163. – Оп.21. – Спр.393. – Арк.1а.
- ⁴² ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.2. – Спр. 602. – Арк. 5.
- ⁴³ Шевельов Ю. Назв. праця. – С.65.
- ⁴⁴ Ківшар Т. Назв. праця. – С.124.
- ⁴⁵ Архів м.Києва. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.433. – Арк.65.
- ⁴⁶ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 14.
- ⁴⁷ Історія Академії наук України. 1918–1993. – С.26–27.
- ⁴⁸ Шевельов Ю. Назв. праця. – С.65.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.206. – Арк.3–4.
- ⁵⁰ Архів м.Києва. – Ф.163. – Оп.54. – Спр.372.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.2457. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1–2.

⁵² Там само. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.776. – Арк.10.

⁵³ Нариси з історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). – К., 1994. – Кн.1. – С.93.

⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1738. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.139.

⁵⁵ *Романько І.* Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917–1920 рр.) – К.,1999. – С.18.

⁵⁶ Народна воля. – 1917. – 6 листопада, 14 грудня.

⁵⁷ Музика. – 1923. – Ч.6–7. – С.41.

⁵⁸ *Розовик Д.* Назв. праця. – С.78.

The article highlights the Ukrainization processes in the educational, scientific and cultural fields in 1917 – 1920.

Г.Зімон*

ЧИ БУВ ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. ІНСТРУМЕНТОМ "ЛІКВІДАЦІЇ" УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ?

Статтю присвячено розглядові проблеми походження однієї з найбільших гуманітарних катастроф ХХ ст. На думку Сталіна, українізація послабила лояльність України щодо радянської централізованої держави й сприяла українському націоналізмові. Цю небезпеку було подолано голодом.

Голодомор 1932–1933 рр. належить до найбільших гуманітарних катастроф ХХ ст. Доба сталінізму багата на насильницькі ексцеси, але ще ніколи (включно з роками II світової війни) мільйони людей не вмирили неприродною смертю за такий короткий термін. Дослідники сходяться на думці, що голод не був неминучим і відповідальність за те, що сталося, несуть сталінське керівництво та його деспотичний режим. Ці люди бажали голоду, вони не мали наміру йому запобігти. Голод був не наслідком неврожаю чи природної катастрофи, а складовою політики сталінізму. Автономні групи чи сили, які стояли на перешкоді централізованої диктатурі, мали бути знищені¹. У цьому плані колективізація, депортації т.зв. куркулів та голод стоять в одному ряду. Голод остаточно придушив опір колективізації та ліквідував незалежність селянства, що розглядало зібраний урожай як свою власність. Відтепер врожайми колективізованого сільського господарства розпоряджався партійно-державний апарат.

Дослідники дискутують – чи був голод спрямований саме проти селян, чи лише проти українців та інших неросійських народів Поволжя й Казахстану? Незаперечним є факт, що жоден народ не зазнав таких втрат, як український (у процентному відношенні ще більшим було число жертв серед кочовиків Казахстану). Гостро звучать протилежні тези: 1. В українському селі люди вмирили від голоду не тому, що вони були українцями, але тому, що були селянами²; 2. Голод був генцидом саме української нації, люди гинули через те, що були українцями³.

Дослідники обстоюють свої погляди в цій дискусії⁴, проте, якщо розглядати голод як інтегральну складову сталінізму, тоді альтернатива "селянин" або "українець" є помилковою, оскільки з погляду режиму обидва – і економічно незалежний селянин, і національно свідомий українець – були ворогами й мали бути упокорені.

У статті пропонується теза, що сталінське керівництво з особливою брутальністю діяло проти українських селян та козаків Кубані. Це пояснює велику кількість жертв порівняно з голодуючими областями на Волзі та в Західному Сибіру. Голодову зброю було застосовано саме проти українського села, що опиралося ко-

* Зімон Гергард – професор східноєвропейської історії, Кельнський університет, Німеччина.

лективізації. До того ж Сталін уважав Компартію України ненадійною й нелояльною, потенційно сепаратистською й такою, що віддавала перевагу українським інтересам перед загальносоюзними. "Якщо ми зараз не наведемо ладу в Україні, то ми можемо її втратити", – писав Сталін 11 серпня 1932 р. Кагановичу⁵. "Лад" наводили за допомогою терору голодом, у підсумку національний та соціальний опір було придушено на багато років. Одночасно партійними чистками було підкорено керівні кадри (ліквідацію вищого керівництва України Сталін, усупереч первісним планам, відклав на 1937–1939 рр.).

Породжена насильницькою колективізацією криза сільського господарства могла бути, за оцінкою Сталіна, кризою лояльності в Україні. Опубліковані з початку 1990-х рр. джерела та дослідження українських і американських істориків дозволяють навести докази того, що голодомор та боротьба проти українського націоналізму не лише відбувалися паралельно в часі, а й перебували в причинному зв'язку. Війна проти селян була також війною й проти українців.

Успіхи та межі українізації (поч. 1930 р.)

Більшовики розуміли, що перемога в громадянській війні була лише перемогою зброї, тож тепер необхідно було підкорити неросійські народи в інституційному плані – вони одержали національні республіки, що становило разуючий контраст із національною політикою Російської імперії. І хоча радянський федералізм аж ніяк не означав реальної федералізації влади та компетенції, проте неросійські народи здобули символи власної державності. Так, радянська конституція визнавала за союзними республіками суверенітет та гарантувала їм право виходу із СРСР, тож сталінське побоювання ("ми можемо втратити Україну") не виникло на порожньому місці.

Інструментом інтеграції неросійських народів стала політика коренізації, яка в Україні набула форми українізації. Її найважливішими моментами були перевага неросіян при входженні до радянської еліти та заохочення неросійських мов у сфері освіти, ЗМІ та в управлінні. Центральна влада залишалася російськомовною й лише поодинокі неросіяни сходили на верхні щаблі влади в Москві. Із цього розподілу на переважно російське партійно-державне керівництво та республіканську еліту, в якій домінували місцеві елементи, виникла напруга, що сприяла розпадові СРСР наприкінці ХХ ст.

Вражаючими були успіхи українізації в початковій освіті й друкованих ЗМІ. Якщо до 1917 р. не було жодної школи з українською мовою викладання, то в 1932–1933 рр. 88,5% школярів України відвідували такі школи, а частка українців серед населення становила 80% (1926 р.). Кількість газет (за назвами) українською мовою зросла з 37,5% (1923–1929 рр.) до 63,5% (1927–1928 рр.). Статистика друкованих екземплярів газет ще більш вражаюча: якщо 1923 р. було лише 12,5% усіх примірників газет українською мовою, то 1932 – 91,7%. Відповідно скоротився обіг російськомовної преси. Українізація часто означала дерусифікацію освіти та засобів масової інформації.

Політика "позитивної дискримінації" також означала просування українців: їх частка в промисловому пролетаріаті зросла з 43% (1926 р.) до 58% (1933 р.). Якщо 1922 р. лише 24% членів партії були етнічними українцями, то 1932 р. – 59%. Просування українців у керівному апараті здійснювалося повільніше через брак кваліфікованих кандидатів, проте 1929 р. 75,9% співробітників районного рівня були українцями (на республіканському рівні – лише 36,2%).

1932 р. в більшості установ та організацій республіканського рівня в службовому листуванні використовувалася українська, проте розмовною мовою апарату надалі залишалася російська. Україна була єдиною союзною республікою, яка спробувала (втім, безуспішно) лінгвістично українізувати загальносоюзні органи на своїй території⁶.

Центральною метою, на думку націонал-комуністів, була українізація промисловості й міст. Сам Сталін на X з'їзді партії (1921 р.) так окреслив цю мету: "Якщо навіть у містах України до сьогодні ще переважають російські елементи, то з часом ці міста будуть неминуче українізовані"⁷.

Через це українські комуністи вимагали форсованої українізації пролетаріату й індустрії. 1926 р. вперше дійшло до конфлікту між Сталіним і Кагановичем (тодішнім першим секретарем ЦК КП(б)У), з одного боку, і виразником ідей націонал-комуністів, наркомом освіти Олександром Шумським, із іншого. Сталін у листі до ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926 р. категорично відкинув "дерусифікацію пролетаріату" та в різкій формі критикував український культурний рух загалом, який набув "характеру боротьби проти Москви, росіян, російської культури та її вищого досягнення – ленінізму"⁸.

Коренізація, проваджена під контролем компартії, не могла призвести ані до політичного плюралізму, ані до сепаратизму. Навпаки, українізація повинна була стати інструментом інтеграції України "без швів" у комуністичний Радянський Союз. Політика коренізації мала запобігти розвиткові тих національних сил, які на початку ХХ ст. зруйнували Російську та Дунайську монархії. Сприяння в ділянках мови, культури й кадрової політики повинне було компенсувати автономістські сподівання.

Певна річ, більшовицьке керівництво розуміло, що це означає ходіння по лезу ножа – воно весь час поборювало різні "національні ухили", які не вкладалися в тісні рамки коренізації.

Українізація освіти та пов'язані з цим довгострокові перспективи переважно україномовного суспільного простору посилили українську самосвідомість та вели до єднання з інтегрованою в радянські інституції некомуністичною інтелігенцією.

Націонал-більшовики (О.Шумський та його послідовник – нарком освіти з 1927 по 1933 рр. Микола Скрипник) хотіли збудувати соціалізм у барвах України, вони не були готові підпорядковувати інтереси своєї республіки диктаторській волі Сталіна. Націоналізм у культурі прямував до політичної національної волі. Сталін відреагував на це брутальною силою проти українського села та республіканської компартії.

Українізація мала ще одну грань, яка зі встановленням централістичної диктатури наприкінці 1920-х рр. неминуче входила в конфлікт зі Сталіним: націонал-комуністи вважали себе захисниками українців у Польщі та в РРФСР. М.Скрипник на IX з'їзді КП(б)У (1927 р.) заявив: "Радянська Україна є П'ємонт для всього українського народу на всій етнографічній території України"⁹. При цьому на увазі малися польська Західна Україна (Східна Галичина) й прикордонні регіони РРФСР, які частково або переважно були заселені українцями (перепис 1926 р. зафіксував майже 8 млн. українців у РРФСР).

1945 р. Україна справді набула вигляду П'ємонту, проте з двома істотними відмінностями від мрій Скрипника – головною дійовою особою при об'єднанні всіх українських земель був Сталін, а не українське партійне керівництво. А, по-друге, усі території РРФСР із українським населенням так і залишилися в складі РРФСР. Із 1933 р. українців там було піддано масовій асиміляції. Це стояло в прямому причинному зв'язку з ревізіціями зерна й голодом. А за кілька років до цього українські націонал-комуністи – за підтримки Сталіна й центру – проводили протилежну лінію, тобто українізацію заселених українцями регіонів РРФСР. Від 1924 р. Україна безуспішно домагалася ревізії на її користь кордонів із Курською та Воронежською областями Росії, заселеними переважно українцями. Проте після довгих роз'яснень та подолання значного російського опору, 1930 р. вдалося здійснити розгорнуту українізацію цих територій. У 1931 р. в РРФСР існувало понад 100 українських національних районів (із них третина – на Північ-

ному Кавказі), тисячі українських селищних рад, початкових шкіл та сотні загальноосвітніх шкіл, а також українські культурні центри, театри й музеї. Патронат над цими закладами здійснював український уряд. Відповідальним був нарком освіти, який відправляв до РРФСР тисячі вчителів¹⁰.

У 1920-х рр. Україна посідала привілейоване становище в радянській зовнішній політиці. Українізація мала довести пригнобленим одноплемінникам у Польщі переваги радянської влади та підвести базу під вимоги Комінтерну щодо об'єднання всіх українських земель в одну велику радянську Україну. Після державного перевороту Ю.Пілсудського (травень 1926 р.) та заходів щодо поліпшення ставлення до українського населення в Польщі сталінське керівництво бачило зворотну небезпеку: Ю.Пілсудський міг примиритися з українцями Галичини та використати їх для наведення мостів до радянської України, аби успішно провести інтервенцію проти Радянського Союзу. У 1932 р. Сталін уже не вірив у те, що українські націонал-комуністи зможуть перетягти Галичину й Волинь на радянський бік, ба більше – він побоювався зворотного, адже в його очах українські комуністи стали звичайними українськими націоналістами, були ненадійними та нелояльними. До цього додавалися спогади про співпрацю між Ю.Пілсудським та Симоном Петлюрою в 1919–1920 рр. Із цього в Сталіна виріс страх перед спільними діями польських та українських націоналістів супроти радвлади й Москви. 11 серпня 1932 р. він писав до Кагановича: "Зрозумійте при цьому, що Пілсудський не спить, а його агентура в Україні набагато сильніша, ніж уважають Реденс (шеф ДПУ України. – *Авт.*) або Косіор (перший секретар ЦК КП(б)У. – *Авт.*). Зрозумійте також, що в українській комуністичній партії (500 000 членів, ха-ха!) існує немало (справді немало!) гнилих елементів, свідомих та несвідомих послідовників Петлюри та, нарешті, прямих агентів Пілсудського. У той момент, коли справи підуть погано, ці елементи не забаряться відкрити фронт усередині (та й ззовні) партії супроти партії"¹¹. Підставою сталінської люті був очевидний провал реквізицій зерна в Україні: у двох областях "приблизно 50 районних партійних комітетів висловилися проти плану збору зерна та назвали його нереальним".

Опір проти реквізицій зерна та український націоналізм

Опір проти реквізицій зерна, що розпочалися з 1928 р., та наступної колективізації був повсюдним явищем у СРСР, але в національних республіках він був сильнішим. Спогади про короткочасну самостійність після 1917 р. були пов'язані з бажанням звільнитися від Москви. Каганович оголосив на пленумі українського ЦК в березні 1928 р., що кампанії заготівлі зерна призвели до "посилення шовінізму" "не тільки згори, а й знизу", "існують чутки, що хліб і цукор будуть постачатися до Москви"¹². Навесні 1930 р. опір досяг кульмінації – ішло до масових (подекуди збройних) заворушень на селі. Майже половина всіх бунтів у СРСР 1930 р. відбулася в Україні. Десятки тисяч українських та польських селян у лютому – березні 1930 р. взяли участь у повстанні вздовж українсько-польського кордону. Це підтвердило найгірші сталінські побоювання¹³.

Одночасно (1928–1930-ті рр.) зросла кількість нелегальних антирадянських листівок. ДПУ конфісковувало їх сотні, але це могла бути лише верхівка айсбергу. Центральною темою був заклик до національного опору: "Піднімайтеся! Кожен візьме в руки, що він може. Ми покажемо дорогу клятим комуністам! Звільнимо Україну від московського панування. Хай живе Україна!". Найчастіше в листівках як національний ідентифікатор називався С.Петлюра: "Батько Петлюра, вставай та дивись, як стогне Україна"¹⁴. Національний протест виник також у середовищі робітництва та в партії. Група делегатів і робітників харківських заводів передали президії XIII українського партійного з'їзду 26 лютого 1931 р. меморандум: "М'язами українських робітників та селян була побудована Росія. Україна

гине". Далі була вимога перейти від культурного націоналізму до політичного: "Повинна бути заснована українська радянська державність... У нас дотепер ішлося тільки про мову, культуру, хоча це також є елементами державності"¹⁵.

Навесні 1932 р. в багатьох селах України вперше дійшло до голоду. Голова ради народних комісарів України Чубар у доповідному листі Сталіну та Молотову від 10 червня 1932 р. писав про "мінімум 100 районів", які потерпають від голоду й терміново потребують допомоги¹⁶. Цей лист та інші повідомлення з України свідчать про те, що сталінське керівництво було без прикрас інформоване про становище в українському селі. У той час як українське керівництво прохало Сталіна про допомогу та обережно натякало на загрозу катастрофи, на партійній базі знаходив свій вираз широко поширений, якщо не організований та координований, опір. Це впливає з доповідних українського ДПУ від 22 серпня та 20 листопада 1932 р., в яких, під заголовком "Факти про правоопортуністські настрої та опір проти ревізій зерна членів партії та комсомолу під час кампанії по ревізії зерна", було узагальнено велику кількість наглядових протоколів та доносів. Доповіді містять сотні висловлювань сільських функціонерів, які відмовлялися виконувати план заготівлі зерна, оскільки це веде до катастрофи. "Я не виконуватиму цього плану", "ми не виконуватимемо планів ревізій зерна. Це злочинно – знову примушувати людей голодувати", "достатньо, що ми останній рік голодували, цього року ми не віддамо свого зерна"¹⁷.

Сталінське керівництво з літа 1932 р. зрозуміло, що в Україні існував широкий опір проти планів поставок зерна й цей опір був національно зумовлений. Виглядало на повернення 1930 року. Цього разу Сталін, очевидно, вирішив застосувати всі засоби, щоби виграти війну. Терор голодом був свідомо використаний як зброя, мільйони померли, але Сталін таки виграв війну.

Першим великим полем битви стала Кубань, де проти українських козаків із листопада 1932 р. був застосований терористичний режим. Округ Кубань входив до краю Північного Кавказу РРФСР. Тут 1926 р. проживало 915 000 українців (серед них близько 580 000 були козаками), а загалом українці на Кубані становили більшість населення (61,5%). У всьому регіоні Північного Кавказу перепис населення 1926 р. зафіксував 3,1 млн. українців. Кубанські козаки заснували після революції на короткий час сепаратистську республіку (Кубанська Рада). Щоб інтегрувати українців Північного Кавказу в радянську систему, наприкінці 20-х рр. тут було здійснено загальну українізацію. Це було перемогою України й насамперед народного комісаріату освіти під орудою Скрипника, який сприяв створенню шкіл, бібліотек та засобів масової інформації, надсилаючи персонал та матеріальну допомогу¹⁸.

Кількома роками потому сталінське керівництво дійшло до переконання, що це було помилковою політикою, яка сприяла українській норовливості та націоналізму, а також зумовила "куркульський" опір проти ревізій зерна. У жовтні – листопаді 1932 р. Сталін відправив на Північний Кавказ із надзвичайними повноваженнями Кагановича, щоб "знищити саботаж, який був ініційований контрреволюційними куркульськими елементами на Кубані". Каганович у промові 23 листопада перед партійним активом у Ростові-на-Дону стверджував, що саботаж куркулів підтримувався колишньою буржуазною інтелігенцією та прихильниками Петлюри, "які навесні прийшли з України". "Вони займаються контрреволюційною агітацією, поширюють чутки про близьку інтервенцію міжнародної буржуазії та неминучий занепад радянської влади". "Ми знаємо точно про зв'язки між контрреволюціонерами Кубані та українськими прихильниками Петлюри, а також про ймовірні зв'язки з польським шпіонажем, оскільки прихильники Петлюри тісно співпрацюють із Польщею"¹⁹. Сталінське уявлення, що його він сформулював у вище цитованому листі до Кагановича в серпні 1932 р., стало обов'язковою політичною лінією, яку той виконував на Кубані з великою

жорстокістю. Наприкінці 1932 – поч. 1933 рр. усе козацьке населення з трьох поселень (станіці Полтавська, Медведівська, Урюпська) було повністю депортоване на Крайню Північ. Тисячі кубанських козаків спіткала така ж доля. Загальне число депортованих оцінюється від 60 000 до 100 000 осіб. Із погляду тоталітарної тиранії відтепер були не класові вороги (куркулі), ворогами стали етноси. Так тривало до кінця панування Сталіна. Саме депортацією кубанських козаків відзначено перехід від класових до етнічних депортацій.

До цього на Кубані відбулася всеосяжна партійна чистка. У листопаді – грудні 1932 р. із партії було виключено майже половину членів. У багатьох випадках за цим ішли репресії. 15 000 комуністів було заарештовано на Північному Кавказі. Окрім того, ОДПУ під час кампанії з реквізиції зерна 1932 р. тільки на Кубані заарештувало 16 000 селян²⁰.

"Правову базу" для цього терору таємним рішенням від 14 грудня 1932 р. встановили ЦК ВКП(б) та РНК СРСР²¹. У "саботажі заготівлі зерна та насіння" в Україні та на Північному Кавказі були звинувачені "куркулі, колишні офіцери, послідовники Петлюри, прихильники Кубанської Ради", які проникли в колгоспи. Ці "контрреволюційні елементи" повинні бути знищені. Причиною саботажу рішення вказувало те, що "українізацію було проведено механічно, без ретельного відбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, послідовникам Петлюри, створення ... контрреволюційних осередків та організацій". Ще гостріше засуджувалася "небільшовицька українізація" на Північному Кавказі, яка нібито надала "ворогам радянської влади легальну форму для організації опору проти заходів ... радянської влади". Тому проведена на Північному Кавказі кілька років тому українізація повинна бути анульована. Службове листування в українізованих районах "терміново" слід перевести на російську мову. Це саме стосувалося "всіх газет та журналів". Із наступного навчального року викладання в школах слід було перевести на російську мову. Рішення категорично зобов'язало депортувати "всіх жителів" станіці Полтавської, окрім тих, які "дійсно віддані радянській владі". Щоби придушити "опір проти заготівлі зерна", слід припинити "механічне проведення українізації", "прихильники Петлюри та інші буржуазно-націоналістичні елементи" повинні бути вигнані з партійних та радянських органів.

Наступного дня, 15 грудня 1932 р., вийшло інше рішення ЦК та уряду СРСР, яке сухою мовою наказувало "терміново закінчити українізацію" на всіх територіях СРСР, окрім Української РСР. Усі україномовні органи преси та школи повинні перейти на російську мову²².

Так було скасовано основні елементи попередньої національної політики. Ці декрети означали кінець українізації в її дотеперішній формі. Три пункти при цьому мали особливе значення:

1. Українізація та коренізація перш за все були найважливішими інструментами радянської неросійських народів. Надзвичайно успішна українізація призвела, однак, тільки за одне десятиріччя до несподіваних результатів: українські націонал-комуністи, які керували українізацією, показали не тільки значну самосвідомість при представленні українських інтересів перед центром – вони вийшли територіально за межі Української РСР. Сталінське керівництво зробило відповідальною за розвал сільського господарства українізацію. Це суперечило попереднім уявленням, що українізація представляла передумову для будівництва соціалізму. "Українська культура є однією з передумов для перемоги соціалізму в Україні", – формулював Скрипник у 1928 р.²³ Тепер сталінське керівництво констатувало навпаки: українська національна свідомість у партії та на селі була відповідальною за невиконання норм поставок зерна²⁴.

2. Щоб відтіснити український націоналізм у національній політиці, було проведено територіальний принцип: українська мова тільки в Україні, російсь-

ка – скрізь у СРСР. Близько 8 млн. українців за межами Української РСР підлягали асиміляції.

3. У самій Україні в майбутньому мала відбутися "більшовицька" українізація, при цьому йшлося про те, щоб "ретельно відбирати" "українські більшовицькі кадри", як це значилося в рішенні від 14 грудня 1932 р.

Голод, терор, чистки

Служба безпеки постійно забезпечувала Сталіна інформацією про загрози-ві масштаби українського націоналізму. Можливо, що в такий спосіб ОДПУ підводило базу під відому позицію вождя. Заступник голови ОДПУ Всеволод Балицький (на той час – керівник ДПУ України) надав Сталіну 23 грудня 1932 р. доповідь, згідно з якою в 67 районах України – як у селах, так і в містах – діяли численні послідовники Петлюри та створені ними групи, які "переслідують мету саботувати проведення збору врожаю та підготувати повстання селян, щоби відокремити Україну від СРСР та знову запровадити в ній капіталізм". Балицький говорив про "зараження колгоспів, радгоспів та МТС петлюрівськими елементами", контрольованими Польщею²⁵.

Таким чином, боротьба проти ймовірного саботажу збору зерна та українського сепаратизму були для московського керівництва одним і тим самим. Загроза українського націоналізму надавала додаткових виправдань нестриманому застосуванню сили (голод і терор). Ці заходи переслідували в першу чергу мету не видавити з селян якомога більше зерна, а покарати їх і встановити на селі раз і назавжди радянську диктатуру. Арешти й депортації десятків тисяч селян не сприяли збору врожаїв та посівним, зголодніли селяни й мертві села не виконують жодних планів. Це підтверджує, що йшлося про знищення якомога більшої кількості ворогів.

Добре поінформовані німецькі дипломати в Радянському Союзі завважили це вже 1933 р. Вони очікували голоду й у 1934 р. – до чого, проте, не дійшло. Новий голод був би краще спланованим та більш цільовим, як доповідав експерт із сільського господарства німецького посольства в Москві Отто Шиллер у вересні 1933 р. "Заходи щодо планування голоду застосовано до тих прошарків населення, які оцінюються як небажані або малозначущі"²⁶. Шиллер мав на увазі при цьому не тільки Україну, а й весь Радянський Союз.

У листопаді та грудні 1932 р., коли голод вже збирав смертельні жертви, були проголошені найбрутальніші заходи терору проти українських сіл, які призвели до того, що кількісні показники жертв зросли там набагато більше, аніж в інших голодуючих областях СРСР. Ці заходи уряду становлять склад злочину. Ідеться про три групи заходів: "натуральні покарання", складання "чорних списків" та ізоляція України й Північного Кавказу.

Накладання "натуральних покарань" та запровадження "чорних списків" були санкціоновані постановою політбюро КП(б)У від 18 листопада 1932 р.²⁷ Цю постанову було написано під диктовку Молотова: він, як уповноважений Сталіна, керував засіданням. Колгоспи, які не виконали планових завдань на поставки зерна, повинні були надіслати додатково м'ясо та сало в розмірі 15-разової місячної норми. На практиці це призводило до того, що ревізійні групи конфіскували все продовольство, включно з перловими крупами, цибулею, грибами, сухофруктами. Усі зимові запаси було конфісковано, людей прирікали на голодну смерть.

Постанова політбюро від 18 листопада 1932 р., окрім того, визначала, що в колгоспах, які не виконали своїх планових завдань із поставок зерна (а це було 90% колгоспів), у жодному разі надлишок продовольства не міг бути розподілений між людьми.

Господарства, які не виконали плану, окрім того, були занесені до "чорних списків". Це означало "негайне припинення поставок товарів, повне припинення кооперативної та державної торгівлі, вивезення всіх наявних товарів із кооперативних лавок"²⁸, тобто повну блокаду сіл та конфіскацію всіх, ще наявних, товарів включно із сіллю, сірниками, милом. Торгівля була заборонена. На середину грудня в "чорних списках" перебували села 82 районів – це більше ніж п'ята частина всіх районів.

22 січня 1933 р. партійним і державним органам, а також ОДПУ, була надана директива за підписами Сталіна й Молотова²⁹ – селянам було заборонено залишати Україну та Північний Кавказ чи туди подорожувати, обидві території були також ізольовані одна від одної. Органи ДПУ отримали наказ "терміново заарештовувати селян з України та Північного Кавказу, які проникли на північ, та після відбору контрреволюційних елементів відсилати їх у місця проживання". Поширена ще з часів Російської імперії практика в голодні часи йти туди, де був хліб, щоби вижити, тепер була заборонена.

У голодуючих областях на Волзі та Уралі не було вжито подібних заходів – тут тисячі голодуючих ішли із сіл у міста або відходили на Південний Кавказ, у Центральну Азію чи на Північ і таким чином переживали голод³⁰.

В Україні після 22 січня 1933 р. було повністю припинено продаж залізничних квитків. До середини березня ОДПУ на підставі директиви затримало 219 416 осіб, із них 186 588 були відіслані в їхні місця проживання, 9 385 стали перед судом, 2 823 були засуджені, а 10 657 осіб знаходилися у "фільтраційних таборах"³¹.

Реквізиції зерна в українських селах супроводжувалися заходами терору, які були спрямовані насамперед проти керівного складу й членів партії. З початку збору врожаю й до 15 листопада 1932 р. в Україні у зв'язку зі збиральною кампанією було заарештовано 11 000 осіб. З 15 листопада до 15 грудня – ще 16 000, серед яких 2 260 – члени колгоспних правлінь, а 419 – голови колгоспів. У деяких районах було репресовано 20% колгоспного керівництва.

На березень 1933 р. внаслідок зернової кампанії 90 000 людей перебували у в'язницях та концентраційних таборах України та 75 000 – Північного Кавказу. Фактично число репресованих було ще більше, оскільки до цього часу вже десятки тисяч людей були доставлені в місця заслання на Півночі.

Було репресовано тисячі селянських родин включно з жінками й дітьми. Так, наприклад, московське політбюро схвалило 26 грудня 1932 р. депортацію 500 селянських родин із Одеської області, а Сталін "дозволив" у той самий день, на "прохання Косіора", депортацію 300 родин із Чернігівської області. З січня 1933 р. московське політбюро прийняло пропозицію українського ЦК депортувати 400 родин із Харківської області. Це тільки окремі приклади з довгого списку подібних рішень. На Нижній Волзі реквізиції зерна також супроводжувалися терором, який, проте, не досяг таких розмірів, як в Україні й на Кубані – до березня 1933 р. там до в'язниць і концентраційних таборів потрапило 29 000 людей³².

За голодом та терором ішли всеохоплюючі чистки, які означали заміну кадрів. У багатьох випадках жертви чисток закінчували життя в таборах. Чистки мали два основних напрями: сільське господарство та освіта й культура. У сільському господарстві всі, хто якимось чином здійснював керівні функції, від колгоспного бухгалтера до співробітника народного комісаріату сільського господарства, були заарештовані. У галузі освіти й культури були вигнані дотеперішні носії українізації, націонал-комуністи та буржуазні інтелігенти, які хотіли будувати соціалізм у барвах України. В обох випадках чистки стояли на службі табуїзування голоду та терору.

Аби перетворити Україну "на справжню фортецю СРСР, дійсно зразкову республіку", як зажадав Сталін у листі до Кагановича 11 серпня 1932 р.³³, у січні 1933 р. він надіслав у Харків Павла Постишева з надзвичайними повноважен-

нями. Постишев був другим секретарем українського ЦК і фактично володарем України. Косіор формально залишався першим секретарем, але повністю відійшов на задній план.

Із січня по жовтень 1933 р. тривала заміна керівництва партійних і радянських органів районного рівня – майже 70% перших секретарів та радянських голів у районах залишили свої посади. Постишев на пленумі українського ЦК у листопаді 1933 р. оголосив, що з нижчих радянських органів було звільнено 40 000 службовців.

Дотеперішні колгоспні правління розганялися. Майже половина голів колгоспів повинні були піти. Загалом було вигнано близько 190 000 осіб, із них понад половина – керівний склад. Особливо інтенсивно ДПУ тероризувало народний комісаріат сільського господарства, керівні співробітники якого були зроблені відповідальними за голод. До листопада 1933 р. повинні були піти 2 000 співробітників у центрі та на місцях. У серпні та вересні 1933 р. настала черга академії сільського господарства – від 80 до 90% членів її президії були розігнані³⁴.

Tabula rasa в секторі освіти та культури була такою ж радикальною, як і в сільському господарстві. Підґрунтя для чисток було тут, однак, повністю інше. У той час як у сільському господарстві люди були покарані за невдачу аграрну політику та наступний голод – хоча фактичну відповідальність за це несло сталінське керівництво, у сфері освіти та культури тисячі були покарані саме за успішну українізацію, яку тепер Москва сприймала як прямиий шлях до українського націоналізму та сепаратизму. "Українізація часто перебувала в руках петлюрівського збіговиська", – як формулював Постишев на червневому (1933 р.) пленумі українського ЦК³⁵.

Із кінця 1920-х рр. центральною політичною фігурою в Україні був Скрипник, він відповідав за українізацію. Постишев був відправлений в Україну з дорученням відсторонити його, тож безпосередньо після його прибуття до Харкова в січні 1933 р. почався тиск на Скрипника. Народний комісар освіти, який, як старий більшовик, користувався повагою також у Москві, захищався, наскільки це було можливо в умовах терору, при цьому він ще в лютому 1933 р. стверджував, що успішні поставки зерна та успішна українізація пов'язані, тобто добрий урожай зерна залежить від подальшої українізації³⁶. Пізніше, після рішення радянського керівництва від 14 грудня 1932 р., такі заяви суперечили офіційній партійній лінії. 23 лютого 1933 р. Скрипник був відсторонений із посади народного комісара освіти, залишаючись, однак, членом українського політбюро. В умовах подальшого тиску 7 липня він покінчив із життям.

На цей момент хвиля чисток проти його співробітників була в розпалі. "Ми провели цілу роботу", – похвалявся Постишев на пленумі українського ЦК 19 листопада 1933 р. "Достатньо вказати на те, що ми за цей час вичистили в народному комісаріаті освіти понад 2 000 націоналістичних елементів, із них понад 300 вчених та редакторів. Вісім центральних радянських інституцій були очищені від більше ніж 200 націоналістів, які займали там місця як керівники відділів або подібні. Два апарати, один – для кооперативів та інший – для резервів зерна, були, за моїми даними, очищені від більше ніж 2 000 націоналістів та білогвардійців".

Апарат освіти було замінено на обласному рівні на 100%, на районному – на 90%. 4 000 вчителів, а також 210 доцентів у педагогічних вузах були звільнені. Чистки поширилися на всі установи культури: академію наук, літературні та гуманітарні журнали, видавництва, театр. Багато представників культурної інтелігенції зникли в таборах. Ніколи до цього в Радянському Союзі не було настільки руйнівної та багатой на жертви хвилі чисток³⁷.

Керівні пости, що стали вільними, були в багатьох випадках зайняті функціонерами з Росії. Каганович повідомив на XVII партійному з'їзді (1934 р.), що за рік до того 5 581 функціонер із Росії був переміщений до України.

Чистки та терор у 1932–1934 рр. не обмежувалися Україною, вони відбулися в інших республіках. Але там вони не супроводжувалися голодом, були, як правило, менші за кількістю жертв, ніж в Україні. Привід для чисток у неросійських республіках був однаковий: 1. Колективізація провокувала опір та штовхала сільське господарство до кризи. За це місцеві керівники повинні були як офірні цапи підставляти свої голови; 2. Коренізація сприяла виникненню самосвідомих національних еліт, які опинилися в опозиції до централістичної диктатури.

Партійні чистки формально мали вигляд обміну партквитків, а разом повсюди "викривалися" "перебільшення коренізації". Національна політика була вбудована в сталінізм. З особливою енергією чистки проти націонал-комуністів відбулися в Білорусі та Центральній Азії (окрім Казахстану)³⁸. В Азербайджані жертвами чисток стали більше ніж 30 000 сільських функціонерів, партійних та радянських працівників³⁹. Чистки були спрямовані, у першу чергу, проти нижньої та середньої керівної ланки, республіканське керівництво залишилося, в основному, на службі – його долю буде вирішено в 1937–1939 рр.

"Більшовицька" українізація після 1933 р.

Українізація не була припинена, принаймні в Україні. Постишев характеризував колишню національну політику як "петлюрівську українізацію", на її місце тепер повинна була стати "більшовицька українізація"⁴⁰. При цьому малося на увазі рекрутування у владні структури українських сталіністів, для яких їх етнічне походження мало більш формальне та фольклорне значення, та які були готові підкоритися не тільки політиці, а й культурі Москви. Радянська культура впродовж 1930-х рр. набувала все більш чітких російсько-центричних рис. При цьому був припинений основний принцип політики коренізації: витіснення російської мови та культури на користь місцевих мов і культур.

Це відобразилося в ідеологічному регулюванні мови. З 1923 р. партія встановила, що "російський великодержавний шовінізм" є найбільшою загрозою в Радянському Союзі, а в листопаді 1933 р. український ЦК заявив, що "в деяких республіках Радянського Союзу, насамперед в Україні, у дійсний момент український локальний націоналізм, який пов'язаний із імперіалістичними інтервентами, створює головну загрозу"⁴¹. Ця важлива ревізія партійної лінії була неможлива без узгодження із Сталіним. Вона надавала додаткове ідеологічне виправдання для жорстоких чисток та терору проти українських націонал-комуністів та взагалі носіїв українізації. Білоруський ЦК прийняв у грудні 1933 р. ідентичне до українського рішення. Сталін, який полюбляв позу арбітра, оголосив на XVII партійному з'їзді в січні 1934 р. дискусію про те, що є "головною загрозою", "формальною" та "порожньою" – "великоросійський шовінізм" чи "локальний націоналізм"⁴²?

У дійсності відмова від головної засади коренізації не була "формальною". Це означало, що в засобах масової інформації про загрозу російського націоналізму йшлося все рідше, а про "локальний націоналізм", який найчастіше називався "буржуазним націоналізмом" – усе частіше, поки "російський великодержавний шовінізм" із кінця 1936 р. зовсім не зник із риторики засобів масової інформації. Уже перед 1933 р. існувало "асиметричне застосування терору" (за Т.Мартіном) проти українського націоналізму, з одного боку, та російського шовінізму – з іншого. Ніхто не був розстріляний або засуджений на показовому процесі за російський шовінізм. Із 1933 р. було ідеологічно та "теоретично" зрозуміло, що сталінське керівництво бачило в українському націоналізмі смертельну небезпеку, яка разом із загрозою польської інтервенції могла призвести до того, що "ми загубимо Україну".

Дотеперішня українізація не нейтралізувала та не радянлізувала український націоналізм, але – за оцінкою Сталіна – розпалила та наповнила його антирадянським змістом. Надалі вона, як політична мета, буде заморожена на досягнутому стандарті, тоді як раніше планувалася як динамічний рух. Нова орієнтація мала насамперед два аспекти: незначний пріоритет для української мови та обмежена на певних напрямках підтримка українських кадрів.

Історія зі Скрипником та терор у багатьох окремих випадках призводили до спонтанної деукраїнізації, оскільки численні керівні органи вважали публічну антискрипниківську пропаганду кінцем українізації взагалі. Проте до відчутних змін у шкільній політиці дійшло тільки в Східній Україні, де відмовилися від дотеперішньої мети українізації повернути російськомовних етнічних українців до української мови в школі та в побуті. Культурна українізація індустріальних міст сходу та пролетаріату була, відтак, тепер неможлива.

Знання української мови та професійна освіта українською не були відтепер перевагою для соціального сходження. Тиск на тих, хто не розмовляв українською мовою, припинився – на полегшу росіян та російськомовних⁴³.

З іншого боку, підтримка українців в апараті тривала й досягла в 1935 – 1936 рр. вищої точки. Українці насамперед просувалися на видимі керівні позиції в партійних та радянських органах. Як Постишев пояснював у "Правді", послаблення українізації працює на руку ворогам радянської влади. Він сам убрався в український одяг та позував як тип сталінського гетьмана, а перенесення столиці з Харкова до Києва влітку 1934 р. дозволяє оцінювати це як мирну пропозицію українським національним почуттям⁴⁴.

Саме страх перед українським націоналізмом виробив у сталінського керівництва уявлення, що така велика республіка, як Україна, не може керуватися іншими, наприклад, росіянами, тож лояльні сталінські українці конче необхідні для стабільності. Досвід громадянської війни, коли українські селяни виступили проти більшовиків, оскільки бачили в них російських колоніальних панів, був вирішальним для планування політики коренізації.

Хоча під час та після голодомору в Україну прийшли тисячі російських функціонерів, а ревізійні команди, які відбирали в селян останні продукти, складалися з мобілізованих міських жителів, які були етнічними росіянами або євреями, голодомор не був війною етнічних росіян проти етнічних українських селян, оскільки значна частина катів, які йшли на село або ловили сотні тисяч та – без хліба – депортували назад в їхні села, були етнічними українцями. Вище керівництво в Харкові та в більшості обласних центрів залишилося на своїх посадах – вони були переважно українцями. Цей більшовицький принцип залишився також у майбутньому: жертви та вбивці повинні були належати до одного етносу. Утім, сталінське керівництво притримувалося цього й після 1945 р. в захоплених країнах Східної Європи: НДР керувалася німецькими сталіністами, російські – діяли в тіні. У цьому сенсі більшовицьке панування залишалось непрямим пануванням, що було певним стабілізаційним фактором.

Проте це не означало, що на ключових та контрольних місцях апарату в майбутньому не будуть поставлені російські, точніше – надіслані з Москви, кадри, щоби протидіяти динаміці відокремлення українізації. Російські кадри та російська мова й культура були в наступних десятиріччях вирішальним матеріалом для міцності Радянського Союзу. Вони були рівноправними при коренізації, але в конфліктних випадках мали перевагу.

1937 р. почалася так звана "велика чистка" та постали нові ознаки "більшовицької" українізації. Уже з 1933 р. лінгвістична українізація була спрямована в протилежний бік. У декреті оргбюро московського ЦК від 1 грудня 1937 р. зна-

чилося, що "однією з маніфестацій шкідливої діяльності буржуазних націоналістів в Україні є відсутність газет російською мовою". Частка російськомовних газет (в екземплярах) зросла з 12,5% у 1936 р. до 30,8% у 1939 р.⁴⁵ Повсюди в освіті, культурі та управлінні були посилені функції російської мови. Це торкнулося не тільки України, а й усіх національних республік. Обов'язкове викладання російської мови в усіх загальноосвітніх школах – в Україні в принципі запроваджене вже з 1927 р. – було тепер поширено на весь Радянський Союз. В українських вищих школах – особливо на технічних та природознавчих спеціальностях – російська мова стверджувалася як мова викладання. Початкова та середня школи залишалися все ж із українською мовою викладання, оскільки вона була рідною для школярів.

Русифікація освітньої системи, а також партійно-державного апарату, таємної поліції, армії та управління мала, з погляду центрального керівництва, важливу перевагу: це було передумовою для широких переміщень функціонерів із одного регіону СРСР в інший, що широко застосовувалося. Лінгвістична українізація означала, навпаки, тенденційну прив'язку керівних кадрів до України, що посилювало бажання автономії. Цьому слід було запобігти.

У 1937–1939 рр. проявилися подальші ознаки "більшовицької" українізації: періодичні чистки, які цього разу торкнулися також і вищої керівної ланки республіки. Усі керівні вбивці 1932–1933 рр. стали жертвами: перший секретар українського ЦК Станіслав Косіор, голова Ради народних комісарів України Влас Чубар, голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Григорій Петровський, а також надіслані Сталіним у 1933 р. до Харкова "судові виконавці" Постишев та Балицький. Жоден – окрім Петровського, який був переведений до Москви – не пережив 1939 р. Із ними пішли з життя тисячі українських функціонерів. Багато з тих, хто крутили колесо смерті, самі ж під нього й потрапили. Сталінізм досяг своєї завершеної форми.

Загалом залишається ствердити: голод в Україні та на Кубані коштував життя багатьом мільйонам людей, оскільки Сталін використовував ревізії зерна та інші засоби терору одночасно і як інструменти боротьби проти українського націоналізму. Він побоювався відродження українського сепаратизму, який міг бути пов'язаний із польсько-західноукраїнською (східногалицькою) інтервенцією, як у часи С.Петлюри. Здійснена з великим тиском українізація послабила, з погляду Сталіна, лояльність України щодо радянської централізованої держави та цим "об'єктивно" працювала на руку українському націоналізмові. Цю небезпеку було побороно голодом, терором та чистками. Чи дійсно український націоналізм на початку 1930-х рр. становив загрозу для подальшого існування радянської централізованої диктатури, чи це були тільки фобії або фантазії сталінського керівництва – для порушеного питання не має вирішального значення. Сталін мав у своєму розпорядженні волю та владу, щоб утілити своє бачення.

¹ *Мейс Дж.* Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С. 34 – 48.

² *Green B.* Stalinist Terror and the Question of Genocide: The Great Famine // *Rosenbaum A.* (Hg.) In the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide. – Boulder, Colorado, 1996. – P. 139; *Merl S.* War die Hungersnot von 1932–1933 eine Folge der Zwangskollektivierung der Landwirtschaft oder wurde sie bewußt im Rahmen der Nationalitätenpolitik herbeigeführt? // *Hausmann G., Kappeler A.* (Hg.) Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. – Baden-Baden, 1993. – S. 146, 166.

³ *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 3.

⁴ *Mace J.* Zur aktuellen Diskussion über die ukrainische Hungersnot von 1932/1933 // *Hausmann G., Kappeler A.* (Hg.) Op. cit. – S. 126–144; *Merl S.* Op. cit. – S. 145–166.

⁵ Текст цього листа див: Командири великого голоду. Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 99, 100.

⁶ *Martin T.* The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca; London, 2001. – P. 92, 107, 113, 121; *Simon G.* Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. – Baden-Baden, 1986. – S. 44, 48, 51.

⁷ *Stalin J.W.* Werke. – Bd. 5. – Berlin [Ost], 1952. – S. 42.

⁸ *Item.* Op. cit. – Bd. 8. – S. 135; про справу О.Шумського див.: *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 212–218.

⁹ Цит. за: Командири великого голоду... – С. 141.

¹⁰ *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 282–291.

¹¹ Лист Сталіна від 11 серпня 1932 р. див.: Командири великого голоду... – С. 99.

¹² Цит. за: *Гриневиц Л.В.* Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 417.

¹³ *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 293.

¹⁴ Цитата з листівки: *Гриневиц Л.В.* Зазнач. праця. – С. 421.

¹⁵ Там само. – С. 426.

¹⁶ Лист В.Я.Чубаря від 10 червня 1932 р. див.: Командири великого голоду... – С. 206–212.

¹⁷ Цитати з доповідей ДПУ в: *Martin T.* The 1932–33 Ukrainian Terror: New Documentation on Surveillance and the Thought Process of Stalin // *Isajiw W.* (Hg.) Famine-Genocide in Ukraine 1932–1933. – Toronto, 2003. – P. 110. Т.Мартін, порівнюючи тексти, приходять до висновку, що існувала раніша версія доповіді ГПУ Сталіну.

¹⁸ *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 285–291.

¹⁹ Витяги з промови Кагановича від 23 листопада 1932 р. див.: Командири великого голоду... – С. 286–307; *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 301.

²⁰ *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 299, 324; *Васильєв В.* Ціна голодного хліба // Командири великого голоду... – С. 116–120.

²¹ Опубліковано в: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 291–294, а також: Командири великого голоду... – С. 310–312.

²² Там само. – С. 312.

²³ Цит. за: *Єфіменко Г.* Зміни політико-ідеологічних пріоритетів українізації та боротьба з “націонал-ухильниками” // Голод 1932–1933... – С. 683.

²⁴ *Liber G.* Soviet Nationality Policy, Urban Growth and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923–1934. – Cambridge, 1992. – P. 172.

²⁵ Витяги з доповідної Балицького в: Голод 1932–1933... – С. 428, 688.

²⁶ *Schiller O.* Die Hungersnot in der Sowjetunion. 18 September 1933. Geheim! Nicht zur Veröffentlichung // *Zlepko D.* (Hg.) Der ukrainische Hunger-Holocaust. – Sonnenbühl, 1988. – S. 191–204 (цитата на 8 с.).

²⁷ Голод 1932–1933 років... – С. 250–260.

²⁸ Там само. – С. 256.

²⁹ Англійський переклад директиви від 22 січня 1933 р. див.: *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 306.

³⁰ *Кондрашин В., Пеннер Д.* Голод: 1932–1933 годы в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). – Самара; Пенза, 2002. – С. 249, 265.

³¹ *Васильєв В.* Ціна голодного хліба // Командири великого голоду... – С. 138.

³² Командири великого голоду... – С. 120, 128, 130, 175; *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 306.

³³ Командири великого голоду... – С. 100.

³⁴ *Єфіменко Г.* Зміни політико-ідеологічних пріоритетів... – С. 706; *Васильєв В.* Ціна голодного хліба. – С. 142–144.

³⁵ Цитата в: *Martin T.* Affirmative Action Empire. – P. 347.

³⁶ *Єфіменко Г.* Зміни політико-ідеологічних пріоритетів... – С. 690.

³⁷ *Шаповал Ю.* Ліквідація “скрипниківщини” // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 426–438 (цитата – на 433 с.); *Conquest R.* The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – London, 2002. – P. 267–270; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації. XIX–XX століття. – К., 2000. – С. 177, 185.

³⁸ *Simon G.* Nationalismus... – S. 100–106; *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 358–361.

³⁹ *Baberowski J.* Der Feind ist überall. Stalinismus in Kaukasus. – München, 2003. – S. 790.

⁴⁰ *Єфіменко Г.* Зміни політико-ідеологічних пріоритетів... – С. 696.

⁴¹ *Kosior S., Postyschew P.* Der bolschewistische Sieg in der Ukraine. – Moskau, 1934. – S. 165.

⁴² *Stalin J.W.* Werke. – Bd. 13. – S. 321.

⁴³ *Liber G.* Soviet Nationality Policy – P. 179–182.

⁴⁴ *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 365–370.

⁴⁵ *Ibid.* – P. 369, 372.

The article is dedicated to examination of the problem of origins of one of the greatest humanitarian catastrophes of the XX c. As Stalin thought, ukrainization weakened the loyalty of Ukraine to the Soviet centralized nation and assisted the Ukrainian nationalism. This danger was overcome by the famine.

Р.Кушнеж*

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ПОЛЬЩІ В ДОПОМОГОВИХ ТА ПРОТЕСТАЦІЙНИХ АКЦІЯХ ПРОТИ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

У статті йдеться про участь українців Польщі в допомогових та протестаційних акціях проти голодомору 1932-1933 рр. в Україні.

Унаслідок суцільної колективізації, розкуркулення й горезвісних хлібозаготівель, супроводжуваних репресіями, українське сільське господарство було доведене до руїни, а селянство - до голодомору 1932-1933 рр., під час якого померло 3-3,5 млн. селян¹. Попри зусилля більшовицької пропаганди, яка не тільки заперечувала факт голоду, а й наголошувала на "чудовому" житті колгоспників, вістки про трагедію проникали через завісу мовчання до цивілізованого світу - у тому числі й до Польщі. Носіями інформації були біженці з "більшовицького раю", закордонні робітники та журналісти, які перебували в СРСР й на власні очі побачили "соціалістичну реконструкцію" сільського господарства. Відомості про голод містилися в листах голодуючих селян до родичів за кордоном, які потрапляли до редакцій газет. Більшість українських газет у Польщі (крім комуністичних) - "Діло", "Мета", "Нова зоря", "Наш час", "Наш клич", "Неділя", "Нове село", "Українська нива" - регулярно інформували своїх читачів про голод в УСРР.

Більшовицька політика щодо України викликала рішучу реакцію української громадськості поза межами СРСР. Особливу роль у допомогівій та протестаційній акції проти голодомору відіграли українці Польщі (в тогочасній Польщі проживала найчисельніша (після УСРР) українська громада, а український національний рух під інституціональним оглядом був найкраще зорганізованим).

При перших звістках про голод українці почали спонтанно організовувати продовольчу допомогу голодуючим. С.Процик, яка проживала в селі Нагірянка на Тернопільщині, оповідає: "Однієї неділі, весною 1933 р., священник у церкві на проповіді розповів про страшний голод у Східній Україні та звернувся з проханням допомогти хто чим може нашим голодуючим братам і сестрам з-за Збруча перетривати лихоліття голоду (...). Проповідь сильно подіяла на людей. Цього ж таки тижня відбулися збори в читальні "Просвіта", на яких вибрали комітет і опрацювали план збору дарів для голодуючих. Ціле літо й осінь селяни по черзі їздили своїми возами по селу та збирали дари. Люди давали що хто міг: зерно, муку, картоплю, кукурудзу, сало, яйця, качки. Усе зібране звозили до читальні, а відтак відвозили до Підволочиська й здавали в прикордонний пункт для переправлення за Збруч голодуючим (...). Але наша поміч так і не дійшла до них"².

* Кушнеж Роберт - доктор історії, Люблінський університет ім. Марії Кюрі-Скłodовської (Польща).

Незабаром свою позицію оприлюднили політичні партії. 24 червня 1933 р. Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО) та Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП) ухвалили спеціальні резолюції, в яких засуджувалася політика більшовиків щодо України. УНДО та УСРП закликали також українську громадськість до боротьби з радянофільством у всіх його проявах. У документі (тут і далі всі цитати подано зі збереженням стилю оригіналу – Р.К.) зокрема йшлося: "Московська більшовицька влада в 1920 р. здолала збройно визвольні змагання українського народу й прилучила силою великі українські території по обох боках Дніпра до совітської держави. Український народ не понехав боротьби за своє відрубне існування, а веде її постійно як у межах УСРР, так і поза ними, з московськими більшовиками за здійснення найвищого права нації. Щоб зламати спротив українського народу, більшовицька влада вжила нелюдських заходів. (...) Під політичним оглядом московські комуністи щораз завзятіше гнетуть український народ, а саме в'язнять, зсилають на примусові роботи й винищують фізично свідомих та ідейних під національним оглядом селян, робітників та інтелігентів.

Під господарським оглядом московські комуністи ведуть на Україні політику повного визиску. (...) У сільськогосподарській ділянці довели колективізацією до занархізування хліборобства та повели неперебірливу в засобах і наскрізь грабункову політику, яка спричинює в тій найбагатшій і найплодовитшій країні Східної Європи постійний голод і невидану у світі нужду в українському селі. Така господарська політика комуністів довела до того, що маси українського населення вмирають з голоду. Центральний комітет Українського народно-демократичного об'єднання якнайгостріше осуджує цю грабіжницьку, обраховану на фізичне й моральне винищування українського народу політику комуністів на Україні (...)”³. Подібну резолюцію прийняла також УСРП⁴.

Щоб зорганізувати всенародну протестаційну акцію, президія УНДО звернулася до соціалістичних партій УСРП та УСДП (Українська соціал-демократична партія) із пропозицією створити спільний комітет. Соціалісти відкинули цю пропозицію й 13 липня 1933 р. УСРП та УСДП на спільному засіданні вирішили створити власний комітет і разом із іншими соціалістичними партіями (у т. ч. з Українською соціал-демократичною робітничою партією в Подєбрадах) висловити протест, котрий пізніше мав бути розісланий усім соціалістичним організаціям Європи⁵.

Крім спільного комітету УСРП і УСДП, Громадського комітету рятунку України⁶, окрему протестаційну акцію вели газети "Новий час", "Нове село" та ОУН (через газети "Наш клич" і "Наш фронт"). Преса ОУН гостро критикувала протестаційну акцію інших українських організацій, твердячи, що вона не може дати ніякого ефекту, а "тільки чин може поправити долю голодуючих"⁷. Такий "чин" відбувся 21 жовтня 1933 р., коли член ОУН М.Лемик на знак протесту проти "більшовицької голодової акції в Україні" застрелив секретаря радянського консульства у Львові А.Майлова⁸ (об'єктом атентату мав бути сам консул).

Проти переслідувань в Україні протестували також деякі українські депутати польського сейму. 7 лютого 1931 р., наприклад, український депутат із Безпартійного блоку співпраці з урядом (Bezpartyjny Blok Wspieracy z RzNdem – BBWR*) зі словами: "Маєш за переслідування українців під московсько-радянським пануванням. Маєш за катування наших братів-українців!", ударив комуністичного депутата⁹.

3 листопада 1933 р., під час засідання сейму, питання голоду в Україні порушив голова УНДО Д.Левицький. У своїй промові він сказав, що голод викликано аби "згнобити визвольний рух селян". Зазначив, що голод не є "наслідком якоїсь небувалої стихійної катастрофи, а свідомої своєї мети більшовицької політики", а після цього від імені всього українського народу запротестував проти біль-

шовицької політики в Україні: "У тій хвилині весь український народ стоїть сконсолідований одним фронтом. Без огляду на класові різниці й політичні переконання, без огляду на місце побуту й державну належність підносимо голосний протест перед цілим світом проти цього фізичного винищування мільйонів нашого народу й заявляємо, що будемо витривало мобілізувати психічні сили народу до боротьби з більшовизмом і до реваншу за ті нелюдські кривди й терпіння, аж до повної перемоги".

Д.Левицький засудив підписаний у липні 1932 р. Польщею та СРСР пакт дружби. "Ми переконані, що той пакт на дальшу мету принесе тільки шкоду польській державі, тому що кожний союз Польщі з Москвою кінчався для Польщі завжди трагічно. В історичній перспективі той пакт, раніше чи пізніше, з волі або проти волі нині подружених сторін, стане згодом тільки клаптиком паперу, бо він неприродний, не тільки з огляду на різну соціально-політичну структуру суспільності обох держав, але головно тому, що його заключили без третього господаря земель Східної Європи, без українців (...)".

Д.Левицький критикував позицію польської влади, яка заборонила "висловлювати голосно свій протест проти тих страшних фактів, які існують нині на радянській Україні". "Заборонили тут нам, українському населенню, святкувати прилюдно день всенациональної жалоби дня 29 жовтня, до якого дав почин весь український єпископат, а підтриманий цілим українським народом. Кожну згадку в нашій пресі про теперішні відносини на радянській Україні конфіскує прокураторська влада, а в цілому краї йдуть масові превенційні арешти з остраху перед прорадянськими демонстраціями. Навіть під час доразового суду над убивником секретаря совітського консульату у Львові Лемиком, дня 30.10, не дозволили оборонця наводити фактів про сучасний стан на радянській Україні (...)""¹⁰.

Усенародна протестаційна акція розпочалася після оголошення 24 липня 1933 р. греко-католицьким єпископатом у Польщі відозви "Україна в передсмертних судорогах. Український греко-католицький єпископат галицької церковної провінції в справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі". У ній ішлося: "Україна в передсмертних судорогах! Населення вмирає голодовою смертю. Побудована на несправедливості, обмані, безбожності, деправації людоїдна система (...) довела багатий край до голодової руїни (...). Нині бачимо поступання більшовиків: положення з кожним днем стає страшнішим. На вид таких злочинів німіє людська природа, кров стинається в жилах.

Безсилні подати яку-небудь матеріальну допомогу конаючим братам, визнаємо всіх наших віруючих, щоби молитвами, постами, усенародною жалобою, жертвами й усіма можливими добрими ділами християнського життя випрошували з неба помочі, коли на землі нема ніякої надії на людську поміч.

А перед цілим світом знову протестуємо проти переслідування малих, убогих, слабих і невинних, а гнобителів обвинувачуємо перед судом Усевишнього (...).

Усіх християн цілого світу, усіх віруючих у Бога, а особливо всіх робітників і селян, передовсім усіх наших земляків, просимо прилучатися до цього голо-су протесту та болю й розповсюдити його в якнайдалші країни світу.

Усі радіостанції просимо рознести наш голос цілому світові: може дійде він і до убогих хатин конаючих із голоду селян.

Нехай перед страшною смертю, серед лютих страждань голоду, буде для них хоч малою потіхою згадка, що їхні брати знали про їхню страшну долю, над ними боліли, терпіли та за них молилися (...)". Відозву підписали митрополит А.Шептицький та єпископи Г.Хомишин, Й.Коциловський, Н.Будка, Г.Лакота, І.Бучко, І.Лятишевський¹¹.

Наступного після оголошення відозви дня відбулося спільне засідання Української парламентської репрезентації (УПР) та 48 представників від 44 українських організацій та установ (у тому числі еміграційних) Львова. На ньому бу-

ло утворено Громадський комітет рятунку України (ГКРУ), головою обрано голову УНДО й УПР Д.Левицького, на чолі виконавчого комітету стояли В.Мудрий та М.Рудницька¹².

Головною метою діяльності комітету в Польщі було: zorganizувати в порозумінні з духівництвом день жалоби й протесту; організувати повітові протестаційні віча; збирати пожертви для голодуючих.

Мета закордонної діяльності полягала в закликах до створення рятункових комітетів у країнах, де мешкали українці; нав'язанні відносин із уже існуючими комітетами; співпраці з Конгресом національностей і комітетом кардинала Т.Інніцера**; виданні разом із українськими депутатами з Чехословаччини, Румунії та Канади відозви до цілого світу¹³.

Ще 25 липня 1933 р. ГКРУ у відозві закликав українців світу приєднатися до спільної акції допомоги й протесту "проти червоного терору" в Україні. Під цією відозвою від УПР підписалися Д.Левицький та Д.Великанович, а також представники 34 українських організацій і інституцій. У документі йшлося: "Бийте у великий дзвін на тривогу. Український народ! Велика Україна (...) корчиться ніч в голодових муках і болях, і терпить невиносимий національний гніт.

Російські комуністи-більшовики, що вогнем і мечем знищили Українську державу над Дніпром, що багнетами насадили свою диктатуру на нашій землі, розпинають тепер український народ. Вони нищать найкращих його синів розстрілами, мучать тюрмами й засланнями й масово виголоджують усе населення в Україні.

Це не поголоски й не плітки, це найчистіша правда! Про цю страшну правду говорить нині голосно світ, про цю болючу правду кажуть наші тамошні брати в численних листах до свояків і знайомих, про цю жахливу правду оповідають і численні втікачі з більшовицької неволі. Зате цю трагічну правду закривають комуністи. З усіх листів наших нещасних братів і з усіх оповідань утікачів чуємо розпачливий крик: "Рятуйте, бо гинемо від насильництва й голоду!"

Український народ! Де б ти не жив поза межами Великої України, чи в Галичині, чи на Волині й Холмщині, чи в далекій Австралії, чи на Буковині й Бессарабії, чи в Китаю, чи на Закарпатті й на еміграції в Європі, чи в гарячій Африці - ніде ти не можеш спокійно приглядатися величезному горю та мукам твоїх поневолених і голодних братів.

Ти мусиш сказати своє тверде слово гнобителям і цілому світові про їхню неволю. Ти мусиш зробити все, щоби рятувати zagrożене існування 35-ти мільйонів братів - щоби рятувати тим самим себе, своє національне життя перед загладою (...).

Український народ! Урвалася міра твого терпіння. Мовчати далі не можна! Скрізь, де б'ється українське серце, треба не тільки протестувати проти всіх комуністичних насильств, але й заврушити сумлінням цілого людства, поставити на ноги весь світ, щоби він звернув увагу на твоє положення й прийшов тобі з допомогою"¹⁴.

ГКРУ у Львові закликав також створювати повітові рятункові комітети (по 7-9 осіб)¹⁵. Незабаром такі комітети діяли в багатьох місцевостях Львівського, Волинського, Станіславського та Тернопільського воєводств, а саме: у Бучачі, Збаразі, Бережанах, Жовкві, Рівному, Добромилі, Перемишлі, Луцьку, Бібрці, Володимирі-Волинському, Болехові, Підгайцях, Снятині, Стрию, Тернополі, Городенці, Самборі, Сокалі, Раві-Руській, Кутах, Коломиї, Косові, Станіславі, Дрогобичі, Яворові, Рогатині, Турці, Золочеві, Городку¹⁶. Із ГКРУ були пов'язані деякі закордонні рятункові комітети, зокрема Громадський комітет рятунку України в Празі (а також його філія в Братиславі) на чолі з професором О.Бочковським, Комітет допомоги голодуючим України й Кубані в Брюсселі (Comite de Secours aux Affames de l'Ukraine et du Kouban) на чолі з Ю.Яковлівим, Громадський комітет ря-

тунку України при українській громаді в Берліні на чолі зі священником П.Вергунном, комітети в Чернівцях і Бухаресті.

Львівський ГКРУ співпрацював також із Українським бюро в Лондоні, Українським клубом у Женеві (за його посередництвом підтримував зв'язки з міжнародними організаціями, що мали свої осередки в Женеві), Міжконфесійним і міжнародним комітетом віденського архієпископа кардинала Т.Інніцера.

Після оприлюднення відозви львівського ГКРУ від 25 липня 1933 р., а також після публікації в газеті Української селянської партії (УСП) "Нове село" (30 липня 1933 р.) відозви під назвою "До братів-селян галицької, волинської, поліської й холмської землі. Український хліб для українських голодних селян і робітників"¹⁷ українці Польщі почали масово організовувати віча та протестаційні зібрання проти більшовицьких насильств та "виголоджування" України¹⁸. Протестаційна акція охопила чотири воєводства: Львівське, Тернопільське, Станіславське й Волинське. 1-20 серпня 1933 р. віча та збори відбулися в 68 місцевостях (Львівське воєводство - 31, Станіславське - 24, Тернопільське - 8, Волинське - 5; найбільше в повітах: Коломийському, Стрийському, Львівському й Дрогобицькому¹⁹). Багато віч мало характер партійних зборів УНДО, УСРП чи УСП²⁰.

ГКРУ в комунікаті від 12 жовтня 1933 р. підкреслив, що протест має бути всенародним і відбудеться 29 жовтня 1933 р., цей день мав стати також днем національної жалоби²¹. Мали відбутися панахиди, а після них сходини й збори всіх українських громадських установ у містах і селах. У більших місцевостях, де ще не було протестаційних зборів, слід було зорганізувати віча. Під час зборів треба було виголосити реферати про ситуацію в Україні й схвалити відповідні резолюції проти "зневолення, грабунку й виголоджування України більшовиками"²². Під час панахид по померлих треба було збирати грошові пожертви для голодуючих.

У тих повітах, де не було рятункових комітетів, президія УНДО в порозумінні з керівництвом ГКРУ доручила проведення дня протесту своїм повітовим організаціям та довіреним особам²³, а Українська парламентська репрезентація 11 жовтня 1933 р. одноголосно ухвалила, що 29 жовтня буде в розпорядженні ГКРУ²⁴.

Однак українцям Польщі не вдалося зорганізувати прилюдних сходин і маніфестацій. Львівський воєводський відділ безпеки 24 жовтня 1933 р. повідомив ГКРУ, що польська влада не дає дозволу на їх організацію через уже згаданий атентат проти радянського консульства у Львові²⁵. Тож ГКРУ поінформував, що замість прилюдних віч 29 жовтня 1933 р. слід "уладити довірочні наради" чи сходини в установах, але винятково для членів даних установ (наголошувалося, що би керманічі установ мали при собі списки членів, аби в разі приходу представника влади не наразитися на заборону сходин чи навіть товариств). ГКРУ підкреслив, що збори повинні займатися тільки ситуацією "братів у Наддніпрянській Україні". Комітет закликав усіх українців до масової участі в урочистих богослужіннях і до загального посту в день національної жалоби й протесту²⁶.

29 жовтня 1933 р. в багатьох місцевостях Львівського, Тернопільського, Станіславського й Волинського воєводств відбулися панахиди²⁷, наради й сходини українських організацій. Під час зібрань виголошувалися реферати про ситуацію в Україні, приймалися резолюції із засудженням більшовицької політики щодо України. Члени українських організацій апелювали до "культурного світу" з приводу ситуації в Україні. Під час панахид і зібрань українська громадськість збирала грошові пожертви для голодуючих, на деяких народних домах того дня були вивішені чорні хоругви²⁸.

Протестаційні збори, зорганізовані різними українськими партіями та організаціями, окрім Польщі, відбулися також у країнах проживання українців: у Че-

хословаччині, Болгарії, Сполучених Штатах, Канаді, Німеччині, Бельгії, Швейцарії, Югославії, Італії, Франції, Люксембургу, Румунії, Маньджурії та ін.

У Польщі, крім ГКРУ з центром у Львові, діяли ще два рятункові комітети: у Варшаві й Луцьку. У Варшаві діяв утворений 16 вересня 1933 р. з ініціативи Українського центрального комітету Український еміграційний комітет допомоги голодуючим в Україні (УЕКДГУ). Його головою був громадсько-політичний діяч і науковець Л.Чикаленко, а секретарем - Г.Лазаревський. Під час своєї діяльності (до 1 грудня 1934 р.) УЕКДГУ зібрав 2327 злотих для голодуючих у "більшовицькому раю" (із цієї суми 326,10 злотих призначалися на організаційні цілі, 915,45 - на пропаганду, а 904 - на гуманітарну допомогу). Комітет видав польською мовою брошуру Г.Лазаревського про голод в Україні²⁹.

17 жовтня 1933 р. в Луцьку українські політики, пов'язані з Безпартійним блоком співпраці з урядом (ВВВР), а також представники українських організацій Волині утворили Волинський громадський комітет допомоги голодуючим в Україні (ВГКДГУ). На його чолі став сенатор М.Маслов, а секретарем був О.Ковалевський. 9 листопада 1933 р. ВГКДГУ через газету "Українська нива" звернувся до української громадськості Волині із закликом приєднатися до допомогової акції. З ініціативи комітету 22 листопада 1933 р. в міському театрі в Луцьку було організовано виставу за п'єсою В.Винниченка "Гріх", прибуток від якої призначався голодуючим. ВГКДГУ мав 5 повітових відділень - у Луцьку, Сарнах, Ковелі, Любомлі та Володимирі-Волинському³⁰.

Попри намагання української громадськості Польщі всіма можливими засобами допомогти своїм братам у Великій Україні, рятункові комітети не могли виразно допомогти голодуючим³¹. Причиною цього була позиція радянського уряду, який не визнавав факту голоду в Україні й не хотів чути про гуманітарну допомогу країні, в якій "завдяки колективізації врятовано від нужди багатомільйонні селянські маси". З іншого боку, треба пам'ятати про те, що через "Торгсін" в УСРР надходили грошові перекази³², але тільки незначна їх частина потрапляла до голодуючих селян, решта ставала власністю держави.

Окрім організації допомогових та протестаційних акцій українська громадськість Польщі докладала чимало зусиль для інформування міжнародної спільноти про реальну ситуацію в УСРР. Першою нагодою для цього став IX Конгрес національностей (16-19 вересня 1933 р.) у Берні, в якому взяли участь представники 24 національних меншин із 10 європейських країн³³. Українську меншину Польщі представляли члени УНДО, депутати польського сейму й діячі львівського ГКРУ Мілена Рудницька та Зенон Пеленський. Голод у СРСР обговорювався на початку засідання конгресу. Дискусію розпочав представник російської меншини в Естонії доктор Курчинський, який констатував, що голодомор є фактом, а національні меншини, об'єднані в Конгресі національностей, повинні зорганізувати акцію, метою якої мало бути збирання матеріалів про розміри катастрофи³⁴.

М.Рудницька гостро критикувала більшовицьку політику в УСРР, акцентуючи, що причиною голоду є "політика російського імперіалізму, який свідомо й планово прямує до фізичного винищення українського народу". Після обговорення ситуації в радянській Україні М.Рудницька піддала критиці французького політика Е.Еррію, який у серпні 1933 р. відвідав Україну, а після повернення із СРСР прилюдно заперечував існування голоду в "країні робітників і селян"³⁵. "Старий відомий демократ і пацифіст, - говорила М.Рудницька, - однієї великої європейської культурної держави, яка гордиться тим, що на своїх прапорах виписала гасла свободи, братерства й рівності, приймає з рук тов. Ворошилова рангу полковника Червоної армії й на основі потьомкінських сіл, які йому там показали, заявляє, що на Україні все в порядку, що нема там ніякого голоду"³⁶. Наприкінці промови М.Рудницька від імені українців Польщі та Румунії зачитала декларацію-протест проти переслідування "червоною Москвою" українського наро-

ду в радянській Україні. Декларація містила також заклик до культурного світу організувати міжнародну допомогову акцію³⁷.

Генеральний секретар Конгресу національностей Евальд Амменде запропонував прийняти спеціальну резолюцію, в якій наголошувалося, що конгрес зробить усе можливе, щоби підтримати допомогову акцію³⁸.

У Берні М.Рудницька й З.Пеленський від імені ГКРУ передали президентові ради Ліги Націй Й.Мовінклю меморіал про голод в Україні, прохаючи розглянути цю справу на засіданні ради ЛН. У меморіалі висловлювалося сподівання, що Ліга Націй вплине на радянський уряд, щоби той не чинив перешкод міжнародним гуманітарним організаціям у справі допомоги голодуючим³⁹. Й.Мовінкль одержав подібні листи від Української парламентської репрезентації, Союзу українців, Союзу українських католиків⁴⁰ та звернувся до генсека Ліги Націй із проханням "виявити належне розуміння" й терміново включити питання про голод у СРСР до порядку денного. У своїй відповіді генеральний секретар висловив жаль із приводу того, що "причини формального характеру не дають можливості цього зробити" й порадив Й.Мовінклю порушити це питання на приватному (неофіційному) засіданні ради. Однак рада дійшла висновку (29 вересня 1933 р.), що в цій ділянці вона не може бути компетентною, й передала справу Міжнародному Червоному Хресту⁴¹, який міг переказати допомогу голодуючим тільки після звернення з боку радянського Червоного Хреста. Проте той відповідав, що не має жодної інформації про голод у СРСР, а все це - антирадянська пропаганда⁴². Тож МЧХ, не бажаючи наражатися на обвинувачення більшовиків, що порушуючи питання допомоги голодуючим, підтримує цим самим антирадянську пропаганду - не зробив нічого, щоби допомогти голодуючим. Українським організаціям, які зверталися до МЧХ із проханням організувати допомогову акцію для УСРР, пропонувалося лише посередництво при переказуванні індивідуальної допомоги⁴³.

У зв'язку з планованим визнанням СРСР Сполученими Штатами Америки деякі українські організації в США (Об'єднання українських організацій в Америці (Нью-Йорк), Український народний союз (Джерсі-Сіті), "Провидіння" (Філадельфія), Українська народна поміч (Пітсбург), Комітет рятунку України (Чикаго)) в жовтні 1933 р. звернулися до американського президента Рузвельта, щоби перед визнанням СРСР він вислав до України комісію для "розслідування тамошніх умовин"⁴⁴. Цю ідею підтримали інші українські організації Європи, США й Канади. Зокрема в листопаді 1933 р. лист до президента США в цій справі вислали українські депутати й сенатори польського сейму та представники львівського ГКРУ⁴⁵. Проте акція українців не вплинула на радянсько-американські стосунки - у листопаді 1933 р. США визнали СРСР.

Напередодні вступу СРСР до Ліги Націй українські організації світу (у тому числі в Польщі) розгорнули протестаційну акцію. 22 серпня 1934 р. ГКРУ у Львові вислав до всіх рятункових комітетів листа, в якому у зв'язку з можливим прийняттям Радянського Союзу до Ліги Націй пропонував наново актуалізувати перед світовою громадською думкою справу голоду в Україні, а також провести протестаційну акцію проти вступу СРСР до ЛН. Львівський ГКРУ вважав, що в день відкриття засідання ради Ліги Націй (10 вересня 1934 р.) всі рятункові комітети, а також інші українські світські та релігійні організації повинні надіслати телеграми з протестом проти прийняття СРСР⁴⁶.

2 вересня 1933 р. львівський ГКРУ вислав листа до Ліги Націй, в якому від імені "невинних жертв" прохав поставити радянському уряду перед вступом СРСР до Ліги вимогу відкинути "голодову політику" та прийняти міжнародну гуманітарну допомогу⁴⁷.

5 вересня 1933 р. X Конгрес національностей під впливом представників українців Польщі прийняв резолюцію, в якій наголошувалося, що у зв'язку зі вступом СРСР до Ліги Націй потрібно домагатися від нього прийняття міжнародної

допомоги⁴⁸. Від імені української меншини виступила М.Рудницька, яка гостро протестувала проти вступу більшовицької держави до ЛН. "Сама ідея вступу Радянського Союзу до Ліги Націй, - говорила М.Рудницька, - це компрометація самої Ліги, як і її членів. Держава, в якій внутрішні відношення, зокрема національна політика, представляють собою яскраве заперечення й порушення принципів Ліги Націй, не може вступити до Ліги Націй (...). Це було б приниженням для західної культури, приниженням для людства - засісти за одним столом із убивцями. Це означало б, що західні держави акцептують усі злочини червоної Москви. Невже ж Ліга Націй хоче взяти на себе співвідповідальність за те, що діється в Радянському Союзі?"⁴⁹.

На жаль, протести українських організацій Польщі пройшли майже непоміченими для не українців. Допомога акція українців Польщі не знайшла розуміння в польському суспільстві. До дій українських організацій польська громадська думка ставилася з недовірою. Так, краківський "Ілюстрований щоденний кур'єр" ("Ilustrowany Kurier Codzienny") 23 жовтня 1933 р., коментуючи атентат на А.Майлова, писав, що "на цей теракт не могла не вплинути позиція офіційної української преси та українських політиків". "Під приводом, - писала газета, - рятунку братів у радянській Україні українська преса розпочала антирадянську пропаганду (...). Треба зазначити, що українці в Малопольщі (Західна Галичина - Р.К.) згадали про своїх терплячих братів і голод в Україні саме тепер, коли польсько-радянські стосунки ввійшли в стадію мирної консолідації (...)". Ця сама газета 15 жовтня 1933 р. звинуватила членів УНДО та ГКРУ М.Рудницьку та З.Пеленського в тому, що вони нібито є німецькими агентами. З іншого боку, треба мати на увазі, що "Ілюстрований щоденний кур'єр"⁵⁰ та інші польські газети ("Польсько-український бюлетень"⁵¹, "Варшавський кур'єр"⁵², "Познанський кур'єр"⁵³, "Люблінський голос"⁵⁴) опублікували багато статей, в яких ретельно представлялася ситуація в "більшовицькому раю".

Слід також пам'ятати, що Польща (яка в липні 1932 р. підписала із СРСР пакт дружби) та інші європейські країни й США намагалися мати із СРСР якнайкращі економічні й політичні стосунки, особливо після проголошення Німеччиною планів експансії на схід (маніфест А.Розенберга). Це й було головною причиною того, що жоден уряд не спромігся бодай на критику сталінської політики в Україні.

Чітко схарактеризував ставлення міжнародних організацій до голоду в СРСР голова Українського клубу в Женеві Євген Бачинський. 14 квітня 1934 р. в листі до ГКРУ він писав: "У Женеві всюди помічена скрайня байдужість до долі голодуючих українців, у це не вірять і не хочуть втручатися. Мировидні міжнародні чинники заклопотані високою політикою, до котрої в першу чергу зараховують питання про кінцеве бажання вступу СРСР до ЛН. Вимирання мільйонів селян цих політиків абсолютно не обходить (...)"⁵⁵...

*Головна політична організація правлячого санаційного угруповання в Польщі. Існувала в 1928-1935 рр.

**Кардинал був однією з перших публічних осіб у світі, хто прилюдно (серпень 1933 р.) засудив "голодову більшовицьку політику" й закликав зорганізувати допомогу голодуючим у СРСР. Див. напр.: The New York Times. - 1933. - 20. VIII. У жовтні 1933 р. за його ініціативою було зорганізовано Міжконфесійний міжнародний комітет допомоги голодуючим регіонам СРСР.

¹ Див., напр.: *Кульчицький С.* Трагічна статистика голоду // Голод 1932-1933 років очима істориків, мовою документів. - К., 1990. - С. 77, 78.

² 33-й: Голод. Народна книга-меморіал. - К., 1991. - С. 153.

³ Положення на радянській Україні. Резолюція Центрального комітету УНДО з 24 червня 1933 р. // Діло (Львів). - 1933. - 1 липня.

⁴ Див.: *Ukraińska akcja antysowiecka // Sprawy Narodowościowe (Warszawa).* - 1933. - № 4. - S. 390.

⁵ Ibid. – S. 391; Діло. – 1933. – 7 серпня. Протест цей був оголошений у серпні 1933 р. (німецькою й українською мовами). У ньому українські соціалісти звернулися до всіх соціалістичних організацій світу, щоби ті підтримали їхній протест. Див.: Наш час (Львів). – 1933. – 8 вересня; Діло. – 1933. – 13 вересня; Мета (Львів). – 1933. – 17 вересня.

⁶ Про це йтиметься далі.

⁷ Україна в передсмертних судорогах // Наш клич (Львів). – 1933. – 3 вересня. Ця ж газета 17 вересня писала (стаття “День боротьби з більшовизмом”): “Москва є діюча дійсна сила, якої не можна усунути з України ніякими протестами, а тільки дійсною силою революції. При помочі ножа закріплюється Москва на Україні й тільки ніж революції покладе край її пануванню (...)”.

⁸ Рішення про замах на радянського консула у Львові ОУН прийняла 3 червня 1933 р. на нараді в Берліні. Про серйозність намірів свідчить те, що безпосередніми організаторами були С.Бандера та Р.Шухевич. Див.: Вронська Т., Осташко Т. Участь українських зарубіжних політичних та громадських організацій в акціях протесту 30-х рр. ХХ ст. проти голодомору в УСРР // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 73.

⁹ Українська нива (Луцьк, Варшава). – 1933. – 13 лютого.

¹⁰ Діло. – 1933. – 6 жовтня.

¹¹ Цю відозву опублікували більшість українських газет у Польщі. Див.: Діло. – 1933. – 27 липня; Новий час. – 1933. – 28 липня; Мета. – 1933. – 29 липня; Нова зоря (Львів). – 1933. – 29 липня; Неділя (Львів). – 1933. – 30 липня. До протесту греко-католицького єпископату Польщі приєднались українські греко-католицькі церкви в Канаді та США. 13 вересня 1933 р. єпископ українців-католиків Канади В.Ладика звернувся до всіх віруючих із закликом, “щоби благаннями й жертвами випрошували в Бога браттям на Великій Україні, погибаючим у більшовицькім царстві сатани, скорий рятуюнок, полегшу та відвернення страшного горя”. Єпископ доручив усім священикам дієцезії ... уладити в намірі терплячих братів окремі богослужіння з відповідними проповідями й участю віруючих. Апостольський екзарх для українців у США архієпископ К.Богачевський наказав відправити 24 грудня 1933 р. у всіх американських греко-католицьких церквах богослужіння за голодуючих, а також провести допомогіві акції. Див.: Нова зоря. – 1933. – 30 листопада; Діло. – 1933. – 18 грудня.

¹² Українська акція antysowiecka – S. 392; Biblioteka Narodowa w Warszawie (далі – BN) – Mikrofilm 68694. – S. 355; Діло. – 1933. – 28 липня.

¹³ BN. – Mf. 68694. – S. 57–59.

¹⁴ Відозву цю опублікували кілька українських газет. Див.: Діло. – 1933. – 14 серпня; Неділя. – 1933. – 20 серпня; Мета. – 1933. – 20 серпня. ГКРУ у Львові закликав “культурні народи світу” протестувати проти поневолення й фізичного винищення українського народу більшовицькою Москвою. Див.: Діло. – 1933. – 14 вересня; Мета. – 1933. – 24 вересня.

¹⁵ BN. – Mf. 68694. – S. 53.

¹⁶ Ibid. – Mf. 91854. – S. 163, 173, 175, 183, 191, 195, 616, 617.

¹⁷ У цій відозві УСРП звернулася до всіх українських хліборобів у Польщі організувати по всіх селах віча, під час яких протестувати проти “грабежу хліба з України й винищення українського села голодом”.

¹⁸ Одна з найбільших українських газет у Польщі – “Новий час” – чотири рази (30, 31 липня та 3 й 4 серпня 1933 р.) на перших шпальтах великими літерами опублікувала заклик до українського громадянства протестувати проти “планового виголоджування України червоною Москвою”.

¹⁹ Sprawy Narodowościowe. – 1933. – № 5. – S. 553.

²⁰ Ibid. Див. також: Нове село. – 1933. – 27 серпня; 24 вересня; 8 жовтня.

²¹ День жалоби й національного протесту. Комунікат Українського громадського комітету рятунку України // Мета. – 1933. – 22 жовтня. Акцію ГКРУ підтримала УСРП. Її друкований орган – газета “Нове село” – 29 жовтня 1933 р. писала: “Хоч день жалоби влаштовує лише одна партія, українські селяни повинні взяти в нім масову участь, щоб день жалоби пройшов з якнайбільшою повагою”. Не підтримала акцію ГКРУ УСРП, яка оголосила, що зорганізує день національного протесту проти більшовицького терору 5 листопада 1933 р. Див.: Sprawy Narodowościowe. – 1933. – № 5. – S. 548. Цю акцію скритикувала також ОУН. Її погляди знайшли відображення в статті “День боротьби з більшовизмом”, опублікованій у газеті “Наш клич” 17 вересня 1933 р. “(...) Нема чого нам уряджувати якісь дні жалоби (...). Ми встановлюємо день боротьби з Москвою і її агентами скрізь там, де є націоналісти й носії більшовицької зарази. Нехай ніхто не думає, що наш день боротьби буде тривати 24 години. Цей день триватиме, доки тут не зломиться голова останньому більшовикові-радянськості, а там (на Східній Україні – Р.К.) – доки не впадуть стіни тюрми народів московської імперії”.

²² ГКРУ рекомендував своїм повітовим комітетам використовувати книжку Василя Мудрого “Лихоліття голоду” (Львів, 1933) як основу для виголошуваних 29 жовтня 1933 р. рефератів. Див.: BN. – Mf. 68694. – S. 127. Свою брошуру про голод в Україні під назвою “Український хліб для

голодуючих українських селян і робітників” видала УСП. Ця брошура також була основою для рефератів. Див.: Нове село. – 1933. – 30 липня.

²³ BN. – Mf. 68694. – S. 99, 101. У комунікаті ГКРУ було сказано, що в тих повітах, де не було рятункових комітетів, проведення дня протесту доручається “іншим українським громадським організаціям”. Див.: День жалоби й національного протесту // Мета. – 1933. – 22 жовтня.

²⁴ BN. – Mf. 68694. – S. 739. Напередодні дня жалоби 17 українських депутатів і сенаторів сейму (депутати: Д.Левицький, В.Загайневич, О.Луцький, Д.Великанович, М.Рудницька, Г.Термаковець, С.Баран, Л.Макарушка, С.Кузик, Ю.Чукур, О.Яворський, З.Пеленський, С.Біляк, С.Хруцький; сенатори А.Горбачевський, О.Кисилевська, Ю.Павликовський) переказали для голодуючих по 100 злотих. Див.: Діло. – 1933. – 27 жовтня.

²⁵ BN. – Mf. 68694. – S. 1698; Діло. – 1933. – 26 жовтня; Неділя. – 1933. – 29 жовтня. Окрім того, польська влада закрила редакції комуністичних газет: “Боротьба”, “Ілюстрована газета”, “Гарт” та націоналістичних: “Наш клич” і “Наш фронт”, а редакторів цих газет було заарештовано. Див.: Sprawy Narodowościowe. – 1933. – № 3. – S. 545.

²⁶ BN. – Mf. 68694. – S. 213; Діло. – 1933. – 28 жовтня.

²⁷ 17 жовтня 1933 р. греко-католицький єпископат оголосив пастирський лист “У справі допомоги Великій Україні”, в якому закликав усіх вірних до молитви, жалоби, покути, посту й сповіді для випрошення з неба божого милосердя для “терплячих і конаючих із голоду”. Лист був опублікований напередодні дня національної жалоби й протесту львівськими газетами “Нова зоря” (26 жовтня), “Діло” (28 жовтня), “Мета” (29 жовтня). До дня жалоби долучилася також Православна автокефальна церква в Польщі. 12 жовтня 1933 р. канцелярія її синоду поінформувала ГКРУ, що митрополит не бачить перешкод, аби в парафіях ПАЦ відбулися богослужіння за голодуючих. Див.: Нове село. – 1933. – 29 жовтня.

²⁸ Докладніше про перебіг дня національної жалоби й протесту див.: BN. – Mf. 68694. – S. 363–1079.

²⁹ *Lazarewski G. Głód na Ukrainie i jego przyczyny.* – Warszawa, 1934.

³⁰ Українська нива. – 1933. – 22, 30 листопада.

³¹ Під час засідання ділового комітету ГКРУ у Львові 24 січня 1934 р. його голова поінформував, що “до сих пір” видано на особисту допомогу близько 600 злотих // BN. – Mf. 68694. – S. 441.

³² Див.: *Марочко В. “Торгсин”: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933)* // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 94.

³³ *Paprocki S. IX Kongres Mniejszości Narodowych // Sprawy Narodowościowe.* – 1933. – № 5. – S. 595.

³⁴ *Ibid.* – S. 597.

³⁵ Про це докладніше див.: *Kuśnierz R. Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932–1933) // Dzieje Najnowsze.* – 2004. – № 4.

³⁶ Промова посланки М.Рудницької на Конгресі національностей // Діло. – 1933. – 22 вересня.

³⁷ Там само.

³⁸ *Paprocki S. IX Kongres Mniejszości Narodowych.* – S. 597.

³⁹ *Sprawy Narodowościowe.* – 1933. – № 5. – S. 552, 553.

⁴⁰ BN. – Mf. 68694. – S. 383.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² Восени 1932 р. Союз українців-самостійників у Канаді (СУС) виступив із ініціативою провести серед українських фермерів Канади збір хліба й вислати його в УСРР для голодуючих. Через канадський Червоний Хрест СУС звернувся до Міжнародного Червоного Хреста в Женеві, а той – до радянського уряду. Уряд СРСР відкинув пропозицію допомоги, заявивши, що допомога Україні непотрібна, тому що там ніхто не голодує. Восени 1933 р. МЧХ уже з ініціативи львівського ГКРУ звернувся з пропозицією про надання гуманітарної допомоги УСРР, проте радянський ЧХ ще раз заявив, що йому нічого не відомо про голод у СРСР. Див.: BN. – Mf. 68694. – S. 253, 1121, 1441; Mf. 91854. – S. 620.

⁴³ *Ibid.* – Mf. 68694. – S. 1441, 1549.

⁴⁴ *Новий час.* – 1933. – 13 грудня; *Biuletyn Polsko-Ukraiński.* – 1933. – № 29. – S. 11.

⁴⁵ *Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Report to Congress: Commission on the Ukrainian Famine.* Adopted by the Commission, April 19, 1988. Submitted to Congress, April 22, 1988. – Washington, 1988. – P. 164, 165; BN. – Mf. 91854. – S. 624, 629, 630.

⁴⁶ BN. – Mf. 68694. – S. 1407.

⁴⁷ *Sprawy Narodowościowe.* – 1934. – № 5–6. – S. 593, 594.

⁴⁸ *Paprocki S. X Kongres Mniejszości Narodowych // Sprawy Narodowościowe.* – 1934. – № 5–6. – S. 697.

⁴⁹ *Ibid.* – S. 696.

⁵⁰ *Dziesięć milionów ludzi zginęło z głodu w Rosji? // Ilustrowany Kurier Codzienny.* – 1933. – 13. VII.; Rosja

sowiecka ogłasza urzędowo bankructwo swojej gospodarki rolnej // Ibid. – 16. VII.; Prawda o głodzie w Rosji // Ibid. – 12. VIII.

⁵¹ Głód w Ukrainie // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1932/1933. – № 2. – S. 54; Życie w Ukrainie Sowieckiej // Ibid. – 1933. – № 15. – S. 9; Głos świadka o sytuacji na Ukrainie // Ibid. – 1933. – № 16. – S. 7; Głód w Ukrainie // Ibid. – 1933. – № 17. – S. 8; Klęska głodu w oczach świadka // Ibid. – 1933. – № 18. – S. 9, 10; Szesnasta wiosna USSR // Ibid. – 1933. – № 19. – S. 3-5; Głód w Ukrainie sowieckiej // Ibid. – 1934. – № 2. – S. 11, 12.

⁵² Про ситуацію в СРСР, і, зокрема, в УСРР, інформував московський кореспондент Е.Ерго. Див.: Wieści z Ukrainy // Kurier Warszawski. 1933. – 13. V. (Wydanie wieczorne); Wielkie zwycięstwo GPU // Ibid. – 18. VII. (Wydanie wieczorne); Głód w ZSRR // Ibid. – 15. VIII.; W obliczu klęski głodowej // Ibid. – 23. X. (Wydanie wieczorne); Białe i czarne karty // Ibid. – 26. XI.; Sprawy ukraińskie // Ibid. – 2. XII. (Wydanie wieczorne).

⁵³ Głód w Rosji // Kurier Poznański. – 1933. – 2. IX.; Klęska głodowa na Ukrainie sowieckiej // Ibid. – 28. X.

⁵⁴ Miliony ludzi ginie w Rosji w skutek głodowego odżywiania // Głos Lubelski. – 1933. – 27. VIII.

⁵⁵ BN. – Mf. 68694. – S. 1441.

The article is about the participation of the Ukrainian community in Poland in humaitarian and protest actions against the famine in Ukraine.

В.М.Нікольський*

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД РЕПРЕСОВАНИХ В УКРАЇНІ У 1937 р.

У статті на основі документів Державного архіву Служби безпеки України вперше узагальнено та проаналізовано соціальний склад репресованих органами держбезпеки в Україні у 1937 р. Дослідження є першою спробою цього напрямку та дозволяє з'ясувати реальну соціальну спрямованість політичних переслідувань періоду "великої чистки".

Одним із найважливіших показників політичних репресій періоду 1937 – 1938 рр. була соціальна належність заарештованих. Цей показник за своїм змістом є двояким: з одного боку, він певною мірою характеризує конкретну людину, а, з іншого, – через нього виявляється суспільна характеристика великих груп людей, з відповідними загальними ознаками.

В історичній літературі питання детального вивчення соціального складу репресованих, а саме його кількісних характеристик, ще не було предметом спеціальних наукових розробок.

Досліджуючи названу тему, автор в основному використав матеріали фонду № 42 Державного архіву Служби безпеки України в Києві (ДА СБУ-К), де містяться статистичні звіти органів державної безпеки. До них належать стандартизовані цифрові відомості обласних підрозділів НКВС, підписані начальниками архівно-облікових відділів (1-й спецвідділ) та керівниками УНКВС (або їх заступниками). Крім того, цей фонд включає різні поточні звітні документи, довідки, відповідне листування тощо. У праці використано також документи архівних структур Служби безпеки України (філій ДА СБУ-К) у Донецькій і Луганській областях: журнали обліку архівно-слідчих справ та картотеки, зокрема картотеку науково-редакційних груп "Реабілітовані історією" по цих областях.

Метою даного дослідження є встановлення реального соціального складу осіб, репресованих органами держбезпеки в Україні у 1937 р. – першому році так званої "великої чистки".

Треба відзначити, що організатори та виконавці репресій своєрідно трактували поняття "соціальний склад заарештованих", а обходити його вони не могли

* Нікольський Володимир Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Донецького національного університету, заст. декана факультету з наукової роботи.

з огляду на соціально-політичну спрямованість каральних дій. Адже метою репресій була саме чистка.

Рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. (протокол № П51/94) "Про антирадянські елементи" стало поштовхом для масових репресій. У ньому, зокрема, зазначалося: "Спостерігається, що значна частина *колишніх куркулів та кримінальників* (підкреслено авт. - В.Н.), висланих у свій час із різних областей у північні та сибірські райони, які потім, по закінченні терміну висилки повернулися у свої області, - є головними призвідниками всіляких антирадянських та диверсійних злочинів як у колгоспах та радгоспах, так і на транспорті та в деяких галузях промисловості"¹.

Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР № 00447 від 30 липня 1937 р. розширював спрямованість репресивних дій органів держбезпеки. У його преамбулі виділялися такі групи населення, на які безпосередньо спрямовувалися каральні дії: 1) репресовані у минулому колишні куркулі; 2) колишні церковники і сектанти; 3) члени антирадянських політичних партій; 4) колишні активні учасники бандитських повстань, білі карателі, репатріанти і т.п.; 5) кримінальні злочинці. Всі ці категорії можна лише умовно віднести до так званих "соціальних груп". Далі ці групи узагальнено в рамках трьох категорій - "колишні куркулі, активні антирадянські елементи та кримінальні злочинці"².

У звітах органів НКВС, бланки яких зроблено друкарським способом, окремо виділено дані, що характеризували кількість заарештованих по 13-ти групах, про які йтиметься далі.

Узагальнення звітів обласних управлінь НКВС, НКВС Молдавської АРСР та центрального апарату за 1937 р. дало нам можливість відтворити таку картину³:

Таблиця 1

Соціальний склад заарештованих органами держбезпеки по УРСР за 1937 р.

№№ п/п	Групи репресованих	Заарештовано (осіб)	% від загальної кількості по Україні
1	Колишні куркулі	66 401	41,6%
2	"Колишні люди" ⁴	58 502	36,7%
3	Декласований елемент	14 504	9,1%
4	Служителі релігійних культів	4744	3,0%
5	Службовці	4300	2,7%
6	Домогосподарки, утриманці, пенсіонери	3035	1,9%
7	Селяни-одноосібники	2473	1,5%
8	Кустарі	1389	0,9%
9	Колгоспники	1266	0,8%
10	Командний склад Червоної армії	1083	0,7%
11	Робітники	777	0,5%
12	Червоноармійці та молодший командний склад РСЧА	864	0,5%
13	Працівники НКВС	236	0,1%
	Загалом по Україні	159 574	100%

Як видно із таблиці, керівництво органів НКВС СРСР (яке затвердило відповідну статистичну форму) дуже своєрідно трактувало поняття "соціальна належність".

Згідно зі звітами з місць, на першому місці серед заарештованих були колишні куркулі (майже половина від загальної кількості), які вже відбули заслання й ув'язнення. Друге місце (з відносною часткою, що наближалася майже до третини від загалу) посідали так звані "колишні люди". Цікавим є те, що цю

категорію навіть не згадували у рішенні політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. та в оперативному наказі № 00447. Очевидно, вони попали в категорію таких, хто підлягав репресуванню автоматично, через широке трактування вищезгаданих документів. На третьому місці були так звані "декласовані елементи" – кримінальні злочинці, безпритульні, жебраки тощо. Четвертою за чисельністю була група служителів релігійних культів. Разом ці чотири групи охоплювали 144 151 особу, тобто 91,4% заарештованих.

Тут слід нагадати, що серед заарештованих у 1937 р. були не тільки такі, котрі потрапили під дію положень рішення політбюро й оперативного наказу. До всіх інших треба віднести і тих, які проводили так звану "антирадянську агітацію та пропаганду", обвинувачувались у шпигунстві, військових і посадових злочинах, так званих "різних" (нелегальний перехід державного кордону тощо).

Якщо виходити зі змісту оперативного наказу НКВС, то було поставлено завдання ліквідувати фізично або ізолювати у таборах осіб, які перебували на оперативному обліку органів держбезпеки на підставі двох обставин. Перша – це належність до певних категорій (колишні куркулі, кримінальні злочинці, церковники і сектанти, члени антирадянських політичних партій). Друга – відповідні прояви з їх боку, тобто діяльність, яку було конкретизовано як підривно або провокаторсько-привідницьку.

Усі інші групи населення, котрих вважали "соціальними" (службовці, непрацюючі, селяни-одноосібники, кустарі, колгоспники, робітники, військово-службовці та працівники НКВС), згідно зі звітами, становили лише 8,6% репресованих. Їх могли, на нашу думку, притягти до кримінальної відповідальності лише за якусь конкретну антирадянську або контрреволюційну діяльність.

Згідно зі звітами обласних управлінь НКВС, соціальний склад заарештованих у 1937 р. був таким:

Київська область: 1) колишні куркулі – 7374 особи (34,5% від загальної кількості заарештованих); 2) "колишні люди" – 9892 (46,3%); 3) декласовані – 2239 (10,5%); 4) служителі релігійних культів – 941 (4,4%); 5) кустарі – 16 (0,1%); 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери (непрацюючі) – 348 (1,6%); 7) службовці – 114 (0,5%); 8) селяни-одноосібники – 65 (0,3%); 9) колгоспники – 33 (0,2%); 10) робітники – 49 (0,2%); 11) червоноармійці та молодший командний склад РСЧА, прикордонної охорони і внутрішніх військ НКВС – 166 (0,7%); 12) командний склад Червоної армії – 119 (0,6); 13) працівники НКВС – 18 осіб (0,1%)⁵.

Харківська область: 1) колишні куркулі – 5877 осіб (39,1%); 2) "колишні люди" – 5330 (35,5%); 3) декласовані – 2259 (15,0%); 4) служителі релігійних культів – 102 (0,7%); 5) кустарі – 224 (1,5%); 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери (непрацюючі) – 273 (1,8%); 7) службовці – 381 (2,5%); 8) селяни-одноосібники – 136 (0,9%); 9) колгоспники – 67 (0,4%); 10) робітники – 56 (0,4); 11) червоноармійці – 108 (0,7%); 12) командний склад Червоної армії – 188 (1,3%); 13) працівники НКВС – 24 особи (0,2%)⁶.

Дніпропетровська область: 1) колишні куркулі – 8117 осіб (47,6%); 2) "колишні люди" – 5995 (34,9%); 3) декласовані – 555 (3,2%); 4) служителі релігійних культів – 172 (1,0%); 5) кустарі – 67 (0,4%); 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери (непрацюючі) – 796 (4,6%), 7) службовці – 477 (2,8%); 8) селяни-одноосібники – 47 (0,3%); 9) колгоспники – 256 (1,5%); 10) робітники – 380 (2,1%); 11) червоноармійці – 80 (0,5%); 12) командний склад Червоної армії – 176 (1,0%); 13) працівники НКВС – 6 осіб (0,1%)⁷.

Одеська область: 1) колишні куркулі – 5119 осіб (40,3%); 2) "колишні люди" – 3694 (29,0%); 3) декласовані – 2152 (17,0%); 4) служителі релігійних культів – 452 (3,6%); 5) кустарі – 152 (1,2%); 6) домогосподарки, утриманці,

пенсіонери (непрацюючі) – 111 (0,9%); 7) службовці – 475 (3,8%); 8) селяни–одноосібники – 47 (0,4%); 9) колгоспники – 260 (2,0%); 10) робітники – 129 (1,0%); 11) червоноармійці – 47 (0,4%); 12) командний склад Червоної армії – 28 (0,2%); 13) працівники НКВС – 29 осіб (0,2%)⁸.

Вінницька область: 1) колишні куркулі – 3448 осіб (20,5%); 2) "колишні люди" – 9539 (56,7%); 3) декласовані – 1706 (10,1%); 4) служителі релігійних культів – 896 (5,3%); 5) кустарі – 157 (0,9%); 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери (непрацюючі) – 82 (0,5%); 7) службовці – 74 (0,4%); 8) селяни–одноосібники – 437 (2,6%); 9) колгоспники – 58 (0,3%); 10) робітники – 9 (0,1%); 11) червоноармійці – 228 (1,4%); 12) командний склад Червоної армії – 141 (0,8%); 13) працівники НКВС – 40 осіб (0,2%)⁹.

Чернігівська область: 1) колишні куркулі – 3451 особа (40,6%); 2) "колишні люди" – 3369 (39,6%); 3) декласовані – 948 (11,2%); 4) служителі релігійних культів – 67 (0,8%); 5) кустарі – 34 (0,4%); 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери (непрацюючі) – 119 (1,4%); 7) службовці – 92 (1,1%); 8) селяни–одноосібники – 201 (2,4%); 9) колгоспники – 54 (0,6%); 10) робітники – 3 (0,1%); 11) червоноармійці – 63 (0,7%); 12) командний склад Червоної армії – 84 (1,0%); 13) працівники НКВС – 16 осіб (0,1%)¹⁰.

Молдавська АРСР: 1) колишні куркулі – 1336 осіб (29,1%); 2) "колишні люди" – 1971 (43,0%); 3) декласовані – 380 (8,3%); 4) служителі релігійних культів – 257 (5,6%); 5) кустарі – 2 (0,1%); 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери (непрацюючі) – 107 (2,3%); 7) службовці – 117 (2,6%); 8) селяни–одноосібники – 99 (2,2%); 9) колгоспники – 254 (5,4%); 10) не було; 11) червоноармійці – 35 (0,7%); 12) командний склад Червоної армії – 27 (0,6%); 13) працівники НКВС – 3 особи (0,1%)¹¹.

Миколаївська область: 1) колишні куркулі – 2517 осіб (43,5%); 2) "колишні люди" – 1385 (23,9%); 3) декласовані – 513 (8,9%); 4) служителі релігійних культів – 111 (1,9%); 5) кустарі – 477 (8,3%); 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери (непрацюючі) – 92 (1,6%); 7) службовці – 138 (2,4%); 8) селяни–одноосібники – 394 (6,8%); 9) колгоспники – 86 (1,5%); 10) робітники – 23 (0,4%); 11) червоноармійці – 15 (0,3%); 12) командний склад Червоної армії – 26 (0,3%); 13) працівники НКВС – 9 осіб (0,1%)¹².

Полтавська область: 1) колишні куркулі – 2638 осіб (47,3%); 2) "колишні люди" – 1761 (31,6%); 3) декласовані – 467 (8,4%); 4) служителі релігійних культів – 361 (6,5%); 5) кустарі – 69 (1,2%); 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери (непрацюючі) – 58 (1,0%); 7) службовці – 47 (0,8%); 8) селяни–одноосібники – 66 (1,2%); 9) колгоспники – 31 (0,6%); 10) робітники – 14 (0,3%); 11) червоноармійці – 32 (0,6%); 12) командний склад Червоної армії – 29 осіб (0,5%); 13) працівники НКВС – не було¹³.

Житомирська область: 1) колишні куркулі – 7063 особи (48,3%); 2) "колишні люди" – 4938 (33,8%); 3) декласовані – 1053 (7,2%); 4) служителі релігійних культів – 540 (3,7%); 5) кустарі – 87 (0,6%); 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери (непрацюючі) – 841 (5,7%); 7) службовці – 13 (0,1%); 8) селяни–одноосібники – 17 (0,1%); 9) колгоспники – 11 (0,1%); 10) робітники – 7 (0,05%); 11) червоноармійці – 38 (0,3%); 12) командний склад Червоної армії – 20 осіб (0,1%); 13) працівники НКВС – не було¹⁴.

Кам'янець–Подільська область: 1) колишні куркулі – 4615 осіб (55,5%); 2) "колишні люди" – 2949 (35,5%); 3) декласовані – 85 (1,0%); 4) служителі релігійних культів – 131 (1,6%); 5) кустарі – 6 (0,1%); 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери (непрацюючі) – 49 (0,6%); 7) службовці – 76 (0,9%); 8) селяни–одноосібники – 302 (3,6%); 9) колгоспники – 47 (0,6%); 10) робітники – 8 (0,1%); 11) червоноармійці – не було; 12) командний склад Червоної армії – 40 осіб (0,5%); 13) працівники НКВС – не було¹⁵.

Донецька область: 1) колишні куркулі – 14832 особи (54,9%); 2) "колишні люди" – 6503 (24,0%); 3) декласовані – 2065 (7,6%); 4) служителі релігійних культів – 685 (2,5%); 5) кустарі – 91 (0,3%); 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери (непрацюючі) – 85 (0,3%); 7) службовці – 1874 (7,0%); 8) селяни-одноосібники – 662 (2,4%); 9) колгоспники – 102 (0,4%); 10) робітники – 73 (0,3%); 11) червоноармійці – 42 (0,1%); 12) командний склад Червоної армії – 22 (0,2%); 13) працівники НКВС – 6 осіб (0,02%)¹⁶.

Центральний апарат НКВС УРСР: 1) колишні куркулі – 14 осіб (0,7%); 2) "колишні люди" – 1176 (55,6%); 3) декласовані – 82 (3,9%); 4) служителі релігійних культів – 27 (1,3%); 5) кустарі – 7 (0,3%); 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери (непрацюючі) – 74 (3,5%); 7) службовці – 422 (20,0%); 8) селяни-одноосібники – не було; 9) колгоспники – 7 (0,3%); 10) робітники – 26 (1,2%); 11) червоноармійці – 31 (1,5%); 12) командний склад Червоної армії – 163 (7,7%); 13) працівники НКВС – 85 осіб (4,0%)¹⁷.

Зроблені вище підрахунки дають можливість скласти порівняльні таблиці, в яких враховано абсолютні й відносні показники щодо певних категорій репресованих по областях¹⁸.

Таблиця 2

Співвідношення по групі колишніх куркулів

№№ п/п	Області	Заарештовано колишніх куркулів (осіб)	% колишніх куркулів від загальної кількості заарештованих цієї категорії по Україні	% від загальної кількості заарештованих в областях
1	Донецька	14 832	22,3%	54,8%
2	Дніпропетровська	8117	12,1%	47,4%
3	Київська	7374	11,1%	34,5%
4	Житомирська	7063	10,5%	48,3%
5	Харківська	5877	8,9%	39,1%
6	Одеська	5119	7,7%	40,3%
7	Кам'янець-Подільська	4615	7,0%	55,5%
8	Чернігівська	3451	5,2%	40,6%
9	Вінницька	3448	5,2%	20,5%
10	Полтавська	2638	4,0%	47,3%
11	Миколаївська	2517	3,8%	43,5%
12	Молдавська АРСР	1336	2,0%	29,1%
13	Центральний апарат НКВС УРСР	14	0,02%	0,7%
	Загалом по УРСР	66 401	100%	41,6%

Найбільше репресованих колишніх куркулів припадало на Донецьку, Дніпропетровську та Київську області, які були більш розвинутими у промисловому відношенні. Колишні куркулі, яких вислали в роки примусової колективізації, після завершення терміну покарання здебільшого не повертались у рідні місця, оскільки їх житло і майно було конфісковано. Вчорашні засланці вирушили в інші регіони України – промислово розвинуті, де можна було знайти роботу. Тим більше, що ці області мали дефіцит у робочій силі, в основному некваліфікованій. Зрозуміло, що їх переселення на нові місця не завжди мало законний характер, чому перешкоджала паспортна система. Частина їх переховувалася з підробленими документами. А переміщення у промислові райони, з їх плинними робітничими кадрами, регулярним вербуванням робочої сили на новобудови давало можливість зникнути з поля зору НКВС. Але ця можливість часто була примарною. Отже, й відсотки заарештованих колишніх куркулів у цих промислових областях були більшими.

Перше місце за показником співвідношення заарештованих колишніх куркулів до загалу репресованих належить Кам'янець-Подільській області (55,5%), на другому місці була Донецька, далі йшли Житомирська та

Дніпропетровська. Таку ситуацію можна пояснити трьома факторами: 1) значно більшою часткою куркулів, які повернулися в ці області; 2) прикордонним розташуванням Кам'янець-Подільської і Житомирської областей, які й вичищали від потенційно ворожого елемента, 3) більш високою активністю місцевих органів НКВС, що мали відповідні так звані "облікові матеріали" саме по цій категорії.

Група репресованих "колишніх людей" характеризується такими показниками арештів¹⁹.

Таблиця 3

Співвідношення по групі "колишніх людей"

№№ п/п	Області	Заарештовано "колишніх людей" (осіб)	% "колишніх людей" від загальної кількості заарештованих цієї категорії по Україні	% від загальної кількості заарештованих в областях
1	Донецька	6503	11,2%	24,0%
2	Дніпропетровська	5995	10,2%	34,9%
3	Київська	9892	16,9%	46,3%
4	Житомирська	4938	8,4%	33,8%
5	Харківська	5330	9,1%	35,5%
6	Одеська	3694	6,3%	29,0%
7	Кам'янець-Подільська	2949	5,0%	35,5%
8	Чернігівська	3369	5,8%	39,6%
9	Вінницька	9539	16,3%	56,7%
10	Полтавська	1761	3,0%	31,6%
11	Миколаївська	1385	2,4%	23,9%
12	Молдавська АРСР	1971	3,4%	43,0%
13	Центральний апарат НКВС УРСР	1176	2,0%	55,6%
	Загалом по УРСР	58 502	100%	31,0%

По цій категорії репресованих першою була Київська область, від якої дещо відставала Вінницька, а потім ішла Донецька (відповідно – 16,9%, 16,3% та 11,1%). Але у показнику співвідношення цієї категорії із загальною кількістю репресованих у відповідній області Донецька посідала передостаннє місце, дещо випереджаючи Миколаївську область.

Особливість цієї категорії полягала у тому, що вона об'єднувала людей, які раніше належали до привілейованих верств населення. Проводячи репресії, треба було перед цим встановити сам факт їхнього колишнього становища. Зрозуміло, що влада фіксувала таких людей через органи НКВС. Але у Конституції СРСР 1936 р. вони навіть не існували як соціальне явище. Тому реєстрація цієї категорії, на наш погляд, певною мірою була ускладненою. Більше того, всі ці "колишні" навряд чи дуже вже й прагнули поселятись у переважно промисловому регіоні Донбасу, або у сільськогосподарській Миколаївській області. Їм потрібен був притулок у більш тихих регіонах. Зрозуміло також, що до революції відносна частка поміщиків була значно більшою у Вінницькій та Київській областях. Пошук органами НКВС колишніх офіцерів і жандармів ускладнювався намаганням з їх боку не афішувати своє минуле. Співвідношення репресованих по цій категорії також залежало від факторів, які ми вже назвали.

Третьою за чисельністю заарештованих була група декласованих елементів. Ми вважаємо, що, виходячи з тексту оперативного наказу № 00447, ця категорія в основному складалася з кримінальників. У документі було записано так: "Окрім того, на селі та в місті ще досі гніздяться значні кадри кримінальних злочинців – скотокрадів. Крадіїв–рецидивістів, грабіжників та ін., що відбували покарання, втекли з місць ув'язнення та ховаються від репресій. Недостатність боротьби з цим кримінальним контингентом створила для них умови безкарності,

що сприяло їх злочинній діяльності”²⁰. До цієї категорії, безперечно, належали також особи без постійного місця проживання, жебраки тощо.

Репресії стосовно третьої групи характеризувалися так²¹:

Таблиця 4

№№ п/п	Області	Заарештовано декласованих (осіб)	% декласованих від загальної кількості заарештованих цієї категорії по Україні	% від загалу заарештованих у областях
1	Донецька	2065	14,2%	7,6%
2	Дніпропетровська	555	3,8%	3,2%
3	Київська	2239	15,4%	10,5%
4	Житомирська	1053	7,3%	7,2%
5	Харківська	2259	15,6%	15,0%
6	Одеська	2152	14,8%	17,0%
7	Кам'янець- Подільська	85	0,6%	1,0%
8	Чернігівська	948	6,5%	11,2%
9	Вінницька	1706	11,8%	10,1%
10	Полтавська	467	3,3%	8,4%
11	Миколаївська	513	3,5%	8,9%
12	Молдавська АРСР	380	2,6%	8,3%
13	Центральний апарат НКВС УРСР	82	0,6%	3,9%
	Загалом по УРСР	14 504	100%	9,1%

Співвідношення по групі декласованих

Як абсолютні показники арештів по цій категорії, так і відносні результати у різних областях мали значні розбіжності. Наприклад, кількість заарештованих була в межах від 2259 осіб (Харківська обл.) до 85 (Кам'янець-Подільська). Процент заарештованих із групи декласованого елемента від загальної кількості репресованих по областях були в межах від 3,2% (Дніпропетровська обл.) до 17,0% (Одеська обл.). Особливості репресій по категорії декласованих, на наш погляд, визначалися специфікою їх занять і способу життя: у сільських районах ця категорія мала дуже мало можливостей для "промислів", але у промислових і транспортних вузлах такі можливості значно збільшувалися.

Наступні десять груп серед репресованих можна умовно відносити до соціальних. Це, скоріше, професійно-фахові категорії населення. Тим більше, що службовців, робітників, кустарів можна водночас було відносити, скажімо, до категорії колишніх куркулів, або "колишніх людей".

Статистична звітність органів держбезпеки передбачала досить різнопланове ставлення до обліку по цих групах. Так, у звітах, що мали назву "Відомості про кількість заарештованих по УНКВС в УРСР", у різних таблицях були різні підходи. Якщо брати безпосередньо соціальний (професійний) склад, то інформація обласних управлінь НКВС включала такі групи (подаються в порядку викладення. – В.Н.): 1) служителі релігійних культів; 2) кустарі; 3) домогосподарки, утриманці, пенсіонери (непрацюючі); 4) службовці; 5) селяни-одноосібники; 6) колгоспники; 7) робітники; 8) червоноармійці, молодший командний склад РСЧА; 9) командний склад РСЧА; 10) працівники НКВС.

Перша з цих груп репресованих мала такі загальні характеристики²²:

№№ п/п	Області	Заарештовано служителів релігійних культів (осіб)	% служителів релігійних культів від загальної кількості заарештованих цієї категорії по Україні	% від загальної кількості заарештованих в областях
1	Донецька	686	14,5%	2,5%
2	Дніпропетровська	172	3,6%	1,0%
3	Київська	941	19,8%	4,5%
4	Житомирська	540	11,4%	3,7%
5	Харківська	102	2,2%	0,7%
6	Одеська	452	9,5%	3,6%
7	Кам'янець-Подільська	131	2,8%	1,6%
8	Чернігівська	67	1,4%	0,8%
9	Вінницька	896	18,9%	5,3%
10	Полтавська	361	7,6%	6,5%
11	Миколаївська	111	2,3%	1,9%
12	Молдавська АРСР	257	5,4%	5,6%
13	Центральний апарат НКВС УРСР	27	0,6%	1,3%
	Загалом по УРСР	4743	100%	3,0%

Таблиця 5

Співвідношення по групі служителів релігійних культів

Із таблиці видно, що репресій зазнали служителі релігійних культів у різних областях по-різному. Діапазон арештів був у межах від 941 особи (Київська обл.) до 67 (Чернігівська обл.). При цьому, по областях відсотки, коливалися у межах 19,8% – 1,4%.

А проценти, що характеризують частку заарештованих служителів релігійних культів від усіх репресованих по областях, були в межах від 0,7% (Харківська обл.) до 6,5% (Полтавська обл.). Характерно, що останній показник – найвищий у сільськогосподарських областях (Полтавська, Вінницька, Молдавська АРСР), за винятком Чернігівської області. У Донецькій області (найбільше промислово розвинений) цей показник був близьким до середнього українського.

Отже, звітні дані з областей свідчили про порівняно велику кількість заарештованих священнослужителів, враховуючи їх незначну кількість на загальному тлі інших соціально-фахових груп.

Таблиця 6

Співвідношення по групі кустарів²³

№№ п/п	Області	Заарештовано кустарів (осіб)	% кустарів від загальної кількості заарештованих цієї категорії по Україні	% від загальної кількості заарештованих в областях
1	Донецька	91	6,6%	0,3%
2	Дніпропетровська	67	4,8%	0,4%
3	Київська	16	1,2%	0,1%
4	Житомирська	87	6,3%	0,6%
5	Харківська	224	16,1%	1,5%
6	Одеська	152	10,9%	1,2%
7	Кам'янець-Подільська	6	0,4%	0,1%
8	Чернігівська	34	2,4%	0,4%
9	Вінницька	157	11,3%	0,9%
10	Полтавська	69	5,0%	1,2%
11	Миколаївська	477	34,3%	8,3%
12	Молдавська АРСР	2	0,1%	0,1%
13	Центральний апарат НКВС УРСР	7	0,5%	0,3%
	Загалом по УРСР	1389	100%	1,0%

Репресії щодо кустарів у 1937 р. в областях були порівняно незначними. Найбільшу кількість їх було репресовано у Миколаївській області. Там було заарештовано 477 осіб, що становило більше ніж третину від репресованих кустарів в Україні та 8,3% від кількості заарештованих у цій області. Порівняно високими були абсолютні показники у Харківській (224 особи, 16,1% від загальної кількості по Україні), Вінницькій (157 осіб, 11,3%) і Одеській областях (152 особи, 10,9%). В інших областях арешти коливалися в межах від 91 особи (6,6%) у Донецькій області до 2 осіб (0,1%) – у Молдавській АРСР. Водночас, порівняно з іншими категоріями населення арешти кустарів були незначними: у восьми областях, Молдавській АРСР і центральному апараті НКВС їх відносні показники були менше одного відсотка, а в чотирьох областях ледь перевищували цю величину.

Таблиця 7
Співвідношення по групі непрацюючих²⁴

№№ п/п	Області	Заарештовано непрацюючих (осіб)	% непрацюючих від загальної кількості заарештованих цієї категорії по Україні	% від загальної кількості заарештованих в областях
1	Донецька	85	2,8%	0,3%
2	Дніпропетровська	796	26,3%	4,6%
3	Київська	348	11,5%	1,6%
4	Житомирська	841	27,7%	5,7%
5	Харківська	273	9,0%	1,8%
6	Одеська	111	3,7%	0,9%
7	Кам'янець-Подільська	49	1,6%	0,6%
8	Чернігівська	119	3,9%	1,4%
9	Вінницька	82	2,7%	0,5%
10	Полтавська	58	1,9%	1,0%
11	Миколаївська	92	3,0%	1,6%
12	Молдавська АРСР	107	3,5%	2,3%
13	Центральний апарат НКВС УРСР	74	2,4%	3,5%
	Загалом по УРСР	3035	100%	2,0%

Перше місце щодо арештів серед непрацюючих (домогосподарки, утриманців, пенсіонери тощо) посідала Житомирська область (841 репресований, 27,7% від загальної кількості по цій групі в УРСР); друге – Дніпропетровська (796 арештів, 26,3%); третє – Київська (348 арештів, 11,5%). В інших областях абсолютні й відносні показники, що характеризували репресії щодо непрацюючих, були значно меншими. Останні місця посідали Кам'янець-Подільська, Полтавська, Вінницька, Донецька та Миколаївська області. Отже, це свідчить про відсутність певних підходів у репресіях по цій групі.

Розгляд відносних показників по групі непрацюючих щодо інших категорій репресованих дає можливість зробити такі узагальнення: 1) діапазон останніх порівняно невеликий (від 5,7% до 0,3%); 2) у більшості областей їх відносні частки є близькими до середнього показника.

Таблиця 8
Співвідношення по групі службовців²⁵

№№ п/п	Області	Заарештовано службовців (осіб)	% службовців від загальної кількості заарештованих цієї категорії по Україні	% від загальної кількості заарештованих в областях
1	Донецька	1874	43,6%	7,0%
2	Дніпропетровська	477	11,1%	2,8%
3	Київська	114	2,7%	0,5%
4	Житомирська	13	0,3%	0,1%
5	Харківська	381	8,9%	2,5%
6	Одеська	475	11,0%	3,8%
7	Кам'янець-Подільська	76	1,8%	0,9%
8	Чернігівська	92	2,1%	1,1%
9	Вінницька	74	1,7%	0,4%
10	Полтавська	47	1,1%	0,8%
11	Миколаївська	138	3,2%	2,4%
12	Молдавська АРСР	117	2,7%	2,6%
13	Центральний апарат НКВС УРСР	422	9,8%	20,0%
	Загалом по УРСР	4300	100%	6,7%

Майже половину репресованих по групі службовців було заарештовано в Донецькій області. Значна частина їх мешкала в промислово розвинутих областях – Дніпропетровській, Одеській і Харківській. Водночас невеликою була кількість службовців, заарештованих у Київській області. Діапазон відносних часток по цій групі значний – від 43,6% (Донецька обл.) до 0,3% (Житомирська). Процент, що характеризують співвідношення серед заарештованих різних фахово-професійних груп, також відзначаються у цій групі великими розбіжностями. Максимальний показник був по центральному апарату (20,0%), друге місце посідала Донецька область (7,0%), а на третьому, з певним відставанням, була Одеська (2,8%). У п'яти областях ці показники були меншими за один відсоток.

Таблиця 9
Співвідношення по групі селян-одноосібників²⁶

№№ п/п	Області	Заарештовано селян-одноосібників (осіб)	% селян-одноосібників від загальної кількості заарештованих цієї категорії по Україні	% від загальної кількості заарештованих в областях
1	Донецька	662	26,8%	0,4%
2	Дніпропетровська	47	1,9%	0,3%
3	Київська	65	2,6%	0,3%
4	Житомирська	17	0,7%	0,1%
5	Харківська	136	5,5%	0,9%
6	Одеська	47	1,9%	0,4%
7	Кам'янець-Подільська	302	12,2%	3,6%
8	Чернігівська	201	8,1%	2,4%
9	Вінницька	437	17,7%	2,6%
10	Полтавська	66	2,7%	1,2%
11	Миколаївська	394	15,9%	6,8%
12	Молдавська АРСР	99	4,0%	2,2%
13	Центральний апарат НКВС УРСР			
	Загалом по УРСР	2473	100%	2,0%

Найбільший абсолютний показник арештів серед селян-одноосібників належав Донецькій області (662 особи) – понад чверть репресованих із цієї групи в Україні. Але серед заарештованих на Донеччині це становило тільки 0,4%. По областях абсолютні показники арештів селян-одноосібників були дуже різноплановими, що проявлялось у відносних показниках. Так, можна виділити дві великих групи областей: 1) Донецька, Дніпропетровська, Київська, Житомирська, Харківська, Одеська та Полтавська, відносні показники арештів одноосібників у яких були від 1,1% до 0,1%; 2) Кам'янець-Подільська, Чернігівська, Вінницька, Миколаївська області та Молдавська АРСР, в яких цей показник був значно більшим (від 2,2% до 6,8%).

Таким чином, можна констатувати, що перша група об'єднувала більші за чисельністю населення та промисловим потенціалом області.

Показовим є такий момент: до різних груп належали дві прикордонні області (Житомирська – відносні показники 0,7% і 0,1%, та Кам'янець-Подільська 12,2% і 3,6%). Тобто, сам статус цих областей не впливав на абсолютні й відносні показники арештів серед селян-одноосібників.

По групі колгоспників визначені нами показники мали такий характер²⁷:

Таблиця 10

Співвідношення по групі колгоспників

№№ п/п	Області	Заарештовано колгоспників (осіб)	% колгоспників від загальної кількості заарештованих цієї категорії в Україні	% від загальної кількості заарештованих в областях
1	Донецька	102	8,1%	0,4%
2	Дніпропетровська	256	20,1%	1,5%
3	Київська	33	2,6%	0,2%
4	Житомирська	11	0,9%	0,1%
5	Харківська	67	5,3%	0,4%
6	Одеська	260	20,5%	2,0%
7	Кам'янець-Подільська	47	3,7%	0,6%
8	Чернігівська	54	4,3%	0,6%
9	Вінницька	58	4,6%	0,3%
10	Полтавська	31	2,4%	0,6%
11	Миколаївська	86	6,8%	1,5%
12	Молдавська АРСР	254	20,1%	5,4%
13	Центральний апарат НКВС УРСР	7	0,6%	0,3%
	Загалом по УРСР	1266	100%	2,2%

Найбільшу кількість з цієї групи було репресовано в Одеській, Дніпропетровській областях та Молдавській АРСР – понад 20,0% від суми заарештованих колгоспників в Україні. В інших регіонах масштаби арештів серед колгоспників були значно меншими – в діапазоні від 8,1% (Донецька обл.) до 0,9% (Житомирська) та 0,6% (центральний апарат НКВС). Але відносні показники цієї групи по кількості арештів в областях незначні й достатньо близькі. Так, максимальний процент арештів колгоспників був у Молдавській АРСР (5,4%), а мінімальний – у Житомирській області (0,1%). Треба відзначити, що цей показник порівняно великий саме у тих областях, в яких і найбільші абсолютні показники – Дніпропетровська, Одеська та Молдавська АРСР. До них слід залучити й показник Миколаївської області.

Слід також зазначити, що відносні показники арештів у восьми областях (Донецька, Київська, Житомирська, Харківська, Кам'янець-Подільська, Чернігівська, Вінницька, Полтавська), а також у центральному апараті і НКВС були менше 1,0%.

Отже, можна констатувати, що масштаби репресій щодо колгоспників в областях України у 1937 р. були незначними.

Арешти серед робітників, згідно зі звітами органів НКВС, мали такі показники²⁸:

Таблиця 11
Співвідношення по групі робітників

№№ п/п	Області	Заарештовано робітників (осіб)	% робітників від загальної кількості заарештованих цієї категорії в Україні	% від загальної кількості заарештованих в областях
1	Донецька	73	9,4%	0,3%
2	Дніпропетровська	380	48,9%	2,1%
3	Київська	49	6,3%	0,2%
4	Житомирська	7	0,9%	0,05%
5	Харківська	56	7,2%	0,4%
6	Одеська	129	16,6%	1,0%
7	Кам'янець-Подільська	8	1,0%	0,1%
8	Чернігівська	3	0,4%	0,1%
9	Вінницька	9	1,2%	0,1%
10	Полтавська	14	1,8%	0,3%
11	Миколаївська	23	3,0%	0,4%
12	Молдавська АРСР	не було		
13	Центральний апарат НКВС УРСР	26	3,3%	1,2%
	Загалом по УРСР	777	100%	0,5%

З таблиці видно, що найбільше робітників було заарештовано у Дніпропетровській області – 380 осіб (майже половину від репресованих робітників по всій Україні). Друге місце посідала Одеська область – 129 осіб (16,6%). На третьому була Донецька обл. – 73 особи (9,4%). Далі йшли також промислові області – Харківська – 56 осіб (7,2%) та Київська – 49 осіб (6,3%). У центральному апараті НКВС і Миколаївській області кількість заарештованих робітників ледь перевищувала два десятки, а в інших областях їх налічувалися одиниці.

Якщо взяти до уваги співвідношення відносних показників робітників з іншими категоріями репресованих в областях, то можна переконатися, що лише у двох областях та центральному апараті НКВС вони перевищили один відсоток. В інших областях цей показник був у межах 0,05% від загальної кількості репресованих усіх категорій до 1,0%.

Таким чином, згідно із даними звітів облуправлінь НКВС, репресовані робітники за чисельністю посідали передостаннє місце серед інших соціальних груп.

По групі рядового та молодшого командного складу РСЧА показники арештів були такими²⁹:

Таблиця 12
Співвідношення по групі червоноармійців та молодших командирів РСЧА

№№ п/п	Області	Заарештовано червоно- армійців та молодших командирів (осіб)	% червоно- армійців і молодших командирів від загальної кількості заарештованих цієї категорії в Україні	% від загальної кількості заарештованих в областях
1	Донецька	21	2,4%	0,1%
2	Дніпропетровська	80	9,3%	0,5%
3	Київська	166	19,2%	0,7%
4	Житомирська	38	4,4%	0,3%
5	Харківська	108	12,5%	0,7%
6	Одеська	47	5,4%	0,4%
7	Кам'янець-Подільська	не було		
8	Чернігівська	63	7,3%	0,7%
9	Вінницька	228	26,4%	1,4%
10	Полтавська	32	3,7%	0,6%
11	Миколаївська	15	1,7%	0,3%
12	Молдавська АРСР	35	4,1%	0,7%
13	Центральний апарат НКВС УРСР	31	3,6%	1,5%
	Загалом по УРСР	864	100%	0,5%

З таблиці видно, що найбільшу кількість червоноармійців і молодших командирів заарештували у Вінницькій області (228 осіб, 26,4% від загальної кількості). Далі йшли Київська область (166 осіб, 19,2%), Харківська (108 осіб, 12,5%), Дніпропетровська (80 осіб, 9,3%), Чернігівська (63 особи, 7,3%). Тобто, це були області, в яких або знаходилися штаби військових округів (Харківська та Київська), або – великі військові частини. Слід зазначити, що Донецька область по цьому показнику була на передостанньому місці, поступаючись лише Миколаївській області.

Слід також констатувати, що, за звітами, кількість заарештованих червоноармійців у Київській, Харківській, Вінницькій, Житомирській, Чернігівській, Полтавській областях, Молдавській АРСР і центральному апараті НКВС навіть перевищувала кількість репресованих робітників. Лише у Донецькій, Одеській, Миколаївській та Кам'янець-Подільській областях становище було протилежним.

Загальна кількість репресованих в Україні червоноармійців і молодших командирів дорівнювала майже звичайному армійському полку.

Таблиця 13
Співвідношення по групі командного складу РСЧА³⁰

№№ п/п	Області	Заарештовано командного складу РСЧА (осіб)	% командного складу РСЧА від загальної кількості заарештованих цієї категорії в Україні	% від загальної кількості заарештованих в областях
1	Донецька	42	3,9%	0,2%
2	Дніпропетровська	176	16,3%	1,0%
3	Київська	119	11,0%	0,6%
4	Житомирська	20	1,8%	0,1%
5	Харківська	188	17,4%	1,3%
6	Одеська	28	2,6%	0,2%
7	Кам'янець-Подільська	40	3,7%	0,5%
8	Чернігівська	84	7,8%	1,0%
9	Вінницька	141	13,0%	0,8%
10	Полтавська	29	2,7%	0,5%
11	Миколаївська	26	2,4%	0,4%
12	Молдавська АРСР	27	2,5%	0,6%
13	Центральний апарат НКВС УРСР	163	15,1%	7,7%
	Загалом по УРСР	1083	100%	0,6%

Якщо порівняти цифри заарештованих червоноармійців і командного складу по областях, то з'ясується, що у шести з них (Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Чернігівська, Кам'янець-Подільська, Миколаївська) та центральному апарату НКВС кількість репресованих командирів перевищувала кількість рядового складу. Розподіл заарештованих армійських командирів по областях був таким: на першому місці – Харківська область (188 осіб), на другому – Дніпропетровська (176 осіб), на третьому – центральний апарат НКВС (163 особи), на четвертому – Вінницька область (141 осіб), на п'ятому – Київська (119 осіб). Відносні частки репресованих командирів, порівняно із загальною кількістю репресованих по регіонах в основному трималися в межах до 1,0%. Тільки показники у Дніпропетровській та Чернігівській областях були на цьому рівні, а відсоток по центральному апарату становив 7,7%. Хоча середній загальноукраїнський показник по цій групі був на рівні 0,6%.

Арешти працівників НКВС у 1937 р. мають такі показники³¹:

Таблиця 14
Співвідношення по групі працівників НКВС

№№ п/п	Області	Заарештовано працівників НКВС (осіб)	% працівників НКВС від загальної кількості заарештованих цієї категорії в Україні	% від загальної кількості заарештованих в областях
1	Донецька	6	2,5%	0,2%
2	Дніпропетровська	6	2,5%	0,1%
3	Київська	18	7,6%	0,1%
4	Житомирська	не було		
5	Харківська	24	10,2%	0,2%
6	Одеська	29	12,4%	0,2%
7	Кам'янець-Подільська	не було		
8	Чернігівська	16	6,8%	0,1%
9	Вінницька	40	16,9%	0,2%
10	Полтавська	не було		
11	Миколаївська	9	3,8%	0,1%
12	Молдавська АРСР	3	1,3%	0,1%
13	Центральний апарат НКВС УРСР	85	36,0%	4,0%
	Загалом по УРСР	236	100%	0,1%

Можна констатувати, що найбільшу кількість працівників НКВС було репресовано зі складу його апарату – 85 осіб (36,0% від загальної кількості по Україні). В областях найзначнішими у 1937 р. були арешти по УНКВС Вінницької обл. (40 осіб, 16,9%), далі йшли Одеське (29 осіб, 12,4%), Харківське (24 особи, 10,2%), Київське (18 осіб, 7,6%) та Чернігівське (16 осіб, 6,8%) УНКВС. Арешти по УНКВС Миколаївської, Донецької, Дніпропетровської областей не перевищували десяти працівників. По УНКВС Житомирської, Кам'янець-Подільської й Полтавської областей арештів серед працівників цієї установи не було.

Відносні показники арештів по цій категорії порівняно з іншими професійними групами дорівнювали 0,1% – 0,2%. Лише по центральному апарату НКВС цей показник був достатньо вагомим – 4,0%.

Наші підрахунки дають можливість зробити своєрідний рейтинг соціальної належності репресованих по областях, який наочно демонструє конкретні акценти у реальній спрямованості репресій.

По Донецькій області перше місце було за колишніми куркулями, друге – "колишніми людьми". Обидві ці групи охоплювали 78,9% репресованих. Далі (за принципом зниження частки) йшли: декласовані, службовці, служителі релігійних культів, селяни-одноосібники, колгоспники, кустарі, непрацюючі, робітники, командний склад РСЧА, червоноармійці та молодші командири, працівники НКВС.

По Київській області на першому місці були "колишні люди", які поступалися куркулям. Разом вони становили 80,8% заарештованих. Третіми були декласовані, четвертими – служителі релігійних культів. Подальша послідовність по соціальних групах мала такий вигляд: непрацюючі, червоноармійці та молодші командири, командний склад РСЧА, службовці, селяни-одноосібники, робітники, колгоспники, кустарі, працівники НКВС.

По Дніпропетровській області "лідировали" куркулі, за якими йшли "колишні люди" (загалом – 82,5%). Далі: непрацюючі, декласовані, службовці, робітники, колгоспники, командний склад РСЧА, служителі релігійних культів, червоноармійці та молодші командири, кустарі, селяни-одноосібники, працівники НКВС.

По Харківській області першими були куркулі, другими – "колишні люди" (разом – 74,6%). Наступна послідовність розміщення соціальних груп: декласовані, службовці, непрацюючі, кустарі, командний склад РСЧА, селяни-одноосібники, червоноармійці, служителі релігійних культів, колгоспники, робітники, працівники НКВС.

По Вінницькій області відповідна послідовність була такою: 1) "колишні люди"; 2) куркулі (разом – 77,2%), 3) декласовані; 4) служителі релігійних культів; 5) селяни-одноосібники; 6) червоноармійці; 7) кустарі; 8) командний склад РСЧА; 9) непрацюючі; 10) службовці; 11) колгоспники; 12) працівники НКВС; 13) робітники.

По Одеській області соціальні групи серед репресованих "займали" такі місця в умовному рейтингу: 1) куркулі; 2) "колишні люди" (разом – 69,4%); 3) декласовані; 4) служителі релігійних культів; 5) службовці; 6) колгоспники; 7) кустарі; 8) робітники; 9) непрацюючі; 10), 11) селяни-одноосібники; 12) працівники НКВС; 13) командний склад НКВС.

По Житомирській області ситуація була такою: 1) куркулі; 2) "колишні люди" (разом – 82,0%); 3) декласовані; 4) непрацюючі; 5) служителі релігійних культів; 6) кустарі; 7) червоноармійці; 8) командний склад НКВС; 9) селяни-одноосібники; 10) службовці; 11) колгоспники; 12) робітники; 13) не було.

По Кам'янець-Подільській області: 1) куркулі; 2) "колишні люди" (разом – 91,0%); 3) селяни-одноосібники; 4) служителі релігійних культів; 5) декласовані; 6) службовці; 7) непрацюючі; 8) колгоспники; 9) командний склад РСЧА; 10) робітники; 11) кустарі; 12), 13) не було.

По Чернігівській області: 1) куркулі; 2) "колишні люди" (разом – 80,2%); 3) декласовані; 4) селяни-одноосібники; 5) непрацюючі; 6) службовці; 7) командний склад РСЧА; 8) служителі релігійних культів; 9) червоноармійці; 10) колгоспники; 11) кустарі; 12) працівники НКВС; 13) робітники.

По Миколаївській області: 1) куркулі; 2) "колишні люди" (разом – 67,4%); 3) декласовані; 4) кустарі; 5) селяни-одноосібники; 6) службовці; 7) служителі релігійних культів; 8) непрацюючі; 9) колгоспники; 10) командний склад РСЧА; 11) робітники; 12) червоноармійці; 13) працівники НКВС.

По Полтавській області: 1) куркулі; 2) "колишні люди" (разом – 95,9%); 3) декласовані; 4) служителі релігійних культів; 5) кустарі; 6) селяни-одноосібники; 7) непрацюючі; 8) службовці; 9) червоноармійці; 10) колгоспники; 11) командний склад РСЧА; 12) робітники; 13) не було.

По Молдавській АРСР: 1) "колишні люди"; 2) куркулі (разом – 72,0%); 3) декласовані; 4) служителі релігійних культів; 5) колгоспники; 6) службовці; 7) непрацюючі; 8) селяни-одноосібники; 9) червоноармійці; 10) командний склад РСЧА; 11) працівники НКВС; 12) кустарі; 13) не було.

По центральному апарату НКВС: 1) "колишні люди"; 2) куркулі (разом – 56,3%); 3) службовці; 4) командний склад РСЧА; 5) працівники НКВС; 6) декласовані; 7) непрацюючі; 8) червоноармійці; 9) служителі релігійних культів; 10) робітники; 11); 12) колгоспники, кустарі; 13) не було.

Таким чином, зроблені автором так звані "рейтинги" дали можливість створити відповідні узагальнюючі ряди по соціальних групах (відповідно до певних місць по областях).

Куркулі: 1 (Донецька область) – 2 (Київська) – 1 (Дніпропетровська) – 1 (Харківська) – 2 (Вінницька) – 1 (Одеська) – 1 (Житомирська) – 1 (К.-Подільська) – 1 (Чернігівська) – 1 (Миколаївська) – 1 (Полтавська) – 2 (Молдавська АРСР) – 2 (центральный апарат).

"Колишні люди", відповідно: 2 – 1 – 2 – 2 – 1 – 2 – 2 – 2 – 2 – 2 – 2 – 2 – 1 – 1.

Декласовані: 3 – 3 – 4 – 3 – 3 – 3 – 3 – 5 – 3 – 3 – 3 – 3 – 6.

Службовці: 4 – 8 – 5 – 4 – 10 – 5 – 10 – 6 – 6 – 6 – 6 – 6 – 3.

Служителі релігійних культів: 5 – 4 – 9 – 10 – 4 – 4 – 5 – 4 – 8 – 7 – 4 – 4 – 9.

Селяни-одноосібники: 6 – 9 – 12 – 8 – 5 – 10(11) – 9 – 3 – 4 – 5 – 6 – 8 – 0.

Колгоспники: 7 – 11 – 7 – 11 – 11 – 6 – 11 – 8 – 10 – 9 – 10 – 5 – 11(12).

Кустарі: 8 – 12 – 11 – 6 – 7 – 7 – 6 – 11 – 11 – 4 – 5 – 12 – 11(12).

Непрацюючі: 9 – 5 – 3 – 5 – 9 – 9 – 4 – 7 – 5 – 8 – 7 – 7 – 7.

Робітники: 10 – 10 – 6 – 12 – 13 – 9 – 12 – 10 – 13 – 11 – 12 – 0.

Командний склад РСЧА: 11 – 7 – 8 – 7 – 8 – 13 – 8 – 9 – 7 – 10 – 11 – 10 – 4.

Червоноармійці та молодші командири: 12 – 6 – 10 – 9 – 6 – 10 (11) – 7 – 0 – 9 – 12 – 9 – 9 – 8.

Працівники НКВС: 13 – 13 – 13 – 13 – 12 – 12 – 0 – 0 – 12 – 13 – 0 – 11 – 5.

На основі зроблених рейтингів та узагальнюючих рядів по соціальних групах можна дійти таких висновків:

1) Статистичні звіти обласних управлінь НКВС свідчать, що основні ак-

центи в репресіях 1937 р. робилися по групах куркулів та "колишніх людей" (діапазон арештів від 67,4% до 95,9%).

2) У переважній більшості областей на першій позиції були саме куркулі, але в Київській, Вінницькій областях, Молдавській АРСР та центральному апараті НКВС ця група була лише другою. У чотирьох останніх співвідношення груп куркулів – "колишні люди" були такими: 42,7% – 57,3%; 26,5% – 73,5%; 40,1% – 59,9%; 1,1% – 98,9%.

3) Група декласованих була третьою в десяти областях, в інших вона займала 4 – 6 позиції.

4) Позиції всіх інших груп були дуже різними по областях, вони "займали" значний діапазон місць (за винятком працівників НКВС).

5) Переважаючи серед населення групи колгоспників і селян, згідно зі звітами, були серед таких, яких репресії торкнулися мало.

Зрозуміло, що такі звіти у відповідних керівних кабінетах НКВС УРСР ретельно аналізувалися. Ці звіти треба було ще узагальнити та рапортувати вищому партійному керівництву й керівці НКВС СРСР.

Відповідні документи частково збереглися. Один із них має назву "Таблиця №1 щодо соціального стану заарештованих НКВС УРСР за 1937 р. та внесених виправленнях"³². Його підписали референт-секретар НКВС УРСР, молодший лейтенант держбезпеки Воробйов і молодший лейтенант держбезпеки Бей-Безпалько.

Наводимо його повністю, без будь-яких змін.

Таблиця 15

№№ п/п	Соціальний склад заарештованих	До виправлення	Після виправлення
1	Колишні куркулі	62 844	64 634
2	Колишні люди	9742	49 387
3	Декласовані	10 823	14 055
4	Служителі релігійних культів	3818	4644
5	Кустарі	2199	1602
6	Домогосподарки, утриманці, пенсіонери	3720	3125
7	Службовці	28 762	10 678
8	Одноосібники	6632	3256
9	Колгоспники	17 505	3562
10	Робітники	7744	2519
11	Червоноармійці	766	850
12	Командний склад РСЧА	852	1023
13	Співробітники НКВС	239	237
14	Без визначених занять	2807	
	Загалом	158 453	159 572

Будь-яких первісних документів (у звітах УНКВС чи інших "Відомостях") щодо внесення змін у соціальний склад репресованих у фондї 42 ДА СБУ-К не знайдено. Ми взяли цифрові дані щодо соціального складу репресованих у 1937 р., які наведено на початку статті в таблиці під назвою "Соціальний склад заарештованих органами держбезпеки по УРСР за 1937 р.". Ці узагальнення було зроблено шляхом підсумовування статистичних звітів обласних управлінь НКВС (Ф.42. – Спр.31. – Арк. 157, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 181).

Зроблена нами таблиця має такий вигляд:

Таблиця 16

Зіставлення даних щодо соціального складу заарештованих органами НКВС УРСР та внесених змін і доповнень

№№ п/п	Групи репресованих	Загальні дані за звітами УНКВС	До виправлення	Після виправлення
1	Колишні куркулі	66 401	62 844	64 634
2	"Колишні люди"	58 502	9742	49 387
3	Декласовані	14 504	10 823	14 055
4	Служителі релігійних культів	4744	3818	4644
5	Кустарі	1389	2199	1602
6	Домогосподарки, утриманці, пенсіонери	3035	3720	3125
7	Службовці	4300	28 762	10 678
8	Одноосібники	2473	6632	3256
9	Колгоспники	1266	17 505	3562
10	Робітники	777	7744	2519
11	Червоноармійці	864	766	850
12	Командний склад РСЧА	1083	852	1023
13	Співробітники НКВС	236	239	237
14	Без визначених занять	дані відсутні	2807	дані відсутні
	Загалом	159 574	158 453	159 572

Проведені підрахунки дають можливість відновити різницю по трьох порівняльних парах загальних даних щодо соціальної належності заарештованих: 1) дані до виправлення та після виправлення, 2) загальні дані за звітами УНКВС – дані до виправлення, 3) сумарні дані за звітами УНКВС – дані після виправлення.

Зміни по першій порівняльній парі були такими:

- 1) колишні куркулі – збільшення на 1790 осіб (на 2,8%);
- 2) "колишні люди" – " – " на 36 645 осіб (на 74,2%);
- 3) декласовані – " – " на 3232 особи (на 23,0%);
- 4) служителі релігійних культів – " – " на 826 осіб (на 17,8%);
- 5) кустарі – зменшення на 597 осіб (на 27,1%);
- 6) домогосподарки та ін. – " – " на 595 осіб (на 16,0%);
- 7) службовці – " – " на 18 084 особи (на 62,9%);
- 8) одноосібники – " – " на 3376 осіб (на 50,9%);
- 9) колгоспники – " – " на 13 943 особи (на 79,7%);
- 10) робітники – " – " на 5225 осіб (на 67,5%);
- 11) червоноармійці – збільшення на 84 особи (на 9,9%);
- 12) командний склад РСЧА – " – " на 171 особу (на 16,7%);
- 13) працівники НКВС – зменшення на 2 особи (на 0,8%);
- 14) без визначених занять – " – " на 2807 осіб (на 100%).

Отже, було збільшено кількість заарештованих по соціальних групах колишніх куркулів, "колишніх людей", декласованих, служителів релігійних культів, червоноармійців та командного складу РСЧА. Притому, найбільше це торкнулося групи "колишніх людей" (на три чверті) та декласованих (майже на чверть).

Зменшення звітних даних здійснили по групах кустарів, непрацюючих, службовців, одноосібників, колгоспників, робітників, працівників НКВС та без

визначених занять. Найбільше це торкнулося колгоспників (більше, ніж на три чверті), робітників (на дві третини), службовців (майже на дві третини) та селян-одноосібників (на половину).

Друга пара змін (загальні дані за звітами УНКВС – дані до виправлення), дала такі результати:

- 1) колишні куркулі зменшення на 3577 осіб (на 5,4%);
- 2) "колишні люди" – " – " на 48 760 осіб (на 83,3%);
- 3) декласовані – " – " на 3678 осіб (на 25,4%);
- 4) служителі релігійних культів – " – " на 926 осіб (на 19,5%);
- 5) кустарі – збільшення на 810 осіб (на 36,8%);
- 6) домогосподарки та ін. – " – " на 685 осіб (на 18,4%);
- 7) службовці – " – " на 24 462 особи (на 85,0%);
- 8) одноосібники – " – " на 4159 осіб (на 62,7%);
- 9) колгоспники – " – " на 16 239 осіб (на 92,8%);
- 10) робітники – " – " на 6967 осіб (на 90,0%);
- 11) червоноармійці – зменшення на 98 осіб (на 11,3%);
- 12) командний склад РСЧА – " – " на 231 особу (на 21,3%);
- 13) працівники НКВС – збільшення на 3 особи (на 1,3%);
- 14) без визначених занять – " – " на 2807 осіб (на 100%).

Зменшення звітних показників зробили по шести соціальних групах (колишні куркулі, "колишні люди", декласовані, служителі релігійних культів, червоноармійці та командний склад РСЧА). Найбільше ці дані було скореговано по групах "колишніх людей" (понад 80%), декласованих (на чверть) та служителів релігійних культів (майже на п'яту частину).

У третій парі змін бачимо такі результати:

- 1) колишні куркулі – зменшення на 1767 осіб (на 2,3%);
- 2) "колишні люди" – " – " на 9115 осіб (на 15,6%);
- 3) декласовані – " – " на 449 осіб (на 3,1%);
- 4) служителі релігійних культів – " – " на 100 осіб (на 2,1%);
- 5) кустарі – збільшення на 213 осіб (на 13,3%);
- 6) домогосподарки та ін. – " – " на 90 осіб (на 2,3%);
- 7) службовці – " – " на 6378 осіб (на 59,7%);
- 8) одноосібники – " – " на 783 особи (на 24,0%);
- 9) колгоспники – " – " на 1990 осіб (на 5,9%);
- 10) робітники – " – " на 1742 особи (на 69,2%);
- 11) червоноармійці – зменшення на 14 осіб (на 1,6%);
- 12) командний склад РСЧА – " – " на 60 осіб (на 5,9%);
- 13) працівники НКВС – збільшення на 1 особу (на 0,4%);
- 14) без визначених занять – не було.

Істотне зменшення відбулося по групі "колишні люди", а збільшення по групах робітників, службовців, селян-одноосібників та кустарів.

Порівняльний аналіз співвідношення соціальних груп серед репресованих, узагальнених і неодноразово коригованих та уточнюваних в апараті НКВС УРСР, викликає сумніви щодо достовірності тих даних, які подавалися з обласних управлінь.

Було поставлено за мету встановити, яким був соціально-фаховий склад репресованих на прикладі однієї області – Донецької. В основу підрахунків і аналізу покладено дані, що зберігаються в науково-редакційній групі "Реабілітовані історією" у Донецькій області.

За даними картотеки, розподіл репресованих у Донецькій області по соціально-фахових групах у 1937 р. був таким³³: робітники – 44,4%, колгоспники – 15,0%, службовці – 14,2%, інженерно-технічні працівники – 10,5%, працівники вищих навчальних закладів та шкіл – 3,6%, непрацюючі – 5,3%,

військовослужбовці – 1,3%, керівники підприємств та установ – 0,8%, кустарі – 0,7%, лікарі та молодший медперсонал – 0,7%, партійні працівники – 0,6%, учні шкіл і студенти технікумів та вищих навчальних закладів – 0,5%, ув'язнені – 0,5%, селяни-одноосібники – 0,5%, працівники культури – 0,4%, служителі релігійних культів – 0,2%, працівники міліції, НКВС та прокуратури – 0,2%, радянські керівники – 0,2%, комсомольські працівники – 0,1%, наукові працівники – 0,03%.

Нами зроблено порівняльну таблицю, в якій узагальнено дані щодо соціальної належності репресованих у Донецькій області за даними ДА СБУ-К (за так званими варіантами 1 та 2 – до виправлення та після виправлення) і картотеки науково-редакційної групи "Реабілітовані історією"³³.

Таблиця 17

Соціально-фаховий склад заарештованих у Донецькій області у 1937 р.

№№ п/п	Соціально-фахові групи	% від загалу за даними ДА СБУ-К (варіант 1)	% від загалу за даними ДА СБУ-К (варіант 2)	% від загалу за даними картотеки "Реабілітовані історією"
1	"Колишні люди"	6,5%	24,2%	Дані відсутні
2	Колишні куркулі	54,8%	54,8%	Дані відсутні
3	Службовці	23,0%	6,9%	31,3%
4	Колгоспники	0,4%	0,4%	15,0%
5	Робітники	0,3%	0,3%	44,4%
6	Декласовані	7,6%	7,6%	0,5%
7	Служителі релігійних культів	2,5%	2,5%	0,3%
8	Військовослужбовці	0,2%	0,2%	1,3%
9	Непрацюючі	1,0%	0,3%	5,8%
10	Селяни-одноосібники	2,4%	2,4%	0,5%
11	Кустарі	1,3%	0,4%	0,7%
12	Працівники НКВС	0,02%	0,02%	0,2%
	Загалом		100%	100%

З таблиці видно, що за картотечними даними у 1937 р. реальні відносні показники репресованих були такими: робітників – 44,4% (перевищує дані статистичних звітів на 44,1% у варіантах до та після коригування), службовців – 31,3% (більше на 8,3% за першим варіантом та 24,4% – за другим), колгоспників – 15,0% (більше на 14,5% за обома варіантами статистичних звітів), непрацюючих – 5,8% (більше на 4,8% за першим варіантом та на 5,5% – за другим), військовослужбовців – 1,3% (більше на 1,1% за обома варіантами), декласованих – 0,5% (менше на 7,1% за обома варіантами), служителів релігійних культів – 0,3% (менше на 2,2% за обома варіантами), селян-одноосібників – 0,5% (менше на 1,9% за обома варіантами), кустарів – 0,7% (менше на 0,6% за варіантом до корегування та більше на 0,4% – після нього), працівників НКВС – 0,2% (більше на 0,18% за обома варіантами).

Таким чином, можна вважати доведеним факт розбіжності даних щодо соціальної належності заарештованих у 1937 р. як у варіанті, що був підготовлений у Донецькому обласному управлінні НКВС, так і після уточнення в центральному апараті НКВС.

Коригуючи соціальний склад репресованих, у відповідних структурах органів держбезпеки переводили робітників, службовців та колгоспників у категорії "соціально ворожих" – "колишніх людей" і колишніх куркулів.

Отже, можна констатувати, що органи державної безпеки в Україні у 1937 р. свідомо перекидали дані щодо соціально-фахової належності заарешто-

ваних. Робилося це з метою довести необхідність самих репресій та обґрунтувати їх спрямованість. При тому, судячи із зіставлення різних документальних матеріалів, автори й виконавці фальсифікацій виходили із реальних загальних даних щодо заарештованих та проводили довільні зміни абсолютних показників по відповідних групах. Збільшувалися дані щодо арештів по групах "колишніх людей", колишніх куркулів та декласованого елемента – за рахунок зменшення даних по групах службовців, робітників, колгоспників, кустарів і селян-одноосібників. Збільшення або зменшення даних проводилось у досить значних діапазонах із метою досягти необхідного загальноукраїнського показника. Ці коригування проводились як у відповідних підрозділах УНКВС в областях (початкові), так і безпосередньо у Наркоматі внутрішніх справ УРСР (неодноразово).

Із самого початку органи НКВС проводили арешти значної кількості людей, які не мали відношення до так званої "антирадянської та контрреволюційної діяльності", а маскувалося це з боку держбезпеки шляхом маніпулювання у звітній термінології, коли до поняття "соціальна належність репресованих" було введено несумісні категорії – "колишні люди", "колишні куркулі", "декласовані елементи", які штучно об'єднали з категоріями соціально-фахової належності – робітники, колгоспники, службовці, кустарі, селяни-одноосібники тощо. Це дало можливість маневрувати поняттями, переводячи заарештованих з групи у групу задля виконання відповідних планів-лімітів.

Таким чином, інспіровані згори репресії, що нібито мали за мету вичищення країни від ворожого, соціально-небезпечного елемента, перетворились у той період у низку масових каральних акцій-операцій, жертвами яких стали невинні люди – робітники, службовці, колгоспники.

¹ Цитується за: Расстрел по разнарядке // Труд. – 1992. – 4 июня.

² Копію документа отримано з московського Музею та громадського центру "Мир, прогрес, права людини" ім. Андрія Сахарова; див. також: Расстрел по разнарядке // Труд. – 1992. – 4 июня. – С.1 – 2; Факты и комментарии. – 2000. – 29 июня. – С.1 – 2.

³ Таблицю складено за документами: "Відомості про кількість заарештованих по УНКВС в УРСР за період з 1 січня 1937 р. по 1 січня 1938 р." // ДА СБУ-К. – Ф.42. – Спр.31. – Арк. 157, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 181.

⁴ До цієї категорії було віднесено колишніх поміщиків, дворян, офіцерів, жандармів та торгівців тощо.

⁵ ДА СБУ-К. – Ф.42. – Спр.31. – Арк.159.

⁶ Там само. – Арк.161.

⁷ Там само. – Арк. 163.

⁸ Там само. – Арк. 165.

⁹ Там само. – Арк.167.

¹⁰ Там само. – Арк.169.

¹¹ Там само. – Арк. 171.

¹² Там само. – Арк. 173.

¹³ Там само. – Арк. 175.

¹⁴ Там само. – Арк.177.

¹⁵ Там само. – Арк. 179.

¹⁶ Там само. – Арк. 181.

¹⁷ Там само. – Арк. 157.

¹⁸ Таблицю складено за документами: "Відомості про кількість заарештованих по УНКВС в УРСР" за час з 1 січня 1937 р. по 1 січня 1938 р." // ДА СБУ-К. – Ф.42. – Спр.31. – Арк. 157, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 181.

¹⁹ Там само.

²⁰ Копію документа отримано з московського Музею та громадського центру "Мир, прогрес, права людини" ім. Андрія Сахарова. – Див. також: Расстрел по разнарядке // Труд. – 1992. – 4 июня. – С.1-2; Факты и комментарии. – 2000. – 29 июня. – С.13.

²¹ Таблицю складено за документами: "Відомості про кількість заарештованих по УНКВС в УРСР" за час з 1 січня 1937 р. по 1 січня 1938 р." // ДА СБУ-К. – Ф.42. – Спр.31. – Арк. 157, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 181.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² ДА СБУ-К. – Ф.42. – Спр.35. – Арк. 2.

³³ Картотека науково-видавничої групи “Реабілітовані історією” по Донецькій області вміщує дані (у тому числі по соціальній належності та професіях) щодо 17 103 репресованих у 1937 р. Дані по 9939 репресованих знаходяться у відповідній картотеці науково-видавничої групи “Реабілітовані історією” по Луганській області // ДА СБУ-К. – Ф. 42. – Спр. 35. – Арк. 1 (Справа “Спеціальні відомості щодо оперативної роботи за період з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р.” – Документ “Довідка щодо внесених змін у соціальний склад заарештованих у Сталінській та Дніпропетровській областях”).

In the article, on the basis of documents of the National archive of Ukrainian security Service, it is summarized and analyzed for the first time the social configuration of those repressed by the organs of national security in Ukraine in 1937. The research is the first attempt in this direction and allows to determine the real social orientation of political persecution in the period of the "big purge".

Є.А.Перепелиця*

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ІТАЛІЙСЬКИХ
ВІДНОСИН У 1900–1920 рр.**

Проблеми дослідження українсько-італійських відносин у 1900–1920 рр. полягають у формуванні передумов цих відносин у визначений період із причини української бездержавності в період 1900–1917 рр., а в період з 1917 р. по 1920 р. – через об'єктивну незацікавленість сторін, внутрішньополітичні катаклізми в Італії та Україні. Розробка проблематики ускладнюється недослідженістю даної проблеми й обмеженістю джерельної бази.

Дослідження українсько-італійських відносин початку ХХ ст. відкриває широкі можливості для вивчення комплексу міжнародних відносин напередодні I світової війни, проте ці стосунки важко відстежити з причини відсутності українського державного формування в першому – середині другого десятиріччя ХХ ст.

Дослідження даної проблематики зумовлене поживанням інтересу української громадськості й науковців до міжнародних відносин із участю української сторони, генези виходу української дипломатії на світову арену, формуванням традицій міжнародного офіційного спілкування. Із іншого боку, актуальною є проблема окцидентальної орієнтації в дипломатії молодій Українській державі. Відстеження векторів міжнародних зв'язків із європейськими країнами слід починати з рубежу ХХ ст., тобто ще до відновлення української державності.

Українсько-італійські відносини перших двох десятиліть ХХ ст. ще не були предметом спеціального наукового дослідження в Україні. Українські землі у визначений період входили до складу іноземних держав, а саме Росії й Австро-Угорщини. Але з початком I світової війни кордони цих держав змінювалися. Тож ук-

* Перепелиця Євген Анатолійович – аспірант Інституту історії України НАНУ.

раїнсько-італійські стосунки слід відстежувати з 1917 р., коли було проголошено Українську Народну Республіку.

Оскільки більшість українських земель входила до складу Російської імперії, то потрібно аналізувати доробок російських істориків-міжнародників у ділянці російсько-італійських відносин початку ХХ ст. й тут шукати українську складову. Комплексне вивчення російсько-італійських відносин почалося в радянські часи. Із другої половини ХХ ст. виходять праці загального характеру, присвячені зовнішній політиці Російської імперії перших десятиліть ХХ ст.¹ Автори цих робіт аналізували дипломатичні стосунки Росії з різними країнами, у тому числі з Італією², але українська складова в цих дослідженнях не простежується. Зовнішні відносини Росії з Італією на початку ХХ ст. відбувалися переважно на тлі імперських геополітичних інтересів Росії в Балканському регіоні й мали на меті домогтися підтримки римським кабінетом цих амбіцій. Важливе місце відводилося також торговельним відносинам³. Російсько-італійська торгівля цікава насамперед тим, що частина товарообігу походила з українських земель або проходила через них транзитом. Радянські дослідники залучили широке коло джерел і літератури, проте вони не визначили питомої ваги українського елемента й не змогли уникнути ідеологічних штампів і односторонності в дослідженні⁴. У середині 60-х рр. ХХ ст. відбулося кілька радянсько-італійських науково-практичних конференцій, на яких розглядалася тематика російсько-італійських відносин, у тому числі й початку ХХ ст. Науковці з обох країн аналізували відносини між державами, нічого, проте, не згадуючи про українські землі. У збірниках матеріалів цих конференцій опубліковано доповіді, витримані в дусі марксистсько-ленінської ідеології⁵. До сьогодні визначена проблематика залишається малодослідженою. Найбільш ґрунтовним і цінним є дослідження українського науковця М. Варварцева⁶, де аналізується весь комплекс економічних, політичних і культурних зв'язків українських земель з Італією початку ХХ ст. – 1914 р. Докладно аналізуючи визначені напрямки, дослідник не приділяє належної уваги історіографічній проблемі, критиці наукового доробку з тематики дослідження, що значною мірою ускладнює орієнтацію в історіографічній базі при студюванні українсько-італійських стосунків початку ХХ ст. Надзвичайно важливим є те, що М. Варварцев залучив до наукового обігу важкодоступні італомовні джерела початку століття. Таким чином, дослідження проблем українсько-італійських стосунків початку ХХ ст. є до певної міри новим в українській історичній науці.

Метою статті є виявлення процесів, які вплинули на формування передумов українсько-італійських відносин, а об'єктом дослідження – двосторонні відносини, обмін дипломатичними місіями тощо.

На початок ХХ ст. як українські землі, що перебували в складі різних держав, так і Італія знаходилися на стадії економічного розвитку. Дослідники, проводячи компаративний аналіз, відзначали певні паралелі в політичному й соціально-економічному розвитку цих країн⁷. Проте на початок ХХ ст. ці країни мали відмінні стартові геополітичні, соціально-економічні та культурні позиції, а також різне, не пов'язане між собою, історичне минуле, демографічні можливості та географічні умови. І Росія, і Італія відставали в промисловому розвитку порівняно з провідними європейськими країнами. В Італії це зумовлювалося революційно-об'єднувальними процесами другої половини ХІХ ст.⁸ На території українських земель, що входили до складу Росії, також на початку ХХ ст. відбувалися соціально-політичні катаклізми (наприклад, революційні події 1905–1907 рр., економічні проблеми у зв'язку з російсько-японською війною). Але водночас як Росія, так і Італія виходили на арену міжнародної дипломатії. Українські землі в складі Росії були сировинним придатком і транзитною територією для російської торгівлі. Розглядаючи російсько-італійські відносини початку ХХ ст. й місце в них України, слід акцентувати науковий пошук саме на торговельних зв'язках Росії та Італії.

Італійські науковці наголошують⁹, що в середині першого десятиліття ХХ ст. російський експорт завдавав Італії великих збитків: експортуючи туди збіжжя, Росія переповнювала ним внутрішній ринок Італії. Те ж саме стосується експорту в Італію російської олії, сиру, птахів, яєць. Італійська періодика тих часів (газета "Il Sole", 19, 20, 27, 30, 31 січня, а також 2 лютого 1905 р.) відзначала, що Італія продає Росії товарів на суму 15–20 млн. франків, а закупає – на 150 млн.¹⁰ Італійська економіка була на той час настільки нерозвиненою, що, за даними Ф.Каталано¹¹, не могла запропонувати російському ринку промислового устаткування з причини істотного відставання в економічному розвитку. Із проблеми економічного співробітництва відбулися двосторонні міждержавні переговори, результатом яких стало зниження російським урядом експортних митних ставок для збіжжя. Римський кабінет почав активно імпортувати злакові культури з Росії, які значною мірою походили з українських земель, що давало щорічний прибуток від реалізації цієї продукції на внутрішньому ринку до 80 млн. франків, водночас імпорт нафти з Росії при реалізації в Італії давав 35 млн. франків щорічно. За твердженням Ф.Каталано¹², на середину першого десятиліття ХХ ст. реалізація цих двох видів продукції на внутрішньому ринку Італії була основним джерелом наповнення державної скарбниці.

Таким чином, через відсутність національного державного формування, офіційних українсько-італійських відносин у визначений період не існувало. Між Росією та Італією відбувалася активна торгівельна співпраця, в якій українським землям було відведено роль сировинної бази й транзитної території. Питома вага українських земель Австро-Угорщини в зовнішньополітичній і зовнішньоекономічній діяльності імперії Габсбургів була ще меншою.

Тож зрозуміло, що українсько-італійські відносини з початку ХХ ст. й до I світової війни мали місце винятково в контексті російсько-італійських торговельних відносин.

Україна, як регіон Російської імперії, на початку ХХ ст. стала головною ареною підприємницької діяльності іноземного капіталу. У публікаціях радянських дослідників¹³ розкривається роль іноземного, зокрема німецького, капіталу в економіці Наддніпрянської України й німецько-американського – на західноукраїнських теренах під владою Австро-Угорщини. У вітчизняній історичній науці малодослідженими залишаються проблеми проникнення в економіку українських земель французького, англійського й бельгійського капіталів. Тут створювалися спільні акціонерні товариства, які вкладали свої капітали у видобувну й переробну галузі промисловості. Так, промисловий розвиток Донецько-Криворізького басейну нерозривно пов'язаний із іноземним капіталом¹⁴. У чорній металургії Півдня Росії перед I світовою війною діяло 18 акціонерних товариств, у 12 з яких капітал повністю належав іноземцям, а в решті був змішаним¹⁵.

Промислові інвестиції Італії на території України не набули такого розмаху, як інвестиції Німеччини, Франції, Бельгії та інших європейських країн¹⁶, проте італійський капітал усе ж мав значну питому вагу в економічному розвитку краю. За даними сучасного українського дослідника М.Варварцева, італійські підприємці брали активну участь у зведенні промислових об'єктів¹⁷. Італійський уряд сприяв трудовій еміграції з Італії до українських земель. Цей процес набув такого розмаху, що на початок ХХ ст. в Україні існувало два італійських консульства – в Одесі й Києві. Створювалися італо-російські торговельні палати. Але діяльність спільних фінансово-промислових організацій зводилася до проникнення італійських фінансових інтересів в українські землі. Підприємці з України не завоювали італійських ринків збуту в таких обсягах, як італійський фінансовий капітал робив це в Україні. М.Варварцев відзначає, що до Росії вирушали цілі експедиції провідних італійських підприємців, які активно досліджували промислові можливості українських земель¹⁸. Особливо італійський промисловий істеблішмент цікавили транзитні можливості південноукраїнських портів.

Торгівельні зв'язки Італії з українськими землями перервалися з розгортанням широкомасштабних бойових дій під час I світової війни і поступово почали поновлюватися з 1915 р., коли Італія перейшла на бік Антанти. Навіть розглядався проект створення Трансбалканської залізниці в обхід Австро-Угорщини¹⁹.

М.Варварцев відзначає численні факти взаємин громадсько-політичних та культурних діячів українського й італійського народів. Але український національно-визвольний рух не набув широкої підтримки з боку Італії – український народ там ще не сприймався як окрема нація через незначну обізнаність італійців в українських справах.

На початку I світової війни Італія входила до Троїстого союзу, а з 1915 р. приєдналася до країн Антанти. У цей час українські землі були розділені між Росією й Австро-Угорщиною, а українці змушені були воювати в складі армій воюючих держав. У період Української Народної Республіки з березня 1917 р. й до квітня 1918 р. дипломатичні відносини з Італією не були встановлені²⁰. Із квітня 1918 р., у період гетьманського режиму П.Скоропадського, міністерство закордонних справ Української Держави активно займалося проблемою визнання України на міжнародній арені. Як відомо, Українська Держава існувала під протекцією Троїстого союзу, але самостійно вела міжнародну політику: уклала перемир'я з радянською Росією, де-юре була визнана багатьма країнами світу. В Україні відкрилося 25 дипломатичних представництв різних держав, у тому числі й Італії. Але на цьому дипломатичні відносини з Італією обмежилися²¹. Причина, очевидно, полягала в нетривалому терміні існування українського державного формування.

На західноукраїнських землях з листопада 1918 р. й до липня 1919 р. існувала Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Це українське державне утворення за так само нетривалий час свого існування не встигло встановити дипломатичних відносин з Італією. Причиною цього стала війна з Польщею. У ЗУНР було створено Українську галицьку армію, до складу якої потрапили вояки, що воювали в австрійських військах на Італійському фронті. Проте армія не врятувала ЗУНР – міжнародного визнання ця держава здобути не встигла²². Директорія С.Петлюри, що прийшла на зміну урядові П.Скоропадського, не обмінювалася з Італією дипломатичними місіями, але в Італії певний час коштом держави мешкали члени Директорії – В.Винниченко, А.Макаренко, Ф.Швець. Це свідчить, принаймні, про нейтральне ставлення Італії до УНР С.Петлюри. Війна УНР і Польщі визначила позицію Антанти щодо української державності – Рада послів Антанти санкціонувала анексію західноукраїнських земель Польщею 1919 р. й 1923 р.²³ Це рішення підтримала й Італія, представники якої входили до Ради послів Антанти. Причини цього полягали в загальній позиції блоку: країни-учасниці не бажали, щоби західноукраїнські землі опинилися в сфері впливу більшовиків, вони намагалися зупинити поширення більшовизму у світі. Для цього на кордоні із СРСР потрібна була міцна держава – буфер між Європою й червоною Російською імперією. Західноукраїнська Народна Республіка не впоралася б із такою місією, а от Польща з авторитарним режимом Ю.Пілсудського й з міцними антибільшовицькими настроями могла б стримувати натиск більшовизму. Провідники країн Антанти розуміли, що за рахунок західноукраїнських і західнобілоруських земель Польща стане однією із сильних держав Європи та прекрасно впроваджується з функцією утримувача більшовизму на Сході Європи. Отже, до розподілу українських земель між Польщею, радянською Росією та Чехословаччиною в 1920 р. українсько-італійських стосунків фактично не існувало.

Таким чином, виходячи з наведеного вище, слід відзначити, що в період з 1900 р. й до 1920 р. українсько-італійські стосунки перебували лише на стадії формування передумов у політичному, соціально-економічному й культурному напрямках через відсутність української держави до 1917 р. Від 1917 р. й до

1920 р. цих відносин також не було, виняток становить період із квітня по листопад 1918 р., коли дипломатичні стосунки між Італією й Українською Державою гетьмана П. Скоропадського існували де-юре. Далі ці відносини не розвинулися через нетривалий час існування Української держави, воєнні дії та відсутність об'єктивної зацікавленості сторін.

¹ *Бестужев І.В.* Борьба России по вопросам внешней политики 1906–1910. – М., 1961; *Ефремов П.Н.* Внешняя политика России (1907–1914). – М., 1961; *Хвостов В.М.* История дипломатии. – Т. II. – М., 1963.

² *Хвостов В.М.* Проблемы истории внешней политики России и международных отношений в конце XIX – начале XX века. – М., 1977.

³ *Яхимович З.П.* Русско-итальянские отношения в начале XX века // Россия и Италия. – М., 1968. – С. 300–325.

⁴ *Его же.* Русско-итальянские отношения накануне 1-й мировой войны // Россия и Италия. – М., 1968. – С. 140–191; *Бестужев І.В.* Указ. соч.; *Ефремов П.Н.* Указ. соч.; *Хвостов В.М.* История дипломатии. – Т. II. – М., 1963.

⁵ *Каталано Ф.* Итало-русские отношения с 1900 до первой мировой войны // Россия и Италия. – М., 1972. – С. 200–214; *Мизиано К.Ф.* Русско-итальянские отношения в начале XX века // Россия и Италия. – М., 1972. – С. 86–139; *Яхимович З.П.* Русско-итальянские отношения в начале XX века // Россия и Италия. – М., 1968. – С. 300–325.

⁶ *Варварцев М.* Україна та Італія в економічних і громадсько-політичних взаєминах початку XX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 12. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 56–77.

⁷ *Мизиано К.Ф.* Указ. соч. // Россия и Италия. – М., 1972. – С. 94–96.

⁸ *Серова О.В.* Горчаков, Кавур и объединение Италии. – М., 1997.

⁹ *Каталано Ф.* Указ. соч. // Россия и Италия. – М., 1972. – С. 203.

¹⁰ *Каталано Ф.* Указ. соч. // Россия и Италия. – М., 1972. – С. 203, 204.

¹¹ Там же.

¹² Там же. – С. 205.

¹³ *Кулінич І.М.* Україна у загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914 рр.). – К., 1963; *Хонігсман Я.С.* Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). – Л., 1971.

¹⁴ *Орловський Б.М.* Залізорудна промисловість України в дореволюційний період: історико-економічний нарис. – К., 1974.

¹⁵ Новітня історія України (1900–2000): підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 24, 25; *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Історія господарства: Україна і світ. – К., 1995.

¹⁶ *Нестеренко А.* Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX – начале XX века. – М., 1954; *Нестеренко О.О.* Развитие промышленности на Украине: У 3 т. – Т. 2. – К., 1962.

¹⁷ *Варварцев М.* Знач. праця. – С. 61.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 64.

²⁰ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – С. 76.

²¹ *Білодід О., Панченко В.* Павло Скоропадський і Україна. – К., 1997. – С. 117.

²² Новітня історія України (1900–2000): підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 206, 207.

²³ *Красівський О.* Галичина у першій чверті XX ст.: проблеми польсько-українських стосунків. – Л., 2000. – С. 102.

The problems of analysis of Ukrainian-Italian relationships in 1900–1920 are in forming of the preconditions of main trends of this relationships in the denoted period because of Ukraine having no State organization in the 1900–1917 period, and in the period from 1917 till 1920 – because of the impartial disinterestedness of the parties, internal political cataclysms in Italy and in Ukrainian lands, etc. The elaboration of the problems becomes complicated by the given problem being scantily explored and limited amount of the source base.

О.А.Удод*

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ: ІСТОРИОГРАФІЧНІ
МІРКУВАННЯ Й РОЗДУМИ

У статті містяться міркування щодо тритомного проекту Інституту історії України НАНУ "Україна і Росія в історичній ретроспективі" як історіографічного факту, оцінюється внесок авторів у становлення сучасної історичної науки в Україні.

Добре відомо, що історичні знання відіграють вирішальну роль у справі формування суспільної свідомості в цілому й громадянства кожної держави зокрема. Будь-яке суспільство, що спілкується однією мовою, має єдині культурні надбання, ідентифікує себе насамперед на традиціях минулого, формує й підтримує образ свого історичного розвитку, оцінює всі свої перемоги й поразки, співвідносить себе з іншими спільнотами. "Бачення" себе в минулому (ретроспектива) сприяє згуртуванню спільноти, віднайденню свого місця в сучасному світі. У такому розумінні, на думку Л.Зашкільняка, історія є своєрідним "паспортом" спільноти, її уявлень про світ і своє місце в ньому¹.

Історичні знання існують і поширюються на двох рівнях – побутове сприйняття минулого (традиції, емоції, ностальгія) і фахове історіописання (академічні наукові видання, історична освіта). Український народ завжди вирізнявся своїм шанобливим ставленням до історії, підтримував традиційні історичні уявлення, намагався досягнути глибинні процеси свого минулого. Є сенс говорити про те, що український народ має свою тисячорічну філософію історії, тобто власні принципи, тлумачення й осягнення смислу історії, призначення людського буття, розуміння історичної реальності². Але українська історіографія, під якою слід розуміти не все історіописання, а лише фахове, не завжди могла, через складні історичні обставини, вільно й в інтересах свого народу досліджувати минуле української спільноти. Якщо в ХІХ ст., коли у світі в цілому панувала національна історія³, в умовах розгортання національних змагань українців історіографія зробила багато для обґрунтування існування української нації, то у ХХ ст., особливо в радянський період, українська історична наука була повністю підпорядкована ідеологізованій комуністичній догматиці, відстала від світової історіографії, виявилась розділеною на так звану материкову й діаспорну. Після 1991 р. в українській історіографії з'явилися можливості (насамперед політичні й ідеологічні) для розвитку фахових наукових досліджень. Але методологічне відставання, брак нових джерел, що розпорошені по зарубіжних архівосховищах, недосконала структура історичної науки (на 14-му році незалежної України немає академічного інституту всесвітньої історії) ще не дозволяють у повному обсязі виконувати властиві їй функції. Бурхливий процес "націоналізації" української історії⁴ мав як позитивні (заповнення білих плям, інституалізація власне української історичної науки), так і негативні наслідки (кон'юнктурщина, міфологізація історії, ненаукова публіцистика).

Для більшості істориків усе очевиднішим стає той факт, що для самоствердження української історіографії важливо насамперед провести межу, означити самостійні об'єкт і предмет дослідження стосовно російської історіографії (так

* Удод Олександр Андрійович – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

звана російська перспектива української історії)⁵. Українські політики вже довели, для себе насамперед, що "Україна – не Росія" (без іронії!), російські історики теж активно позиціонували себе в європейському й світовому історико-науковому просторі (російська історія в порівняльному (компаративістському) висвітленні стала навіть навчальною дисципліною⁶). А ось взаємини російських і українських історій та істориків складаються непросто. Іронічне милування викликає щирий подив російських колег ("Як це українські історики пишуть власну історію II світової війни? Адже це була "спільна історія" Великої Вітчизняної війни!") щодо подальшого й невпинного утвердження самостійності української історичної науки. Вдається долати ненауковий стереотип "спільної історії" (і ще більш абсурдну й шкідливу похідну – "спільний підручник історії"), поступово вносити в голови українських політиків ідею іманентного права українців на власну історію⁷. Спільна історія – це аж ніяк не спільне, одночасне проживання на одній і тій самій території в один і той самий час, переживання одних і тих же подій. Так, дійсно, українці й росіяни тривалий час проживали в одній державі (але не всі українці перебували під домінуючим впливом іншої культури), брали участь у спільних історичних подіях (війни, реформи, відбудови, перебудови й т. ін.). Але історичне осмислення їх було і є різне, неоднакове. На історичну самосвідомість (оцінки, уявлення, ставлення, переживання) вирішальний вплив має менталітет, національний характер, традиції, а вони в українського й російського народів різні. Отже, природно, має бути українське (з погляду української історичної науки) і, відповідно, російське, як і будь-якого іншого народу, бачення тієї ж історії II світової війни й усіх інших подій періоду спільного проживання в одній країні.

Ось чому без перебільшення можна стверджувати, що традиційно проблематика українсько-російських взаємин належала, належить і ще довго належатиме до пріоритетних напрямів наукового пошуку. Неоднозначно оцінювані й непрости стосунки українського й російського народів на різних етапах історії завжди перебували в центрі уваги. Ця тема як домінуюча присутня в козацьких літописах та історичних хроніках XVII–XVIII ст., пам'ятках тогочасної суспільно-політичної думки, народній історичній традиції. До проблеми українсько-російських взаємин зверталися у своїх працях Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич, М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, М.Дашкевич, М.Драгоманов. Українсько-російські відносини періоду існування козацької держави висвітлювалися в історичних працях В.Антоновича, О.Лазаревського, О.Єфименко, М.Грушевського, В.Липинського, Л.Окиншевича та багатьох інших українських істориків XIX – поч. XX ст., що представляли різні напрями вітчизняної історіографії (народницький, державницький тощо). Усупереч ідеологічним догмам, значний внесок у розробку проблем українсько-російських взаємин зробили й історики періоду 20–40-х рр. XX ст. – І.Крип'якевич, А.Яковлів, Н.Полонська-Василенко, О.Оглоблин, М.Петровський, К.Гуслистый. Ще більше ускладнились умови для творчої праці істориків із середини 1950-х рр., особливо після тез ЦК КПРС "Про 300-річчя возз'єднання України з Росією". Віталися теми щодо "віковічної дружби", "возз'єднання", "єдиної колиски", апофеозом чого стала сумнозвісна теза про "єдиний радянський народ". Але, незважаючи на такі обставини, історіографія проблеми українсько-російських взаємин збагатилася справді науковими розробками І.Бойка, В.Голобуцького, І.Гуржія, М.Марченка й Ф.Шевченка, класична праця якого "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст." (1959 р.) мала такий самий "класичний" резонанс офіційної (монопартійної) історичної науки й політичну оцінку (чого варте, наприклад, чотириденне обговорен-

ня монографії Ф.Шевченка на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР!⁸

Естафету від попередніх поколінь українських істориків перейняли вчені, ідеологічно незаангажовані, що створили, по суті, нову державницьку школу у вітчизняній медієвістиці й повернули історичну науку в Україні на національний ґрунт – В.Смолій, В.Степанков, О.Гуржій, Н.Яковенко, В.Горобець, Т.Чухліб, Я.Федорук та ін.⁹ Але історія українсько-російських взаємин, при всій повазі до здобутків медієвістів, не може обмежитися певним періодом попри концентрацію саме в ньому генетики вузлових проблем взаємовідносин та зосередженість на них талановитих і продуктивних дослідників. Має бути простежена, за М.Грушевським, тяглість українсько-російських стосунків протягом усієї історії спільного й сусідського проживання. Подібний синтез можна реалізувати тільки завдяки зусиллям колективу науковців, що об'єднуються провідною ідеєю, схожістю методологічних підходів, наявністю вагомих здобутків у сфері своїх наукових інтересів.

Саме як історіографічний факт непересічного значення, певний рубіжний етап становлення української сучасної історіографії слід розцінювати реалізацію Інститутом історії України НАНУ проекту "Україна і Росія в історичній ретроспективі" (нариси в 3-х томах), що вийшов друком у видавництві "Наукова думка" 2004 р. загальним обсягом 99,8 обліково-видавничих аркушів. Проект здійснювався редакційною радою в складі відомих учених – істориків, філософів, політологів – Л.Губерського, І.Дзюби, Я.Ісаєвича, С.Кульчицького, І.Кураса, О.Онищенко, М.Поповича на чолі з головою ради В.Литвином та відповідальним редактором В.Смолієм.

Вихід у світ цього тритомника був зумовлений "ювілейною датою" – 350-річчям Переяславської ради. В історіографії (як у вітчизняній, так і в зарубіжній) досить часто домінує так званий календарний принцип, що зумовлює публікацію того чи іншого історичного твору під конкретну дату, річницю, відзначення події. Дехто розцінює це як кон'юнктурщину, але в цьому випадку, на нашу думку, головні мотиви інші. Історія, як частина суспільного світогляду, актуалізується вибірково. Соціум не в змозі утримувати підвищений інтерес до всіх подій минулого перманентно. Анемія щодо окремих історичних періодів уберігає суспільну свідомість від надмірного напруження, емоційного вибуху. Не забуваймо справедливого твердження Ф.Ніцше про "шкоду й користь історії"! Інтерес до певних сторінок історії провокується, як правило, нагальними суспільними потребами. Люди, політики, історики шукають і знаходять паралелі, історичні аналогії ("це вже було", або "подібне вже колись діялося"). Політичні рішення тогочасної влади про відзначення 350-річчя Переяславської ради збурили в 2003 – 2004 рр. хвилю пристрастей у поляризованому українському суспільстві, і тільки безпрецедентна за своїм емоційним впливом президентська виборча кампанія де-що приглушила суспільний інтерес до історії українсько-російських відносин.

Виклик історикам пролунав від усього українського суспільства: чи здатна сьогоднішня українська історична наука адекватно інтересам більшості населення України дати відповіді (об'єктивні, ідеологічно незаангажовані) на порушені питання: чим була Переяславська рада для України, як оцінити тривале перебування України в складі Російської держави (в різних її формах), і чи є підґрунтя та перспектива для сучасного незалежного статусу Української держави. Тож автори тритомника чітко й свідомо сформулювали мету проекту: "уникаючи емоцій, показати неоднозначність українсько-російських взаємин на кожному історичному етапі, а головне – висвітлити якомога повніше страдницький шлях українського народу в його далекій і близькій історії"¹⁰.

Складним є шлях надбань історичної науки до їхніх споживачів – не кожна стаття, монографія, археографічна збірка чи історіографічний огляд знаходять адекватне відображення в історичній свідомості мас. Сучасна історична наука, на жаль, ще не має ефективних механізмів пропаганди своїх здобутків. До того ж український ринок книжкової продукції (особливо на історичну тематику) значно поступається російському. Співвідношення української книжки до російських, що реалізуються в Україні, останні десять років незмінно становить 9:1 на користь, звичайно, російської книжки. А сучасна російська історіографія відзначається суттєвим поворотом до відродження великодержавної історіографічної концепції. У такому ж річищі працюють російське телебачення, кінематограф, ЗМІ. Ми ж звично констатуємо обмеженість накладів, недостатнє фінансування, применшену увагу до історії України в освіті й гуманітарній сфері суспільства загалом. Зважаючи на такі обставини, автори й організатори видання тритомника виходили з того, що тираж (по 1 000 примірників кожного тому) заздалегідь є недостатнім, щоб дійти до народних мас і мати певний вплив на історичну свідомість, тож адресували його насамперед тим, хто має вплив на формування історичних поглядів – авторам шкільних і вузівських підручників і посібників, літераторам, письменникам, працівникам музеїв і архівів, парламентарям, працівникам засобів масової комунікації.

Щодо структури й авторів проекту. Непросто було визначитися з архітектонікою матеріалу. Зважаючи на спеціалізацію авторів і свободу наукового пошуку, було обрано нарисову форму, що має, природно, свої переваги й вади. Вона забезпечила, з одного боку, автономність авторів, але, з іншого, призвела до певної дискретності у викладі матеріалу й повторів. Деякі нариси (наприклад, п'ятий у першій книзі "Киево-руська спадщина в історичній думці України початку ХІХ ст.", блискучий за змістом, але присвячений дещо вужчій темі – становленню української історіографії) не зовсім логічно вмонтовані в загальну структуру проекту, який складається з 15 нарисів, що охоплюють дуже широкий аспект проблеми – від аналізу ринкових реформ до становища України між Росією й Америкою.

Компонування матеріалу в трьох томах є обґрунтованим і вмотивованим. Перший – "Українські проекти в Російській імперії" – вміщує 7 нарисів і охоплює період від Переяславської ради 1654 р. до українсько-російських відносин періоду революції 1917–1920 рр. Автори цих нарисів – В.Горобець, доктор історичних наук, спеціаліст із середньовічної історії України, українсько-російських відносин ХVІІ–ХVІІІ ст.; О.Толочко, кандидат історичних наук, який плідно досліджує історію Київської Русі, історіографію ХІХ ст.; В.Верстюк, доктор історичних наук, спеціаліст з історії революції 1917–1920 рр.

Другий том – "Радянський проект для України" – присвячений періоду 1917–1991 рр. і є, закономірно, найбільшим із усіх трьох – саме з цього періоду походять майже всі проблеми, що визначають сучасний стан українсько-російських відносин. Автори трьох нарисів цього тому – С. Кульчицький, доктор історичних наук, найвідоміший спеціаліст із радянського періоду, особливо 1920–1930-х рр.; О.Лисенко, доктор історичних наук, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни; В.Гриневиц, кандидат історичних наук, відомий своїми дослідженнями про участь українців у війні 1939–1945 рр.; В.Даниленко, доктор історичних наук, член-кореспондент НАНУ, спеціаліст з історії України 2-ї половини ХХ ст. та української культури.

Третій том – "Новітній український державотворчий процес" – охоплює найкоротший період українсько-російських відносин – 1991–2004 рр. і особливий

тим, що в ньому проблема двосторонніх взаємин висвітлюється під двома кутами зору – історика (С.Кульчицький) і політолога (Б.Парахонський, доктор філософських наук, спеціаліст із проблем трансформаційних процесів у сучасному українському суспільстві).

Склад авторського колективу, спосіб подачі матеріалу (як підсумок і аналіз здобутків української історичної науки з усіх означених проблем, що становлять сюжетну канву нарисів) дають підстави стверджувати, що проект "Україна і Росія в історичній ретроспективі" є результатом діяльності українських істориків останніх півтора десяти років і знаменує новий етап розвитку вітчизняної історіографії. Можна виділити також і певну історіософську основу цього проекту: Україна має власну історію, свої національні інтереси, які не обов'язково збігаються з російськими, але ніхто не може заперечувати закономірності й об'єктивності українсько-російських взаємин. Переважаюча в російському політикумі тенденція щодо домінування над Україною теж є об'єктивною, а отже, за словами В.Смоля, політичній еліті треба постійно дбати про утвердження політичної та економічної незалежності своєї країни¹¹.

Вихід у світ тритомника "Україна і Росія в історичній ретроспективі" означає ствердження в українській історіографії багатьох нових методологічних підходів. Насамперед це стосується трактування й еволюції самого терміна "українсько-російські відносини". На момент укладення Московської угоди 1654 р. (саме цей термін, а не більш уживаний "Переяславська рада", уважає науково коректним В.Горобець¹²) сторони цих відносин – Україна й Московія – простежувалися цілком чітко. Але процес поступової інкорпорації українських земель і ліквідація будь-яких ознак самостійності чи автономії, особливо з утворенням нового імперського організму (СРСР), призвів до зникнення предмета досліджень. Росія, як одна із формальних засновниць СРСР, поступово стала уособлювати союзний центр, а тому, говорячи про ХХ ст., коректніше буде предметом досліджень визначати взаємовідносини України вже з державним центром.

Перший том – "Українські проекти в Російській імперії" – є вдалою спробою узагальнити історію українсько-російських взаємин. Щоб уникнути однобокості в представленні різнопланового матеріалу та зважаючи на хронологічну специфіку (майже два з половиною століття), контрверсійність історичної проблематики, автори скористалися метафорою "проект". Вона ж успішно перекочувала й до назви другого тому. Автори переконливо показують живучість "українського проекту", що в різних іпостасях побутував в українському інтелектуальному просторі, породжував політичний рух, набував нових форм і обрисів. Початком цього проекту є, звичайно, договір 1654 р. Попри величезну увагу громадськості до цієї події у зв'язку з її 350-річчям, сплеском публікацій як класичних, так і новітніх досліджень проблеми¹³, В.Горобець робить висновок, що "укладення договору не варто сприймати як прояв реалізації жорстко детермінованої об'єктивної даності, що впливала з усієї попередньої історії політичного розвитку України та Росії", "московську політику Чигиринна на цей момент можна вважати загалом успішною"¹⁴. Був правий І.Крип'якевич, який писав, що союз із Московією 1654 р. постав із тверезих міркувань тогочасної української політики. Мала рацію й О.Апанович, стверджуючи, що договір 1654 р. не був для України ані трагедією, ані ганьбою¹⁵.

Український проект автори першого тому (зокрема В.Горобець і О.Толочко) трактують або як політичний, або як ідеологічний конструкт. Із погляду осмислення ролі української історіографії в становленні нації й державності важливим

є висвітлення й оцінка авторами історичної думки України XVIII – поч. XIX ст., бо саме з цим періодом ми маємо дуже багато аналогій і паралелей стосовно сучасного стану історичної науки в Україні. "Національні історії мають ту особливість, що – всупереч хронологічному викладові подій "з найдавніших часів" – конструюються ретроспективно. Вони, – як стверджує О.Толочко, – пишуться "вперед до майбутнього", але тільки тому, що історик вже попередньо подумки пройшов шлях "назад до минулого"¹⁶. Отже, вихідним пунктом національної історії є не давнина, а сучасність. Історія, написана від імені сучасної нації, являє собою версію минулого, яку модерна нація хотіла б уважати своєю біографією. Справедливим є висновок, що національна історія, таким чином, є способом привласнення минулого – явищ, подій, імен, територій – від імені певного колективу, який усвідомлює себе нацією. Національна історія, отже, не стільки досліджує минуле нації, скільки творить, формує його¹⁷. Усвідомлення цих фундаментальних засад (загальнотеоретичних і методологічних) як ніколи є актуальним для сучасної української історичної науки, яка має завершити боротьбу за власну спадщину. Досвід її – це боротьба істориків XIX ст. за киево-руську спадщину. Виграні бої за "довгу історію" України сформували з "етнографічно-політичних груп" власне український народ, який навіть в уявленнях переконаних українофілів ще наприкінці XIX ст. існував як розрізнені частини, що "проживали в трьох державах двох імператорів, ходили до церков двох християнських конфесій, залюднювали надзвичайно розмаїту територію, яка не становила собою жодної кліматичної, ландшафтної чи географічної цілісності". Ця "етнографічна маса" говорила низкою діалектів, лінгвістична дистанція між якими часом була така, що сам М.Грушевський змушений був балансувати на краю леза, намагаючись обговорювати це питання (про близькість і відмінність із слов'янськими мовами – словацькою, білоруською, великоруською, польською)¹⁸.

Досліджуючи роль історичної науки, боротьби за киево-руську спадщину, автори (зокрема О.Толочко) підводять, слідом за М.Грушевським, до висновку, що в історії українців неможливо простежити континуїтет (тяглість) через призму політичної історії, тому що в певний період предмет досліджень або трансформується, або щезає. Робиться помилковий висновок про відсутність української історії. Між тим, не політична історія, а "соціальний і культурний процес" стверджує, що українці таки існували: держави народжуються й зникають, великі історичні катастрофи накочуються й відходять, ламаючи все на своєму шляху, а "соціальний процес" невпинно пряде свою нитку "тяглості". Отже, говорячи сучасною мовою, оперуючи модерними методологічними підходами, можемо стверджувати ще один важливий теоретико-методологічний висновок авторів тритомника – соціальна історія, історія повсякденності (Alltagsgeschichte), на відміну від домінуючої й нині політичної історії, можуть забезпечити тяглість української історії, подолати її дискретність.

Логічним підсумком українсько-російських взаємин перших двох із половиною століть після Переяслава стало їх різке загострення в 1917–1920 рр. і радикальне розв'язання, що принесло тимчасову перемогу російському централізму в особі більшовицького режиму. Амбівалентність українського національного руху породила явище подвійної лояльності, наслідком чого, за висновком В.Верстюка, стала ідеологія федералізму та національно-територіальної автономії, якої українські політичні лідери позбулися лише в період революційних подій 1917 – 1920 рр.¹⁹ Більшовицький переворот підштовхнув українців до проголошення Української Народної Республіки. У такий спосіб вони намагалися відмежуватися від громадянської війни, що розгорталася в Росії. Проте це не вдалося: Україна

виявилася надзвичайно сильно інтегрованою в політичне та економічне життя Росії, у масову російську свідомість, що не уявляла Росії без Києва, Харкова чи Одеси. Ось чому під час революції утворювалися (чи, принаймні, проголошувалися) квазідержави на кшталт Донецько-Криворізької чи Одеської республік, Тавриди та ін.²⁰

Такою ж квазідержавою, на думку В.Верстюка, стала УСРР, яка виникла в тому числі і як результат поступок більшовиків у національному питанні порівняно з надзвичайно ортодоксальним російським націоналізмом.

Другий том – "Радянський проект для України" – це рефлексії українських істориків щодо радянського (1917–1991 рр.) періоду українсько-російських взаємин. Це найбільш драматичний і насичений подіями період національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність. Оцінюючи національний вимір української державності, С.Кульчицький робить висновки, що "загибель національної державності, окупація України сотнями тисяч червоноармійців неукраїнського походження й більшовизація всіх без винятку легально існуючих організаційних структур зовсім не означала деградацію українського суспільства... Для себе й для інших Україна відстояла статус формально незалежної республіки в рамках тієї держави без власної назви, яку побудували більшовики на місці Російської імперії"²¹.

І національна політика Кремля в Україні після утвердження радянської влади, і українська революція починалися з українізації. Проте українізація в першому й другому випадках означала не одне й те ж саме, адже це полісемантичний термін, зміст якого не завжди збігався з формою. У більшовицькій версії українізації було багато від лукавого – формальне проголошення рівноправності української й російської мов, "рішуча боротьба проти всякої штучної українізації й русифікації" (з постанови лютневого 1922 р. пленуму ЦК КП(б)У), а насправді – реалізація відверто шовіністичної теорії "боротьби двох культур" в інтерпретації Д.Лебеда. Цей стереотип, на жаль, виявився дуже живучим: мовляв, російська мова й культура пов'язані з містом і "прогресивним" пролетаріатом, а українська мова й культура – із селом і "відсталим" селянством. Навіть Закон Української РСР "Про мови" (1989 р.) і роки незалежності України не створили умов для викорінення цього стереотипу, що міцно засів на побутовому рівні.

Перемога компартійної "революції згори", що загалом тривала впродовж двох десятиліть років спочатку у формі "воєнного комунізму" (ленінський етап), а потім – "будівництва соціалізму по всьому фронту" (сталінський етап), призвела до створення могутньої держави – СРСР – з цілковито розладнаними стосунками між державою й суспільством. Москва завжди вдавалася до силових, терористичних методів управління суспільством, що накладало найбільш негативний відбиток на міжнаціональні стосунки. Сформульоване 1624 р. київським митрополитом Й.Борецьким означення українців-малоросіян молодшими братами, а московитів-великоросів – старшими, у радянські часи стало символом офіційної пропаганди, уперто насаджувалось у всіх сферах суспільного життя.

У нарисі "Випробування: перевірка війною" В.Гриневич і О.Лисенко акцентують увагу на важливих змінах в офіційній більшовицькій ідеології. Напередодні II світової війни вона стає відверто націоналістичною: російський народ, як і колись у царській імперії, проголошується "державотворчим народом". Була побудована ієрархічна піраміда "дружби народів": на вершині – "великий російський народ", як своєрідний цемент, державна нація, далі – українці, білоруси, інші титульні народи, які мали свої державні (формальні) утворення – союзні й ав-

тономні республіки, краї, округи, а на найнижчому щаблі – нацмени (екстериторіальні національні меншини). Оцінюючи таку ієрархічну піраміду "дружби народів", А.Каппелер наводить означення, які в 30–50-х рр. ХХ ст. повсюдно використовувались у буденному лексиконі – малороси, хохли, мазепинці, із цього робилися висновки про політичну нелояльність українців до режиму²². Така етнічна ієрархія мала й конкретні практичні результати: вища партійна еліта – політбюро, оргбюро і секретаріат ЦК ВКП(б) у 1930-х рр. складалися переважно з етнічних росіян, у 30–40-х рр. до цих керівних органів не потрапило жодного українця, а з початку 40-х рр. з кремлівського олімпу зникають повністю і євреї²³.

У другому томі нарисів автори проаналізували не тільки негативні, а й позитивні аспекти перебування України під імперсько-радянською парасолькою. Особливу увагу приділено висвітленню спільної боротьби українців і росіян із нацизмом, який загрожував фізичному існуванню обох народів.

Перші місяці війни Німеччини проти СРСР розвінчали міф про "дружбу народів" і вочевидь засвідчили кризу лояльності до сталінського режиму в Україні. "Україна сказала "ні" сталінізму", – так назвав одну із своїх публікацій В.Гриневич²⁴. Соціально й етнічно неоднорідне українське суспільство виявилось розколотим, при цьому значна його частина продемонструвала або відверто вороже, або пасивне ставлення до радянської влади. До того ж, майже 90% населення республіки залишилося на окупованій території, що в сталінському розумінні поставило українців у шерех підозрілих націй. М.Хрущов, очевидно, мав підстави на ХХ з'їзді КПРС (1956 р.) говорити про плани Сталіна виселити всіх українців із території республіки.

Але війна породила й інші явища – стала набирати обертів національно-патріотична пропаганда, провідниками якої в Україні були представники творчої еліти, у тому числі й професійні історики. Якщо М.Петровський – директор Інституту історії АН УРСР – зайняв обережну позицію, актуалізувавши ідеї Б.Грекова про "давньоруську народність", і не наважившись на боротьбу за "київську спадщину" з російськими істориками, то М.Рильський, не будучи фаховим істориком, запропонував зовсім іншу філософію історії України. Його доповідь "Київ в історії України" (11 листопада 1943 р.), що була проголошена в Москві, містила низку важливих і сміливих положень: у Києві виникло українське письменство, Київ – перша українська столиця, позитивна оцінка М.Грушевського. На думку О.Лисенка й В.Гриневича, викладена М.Рильським концепція української історії була фактично концепцією "тяглості української держави" М.Грушевського²⁵. Вкотре в російсько-українських взаєминах у центрі ідеологічної й політичної боротьби стає історіографія. Доповідь М.Рильського стала важливим сигналом для влади щодо посилення пильності на "історичному фронті". З лютого 1945 р. при управлінні агітації й пропаганди ЦК КП(б)У почали постійно проводити наради, на яких розносили вцент наукову спадщину школи М.Грушевського. Не тільки новизною у висвітленні багатьох сторінок українсько-російських відносин періоду війни відзначається нарис О.Лисенка й В.Гриневича, він має також солідне документальне підтвердження (1000 посилань), може по праву претендувати на самостійне монографічне дослідження. У контексті українсько-російських відносин проаналізовано також політику ОУН 1939–1941 рр., політику гітлерівського й сталінського режимів щодо українських національних церков, порівняно радянський рух опору й український самостійницький рух у роки війни. Утворення й нетривалий період існування народного комісаріату оборони України, обмежені повноваження наркома В.Герасименка, на думку авторів, є результатом так званої сталінської "національної реформи" воєнної доби як моделі ефемерного державного статусу радянських республік.

Завершується другий том ґрунтовним нарисом В.Даниленка "В апогеї "возз'єднання"". Автор акцентує увагу на сутнісних змінах в українсько-російських відносинах після II світової війни. Змінилась територія УРСР, національний склад населення. Українців у республіці стало на 7 млн. більше після приєднання Західної України. Як говорила Л.Костенко, об'єднання "Малоросії" з "Малопольщею" дало Велику Україну. Головною проблемою для радянського режиму стала Західна Україна. В.Даниленко характеризує методи радянзації цієї частини України – терор, насильство, депортації.

Нове бачення місця України в СРСР і в українсько-російських взаєминах знайшло відображення у святкуванні 1954 р. 300-річчя Переяславської ради. Знову актуалізується історична пам'ять, організуються партійні наради з історії "возз'єднання" України з Росією. На тлі боротьби з нацистською ідеологією, що стверджувала нездатність слов'янських народів до своєї державності, могли лунати тези про відновлення 1648 р. української держави, про державотворчу діяльність українського народу (М.Рубач). Проте після II світової війни російський акцент у національних історіях народів СРСР ще більше посилювався. Саме в цьому контексті слід розцінювати погром української історичної науки, що стався після ухвалення горезвісної постанови ЦК КП(б)У "Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук України" 29 серпня 1947 р. Так формувалися засади "нової" концепції історичного розвитку України й українсько-російських взаємин, яка остаточно сформулювалася в тезах до 300-річчя Переяслава: цілковито заперечувалася концепція М.Грушевського, Київська Русь розглядалася як загальноруська, а не українська держава, заперечувалося існування козацько-гетьманської Української держави, національно-визвольну боротьбу українського народу в 1917–1920 рр. названо "контрреволюцією". Українська історія була обезлюднена й дегероїзована. Будь-які спроби відходу від постулатів тез оголошувалися проявами "українського буржуазного націоналізму". В українсько-російських взаєминах, їх ідеологічному обґрунтуванні засобами історичної науки, перемогла російська великодержавна ідея. Нагромаджений за роки національної революції, українзації й десталінізації потенціал українства почав поступово, але неухильно, танути, розчинятися в російському імперському просторі. Із приходом до влади В.Щербицького українська політична еліта фактично зійшла з арени.

У третьому томі – "Новітній український державотворчий процес" – автори (С.Кульчицький і Б.Парахонський) розглядають українсько-російські відносини через призму кризи компартійно-радянського ладу. За висновком авторів, до процесу розвалу СРСР були причетні майже всі союзні республіки, і чи не найбільше – Росія. Розкол російської політичної еліти, протистояння угруповань Б.Єльцина й М.Горбачова призвели до того, що державоутворююча республіка – Росія – виступила проти союзного центру й тим самим полегшила вихід із СРСР усім іншим республікам, у тому числі й Україні. Але автори застерігають від спрощеного розуміння факту здобуття незалежності Україною як результату "біловезької змови". Самостійна Україна з'явилася як результат довготривалого національно-визвольного руху і як наслідок розвитку євроатлантичної цивілізації, де ствердився принцип національно-демократичної побудови суспільства замість домінуючого раніше воєнно-імперського²⁶. С.Кульчицький детально проаналізував радянську спадщину у відновленій українській державності, простежив найважливіші періоди народження самостійної держави, підкреслюючи, що "революційні події 1989–1991 рр. в Україні відбувалися без ускладнень, значно спокійніше, ніж в ін-

ших республіках Радянського Союзу. Однак процеси державотворення й входження у світовий ринок виявилися тяжчими, ніж у переважній більшості посткомуністичних країн²⁷. Тому-то найбільші труднощі для України сьогодні виникають на шляху соціально-економічних перетворень. Проблеми й нездатність влади їх вирішувати тривалий час сприяли визріванню передумов Помаранчевої революції 2004 р. Уже поза рамками проекту "Україна і Росія в історичній ретроспективі" С.Кульчицький у статті "Помаранчева революція: між минулим і майбутнім" зазначає, що після 1991 р. партія влади практично нічого не зробила для утвердження соціальної держави. Треба віддати їй належне лише в одному: за порівняно короткий строк були створені органи та структури, необхідні для функціонування самостійної держави²⁸.

Українсько-російські відносини останніх тринадцяти років пройшли досить складний шлях – від ейфорії в Україні та шоку в Росії після Біловезьких угод, за оцінкою Б.Парахонського, до гострокризowego стану, що знайшло своє відображення в "політичних уроках Тузли" (за С.Кульчицьким). Звичка бачити Україну частиною Росії – неодмінна риса російської імперської свідомості, яка надає перевагу принципів політичної ідентифікації країни в складі імперської держави, а не національно-культурницькому, який визнає право націй на політичне самовизначення. Російська свідомість зазнала справжнього шоку двічі – від подій серпня–грудня 1991 р., пов'язаних із проголошенням та підтвердженням Україною незалежності, та в листопаді–грудні 2004 р. (Помаранчева революція). Ані в класичній, ані в ліберальній імперії Україна не схотіла бути.

На думку С.Кульчицького й Б.Парахонського, хоч і повільно, але долається відстань, що відділяє нас від сусідів на Заході. Останні євроатлантичні ініціативи Президента України В.Ющенка вселяють оптимізм. Українська держава поступово утверджується в колі європейських країн як рівноправний партнер. Але українсько-російські взаємини обтяжені багатьма деструктивними суперечностями та проблемами, зумовленими процесами становлення нової державної ідентичності як України, так і Російської Федерації. Росія так чи інакше має позбутися імперського комплексу, а Україна – комплексу меншовартості.

Слідом за С.Кульчицьким та Б.Парахонським можна більш-менш упевнено спрогнозувати (а це теж функція історичної науки – соціальний прогноз на основі з'ясування тенденцій суспільного розвитку), що відкритої конфронтації України й Росії в майбутньому не буде. Зрозуміло, що приховане суперництво час від часу загострюватиметься, особливо в економічній сфері, однак Росія та Україна самою історією (це досить вдало простежили автори тритомника) приречені на співпрацю. Факторів, що її зумовлюють, багато – спільний кордон, росіяни, які проживають в Україні, українці, які є громадянами Російської Федерації, інтегровані економічні зв'язки.

Ретроспектива дає підстави для перспективи – розвиток стабільних та взаємовигідних зв'язків України й Росії як держав рівноправних, рівновеликих у світовій історії, як народів, що мають власну історію. Різну, але свою.

Тритомник "Україна і Росія в історичній ретроспективі" є оригінальним твором сучасної української історіографії. Вирізняється проект також і своєрідною формою подачі матеріалу, його компонованням. Наукового потенціалу додає бібліографія, що складена Г.Герасимовою й структурована за бібліографічними показниками, довідковими виданнями, джерелами й літературою. З огляду на невизначеність засад добору видань, можна відзначити їх неповноту – мало подано довідників і збірок документів, не охарактеризовано основні архівосховища, а це звужує потенційну джерельну базу досліджень, недбалість при оформленні поси-

лань (цитуються роботи, які лише готуються до друку), ігнорується сучасний український правопис при передачі прізвищ зарубіжних авторів (Е.Гобсбаум), російському історикові Олексію Іллічу Міллеру не поталанило з перекладом його ініціалів (с. 408, 409, т. I). Перший і третій томи мають загальні підсумки (післямову) до всіх нарисів, а в другому вони відсутні. Але, з іншого боку, варто відзначити оригінальний сучасний макет і формат видання та його високу поліграфічну якість.

¹ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / Колективна монографія за ред. Л.Зашкільняка. – Л., 2004. – С. 3.

² Див.: *Удод О.А.* Україна: філософія історії. – К., 2003. – 120 с.

³ Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. – К., 2004. – С. 8.

⁴ *Касьянов Г.* Сучасний стан української історіографії: методологічні та інституційні аспекти // *Генеза*. – 2004. – № 1 (9). – С. 79.

⁵ *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіографія світової та української історії XVII–XX століть. – К., 2002. – С. 44–46.

⁶ *Хорос В.Г.* Русская история в сравнительном освещении. – М., 1996. – 171 с.

⁷ Див.: *Удод О.А.* Україна: право на власну історію // *Книжник-review*. – 2002. – № 15–16 (серпень). – С. 16.

⁸ “Істину встановлює суд історії”: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. I. – С. 539–542.

⁹ *Матях В.* Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини XIX – початку XXI ст. // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. – К., 2003. – С. 499–522.

¹⁰ *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Український проект в Російській імперії // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – К., 2004. – Т. I. – С. 5.

¹¹ *Смолій В.А.* Передмова до тритомника нарисів // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. I. – С. 10.

¹² Там само. – С. 33.

¹³ Переяславська рада 1654 року: історіографія та дослідження. – К., 2003. – XX+890 с.

¹⁴ *Горобець В.* Переяславський проект 1654 р. Закономірності та випадковості його появи // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. I. – С. 29.

¹⁵ Там само. – С. 28.

¹⁶ *Толочко О.* Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. I. – С. 252.

¹⁷ Там само. – С. 253.

¹⁸ Там само. – С. 259.

¹⁹ *Верстюк В.* Революція 1917–1920 рр. і українсько-російські відносини // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. I. – С. 501.

²⁰ *Солдатенко В.* Донецько-Криворізька Республіка – ілюзії й практика національного нігілізму // *Дзеркало тижня*. – № 49 (524). – 4 грудня 2004 р. – С. 19.

²¹ *Кульчицький С.* Народження радянського ладу (1917–1938) // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. II. – С. 21.

²² *Каппелер А.* Мазепинці, малороси, хохла: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // *Київська старовина*. – 2001. – № 5.

²³ *Лисенко О., Гриневич В.* Випробування: перевірка війною // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. II. – С. 125, 359.

²⁴ *Гриневич В.* Катастрофа 1941: Україна сказала “ні” сталінізму // *Дзеркало тижня*. – 25 червня 2004 р.

²⁵ *Лисенко О., Гриневич В.* Випробування: перевірка війною... – С. 254.

²⁶ *Кульчицький С.В., Парахонський Б.О.* Новітній український державотворчий процес // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. III. – С. 5.

²⁷ Там само. – С. 42.

²⁸ *Кульчицький С.* Помаранчева революція: між минулим і майбутнім // *День*. – № 13. – 27 січня 2005 р.

This article includes reflections upon the project (3 volumes) of the Institute of Ukrainian History “Ukraine and Russia in the historical retrospection”, appraises the authors’ promotions of forming the modern historical science in Ukraine.

І.І.Колесник*

ФЕДІР ШЕВЧЕНКО: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ГЕНЕАЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ІСТОРИКА

В історіографічному есе розглядається проблема ментальності українського радянського історика на матеріалах інтелектуальної біографії відомого вченого й організатора науки Ф.Шевченка.

Уміння визначати періоди, етапи в розвитку історичної науки, у житті та діяльності окремого історика – справа складна й вимагає від історіографа знання історичних подій, їх якісних змін.

Перед дослідником стоїть завдання з'ясувати справжню роль історика, яку відіграє він у розвитку історичної науки.

У житті та діяльності істориків необхідно показувати й те, що об'єднує їх із сучасниками, і відрізняє від них, а тим більше від попередників та послідовників.

Федір Шевченко

Слова Ф.П.Шевченка, винесені в епіграф, можна сприймати і як свого роду "історіографічний заповіт" історика, і як "настанову до дії" дослідникам його творчості.

Замість вступу

"Інтелектуальна генеалогія" означає походження, родовід, "родовий запис" історика. Ідеться про інтелектуальні й розумові зв'язки історика з минулим і майбутнім української історичної науки. Мета такої генеалогії – визначити "історіографічну нішу" історика в сучасній українській історіографії.

У даному випадку пропонується не тривіальна ювілейна біографія Федора Павловича Шевченка з нагоди 90-річчя від дня народження, а історіографічне есе, мета якого полягає у визначенні такої "речі в собі", як ментальність українського радянського історика. Формат постаті Ф.Шевченка відбиває характерні риси та провідні тенденції розвитку української історичної науки середини – другої половини ХХ ст.

Як вивчати феномен ментальності історика? Це вкрай складна та дискусійна проблема. Спробуємо запропонувати свою гіпотезу, робочу модель вивчення ментальних рис історика. Перша складова цієї моделі – соціокультурне тло, тобто подієва канва біографії історика в контексті стану історичної науки на певних етапах її розвитку. Друга складова нашої моделі – аналіз стилю мислення історика, знакових рис цього стилю, їх еволюції, трансформації, деформації в процесі творчості та під впливом зовнішніх обставин. Ще один компонент моделі вивчення ментальності історика – психолого-діяльнісний аспект творчості (тип наукової діяльності, лідерства, утворення наукової школи, організаційно-адміністративна робота тощо).

Інтелектуальна біографія історика та метаморфози історичної науки в Україні

Наукова біографія знаного українського історика вивчалась традиційно й репрезентована в довідкових статтях словників, біобібліографічних покажчиках, ювілейних виданнях¹. У науково-популярному нарисі Олени Апанович подано од-

* Колесник Грина Іванівна – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ну з перших схем періодизації творчої діяльності Ф.Шевченка за хронологічним принципом – по декадах:

1. “40-ві роки. Найкращий в Україні знавець архівів.
2. 50-ті роки. Стаття “Про створення “Вступу до історичної науки””.
3. 60-ті роки. Відроджувач та будівничий спеціальних історичних дисциплін та окремих галузей історичної науки в Україні.
4. Кінець 60-х – початок 70-х років. Директор Інституту археології Академії наук УРСР.
5. 70–80-ті роки. Покарання. Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.
6. Перша половина 90-х років. У незалежній Україні”².

Біографія історика є потужним чинником формування й відображення ментальних засад його творчої діяльності. Інтелектуальні біографії провідних учених віддзеркалюють і біографію науки, у полі якої вони реалізуються.

Постать Ф.Шевченка, його інтелектуальний родовід, уособлює злет і падіння, досягнення й вади української радянської історичної науки, її дивовижні метаморфози в контексті історичних подій, а також генетичний зв’язок з українською дореволюційною наукою та російською науковою традицією.

Біографія – це засіб вивчення механізмів формування ментальності історика. Саме через ідейні впливи, систему освіти кристалізуються картина світосприйняття, розуміння історії як науки, система фахових рис, інтелектуальних пререференцій, справжніх навичок ремесла історика.

Критерієм схеми інтелектуальної біографії Ф.Шевченка-історика, що пропонується в даному есе, є принцип домінування того чи іншого виду його наукової діяльності та ідеологічних констатацій.

I період – “освітній” (1933–1940 рр.). Це етап становлення, пошуків і самовизначення: сільське походження (народився 1914 р. на Поділлі), семирічка, праця в колгоспі, на взуттєвій фабриці в Києві, робітфак при Київському інституті шкіряної промисловості.

Вирішальними у становленні особистості майбутнього історика стали роки навчання (1933–1937 рр.) у Московському історико-архівному інституті, де були зосереджені кращі наукові сили, що уособлювали тяглість академічної та радянської науки. Ремесло справжнього історика студент Ф.Шевченко опановував під проводом таких учених, як В.Пічета, М.Тихомиров, М.Сперанський. Близьку закінчивши інститут, Ф.Шевченко вступив до аспірантури. Тут він зробив перші кроки як викладач курсу допоміжних дисциплін.

II період – “архівний” (1940–1950 рр.). Маючи фахову освіту, Ф.Шевченко обіймає низку високих посад у системі архівів СРСР у передвоєнні й воєнні часи, виявляючи хист організатора й ентузіаста архівної справи. У 1940–1941 рр. він – директор Чернівецького обласного архіву, 1941 р. – Краснодарського крайового архіву, 1942 р. – завідувач архіву РНК Узбецької РСР, 1942–1943 рр. – начальник науково-видавничого відділу Архівного управління Української РСР, 1944 – 1950 рр. – очолює кафедру архівознавства в Київському університеті.

III період – “академічний” (1949–1956 рр.). З 1949 р. й протягом усього життя Ф.Шевченко – співробітник Інституту історії АН УРСР. Завідував відділом історії країн народної демократії, входив до редколегії журналу “Вісник Академії наук Української РСР”. У 1950–1952 рр. обіймав посаду секретаря Президії академії.

Ф.Шевченко прийшов у структури української академічної науки у важкий для неї час, коли українську історичну науку було остаточно позбавлено ознак національної самобутності й директивно вписано в радянський офіційний дискурс,

ідеологічним символом якого стали "Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)", схвалені ЦК КПРС (1953).

Сутність процесів деформації, що відбувалися в межах української історичної науки, можна сконцентрувати у формулі: "роздержавлення української історичної концепції та одержавлення української історичної науки". Це означало, що українська історична наука була позбавлена ознак і рис "звичайної схеми" М.Грушевського та в препарованому вигляді імплантована в систему радянської історичної науки. Історичний світогляд Ф.Шевченка, як і більшості українських радянських істориків, остаточно кристалізується під впливом офіційної тріади радянської історіографії: споконвічна дружба російського та українського народів; необхідність і користь возз'єднання України з Росією; спільність усіх народів СРСР.

Марксистська, класово-формаційна складова назавжди ввійшла в структуру наукової свідомості Ф.Шевченка й була репрезентована в кращих роботах історика. У ґрунтовній монографії "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст." знаходимо обов'язкові штампи, ідеологічні тропи радянської української історіографії ("наша Вітчизна є блискучим прикладом справжньої дружби народів, об'єднаних чуттям єдиної родини", "народи Радянського Союзу єднає не лише славне, героїчне сучасне, але і їх минуле. Споконвічні різносторонні зв'язки, нерозривна дружба двох великих народів – російського та українського"³).

IV період – "українська відлига" та "золотий вік" Ф.Шевченка (1957–1972 рр.). Це період творчого злету історика, що характеризується його офіційним визнанням з боку радянського наукового істеблшменту та особистим успіхом.

Він виступає ініціатором і активним учасником низки респектабельних, резонансних проектів. Ідеться про перший український часопис історичного профілю "Український історичний журнал" (1957), "Історіографічні дослідження в Українській РСР" (1968–1972), "Середні віки на Україні", "Пам'ятки України" (1969–1972), "Історичні джерела та їх використання" (1964–1972), "Наука і культура: Україна" (1968–1972), "Український історико-географічний вісник" (1971–1972).

Досягає піку академічна кар'єра історика: 1960–1963 рр. – завідувач відділу допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР, 1963–1968 рр. – створює й очолює відділ історіографії та джерелознавства в інституті, 1968–1972 рр. – директор Інституту археології АН УРСР. Доба "відлиги" збігається з піднесенням і визнанням наукової діяльності історика. 1963 р. він захищає докторську дисертацію в Москві, з 1968 р. – професор, а 1969 р. обраний членом-кореспондентом Академії наук УРСР.

Важлива іпостась Ф.Шевченка-історика: організатор і координатор наукових досліджень в Україні. Заступник директора Інституту історії АН УРСР (1964–1967), голова республіканської наукової ради з проблеми "Історія історичної науки" при Секції суспільних наук АН УРСР (1964–1969), член наукової ради Архівного управління УРСР (1967). У цей період виникає наукова школа Ф.Шевченка. За даними В.Смоля, її пройшли понад 60 кандидатів та 7 докторів наук⁴.

V період – "тимчасова особиста поразка та стагнація історичної науки в Україні" (1972–1989 рр.).

1972 рік – сумна дата в історії української історичної науки й особисто нашого героя. Прихід на посаду першого секретаря ЦК КПУ свідомого русифікатора В.Щербинського замість лояльного до всього українського П.Шелеста сигналізував про наступ на українську інтелігенцію й кінець відлиги в історіографії. Політика русифікації та надмірної ідеологізації науки здобула в літературі назву

"ери маланчукізму", "суловсько-маланчуківської реакції" (від імені секретаря ЦК КПУ з ідеології Валентина Маланчука). Практика "маланчукізму" пов'язана з кадровими чистками й забороною на професію.

Адміністративних репресій та соціально-психологічного тиску зазнав і Ф.Шевченко. Відома хроніка негативних констатацій: січень 1972 р. – усунений від керівництва "УІЖ", серпень – звільнений із посади директора Інституту археології, 5 вересня 1972 р. з'являється постанова ЦК КПУ з типовою бюрократично-образливою назвою "Про наслідки перевірки заяв про неправильну поведінку директора Інституту археології АН УРСР т. Шевченка Ф.П. та нездорову обстановку в колективі інституту". У цій сумнозвісній постанові Ф.Шевченку закидалися два "великих гріхи" – безкласовість ("відхід від класових інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій") та націоналізм ("припускався націоналістичних трактовок в оцінці окремих історичних положень")⁵. За часів "суловсько-маланчуківської" реакції Ф.Шевченко на собі відчув тактику "тихих репресій", що полягала в приниженні людської гідності, честі науковця, "красномовних" замовчуваннях, навмисних перекрученнях. Показово, що зовсім непомітним пройшов шістдесятирічний ювілей історика, який він відсвяткував у вузькому родинному колі. У пресі не з'явилося жодного офіційного привітання формальному лідеру української історичної науки.

Основна суперечність доби застою в історичній науці в цілому, і у творчій біографії історика зокрема, полягала в зовні безперешкодному існуванні (швидше несамотійному науковому животінні) та внутрішній несвободі.

Ф.Шевченко, позбавлений високих адміністративних посад у науці, зберігав деякі репрезентативні академічні позиції, зовнішні ознаки успіху – отримував урядові нагороди, державні премії, зберігав статус академічного співробітника, зокрема старшого наукового співробітника відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР (1972–1974), відділу історії дружби народів СРСР (1974–1978), керівника неструктурованої групи з історичної географії та картографії відділу джерелознавства й допоміжних дисциплін Інституту історії (1978–1982), головного наукового співробітника відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії (1987–1995). Своєрідним виявом зовнішнього бюрократичного етикету стали почесні регалії історика – низка медалей, орден "Знак пошани", Почесна грамота Президії Верховної Ради України до чергового ювілею (1984), Державна премія Української РСР (1984).

"Ззовні" Ф.Шевченко виявляв наукову активність, шукаючи реалізації здебільшого в таких "нейтральних жанрах", як наукове редагування, рецензування, написання передмов.

"Зсередини" він залишався невеликою людиною. Свобода творчості була обмежена вузькими рамками дозволеного, "ідеологічно-дозованого". Історик практично був відтиснений на адміністративну й теоретичну периферію української радянської науки. Такий стан речей у радянській науці А.Лосєв пояснював тим, що "соціалізм виключає внутрішнє життя особистості ... виключає свободу наук, мистецтв, друку, особистого громадського почину тощо"⁶.

У цей період Ф.Шевченко від розробки теоретико-методологічних, історіографічних проблем переходить до вивчення регіональних сюжетів (історія рідного Поділля), проблем краєзнавства, працює над персоналією тематикою для "УРЕ", структуруванням дисципліни історичної географії.

VI період – "завершальний" (1989–1995 рр.). Даний період пов'язаний із відродженням української історичної науки й репрезентує нові горизонти творчості Ф.Шевченка. Він був активним учасником специфічного для української пере-

будовної й постперебудовної історіографії процесу "повернення спадщини", коли до широкого наукового вжитку поверталися праці відомих українських істориків М.Костомарова, В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Дорошенка, М.Драгоманова та ін. Головою редколегії започаткованої 1989 р. серії "Пам'ятки історичної думки України" став Ф.Шевченко (у цій серії було видано праці видатних істориків).

Ф.Шевченко відомий також як ініціатор та учасник престижних археографічних проектів, зокрема фундаментального тритомного видання "Кирило-Мефодіївське товариство" (К.,1990), а також "Споконвічна українська земля: Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною. Документи і матеріали" (Л., 1990), "Реєстр Війська Запорозького 1649 року" (К.,1995). Ф.Шевченко ініціював видання "Українського археографічного щорічника: Нова серія", був його відповідальним редактором. Він редагував численні монографії, тематичні збірники ("Географічний фактор в історичному процесі", "Проблеми історичної географії України", "Історико-географічні дослідження на Україні").

Симптоматично, що Ф.Шевченко стояв витоків вітчизняного грушевсько-знавства. Усе своє наукове життя він звертався до творів та особи великого українця. Твори М.Грушевського були в його власній книгозбірні. Відродження нової української історіографії на початку 1990-х рр. він пов'язував із "поверненням" М.Грушевського, його праць, ідей, духу творчості. Ф.Шевченко входив до редколегії перевидання фундаментальної "Історії України-Руси", написав (разом із В.Смолієм) передмову до "Очерка истории украинского народа" та післямову до книги "Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М.С.Грушевського" (1992).

Безумовно, кар'єрні злети й падіння, наукові успіхи та ідеологічні упередження відбивають складні метаморфози історичної науки в Україні середини – другої половини ХХ ст. Інтелектуальні впливи, освіта, ідейний тиск, адміністративний пресинг – усі ці чинники формували історичну свідомість і культурну лабораторію історика, стиль наукового мислення та ментальні засади його творчості.

Ментальність історика або Дволикий Янус української радянської історіографії

Пізнавальну домінуючу моделі вивчення ментальності історика становить поняття стилю історичного мислення. Це цілком виправдано, коли йдеться про ментальність не звичайної людини, а фахового історика, який сприймає навколишній світ, своє місце в ньому крізь "фахові окуляри", призму символів та образів історії, що зумовлюють його професійну поведінку, тип історіописання, манеру "думання", характер дослідницьких практик. Словом, вивчати ментальність історика варто через поняття стилю наукового мислення. Це багатовимірне поняття, що містить чимало смислів та вимірів пізнання.

Когнітивний вимір стилю наукового мислення історика характеризується рівнем та характером здобутої освіти, природним комплексом розумових процедур і здібностей до теоретичних практик, наукової роботи (рефлексія, нахил до проблематизації, цілепокладання, здібності до теоретизування). Рівень "ремесла" Ф.Шевченка-історика зумовлений освітою та постійною самоосвітою, притаманним йому відчуттям нового. Він наголошував: "Я завжди відстоюю нове"⁷. Професіоналізм його як історика ґрунтувався на академічній традиції російської науки, українській історіографічній класиці, марксистських дискурсивних практиках.

До когнітивних особливостей індивідуального мислення Ф.Шевченка слід віднести нахил до теоретизування, продукування нестандартних ідей, креативність, стратегічність мислення. Про це свідчить низка його розвідок, статей, есе з

проблем теорії та методології історичної науки ("Про суд історії", "Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки", "Історія і сучасність"), з історіографії ("Історіографія – важлива історична дисципліна", "Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?").

Специфічною рисою стилю мислення Ф.Шевченка була системність. Цю рису можна називати по-різному: "енциклопедизм", "полідисциплінарність", "універсальність мислення", утім зміст залишається той самий – сприйняття історичної науки як системи дисциплін.

У дослідницьких практиках Ф.Шевченка ця риса реалізувалася в сталому інтересі до системи допоміжних історичних дисциплін (ще від часів перших спроб викладання в Московському історико-архівному інституті). Своє кредо щодо допоміжних історичних дисциплін історик сформулював в одній із перших теоретичних розвідок "Про створення "Вступу до історичної науки"" (1959): "...назву "допоміжні" беремо в лапки, бо вона досить-таки умовна, а значення цих дисциплін велике". Від їх розробки, уважав історик, залежить "якість наукової продукції", "розуміння першоджерел". Він реконструює навіть певну ієрархію цих дисциплін (поряд із назвою "допоміжні" часто вживає "спеціальні"). На перше місце в системі історичної науки ставить "історіографію – історію історичної науки". На друге – джерелознавство, з яким тісно пов'язані архівістика (архівознавство), дипломатика, палеографія, а також сфрагістика, геральдика, генеалогія, археографія, історична бібліографія. Окремо називає історичну географію, археологію, котра "з допоміжної історичної дисципліни перетворилася в окрему важливу галузь історичної науки", у самостійну галузь трансформувалася також етнографія⁸.

У Ф.Шевченка були свої теми-фаворити – Хмельниччина, історія України середини XVII ст., історія Поділля, Буковини, Закарпаття, Великої Вітчизняної війни. Приділяв увагу й історичним персонажам, зокрема Б.Хмельницькому, його оточенню, народним ватажкам (Л.Кобилиця), науковцям, літераторам тощо.

З огляду на рівень освіти, природні здібності, інтелектуальні пріоритети, характер дослідницьких практик, тип Ф.Шевченка-історика можна ідентифікувати як "історика-ерудита", "генератора ідей", "стратега" та "організатора науки", менеджера архівної справи. Йому притаманні риси історика-теоретика, блискучого практика-аналітика та систематика, джерелознавця й археографа.

Для характеристики стилю історичного мислення особливої ваги набуває його **теоретико-методологічний вимір**. Зрозуміло, домінуючою у світогляді українського радянського історика була марксистська парадигма (абсолютизація виробничих відносин, принцип класової боротьби, формаційний підхід). Ф.Шевченко мислив у межах марксистського дискурсу: "народ є справжнім творцем і героєм історії", народ – не безлика й аморфна "маса", "юрба", це – "суспільна категорія, що змінюється із зміною історичних формацій"⁹. Як історик-марксист він був щиро впевнений, що "встановлення істини – пряме завдання історика", адже "історичний матеріалізм визнає об'єктивну істину, що існує незалежно від людини"¹⁰. Цікаво зіставити розуміння наукової істини мислителем іншого формату, старшим сучасником нашого героя, відомим російсько-радянським філософом А.Лосєвим, який у Доповненнях до своєї праці "Диалектика мифа" (1930 р.) стверджував, що "свобода науки там, де немає об'єктивної істини й немає віри в об'єктивну істину, а є віра в суб'єктивний розум... У нас же є об'єктивна істина, це пролетаріат і виробниче життя. Яка тут може бути об'єктивна істина?"¹¹.

Марксистське сприйняття історії у свідомості Ф.Шевченка поєднувалося з природною українськістю. Він, як уважає О.Апанович, мав "українську душу". Походження з української глибинки, селянська родина, українська природа прищепили на ментальному рівні любов до народного співу, зумовили органіку рідної мови в професійній сфері й побуті.

Від перших спроб і на етапах інтелектуальної зрілості Ф.Шевченко виявляв інтерес до української тематики. Центральною темою його досліджень була історія України середини XVII ст., період визвольної війни українського народу, яка залишалася стрижневою темою всієї вітчизняної історіографії. Саме цим сюжетам присвячено дисертації історика – кандидатську "Російські воєводи на Україні (Нариси взаємовідносин України з Росією в другій половині XVII ст.)" (1943) й докторську "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст." (1963). Інтерес до української проблематики, як свідчить бібліографія історика, на різних етапах мав або демонстративний (відлига, період незалежності) або завуальований характер (доба застою).

Справжнім уособленням, символом українськості для Ф.Шевченка залишалася постать М.Грушевського. Напівміфічною, напівсимволічною є згадка Ф.Шевченка про зустріч із М.Грушевським у бібліотеках Москви в роки студіювання в історико-архівному інституті. Праці М.Грушевського в домашній книгозбірні (які зберігалися, як згадує Я.Дзира, або на антресолях, або на дачі Федора Павловича, загорнуті в ганчірки), постійне звернення до його книг, ідей, думок, перша і єдина в офіційній радянській українській історіографії стаття про М.Грушевського ("Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?", 1966), відновлення пам'яті М.Грушевського в 1990-х рр. – усе це репрезентує "українську" складову стилю мислення українського радянського історика. Така позиція швидше виняток, ніж норма у професійному середовищі істориків доби тоталітаризму, для якого були властиві страх перед звинуваченням в "українському буржуазному націоналізмі", подвійна внутрішня цензура, превентивна рефлексія щодо своєї марксистської ортодоксальності, методологічний пуризм.

Подвійні стандарти української радянської історіографії полягали в тому, що, з одного боку, Ф.Шевченко змушений був піддавати критиці, засуджувати "буржуазну історіографію в період імперіалізму", зокрема "книжки й статті В.Антоновича, М.Грушевського, В.Липинського та інших українських буржуазно-націоналістичних істориків кінця XIX і початку XX ст." за властивий їм "відчай і скептицизм", "фальсифікацію фактів, схоластику"¹². А з іншого, у тій же самій книжці ("Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст."), де наводилися ці "звинувачення", з довідкового апарату видно, що автор використовував роботи таких "буржуазних" українських істориків, як В.Антонович, П.Куліш, М.Костомаров, Д.Багалій, М.Грушевський, О.Лазаревський, С.Томашівський, І.Джиджора, В.Юркевич, М.Василенко, М.Владимирський-Буданов, О.Кістяківський, О.Левицький. Заслуговує на увагу прийом, за допомогою якого він уводив до "прихованого" вжитку праці корифеїв української історіографії. Так, посилання на "Історію України-Руси" М.Грушевського, що піддавалася інвективам із боку офіційної радянської історіографії, Ф.Шевченко супроводжував характерною реплікою: "значний фактичний матеріал про економічне становище та економічні зв'язки України опублікував М.Грушевський у шостому томі "Історії України-Руси"... Але інтерпретація й висновки автора з відомих причин вимагають критичного ставлення"¹³.

Таким чином, свідомість українського історика мала амбівалентний характер. Як міфічний дволик Янус вона поєднувала й зберігала в розгорнутому чи латентному вигляді елементи національної ідеології та марксистської парадигми.

Подвійну, марксистську й національну, лояльність героя нашого есе ілюструє фраза з його статті "В.І.Ленін і Т.Г.Шевченко": "Т.Г.Шевченко, за вжитим В.І.Ленініним виразом, жив у ту епоху, "коли кожний соціаліст був поетом". Революційно-класові та українсько-орієнтовані конотації звучать у наступному пасажі

історика, де він наголошує, що Т.Шевченко – "діяч, що визначив цілу епоху в історії нашого народу, що ввібрав у своє серце, наче широке море, народні заповіді й вогонь революційних прагнень"¹⁴.

Відсутність історичного синтезу в українській радянській історіографії й конкретно в доробку Ф.Шевченка (який мав нахил до теоретизування, історіософських узагальнень) була не органічною, а штучною. На зламі 1920-х–1930-х рр., коли було відкинуто схему М.Грушевського, розпочався процес тотальної провінціалізації української історичної науки, локалізації українського історичного процесу, перетворення історії України на історію окремих територій і земель. Розпочалося докладне вивчення окремих територій, історії рідного краю, окремих проблем української історії ("визвольної війни українського народу проти панської Польщі"). Інтелектуальним сурогатом загальних схем та концепцій національної історії в українській радянській історіографії стали історичне краєзнавство, історична географія, що й знайшло відображення в доробку Ф.Шевченка. Звідси його підвищений інтерес до проблем історичної географії та картографії, які у своєрідній формі легітимізували синтетичний погляд на події української історії в межах офіційної радянської доктрини.

Відомо, що в 1960-х рр. Ф.Шевченко підтримав проект створення історичного атласу України. Він щиро вважав, що засобами картографії можна відтворити історичний процес у просторово-часовій цілісності. Саме на картах, схемах, планах "мають знайти своє відображення важливі події та явища в житті й розвитку українського народу з найдавніших часів до наших днів на всіх українських землях"¹⁵.

Наприкінці 1970-х – у 1980-х рр., коли він очолював неструктуровану групу з історичної географії та картографії, а згодом – відповідний сектор у відділі джерелознавства Інституту історії, дослідник глибоко занурюється в проблеми історичної географії та краєзнавства. Це варто сприймати як "захисну реакцію" на процеси подальшої провінціалізації та маргіналізації української історичної науки. В умовах ідеологічної реакції та адміністративного тиску ідея історичного атласу, тобто "історії в картах", мала продуктивний характер і мусила відтворювати синтетичний погляд на історію України. Ф.Шевченко був упевнений, що картографічними методами можна вивчати історичний процес "як єдине ціле".

Група під керівництвом Ф.Шевченка була орієнтована на забезпечення джерелами тієї території, що картографувалася. Олена Маркова, головний редактор з картографії історичного атласу України, згадувала, що Федір Павлович крадькома приносив їй безцінні наукові праці М.Грушевського, В.Кубійовича, С.Рудницького. "Ці роботи, – говорив Ф.Шевченко, – обов'язково знати головному редактору атласу історії України, щоб підправляти наших авторів, але посилатися на них не треба". Співробітники сектора, яким керував Ф.Шевченко, вишукували документальні матеріали для карт в архівах Москви, Ленінграда, Харкова, Києва.

На жаль, цей проект Ф.Шевченка так і залишився нереалізованим. У 1986 р. атлас був готовий і переданий на картографічну фабрику, 1992 р. робота над ним уповільнилася, а з огляду на те, що створений за радянських часів цей матеріал безнадійно застарів, зовсім припинилася¹⁶.

Ф.Шевченко, як і більшість українських істориків різного формату й рангів, звертався до проблем історичного краєзнавства. Він мав намір піднести його до певного наукового рівня, що ілюструє низка розвідок ("Місце історичного краєзнавства в історіографії України" (1980), "Формирование государственной территории Украины" (1980), "Зв'язок історичного краєзнавства із спеціальними історичними дисциплінами" (1989, у співавторстві з Я.Володарським)). У структурах радянської іс-

торичної науки краєзнавство як субдисципліна створювало "ефект пазлів", тобто конструювання не цілісної, а мозаїчної картини українського минулого.

Для розуміння стилю мислення історика вкрай важливим є **аксіологічний вимір**. Ознакою справжнього вченого, на відміну від звичайного наукового співробітника, є ентузіазм і наполегливість. Справжнього вченого відрізняє байдужість до зовнішніх символів успіху, для нього понад усе важлива віра у свої сили, мужність. Ф.Шевченко – пасіонарна особистість, пізнавальний мотив залишався домінуючим у його творчості. Відомі його слова: "Коли б я знав, що завтра не буде роботи, помер би"¹⁷.

Про моральні риси та професійні преференції вченого дає уявлення його оточення, коло спілкування. Ф.Шевченко був у товариських стосунках із Леонідом Коваленком, з великою повагою ставився до одного з найталановитіших учнів М.Грушевського та радянського академіка Івана Крип'якевича, наукову підтримку відчував із боку Івана Гуржія. Як людину й громадянина Ф.Шевченка характеризує той факт, що в брежнєвські часи він мав сміливість організаційно підтримувати таких українських інтелектуалів дисидентської орієнтації як історик та етнолог Михайло Брайчевський, поет-археолог Борис Мозолевський, яких він узяв на роботу в Інститут археології.

У свідомості його співробітників, колег і учнів склався позитивний образ Ф.Шевченка як ученого та людини. Основні риси цього образу – доброзичливість, толерантність, обов'язковість у вирішенні справ, відчуття нового, доступність, інтелектуальна відкритість, м'якість, працелюбність, патріотизм. Ці риси історика певною мірою дисонували з репресивною свідомістю та практиками радянської історичної науки. У професійному середовищі радянських істориків домінували конфронтація, задрість успіхові колег, цькування таланту, плекання посередності, свавілля, адміністративний пресинг. Про складний морально-психологічний клімат, що панував в академічних колах та інституціях за доби тоталітаризму, свідчать обставини, пов'язані із захистом докторської дисертації Ф.Шевченка. Атмосферу емоційної напруги, бюрократичної тяганини, ідеологічних звинувачень і непорядності колег описує сучасник цих подій Я.Дзира.

У 1960 р. в Інституті історії тривала важка дискусія навколо докторської дисертації Ф.Шевченка "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.". Критики закидали йому ідейну спорідненість з українською буржуазно-націоналістичною історіографією, тобто відхід від канону радянського історіописання. Непримиреним опонентом Ф.Шевченка виступав Кость Гуслистий, відомий історик, заступник директора Інституту мистецтвознавства і фольклору, дух якого був зламаний репресіями 1930-х – 1940-х рр. Це була ще одна внутрішня драма українського радянського історика. Тримаючи в одній руці фоліант М.Грушевського, а в іншій – монографію Ф.Шевченка, К.Гуслистий намагався довести, що автор керувався схемою та ідеями "буржуазного історика". "Закарбувалося мені в пам'яті, – згадував Я.Дзира, – останнє звинувачення стосовно Переяславської ради: у Грушевського – "Тільки рятуючись, Хмельницький вдався до союзу з Московією". І таку ж думку він знаходив на сторінках книжки Шевченка". З гострою критикою дисертації виступили професори В.Голобуцький і А.Введенський. Серед прибічників дисертанта були директор інституту О.Касименко та молода генерація вчених: В.Коваль, І.Кулинич, О.Компан, І.Гуржій, О.Апанович. У дискусії Ф.Шевченко поведився активно, "дотепно, конкретно, аргументовано, інколи й образно" відповідав критикам, які закидали йому перегук із М.Грушевським¹⁸.

Через недоброзичливе ставлення колег з Інституту історії, як часто бувало в таких випадках, Ф.Шевченко змушений був напівтаємно захищати докторську дисертацію у своїй alma mater – Московському історико-архівному інституті, де знайшов підтримку колег і вчителів. Опонентами дисертації були М.Тихомиров та І.Гуржій. Лише після затвердження ВАК та отримання диплому доктора цей факт став відомим широкому загалові¹⁹.

Колізія із захистом докторської дисертації Ф.Шевченка була доволі типовим явищем в умовах функціонування механізму примусу та стримування талановитих, неординарних особистостей, панування кар'єристів і посередностей-бюрократів від науки. Така ж сама доля спіткала О.Касименка, директора Інституту історії, який змушений був їздити до Москви у ВАК, щоб спростовувати численні доноси; Михайла Марченка, який мусив захищати докторську дисертацію в Ленінграді; М.Брайчевського, захист докторської дисертації якого був зірваний адміністраторами від науки; пізніше дискримінацій зазнав Віталій Сарбей, докторська дисертація якого протягом кількох років не затверджувалася ВАК СРСР.

Особиста драма Ф.Шевченка полягала в тому, що сповнений творчої енергії та сил, він так і не зреалізував себе як дослідник-систематик, теоретик. Недостатня самореалізація істориків, особливо великого масштабу, стала нормою тоталітарної системи радянської науки, чи то в центрі, чи на периферії. Сучасники Ф.Шевченка вважали, що він міг стати окрасою світової історіографії.

Поза сумнівами, "атиповість" Ф.Шевченка як історика, незвичайний формат його наукової діяльності, нереалізований творчий потенціал ще рельєфніше відбивають стандарти та алгоритм розвитку радянської історичної науки в умовах тоталітарного режиму.

Ф. Шевченко та "інтелектуальний мікроренесанс" в Україні

Доба "відлиги" (десятиріччя після XX з'їзду партії) – це особлива епоха в політичній і духовно-інтелектуальній історії СРСР та УРСР. Невипадково, що на цей період припадає злет наукової діяльності та кар'єрного успіху Ф.Шевченка.

Певна річ, на українському ґрунті "хрущовська відлига" мала свої особливості. По-перше, українська відлига – це "запізніла відлига", її хронологічний контур не збігається із загальноновизнаним, "всесоюзним" (середина 1950-х – початок 1960-х рр., жовтневий (1964) пленум ЦК КПРС, як епілог), а охоплює середину 1950-х – 1972 р.

По-друге, варто враховувати такий суб'єктивний чинник "української відлиги", як діяльність П.Шелеста, першого секретаря ЦК КПУ, який додержувався ієрархії "численних ідейно-політичних та національно-культурних лояльностей", тобто виявляв певну толерантність та підтримував низку українських проектів.

Відлига в культурно-духовній сфері тісно пов'язана з т. зв. "інтелектуальним мікроренесансом". Специфіка полягала в тому, що його ініціаторами на всесоюзній арені виступили історики, точніше редколегія журналу "Вопросы истории" на чолі з Г.Панкратовою та Е.Бурджаловим²⁰. Саме цей журнал та його діячі очолили модернізаційні процеси в історичній науці, що дало поштовх до оновлення суспільства. Інтерес до близького та далекого минулого стимулював інтелектуальний рух за відновлення, "очищення" марксизму, певну свободу думки, дискусій, право мати свій погляд.

Ф.Шевченко став лідером української "запізнілої відлиги" в сфері історичної науки. Його наукова, громадська та організаційна діяльність кінця 1950-х – початку 1970-х рр. дає взірці справжнього інтелектуального мікроренесансу в Україні,

для якого властиве не сліпе копіювання російських зразків, а певна ініціативність, наукова й організаційна сміливість. Своїми справами та численними ініціативами Ф.Шевченко дав старт якісним змінам у налагодженому репресивно-нівелюючому механізмі історичної науки в Україні. Він був промотором, активним учасником багатьох починань, спрямованих на оновлення та посилення позицій української історичної науки ("Український історичний журнал", "Історіографічні дослідження в Українській РСР", "Середні віки на Україні", "Наука і культура: Україна", "Пам'ятки України", "Історичні джерела та їх використання"). Ф.Шевченко створив і протягом 1963–1968 рр. очолював відділ історіографії та джерелознавства в Інституті історії АН УРСР. У 1959–1965 рр. був членом Головної редакційної колегії "Української радянської енциклопедії".

Доцільно згадати підтримку ним попервах безнадійного й безперспективного починання археолога Б.Мозолевського, який навіть не був штатним співробітником Інституту археології АН УРСР, що завершилася сенсаційним відкриттям шедеврів скіфсько-античного мистецтва – золотої пекторалі та інших скарбів з Товстої Могили. Ф.Шевченко підтримав ідею-проект створення історико-меморіального комплексу й музею козацтва на о. Хортиця 1965 р.

У 1966–1967 рр. Ф.Шевченко, як заступник директора Інституту історії, організував лекторій з історії козацтва, в якому брали участь співробітники інституту Я.Дзира, О.Компан, О.Апанович, М.Брайчевський. Публічні лекції в Будинку вчителя проходили при великому скупченні народу, в аудиторії було до 1000 слухачів, що свідчило про щирий інтерес до українського минулого.

На час українського мікроренесансу припадає пік теоретико-методологічної діяльності історика. Про те, що він тонко відчував виклики часу, свідчить стаття "Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки", котра природно вписувалася в атмосферу життя шістдесятників, наповненого суперечками, дискусіями, вечорами поезії, творчими зустрічами з відомими митцями, що супроводжувалося пожвавленням академічного життя, пошуками нового наукового ідеалу.

Автор розглядає дискусію як фактор розвитку історичної науки, причому вона, окрім творчого аспекту, має й "слабі сторони", "недоліки". Креативну роль дискусії історик убачає в тому, що вона має "не тільки відзначати досягнуті позитивні результати", а й "сміливо розкривати недоліки, пропонувати конкретні засоби їх ліквідації", зосереджувати увагу на завданнях, які треба вирішити. В унісон духу "відлиги" історик стверджував, що "похвальбі, парадному галасу й загальним міркуванням настав край"²¹. У позиції Ф.Шевченка відгукувались обмеження самого процесу "відлиги", усі розходження в поглядах, тлумаченнях, можливі лише в рамках "єдиної діалектико-матеріалістичної концепції". Дух "відлиги" відбився також у сміливому постулаті Ф.Шевченка, що, виступаючи проти сірості та одноманітності в науці, не можна ігнорувати "індивідуальність історика"²².

Ознакою стилю мислення доби "відлиги" була критика сталінізму, його негативного впливу на історіографію. Культ особи, на думку історика, "породжував культ слів і фраз, безконечне повторення завчених істин, паралізував мислення, викликав догматичне тлумачення багатьох проблем, що вимагали творчого розв'язання"²³. Ф.Шевченко в умовах тогочасної "гласності" відтворює жахливу картину стану історичної науки сталінських часів (коли він навчався та робив перші кроки в науці): нехтування теорією, адміністративний тиск, задушлива психологічна атмосфера. Треба було мати неабияку особисту й професійну сміливість, щоб відкрито сказати: "При культурі існував примітивно-утилітарний підхід до теорії та її розвитку. Нестерпно дошкулюю і тяжкою була атмосфера дрібної

опіки і грубого адміністрування, підозрливості і недовір'я, безпідставні репресії до багатьох істориків. Усе це породжувало страх і недовір'я, паралізувало активність та ініціативу дослідників, порушувало свободу творчості. У такій атмосфері могли себе добре почувати бюрократи-перестраховщики і підлабузники. Це могло статися лише за умов, коли вважалося, що тільки одна особа має право на вирішальне слово в цих питаннях теорії... Особливо великої шкоди завдав культ особи історичній науці"²⁴.

Невипадково в цей період певної інтелектуальної свободи Ф.Шевченко звертається до розробки проблем історіографії, якій відводив "важливе й своєрідне місце" в системі історичної науки. Програмова стаття "Історіографія – важлива історична дисципліна" відкриває започаткований ним тематичний щорічник "Історіографічні дослідження в Українській РСР" (1968).

Ф.Шевченко пропонує своє розуміння історіографії, тим більше, що ця тема на початку 1960-х рр. була доволі модною серед московських істориків, обговорення якої було ініційоване групою М.Нечкіної, і в якому брали участь провідні радянські вчені Л.Черепнін, А.Сахаров, С.Дмитрієв, С.Шмідт, М.Тихомиров.

Історіографія, за визначенням Ф.Шевченка, – "це історія становлення, формування та поширення історичних знань серед читацьких кіл"²⁵. Певна річ, Ф.Шевченко вловив основний сенс поняття історіографії в контексті сучасних історіографічних практик, котрі наголошують на таких комунікаціях, як автор – дослідник тексту, письменник – читач. Він не лише наполягав на конструктивній функції історіографії в процесі пізнання, але спростовував упереджено-презирливе ставлення до неї як до чогось зайвого, застарілого ("купи застарілих праць"), що було притаманно багатьом історикам радянської формації, які відмовляли історіографії в науковій значущості й через це у своїх дослідницьких та викладацьких практиках найчастіше плутали її з історичною бібліографією. "Хоче того чи не хоче автор, – наголошував Ф.Шевченко, – а до вивчення теми він підходить з певною міркою, яку він створив за вже існуючими зразками ... тому можна вважати за несерйозні твердження з недооцінкою значення історіографії, що зводиться приблизно до такої фрази: це нам не потрібно, бо вивчаємо нові теми і по-новому"²⁶.

Постійно обігруючи фразу М.Чернишевського "без історії предмета немає теорії предмета", Ф.Шевченко стверджував, що без історії науки не може бути її сучасної теорії. Він свідомо виступав проти порожнього фактографізму в науці, тобто "нанизування фактів", нагадуючи, що історик – "не звичайний оповідач" чи "байдужий обліковець"²⁷.

За марксистською риторикою – прагнення українського радянського історика до самостійності мислення, теоретизування, усвідомлення прямого зв'язку між історіографією та методологією дослідження: "Марксизм-ленінізм вимагає від науковця не тільки знання фактів, а і їх узагальнення, теоретичних висновків... Таким чином, історіографія – це не просто вивчення спадщини, а більш широке, змістовніше поняття. Мова йде про методологію історичних досліджень"²⁸.

У широкій програмі розвитку історіографічних досліджень в Україні, що її пропонує Ф.Шевченко в цій статті, симптоматичним є його ставлення та оцінки минулого української історичної науки. Навіть найобережніші вербальні формулювання та ідеологічні піруети неспроможні були приховати його переконаність щодо ролі "національної самобутності в розвитку історичних ідей"²⁹.

У період української "запізнілої відлиги" Ф.Шевченкові поталанило зробити те, що не вдалося жодному з українських радянських істориків, – певним чином легітимізувати ім'я М.Грушевського в українській радянській історіографії в

розвідці "Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?" (1966). Стаття мала ювілейне походження з нагоди 100-річчя історика й цікаву передісторію.

Реабілітації імені М.Грушевського вільно чи невольно сприяла позиція вищого партійного керівництва республіки на чолі з П.Шелестом. У відповідь на заходи української діаспори щодо відзначення ювілею видатного українського історика й політичного діяча П.Шелест навіть дотепний аргумент: "Не можемо повністю віддати Грушевського націоналістам". За його вказівкою з приводу ювілею з'явилися статті літературознавців І.Бойка та Є.Кирилюка в "Літературній Україні" та історика Ф.Шевченка в "Українському історичному журналі"³⁰.

Пафос статті Ф.Шевченка зводився до прийнятної з погляду радянської української історіографії тези, що М.Грушевський повернувся в Україну тому, що визнав радянську владу. "Визнання радянської влади М.Грушевським – результат його переконання в перевагах соціалістичного ладу й прагнення бути корисним своєму народові. Тверде рішення про переїзд на Україну, – констатував Ф.Шевченко, – було прийнято"³¹.

Дивно було читати в 1966 р. про М.Грушевського (ім'я якого було піддано анафемі в офіційній радянській українській історіографії), що він "належав до числа тих діячів науки, які залишили не тільки велику кількість праць, а (що не менш важливо) пройшли складний, суперечливий життєвий шлях". "Усе це має бути, – писав Ф.Шевченко за часів далекої "української відлиги", – правильно висвітлено й оцінено сучасниками"³².

Як директор Інституту археології він дав дозвіл серед портретів видатних національних археологів розмістити портрет В.Антоновича, який, за його словами, "зробив для історії України більше, ніж десять наших академіків". Академічній молоді Ф.Шевченко повторював: "Вивчайте його твори, пишть про нього". Цей епізод свідчить про внутрішню фронду історика. Проте невдовзі портрет "буржуазного націоналіста", за мірками радянської науки, було знято³³.

Звернення до проблем і персоналій української національної історіографії, хоч і крізь призму марксистської ідеології, було красномовною ознакою українського інтелектуального ренесансу кінця 1950-х – початку 1970-х рр.

Безперечним здобутком інтелектуального мікроренесансу в Україні, як це ілюструє творчість Ф.Шевченка, став пріоритет українського. У редакційній програмі першого фахового журналу українських радянських істориків ("Українського історичного журналу"), ідейним лідером і першим відповідальним редактором якого став Ф.Шевченко, свідомо декларувалися українські преференції: "Основним завданням журналу є висвітлення історії українського народу з давніх часів до наших днів, його героїчної боротьби за своє соціальне та національне визволення"³⁴. Усі свої творчі сили, організаторський хист Ф.Шевченко присвятив реалізації програми відродження українського. Його редакційна стратегія полягала в широкому висвітленні історії України по вертикалі (з найдавніших часів до сьогодення) та по горизонталі (соціально-економічна, політична, культурна історія українського народу), репрезентації яскравих постатей та видатних подій історичного минулого України, розробці проблем теорії та методології історії, історіографії, джерелознавства, історії суспільної думки, комплексу допоміжних історичних дисциплін.

Життєпис Федора Шевченка – не просто біографія яскравої особистості, відомого історика. Це інтелектуальна біографія епохи, української радянської історичної науки, яка виступала чи то як драма, чи фарс, чи трагедія. Постать Ф.П.Шевченка сьогодні сприймається як ланка між минулим і майбутнім укра-

їнської історичної науки, усіх її складових – академічної дореволюційної, української радянської та сучасної національної.

¹ Федір Павлович Шевченко. Біобібліографія / Упорядники Г.В.Боряк, Н.О.Герасименко, О.В.Тодійчук. – К., 1989; *Дмитрієнко М.* Пам'яті видатного вченого // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць на пошану видатного вченого-історика, члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Федора Павловича Шевченка. – К., 1998. – С. 5–8; *Пінчук Ю.* Шевченко Федір Павлович // Українські історики ХХ ст. Біобібліографічний довідник. Серія “Українські історики”. – Вип. 2. – Ч. 1. – К.; Л., 2003. – С. 353, 354; Історіографічні дослідження в Україні: Наук. збірник (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф.П.Шевченка). – К., 1999. – Вип. 7; *Гуржій О.І., Капітан Л.І.* Ф.П.Шевченко – головний редактор “Українського історичного журналу” // УІЖ. – 2004. – №4. – С. 103–116; *Ясь О.В.* Постать і науковий доробок Ф.П.Шевченка: погляд з того боку “залізної завіси” // Там само. – С. 117–125; “Істину встановлює суд історії” / Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2-х тт. – К., 2004.

² *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. Спогади та історіографічний аналіз. – К., 2003. – С.6.

³ *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині ХVІІ ст. – К., 1959. – С. 4.

⁴ *Смолій В.* Слово про Вчителя // *Апанович О.* Зазнач. праця. – С. 12.

⁵ Цит за: *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х–1980-х рр. – К., 1995. – С. 134, 135.

⁶ *Лосев А.Ф.* Дополнение к “Диалектике мифа” (новые фрагменты) // Вопросы философии. – 2004. – № 8. – С. 130.

⁷ *Симоненко Р.* Про Федора Павловича Шевченка (Спогади) // Історіографічні дослідження в Україні: Наук. збірник (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф.П.Шевченка). – К., 1999. – Вип. 7. – С. 24.

⁸ *Шевченко Ф.П.* Про створення “Вступу до історичної науки” // УІЖ. – 1959. – №1. – С. 95, 96.

⁹ *Його ж.* Про суд історії // УІЖ. – 1967. – №2. – С. 47.

¹⁰ *Його ж.* Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки // УІЖ. – 1965. – №3. – С. 28.

¹¹ *Лосев А.Ф.* Указ. соч. – С. 128.

¹² *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині ХVІІ ст. – К., 1959. – С. 8.

¹³ Там само. – С. 46.

¹⁴ *Шевченко Ф.П.* В.І.Ленін і Т.Г.Шевченко // УІЖ. – 1964. – №2. – С. 4, 5.

¹⁵ *Його ж.* Про структуру та список карт історичного атласу України // УІЖ. – 1966. – №4. – С. 85.

¹⁶ Див.: *Апанович О.* Зазнач. праця. – С. 146, 147.

¹⁷ Там само. – С. 167.

¹⁸ *Дзира Я.* Десятиріччя творчого спілкування (Спогади) // Історіографічні дослідження в Україні: Наук. збірник (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф.П.Шевченка). – К., 1999. – Вип. 7. – С. 16–39.

¹⁹ Там само. – С. 47–50.

²⁰ Доклад Э.Н.Бурджалова о состоянии советской исторической науки и работе журнала “Вопросы истории” 20 июня 1956 г., Ленинград // Вопросы истории. – 1989. – №11.

²¹ *Шевченко Ф.П.* Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки // УІЖ. – 1965. – №3. – С. 30.

²² Там само. – С. 31.

²³ Там само. – С. 32.

²⁴ Там само. – С. 9.

²⁵ *Шевченко Ф.П.* Історіографія – важлива історична дисципліна // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1968. – Вип. 1. – С. 9.

²⁶ Там само. – С.11.

²⁷ Там само. – С. 13.

²⁸ Там само. – С. 15.

²⁹ Там само. – С. 17.

³⁰ Див.: *Дзира Я.* Зазнач. праця. – С. 52.

³¹ *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // УІЖ. – 1966. – №11. – С. 26.

³² Там само. – С. 13.

³³ *Дзира Я.* Зазнач. праця. – С. 53.

³⁴ Від редакційної колегії // УІЖ. – 1957. – №1. – С. 5.

In the historiographical essay the problem of the Ukrainian soviet historian's mentality is being reviewed on the materials of the intellectual biography of the famous scientist, study organizer F.Shevchenko.

О.В.Кресін*

**"ПАКТИ Й КОНСТИТУЦІЇ ЗАКОНІВ І ВОЛЬНОСТЕЙ
ЗАПОРІЗЬКОГО ВІЙСЬКА..." 1710 р.**

У статті розглядаються обставини появи, джерела та характер конституції П.Орлика 1710 р., аналізуються правові норми, інститути, категорії документа в контексті конституційних та міждержавних актів того часу, визначається його місце в історії українського права, політичної та правової думки.

"Договір і постанова між гетьманом Орликом та Військом Запорізьким" від 5 квітня 1710 р. (більше відомий як "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорізького", конституція Пилипа Орлика чи Бендерська конституція) – одна з найбільш відомих пам'яток української політичної та правової думки XVIII ст. Із часу її опублікування, понад 150 років тому¹, вона стала об'єктом пильної уваги вчених, а в останні 10 років – предметом жвавих наукових дискусій та популяризації.

Уперше цей документ було проаналізовано в "Історії Нової Січі..." А.Скальковського, виданій у 1841 р. Автор характеризував документ як договір між П.Орликом та запорізьким козацтвом². М.Маркевич ("Історія Малоросії", 1842–1843 рр.) вважав, що "Пакти" (надалі так називатимемо документ – *О.К.*) є лише описом політичної організації козацтва до Визвольної війни середини XVII ст.³ М.Костомаров у дослідженні "Мазепинці" визначив їх як договір П.Орлика з козацтвом, виклад тогочасних політико-правових ідей старшини⁴. Д.Яворницький в "Історії запорізьких козаків" 1897 р. дотримувався такої самої позиції, але вважав, що в "Пактах" відбито ідеали запорожців⁵. М.Грушевський назвав їх конституційним актом, який заклав основи представницького правління в Гетьманщині⁶. Надалі звернення до "Пактів" стало загальним місцем усіх досліджень, присвячених українській еміграції 1-ї половини XVIII ст. – М.Василенка, І.Борщака, Б.Крупницького, О.Оглобина, О.Пріцака, О.Субтельного, Л.Мельника, В.Ульяновського, М.Трофимука та ін.

Проте юридичному аналізу документа було присвячено лише кілька праць. Стаття М.Василенка "Конституція Пилипа Орлика" стала взірцевою щодо аналізу цього джерела, водночас вона не є систематичним розглядом, а, скоріше, загальними роздумами автора. "Пакти" він уважав першим українським конституційним актом, що відбивав політико-правові ідеї української старшини – за-

* Кресін Олексій Веніамінович – канд. юр. наук, доцент, ст. наук. співроб. Інституту держави й права ім. В.М.Корецького НАН України.

хист її соціальних інтересів, участь в управлінні Гетьманщиною та обмеження влади гетьмана⁷. Праця О.Лукашевича та К.Манжула ""Конституція" Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст." є першим цілісним юридичним розглядом "Пактів", містить низку оригінальних думок і торкається багатьох аспектів, на які раніше не звертали увагу дослідники. Автори вважають, що цей документ не можна вважати конституцією в сучасному розумінні, але як "договірно-законодавчий акт, деякі пункти якого мають конституційне значення", що відбив організаційно-політичну структуру Запорізької Січі⁸. Тож попри значний інтерес до "Пактів", рівень їх дослідження залишається низьким – автори надавали перевагу формально-правовому аналізу, ігноруючи категоріальний, доктринальний та порівняльно-правовий.

Можна констатувати, що в науковій літературі відсутній єдиний погляд на правовий характер "Пактів". Більшість учених визначали їх як першу конституцію Війська Запорізького⁹. Інші автори називають документ конституційним актом, договором між українськими політичними силами¹⁰. Водночас практично всі наголошують, що "Пакти" не були суто емігрантським твором, а відбивали розвиток українських політичної й правової теорії та практики й розроблялися як документ, що регулюватиме конституційні питання у Війську Запорізькому після його виходу зі складу Російської держави.

"Пакти" були розроблені та прийняті українською політичною еміграцією в місті Бендерах (нині – Молдова) як конституційний акт, що мав регламентувати принципи формування й функціонування влади та територіальний устрій Війська Запорізького – українського політичного формування на території центральної й південної частини басейну Дніпра.

Оригінал "Пактів" поки що не знайдено, документ відомий у латиномовному та україномовному варіантах, що не мають суттєвих розбіжностей. Він складається з преамбули, 16 статей, післямови та присяги Пилипа Орлика. Єдиний комплекс із "Пактами" становить привілей Карла XII, що їх затверджує. Авторство в документі не позначене. Пізніше П.Орлик твердив, що він сам уклав більшу частину документа та здійснив його остаточну редакцію. У виробленні окремих положень "Пактів" брали участь Андрій Войнаровський, Костянтин Гордієнко, Дмитро Горленко, Іван Ломиковський, Федір Мирович, Іван Максимович та інші особи¹¹.

"Пакти" 1710 р. залишилися лише проектом і не були застосовані на практиці. На Правобережній Україні, де український еміграційний уряд у 1711–1714 рр. отримав владу завдяки низці міжнародних договорів, не було умов для їх застосування (спустошення та лише спорадична присутність представників уряду П.Орлика).

При аналізі "Пактів" було використано україномовний варіант, – через те, що він точніше відображає тогочасну політичну та правову термінологію, а також через недосконалість наявних перекладів латиномовного варіанту.

Автори "Пактів" визначають їх як договір між гетьманом та Військом Запорізьким, що має необмежену в часі дію (преамбула). Згідно з документом, він має зобов'язуючий характер насамперед щодо гетьмана, який в односторонньому порядку підтвердив "Пакти" своєю присягою. Водночас документ містить положення, що мають загальний характер, або такі, здійснення яких Генеральна рада залишає за собою. Гарантом дотримання норм є гетьман. Хоча емігранти й передали "Пакти" на затвердження Карлові XII, він був застосований ще до цього – через вибори П.Орлика гетьманом. Документ проголошує, що вибори гетьмана повинні відбуватися зі згоди протектора-монарха, який затверджуватиме новообраного гетьмана, проте "Пакти" не містять посилання на обов'язковість цього затвердження.

Хоча документ не є викладом конституційної системи Війська Запорізького, а подає правові нововведення, нові тлумачення усталених норм та програму дій гетьмана та інших органів влади на майбутнє, широта й значення цих елементів настільки великі, що загалом охоплюють, хоч і не систематично, головні сфери конституційного права.

Однією з найважливіших подій, що пояснюють причини появи конституції 1710 р., на нашу думку, була суперечка та судовий процес між А.Войнаровським та старшиною восени 1709 р. Незважаючи на публікацію документів, що дотичні цього епізоду перебування української еміграції в Молдавському князівстві (1709–1714 рр.) Н.Молчановським¹², М.Грушевським¹³, В.Кордтом¹⁴, М.Возняком¹⁵, ці пам'ятки досі не аналізувалися з політико-правового погляду. Уперше думку про можливий вплив на формування положень конституції 1710 р. ідейної суперечки під час роботи т. зв. Бендерської комісії 1709 р. було висловлено в дослідженні О.Субтельного¹⁶.

Бендерські події, що відбулися незабаром по смерті гетьмана Івана Мазепи, були спричинені неоднозначністю питання про розподіл його майна та наявністю двох чітко окреслених сторін-претендентів на спадщину. Недостатня впорядкованість сфери управління фінансами в Гетьманщині, нечітке відділення державного скарбу від приватного гетьманського та постійна практика позазаконного, залежного від обставин, вирішення проблеми спадщини гетьманів зробили неминучою майнову суперечку між індивідуальним спадкоємцем І.Мазепи – його небожем – з одного боку, та українською козацькою державою, представленою генеральною старшиною, разом із Запорізькою Січчю, представленою кошовим отаманом – з іншого. Перебуваючи на території іншої держави та маючи сумнівні права на виконання судових функцій, старшина була змушена звернутися до Карла XII як до посередника.

Питання про гетьманську майнову спадщину, розв'язати яке старшина та кошовий прохали короля Швеції, за конкретних обставин набувало виняткового значення, бо визначало можливості матеріального виживання еміграції, ведення активної дипломатичної роботи та ймовірних воєнних дій.

Політико-правові трактати старшини та А.Войнаровського стали первинним матеріалом для судового процесу, що відбувся 28–30 листопада 1709 р. під Бендерами й проводився спеціально призначеною Карлом XII комісією (завдяки М.Возняку, першовідкривачеві документів розправи, увесь епізод здобув назву "Бендерської комісії").

Як виявилось, старшина у своїх домаганнях могла спертися лише на безумовний правовий звичай ("звичай батьківщини й давній закон"¹⁷). Необхідність розкриття конкретного змісту цього звичаю, а також додаткова аргументація, зумовили звернення до значно ширшого кола політичних та правових тем, найголовнішими з яких, безумовно, були проблеми характеру, джерел та співвідношення владних інституцій Гетьманщини, а також статусу Запорізької Січі.

Суд, що цілковито складався зі шведських офіцерів, підготував Карлові XII доповідь, на основі якої останній визнав право на спадщину І.Мазепи за його небожем – А.Войнаровським. На нашу думку, головними причинами такого судового рішення стали характеристичне нерозуміння представниками західноєвропейської політичної культури категорій та змісту українського державотворення, його несталість та неврегульованість.

Особливості ситуації створили умови для перегляду правових основ політичного устрою Гетьманщини. І хоча сторони суперечки, а також шведський арбітр не висунули принципово нових ідей і навіть комплексно не виклали основ уже іс-

нуючих політико-правових систем та світоглядів, дискусія сприяла ревізії самих підстав держави й права Гетьманщини (детальніше про Бендерську комісію – у спеціальному дослідженні¹⁸).

"Пакти" не містять посилань на якісь джерела, серед документів вони згадують, точно не називаючи, лише Зборівський 1649 р. та Переяславський 1654 р. договори. При формулюванні конкретних норм, окрім політичної доцільності та загальної логічності, "Пакти" посилаються на політичну практику Війська Запорізького. Проте насправді тлумачення цієї практики в документі є тенденційним і зумовлене бажанням обґрунтувати необхідність запровадження тієї чи іншої норми, спираючись на прецедент. Це ускладнює виділення нововведень та аналіз їх правового змісту.

Існує кілька поглядів на джерела "Пактів". М.Костомаров указував на подібність документа й договорів Війська Запорізького з Російською державою 2-ї половини XVII ст.¹⁹ О.Оглоблин та М.Василенко стверджували, що головним джерелом пам'ятки є українська політична й правова думка цього періоду²⁰. О.Пріцак, В.Бадяк і М.Рогович вважають за джерело документа західноєвропейську політичну та правову думку²¹. О.Субтельний та В.Горобець зазначають, що цей документ було складено за зразком "пакта конвента" (конституційні акти в Речі Посполитій, що уклалися як договір між сеймом та королем при обранні останнього)²².

Зважаючи на відсутність до "Пактів" внутрішніх конституційних актів та неврегульованість політичної практики Війська Запорізького, доцільним є поєднання формально-правового розгляду положень документа з порівняльним аналізом, використовуючи норми договорів української автономії з Російською державою 2-ї половини XVII ст. та пам'ятки української політичної й правової думки.

Документ оперує насамперед двома категоріями, що розкривають проблеми державної суверенності – "панство" і "народ" (преамбула). При цьому контекст указує, що під словом "панство" розуміється суверенна держава з монархом на чолі – королівство, імперія тощо, а під словом "народ" – населення певної території під владою монарха. "Пакти й конституції" не оперують категорією суверенної української державності. Найбільш поширена категорія в цьому сенсі – "Військо Запорізьке й народ малоросійський". Територію ж Наддніпрянщини документ називає "малоруською батьківщиною", "Україною", "гетьманською областю".

"Пакти" називають два типи статусу певної території під владою монарха. Перший виникає при завоюванні. Саме таким способом, згідно з документом, до Речі Посполитої були залучені землі Наддніпрянщини (преамбула). При цьому відносини населення такої території з монархом "Пакти" називають підданством, позначаючи негативними характеристиками ("рабське ярмо") (преамбула). Загалом документ визначає ці відносини суверена з певною територією як такі, що суперечать праву й можуть накладатися на населення як Божа кара (преамбула). "Пакти" вважають повстання народу проти такого панування справедливим (преамбула).

Іншим, правовим, типом входження території під володіння суверена є договір між народом та монархом. Саме таким, згідно з документом, був характер входження Наддніпрянщини під владу царя 1654 р. (преамбула). Такий договір визначає обов'язки сторін і затверджується взаємною присягою (преамбула). Тип подібних взаємин "Пакти" називають протекцією.

Другому типу відповідає поняття документа про "вільний народ" – населення певної території, що має права на самоврядування, договірні відносини з монархом та самовизначення в сенсі зміни монарха при невиконанні останнім своїх

зобов'язань. Хоча "Пакти" вказують, що права вільного народу населення якоїсь території здобуває після того, як уперше входить у договірні відносини з монархом, проте такий статус є частиною природного (божественного) права народу, що не підлягає відчуженню: "цілості прав і вольностей своїх боронити, до яких оборони сам Бог мститель"²³ (преамбула). Такі ідеї повністю відповідають ідеям, висловленим в українській політичній та правовій думці 2-ї половини XVII – поч. XVIII ст.²⁴

Водночас новим у документі є наголос на "правах батьківщини", "інтересах батьківщини малоросійської" (преамбула), "спільному добрі батьківщини" (п. 6) тощо. Поряд із цим через підкреслення формул "Військо Запорізьке й народ малоросійський", "батьківщина й Військо Запорізьке" зафіксоване виділення у свідомості авторів козацької організаційної структури з решти суспільства. Народ і козацтво вже не виступають як тотожні категорії. Народ, згідно з документом, отримує суб'єктність у політичних процесах. Ці елементи спорадично відображалися й у попередніх пам'ятках української правової та політичної думки, проте саме в "Пактах" їх використання стає систематичним. Останній елемент, на нашу думку, відбивав осмислення практики залучення представників станів до вирішення різних питань, зокрема оподаткування, у Війську Запорізькому за часів гетьманування І.Мазепи. Саме тоді найповніше виразилося визнання гетьманським урядом суб'єктності некозацьких мас у прийнятті загальнозобов'язуючих рішень, а, отже, багатостанового характеру влади у Війську Запорізькому.

"Пакти" не називають випадків існування "панств" (держав) без монарха. Він, згідно з документом, є невід'ємною частиною теорії держави, виступає як гарант збереження автономних прав, захисту від зовнішніх ворогів, легітимності структур і посад самоврядування, внутрішньої стабільності; а також як головний суб'єкт міжнародних відносин. Водночас поява "Пактів", першого в Україні конституційного документа внутрішнього характеру, свідчить про суттєве зменшення ролі монарха в політичній свідомості його творців. Присутній у документі категоріально, монарх фактично виведений із політичної системи Війська Запорізького, залишається лише гарантом її незмінності, але не є чинником регулювання.

Таким чином, "Пакти" повною мірою відобразили договірну теорію походження держави, характерну для української політичної та правової думки попереднього періоду. Водночас вони не містять такого договору – його укладення передбачалося на майбутнє. Творці документа переносять договірну теорію походження держави на внутрішній устрій "вільного народу".

Отже, договір укладається не між монархом і станами (станом), а всередині правлячого стану, до того ж із проголошенням фактично міжстанового характеру документа. Цей характер "Пактів" та висловлених ідей робить їх новим явищем в історії українського конституційного права. Звичайно, умови, що визначали співвідношення повноважень органів влади у Війську Запорізькому, зафіксовані в договорах останнього з Російською державою, попередньо розроблялися українськими політичними силами. Проте вони не були свідченням досягнення справжнього компромісу всіх політичних сил, більшою мірою забезпечуючи інтереси однієї або кількох із них, що здобули прихильність та підтримку представників царського уряду. Елементи внутрішнього регулювання політичних процесів мали деякі рішення та акції уряду І.Мазепи 1690-х рр.²⁵ Але саме в "Пактах" 1710 р. вони знайшли своє систематичне відображення.

Отже, на нашу думку, є підстави говорити про значний крок, зроблений авторами "Пактів", на шляху від середньовічного персоналізованого (додаток до особи суверена) до новочасного інституціоналізованого поняття про державу. Так са-

мо в цьому документі втілено ідею про багатостанову політичну суб'єктність, що було кроком до новочасної ідеї про всестановість влади. Окрім того, "Пакти" були свідченням готовності українських політичних сил подолати розірваність політичного процесу, його зав'язаність на впливі зовнішніх чинників, та перейти до внутрішнього регулювання.

У центрі уваги авторів документа є система формування, функціонування та взаємодії органів влади Війська Запорізького. Уже в преамбулі декларується, що головною причиною появи "Пактів" стало прагнення обмежити владу гетьмана, адже вони перейняли самодержавний стиль управління від російських царів²⁶. "Пакти" вказують, що це є незаконним ("над слухність і право") й порушує традиційну політичну систему Війська Запорізького. Більшість положень документа спрямовані на обмеження повноважень гетьмана та визначення головних напрямів його діяльності. Як уже було зазначено, усі головні рішення відтепер мала приймати Генеральна рада. Гетьману надавалося право законодавчої ініціативи, а також видання законодавчих актів у вигляді універсалів. Генеральна рада могла опротестувати дії та акти гетьмана й змусити його їх змінити.

Вибори гетьмана Генеральною радою мали бути одноголосними. Формальне санкціонування цих виборів та затвердження новообраного гетьмана здійснював протектор (преамбула). Більшість параграфів містять норми, яких мав дотримуватися гетьман. Згідно з документом, на ньому присягав лише гетьман. Пам'ятка не містить такого ключового елемента, як термін перебування на посаді – він не обмежувався. Проте п. 7 фактично надавав право будь-якому представнику козацького стану подавати на гетьмана позов до Генерального суду й зобов'язував усіх, зокрема й гетьмана, до визнання його вироків. Відповідно до цього пункту, гетьман міг бути усунутий від влади за постановою суду.

Серед повноважень, які "Пакти" надавали гетьманові, були такі: представлення Війська Запорізького у відносинах із протектором – шведським королем (п. 2), відносини з константинопольським патріархом (п. 1) та Кримським ханством (п. 3), виконання рішень Генеральної ради (наприклад, п. 5), санкціонування та підтвердження результатів виборів керівників місцевих органів влади та депутатів (генеральних радників) від полків, скликання сесій Генеральної ради, складання їх порядку денного, вирішення термінових справ між сесіями за згодою ради генеральної старшини, ведення офіційної міжнародної кореспонденції з відома генеральної старшини (п. 6), координація діяльності уряду (генеральних старшин) (п. 8), подання на затвердження Генеральної ради кандидатури генерального підскарб'я та координація його роботи (п. 9), запобігання податковим та соціальним надужиттям (п. 10, 12, 16), розробка законодавчих актів на доручення Генеральної ради (п. 13). Наприкінці документа міститься формула, що узагальнює повноваження гетьмана: "якому всі в батьківщині негаразди премудрому виправленню, права й вольності військові непорушному збереженню та захисту, договори ці ("Пакти" – *О.К.*) та постанови повному виконанню доручаються"²⁷ (післямова). Гетьман отримував чітко визначені джерела особистого утримання на час обіймання посади (п. 9).

Водночас документ містить низку обмежень гетьманських повноважень: заборона приймати рішення з питань, не переданих йому Генеральною радою, окрім тимчасових нагальних рішень (за згодою ради генеральних старшин і лише до чергової сесії Генеральної ради), заборона листування з офіційними особами інших країн без відома генеральної старшини (п. 6), заборона самовільного здійснення судових функцій (п. 7), заборона на створення власного центрального виконавчого апарату та дипломатичного корпусу поза структурами, підзвітними ге-

неральним старшинам (п. 8), відокремлення скарбу Війська Запорізького від приватних статків гетьмана, заборона на довільне надання земель, окрім рангових (п. 9), заборона призначати урядників будь-якого рангу (п. 10). Також ставилося під сумнів збереження підпорядкованого гетьманові найманого війська (п. 15).

Питання про визначення характеру влади та повноважень гетьмана порушувалося в договорах із Російською державою 2-ї половини XVII ст. та в українській політичній і правовій думці цього періоду. Значна частина положень "Пактів" із цього питання вже були апробовані в договорах із царським урядом. Це стосується регламентації зовнішньополітичної діяльності, заборони судівництва, вирішення кадрових питань тощо.

Проте ці положення в згаданих договорах здебільшого супроводжувалися не закріпленням відібраних у гетьмана повноважень за іншими органами влади автономії, а посиленням регуляторних прерогатив монарха та поглибленням розірваності політичного процесу в автономії. Спроба подолати ці негативні тенденції була здійснена урядом І.Мазепи 1692 р. Проте вона стосувалася лише одного питання – регулювання відставки гетьмана, полковників та старшин. Згідно з "Пактами" 1710 р., регуляція та контроль за діяльністю гетьмана, що були до цього прерогативою царської влади, були закріплені за Генеральною радою.

Питання про відокремлення скарбу Війська Запорізького від приватного гетьманського мало прецедент у період правління І.Брюховецького, було виразно порушене в доносі В.Кочубея та І.Іскри 1708 р., літописі С.Величка та під час діяльності Бендерської комісії 1709 р. Проте лише "Пакти" відобразили цю ідею в нормативній формі.

Одним із центральних параграфів документа є 6-й, що визначає основи парламентаризму у Війську Запорізькому, адже навіть у самодержавних країнах при виробленні політичних рішень монарха спираються на рекомендації "приватних і публічних" дорадчих органів із "міністрів та радників".

Автори вважають, що у "вільному народі" тим більше доцільним є колегіальне правління, адже раніше, "ведлуг давніх прав та вольностей", у Війську Запорізькому існував такий порядок, але деякі (в іншому місці – усі попередні) гетьмани незаконно привласнили собі автократичні повноваження. Це мало наслідком порушення політичної системи, прав і вольностей населення, збільшення податкового тиску, корупцію, зневажання управлінських кадрів тощо.

Через це автори "Пактів" пропонують встановити новий порядок здійснення законодавчої влади. Документ запроваджує єдину систему формування законодавчого органу – Генеральної ради, до якої мають входити генеральна старшина, городові полковники, полкова старшина, сотники, генеральні радники (виборні представники городових полків – по одному від полку) та послі від Запорізької Січі.

Окрема увага приділялася інституту генеральних радників – вони мали обиратися козаками по одному від полку за згодою гетьмана й ставали рівноправними членами Генеральної ради.

Сесії Генеральної ради (три на рік – на Різдво, Великдень та Покрову) скликалися гетьманом та відбувалися в його резиденції. Гетьман санкціонував вибори учасників Генеральної ради, підтверджував її результати, а також визначав порядок денний. У "Пактах" рада називається дорадчою, а її учасники – публічними радниками. Проте без рішення цієї ради гетьман не повинен нічого "починати, встановлювати й у виконання приводити"²⁸.

Учасники рад мають право публічно висловлювати незадоволення гетьманом, якщо він "щось робить проти прав та вольностей військових і батьківщині некорисне", що зобов'язує його виправляти порушення. Між сесіями Генеральної ради гетьман може вирішувати нагальні справи з радою генеральної старшини. Судячи з резолюцій у тексті "Пактів", деякі з рішень Генеральної ради мали пряму дію (наприклад, п. 11 щодо деяких привілеїв козацького стану), інші ж – мають значення декларації та вказують на майбутнє прийняття конкретних рішень.

У договорах Війська Запорізького з Російською державою склад, повноваження та принципи діяльності Генеральної ради не регламентувалися, указувалося лише, що "військова рада" мала обирати та зміщувати з посад старшин і полковників і могла робити подання царю щодо зміщення гетьмана (з 1659 р.), контролювати його зовнішньополітичну діяльність (з 1672 р.). Договори навіть не визначали, чи була це рада генеральної старшини, чи всіх старшин і полковників, чи чорна рада.

Українська конституційна думка 2-ї половини XVII – початку XVIII ст. не запропонувала шляхів розвитку парламентських органів, а практика їх скликання не була сталою. Протягом 1689–1694 рр. уряд І.Мазепи започаткував практику вирішення деяких питань, зокрема про оподаткування, через волевиявлення населення методом прямої демократії (що за змістом виконувало функції сучасного референдуму). Проте принципи репрезентативної демократії не були усталені. Питання про необхідність розширення повноважень старшинської ради стало однією з тем обговорення української еміграції під час Бендерської комісії 1709 р., але конкретних правових норм запропоновано не було. Отже, є підстави говорити про те, що лише в "Пактах" 1710 р. було закладено основи інституту парламентаризму у Війську Запорізькому.

Певна увага в документі приділялася генеральній старшині, яка зобов'язана була перебувати при гетьмані (п. 6) та доповідати йому про стан справ у Війську (п. 8). Серед її повноважень зазначені спільне з гетьманом управління в період між сесіями Генеральної ради, контроль над зовнішньою політикою, підготовка проектів рішень (п. 6). Генеральна старшина становила раду при гетьмані, з якою він був зобов'язаний узгоджувати свої рішення (п. 6).

Згідно з п. 9 до її складу вводився ще один член – генеральний підскарбій, що мав керувати фінансовим відомством, контролювати надходження до скарбу Війська та здійснювати їх розподіл із відомо гетьмана. Він мав обиратися Генеральною радою на подання гетьмана. До його штату мали ввійти виборні полкові підскарбії, що були йому підзвітні особисто.

Окрім того, п. 7 регламентував функціонування Генерального військового суду, що мав повноваження судити будь-якого мешканця Війська Запорізького як за кримінальними, так і іншими звинуваченнями. Отже, змінювалися повноваження генерального судді (генеральних суддів), що відтепер ставав головою колегіального органу.

"Пакти" не розкривають механізму обіймання посади іншими генеральними старшинами. Проте можна припустити, що він був таким самим, що й генерального підскарбія.

Статус та повноваження генеральних старшин розглядалися в договорах Війська Запорізького з Російською державою 2-ї половини XVII ст. лише незначною мірою. 1674 р. було зафіксовано прецедент управління Правобережним Військом Запорізьким генеральною старшиною на чолі з обозним. 1687 р. гетьману було заборонено призначати та зміщувати з посад генеральних старшин, лише робити відповідне подання царю. 1692 р. зафіксовано спробу гетьмана та старшини до-

сягти компромісу щодо розподілу повноважень – тоді вони дійшли згоди в тому, що генеральні старшини можуть бути зміщені з посад лише за вироком суду. Питання про генеральну старшину порушувалося під час Бендерської комісії 1709 р. (тоді проголошувалося, що право на призначення та відставку старшин повинно залишитися за гетьманом).

Отже, "Пакти" 1710 р. вперше виразно регламентували статус генеральних старшин та інституту старшинської ради, проте питання про склад та принципи розміщення посад вирішене не було. Окремо регламентувалися уряди генерального суду та підскарбія. Прецедент уведення до складу генеральної старшини виборного підскарбія вказував на тенденцію до виборності генеральних старшин загалом.

Місцеве управління мало очолюватися виборними полковниками (п. 9). "Пакти" містять суттєві обмеження їх повноважень. Зокрема п. 6 проголошує, що вони управляють полком спільно з генеральними радниками. Згідно з п. 10, усі посади в полку – козацькі та посполиті (селянського стану) – були виборними. Окрім того, до складу старшини кожного полку мали ввійти по два підскарбії, що обиралися всім полком, завідували надходженнями до скарбу Війська з певного полку та не були підзвітні полковнику чи полковій раді, а лише генеральному підскарбію (п. 9).

Принцип виборності полковників був запроваджений у договорах Війська Запорізького з Російською державою з 1659 р. Проте їх повноваження та співвідношення органів влади на місцевому рівні не були регламентовані та не стали предметом розгляду української політичної й правової думки 2-ї половини XVII – початку XVIII ст. "Пакти" 1710 р. вперше регламентували систему місцевого управління та самоврядування, також уперше запроваджувалися посади генерального радника та полкових підскарбіїв, що мали обмежити повноваження полковників і демократизувати управління полком як територіальною одиницею.

Значну увагу "Пакти" приділяють Запорізькій Січі. Документ не регламентує її внутрішній устрій, окреслюючи лише питання її місця в територіальній та політичній структурі Війська Запорізького в пп. 4–6. Вона визначається як його частина, територіальний суб'єкт, що обіймає певні землі на правах посідання (п. 5). "Пакти" гарантують непорушність її територіальних володінь, забороняють представникам влади будь-якого рівня засновувати там поселення та фортеці (п. 4). Військо Запорізьке зобов'язується допомагати в захисті Січі від зовнішніх посягань (п. 4).

Окрім того, Військо Запорізьке мало передати Січі населені пункти Терехтемирів, Переволочну, Келеберду, Кодак із округами, закріпити виняткове право Січі на Переволочанський перевіз через Дніпро, млини по Ворсклі, риболовлю в Дніпрі нижче Переволочни, побудувати та утримувати в Терехтемирові шпиталь для запорожців (п. 5). Січові послы мали стати повноправними членами Генеральної ради – "для прислухання та їхніх скарг" (п. 6). Єдиним зафіксованим у документі обов'язком Січі щодо Війська Запорізького було вчасне надсилання на заклик гетьмана послів на сесію Генеральної ради (п. 6).

Січ лише незначною мірою виступала як об'єкт договорів Війська Запорізького з Російською державою. 1665 р. вона була визнана ними як організація, а 1687 р. – як територіальна структура. Протягом 2-ї половини XVII ст. Січ перетворюється на самодостатній політичний чинник, автономне територіальне утворення. Включення Запоріжжя до складу Російської держави та підпорядкування його гетьманові наприкінці 1680-х рр. актуалізувало питання про вироблення норм щодо місця Січі в територіальному устрої та політичній системі Війська Запорізького. Проте такі норми встановлені не були. У період правління І.Мазепи

Січ займала виразну автономістичну позицію й навіть претендувала на встановлення договірних відносин із царським урядом. Це відбилося в окремих, історично орієнтованих, правовій ідеології Січі.

У 1708–1709 рр. уряд І.Мазепи фактично визнав правосуб'єктність Січі як політичної автономії в складі Війська Запорізького. Проте невідомо, які правові норми були проголошені в цей час. Перебіг Бендерської комісії 1709 р. продемонстрував відсутність конкретних норм, що регламентували б місце Січі в структурі Війська.

"Пакти" 1710 р. вперше виробили деякі принципи взаємовідносин Війська й Січі. Є підстави вважати, що цей документ повною мірою визнав автономний статус Запорізької Січі в складі Війська й зробив спробу юридично встановити її адміністративний кордон. Так само вперше правовим чином встановлювалися форми участі Коша в управлінні Військом Запорізьким.

Отже, "Пакти й конституції" 1710 р. стали першим українським внутрішнім конституційним проектом. Вони встановили форму правління, яку можна визначити як парламентсько-президентську республіку. Уперше в українській історії було створено правові основи представницького правління та парламентаризму. "Пакти" розподілили владні повноваження, що до цього часу належали цареві, між органами влади Війська Запорізького та створили правові передумови для подолання розірваності українського політичного й правового процесів. Так само вперше було відрегульовано проблеми державного устрою Війська Запорізького, створивши умови для інтеграції Січі.

"Пакти" систематизували та розвинули положення, що були апробовані в договорах Війська Запорізького з Російською державою, підсумували правовий зміст конституційних нововведень часів І.Мазепи та здобутки української політичної й правової думки 2-ї половини XVII – початку XVIII ст. Саме сукупність прецедентів та ідей стала головним джерелом "Пактів" 1710 р. І хоча ми не відкидаємо можливий вплив іноземних нормативних актів, проте вважаємо, що "Пакти" були органічним продовженням розвитку українських політичної й правової практики, думки, культури.

Практично недослідженим залишається розвиток проблеми влади в документах та діяльності української політичної еміграції після 1710 р. Попри нереалізованість "Пактів", розвиток конституційної думки на еміграції продовжувався. Уже в грудні 1710 р. в інструкціях, підготовлених Пилипом Орликом для українських послів на переговори з Кримським ханством була включена пропозиція про участь Бахчисараю в охороні гетьманської влади на випадок загострення внутрішньополітичної ситуації у Війську Запорізькому, а п. 17 передбачав надання ханством в постійне особисте розпорядження гетьмана татарського військового підрозділу. П.22 цього ж документа пропонував Криму видавати "зрадників, порушників внутрішнього спокою, учасників замахів на життя гетьмана, які втікають до Криму".

У привілеї Оттоманської Порти Війську Запорізькому 1711 р. було проголошено, що "вибори та скинення гетьмана залишається в їхніх (козаків – *О.К.*) руках"²⁹. В інструкціях, підготовлених П.Орликом для українських послів на переговори з Туреччиною, таких положень немає. Отже, залишається невідомим походження норми привілею про можливість відставки гетьмана. За свідченням Григорія Орлика, еміграційний гетьман протестував проти цього положення документа³⁰.

Можливо, що саме наслідком цього протесту стала поява в привілеї Оттоманської Порти Війську Запорізькому 1712 р. такої норми: "Він (П.Орлик – *О.К.*),

як і його нащадки, мають мати найвищу владу над козаками українськими та запорізькими, і деспотичне право життя й смерті над ними, без права відклику зі сторони підданих його або його нащадків до нашої Високої Порти. Хай козаки та весь народ український мають завжди свободу – після теперішнього гетьмана – вибирати собі вільними голосами свого гетьмана”³¹.

У листі до французького посла в Туреччині Дезаєра від 4 травня 1712 р. П.Орлик, зокрема, писав: “Мала держава не може утримати свою свободу між двома великими сусідами, як тільки глибоко продуманою політикою. Для проведення в життя цієї політики її володар повинен бути абсолютним господарем”³².

Отже, уже за півроку після прийняття “Пактів” гетьман П.Орлик почав відходити від їх положень, намагаючись посилити свою владу за допомогою зовнішніх чинників – через запровадження потрібних для цього правових норм у договорах із Кримським ханством та Оттоманською Портою, а також через використання іноземної військової сили. Це свідчило про те, що подолати авторитарні тенденції, які виявлялися протягом 2-ї половини XVII – початку XVIII ст., не вдалося.

Наявність суперечностей підтвердив розкол української еміграції на початку 1712 р. Приводом до цього став намір кримського хана Девлета організувати похід емігрантів спільно з татарськими підрозділами на Правобережну Україну. П.Орлик відмовився очолити цей похід. Не виключено, що однією з причин відмови були політичні непорозуміння в середовищі емігрантів, а, отже, небезпека насильницького вирішення проблеми влади за умов, коли гетьман опинився б у руках запорожців та кримських підрозділів (керівництво останніх підтримувало Січ).

Уже в березні 1712 р. Костянтин Гордієнко називав себе кошовим гетьманом. Відомо, що таку саму посаду він приписував собі в березні 1709 р., до приєднання Коша до гетьмана І.Мазепи. Отже, Запорізька Січ відмовилася визнати гетьманом П.Орлика та провела власні вибори. Водночас це означало вихід Січі зі складу Війська Запорізького, репрезентованого еміграційним урядом. Принаймні з 1714 р. Січ визнала протекторат Кримського ханства та не визнавала уряду П.Орлика.

Зважаючи на сказане вище, можемо стверджувати, що українські політичні сили, репрезентовані на еміграції, виявилися неготовими до самостійного регулювання політичних процесів у Війську Запорізькому без зовнішнього втручання, право не стало визначальним інструментом регулювання політичних процесів в українському суспільстві, а різні політичні сили продовжували орієнтуватися на вирішення політичних проблем за допомогою звернення до іноземних монархів для лобювання вигідних правових норм.

¹ Латинський варіант “Пактів” опубліковано 1847 р. в “Чтениях императорского исторического общества при Московском университете”; 1991 р. в перекладі українською мовою – у “Віснику Київського університету” (№ 2); український варіант документа опубліковано 1859 р. також у “Чтениях”; переклад сучасною мовою – у журналі “Розбудова держави” (1992. – №5).

² Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 230.

³ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1843. – Т. 4. – С. 526.

⁴ Костомаров Н. Мазепинцы // Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – М., 1995. – С. 754, 755.

⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 431.

⁶ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 249.

⁷ Василенко Н. Конституція Филиппа Орлика // Академічна юридична думка. – К., 1998. – С. 136, 137.

⁸ Лукашевич О., Манжук К. “Конституція” Пилипа Орлика – історико-правова пам’ятка XVIII ст. – Х., 1996. – С. 21–23.

⁹ Василенко Н. Конституція Филиппа Орлика... – С. 137, 141; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С. 15; Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея

XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 218; *Смолка А.* Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. – К., 1996. – С. 121; *Оглоблин О.* 1709 рік // *Вісник*. – 1959. – №3. – С. 9; *Трофимук М.* Перша українська конституція // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. – С. 50; *Прицак О.* Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. – С. 5; *Слюсаренко А., Томенко М.* Історія української конституції. – К., 1992. – С. 9; *Замлинський В.* Творець першої української конституції (Пилип Орлик) // Українська ідея. Перші речники. – К., 1994. – С. 63.

¹⁰ *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 61; *Лукашевич О., Манжул К.* Знач. праця. – С. 18, 24; *Ульяновський В.* Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 436; *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т. III. – С. 42; *Горобець В.* Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – С. 42.

¹¹ *Прицак О.* Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. – С. 6.

¹² *Молчановський Н.* Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы // Киевская старина. – 1903. – №1.

¹³ *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 р. // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992.

¹⁴ *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву... – С. 42.

¹⁵ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Т. I. – Варшава, 1938.

¹⁶ *Субтельний О.* Мазепинці... – С. 54, 55.

¹⁷ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи... – С. 111.

¹⁸ *Кресін О.В.* Бендерська комісія 1709 р. і питання про політичні та правові основи організації влади у Гетьманщині // Держава і право. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К., 1999.

¹⁹ *Костомаров Н.* Мазепинці // *Костомаров Н.* Руїна. Мазепа. Мазепинці. – М., 1995. – С. 754.

²⁰ *Василенко Н.* Указ. соч. – С. 137; *Оглоблин О.* 1709 рік. – С. 9.

²¹ *Прицак О.* Гетьман Пилип Орлик поміж Сходом і Заходом Європи // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи. Матеріали першого українсько-італійського симпозиуму. – К., 1996. – С. 238; *Бадяк В., Рогович М.* Державно-правові погляди Пилипа Орлика і європейські політичні теорії XVII–XVIII ст. // Державність. – 1994. – №1–2. – С. 12.

²² *Субтельний О.* Мазепинці... – С. 61; *Горобець В.* Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України... – С. 42.

²³ Договор и постановление между гетманом Орликом и Войском Запорожским (5. 04. 1710 р.) // Источники малороссийской истории, собранные Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. – М., 1847. – Т. II. – С. 243.

²⁴ *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2002. – С. 120–142.

²⁵ *Кресін О.В.* Правові аспекти відносин Війська Запорозького з Російською державою в період гетьманування І.Мазепи та в діяльності української політичної еміграції першої половини XVIII ст. // Держава і право. Збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип. 10.

²⁶ Договор и постановление между гетманом Орликом и Войском Запорожским // Источники... – Т. II. – С. 244.

²⁷ Там же. – С. 254.

²⁸ Там же. – С. 248.

²⁹ [Привілей Оттоманської Порти Війську Запорозькому, між 25 та 28. XII. 1711 р.] // *Прицак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1 (4). – С. 310.

³⁰ Там само. – С. 316.

³¹ [Привілей Оттоманської Порти Війську Запорозькому від 16. III. 1712 р.] // Там само. – С. 308.

³² *Борщак І.* "Orlikiana" (Опись невиданих матеріялів про гетьмана Орлика, його родину і оточення) // Хліборобська Україна. – 1923. – Зб. VII–VIII. – С. 352.

In the article, the circumstances of appearance, sources and character of P. Orlyk's Constitution of 1710 are being reviewed, legal norms, institutions and categories of the document are being analyzed in the context of international documents of the time, and its place in the history of Ukrainian law, political and legal thought is being indicated.

А.І.Павко*

ЧИ ПОТРІБНО ВИВЧАТИ ПОЛІТИЧНУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ?

У синтетичному вигляді політична історія України – це самостійна історична дисципліна, що вивчає основні тенденції суспільно-політичного розвитку України на різних хронологічних етапах формування й генези національної державності, закономірності та особливості політичного життя українського суспільства, конкретно-історичні форми його виявлення.

Трансформація соціогуманітарної освіти в Україні в напрямку відповідності європейським критеріям і стандартам практично неможлива без внесення суттєвих коректив у зміст та структуру сучасного гуманітарного знання. Радикальних змін, а не косметичного оновлення, потребують наукові та навчально-методичні компоненти викладання дисциплін історичного профілю у вищих навчальних закладах. Одним із чинників, які вповільнюють, а інколи й гальмують, процес отримання студентами історичних знань, залишається відсутність наукової концепції розвитку історичної освіти у вищих навчальних закладах країни на сучасному етапі. Причина цього, на нашу думку, полягає як у пасивності професорів і доцентів, так і в очікувальній позиції Міністерства освіти й науки України, яке не досить ефективно виконує функції загальнонаціонального координатора наукових та навчально-методичних розробок у сфері гуманітарної освіти. Із сумом доводиться констатувати, що з початку 90-х рр. минулого століття під його егідою перестали проводитися всеукраїнські наради завідуючих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін. Остання з таких нарад, проведення якої було заплановано на квітень 1997 р., так і не відбулася.

Поряд із цим питання про необхідність радикального оновлення змісту та структури історичних знань, посилення їх методологічного та інтелектуального спрямування є досить важливим для вищої гуманітарної освіти України. Гострота цього питання обумовлена тією обставиною, що на сторінках освітянських періодичних видань викладачі соціально-гуманітарних дисциплін усе частіше й наполегливіше порушують питання про недоцільність вивчення у вищих навчальних закладах курсу історії України, оскільки вважають, що цю дисципліну починають вивчати ще в початковій школі¹.

Спираючись на нову філософію вищої освіти, яка зорієнтована на формування в студентів умінь застосовувати знання, здобуті в загальноосвітній школі, вважаємо, що одним із можливих варіантів трансформації змісту та структури історичних дисциплін у вищих навчальних закладах могло б стати викладання альтернативного навчального курсу "Політична історія України".

Не ставлячи за мету всебічний аналіз наукових аргументів на користь такого підходу, виокремимо лише декілька чинників, які переконливо свідчать про значення історично-політичних знань у системі вітчизняної соціогуманітарної освіти. По-перше, варто зважити на проникливе історіософське твердження К.Поппера про те, що історія людства виступає переважно як "історія політичної влади"². По-друге, саме об'єктивний аналіз повчального досвіду та уроків політичної історії України дозволяє повніше розглянути основні важелі історичного розвитку країни, системи її політичних інститутів та центрів влади³. По-третє, важко не

* Павко Анатолій Іванович – д-р іст. наук, професор, Академія муніципального управління (Київ).

погодитись із думкою академіка НАНУ І.Кураса, що "саме політична історія України є однією з ключових форм легітимації української нації"⁴. По-четверте, запровадження курсу політичної історії України у вищих закладах освіти не тільки відповідає стратегічним напрямкам модернізації національної вищої освіти, а й спирається на позитивні історичні традиції викладання соціально-політичних дисциплін, які, на жаль, були перервані на початку 90-х рр. ХХ ст. в результаті політичного конформізму чиновників від освіти, а також частини науковців.

У зв'язку з цим нагадаємо, що до кінця 80-х рр. минулого століття єдиною базовою історичною дисципліною в усіх вищих навчальних закладах СРСР була історія КПРС. На її вивчення виділялося в гуманітарних вузах 170, а в інших – 120 аудиторних годин (лекції, семінари). Ураховуючи необхідність змін у змісті та структурі соціально-гуманітарних дисциплін під впливом перебудови, Державний комітет освіти СРСР (наказ від 22 серпня 1989 р.) прийняв рішення про вилучення з навчальних планів вищих закладів освіти курсу історії КПРС. Замість нього було запроваджено обов'язкову історичну дисципліну – "Соціально-політична історія ХХ століття".

Проте в її викладанні спостерігалися суттєві вади, які були характерними й для попереднього періоду. Навчальний процес із оволодіння історичними знаннями, зокрема, був позначений гіпертрофованою ідеологізацією, використанням догматичних теоретичних конструкцій, марксистсько-ленінської методології тощо. З урахуванням такого стану справ у постанові Держкомосвіти СРСР від 20 жовтня 1990 р. "Про підготовку студентів вищих навчальних закладів із гуманітарних та соціально-політичних наук" було викладено нову концепцію викладання цих дисциплін у вищих навчальних закладах СРСР. Передбачалося надання вузам більших прав у визначенні змісту та структури навчання. Уперше в офіційному документі зазначалося, що вищі заклади освіти "самостійно розробляють і затверджують програми соціально-гуманітарної освіти з урахуванням профілю підготовки спеціалістів, регіональних і національних особливостей, наукового потенціалу кафедр"⁵. Постанова обов'язковою серед історичних дисциплін визначила "Політичну історію", яка мала формуватися з різних варіантів навчальних курсів (політична історія ХХ ст., політична історія СРСР, історія суспільних рухів та політичних партій СРСР). Зазначена постанова стала імпульсом для розробки та практичної реалізації концептуальних ідей щодо визначення змісту навчання в ділянці соціально-гуманітарних наук у вузах республіки.

Так, на початку 1991 р. за ініціативи викладачів вищих навчальних закладів України був розроблений проект концепції гуманітарної та соціально-політичної підготовки студентів у вузах республіки. У представленому в ньому історичному напрямку освіти на вибір студентів були включені такі дисципліни: *всесвітня історія, історія СРСР, політична історія ХХ ст., історія суспільних рухів та політичних партій СРСР, історія сучасної цивілізації*. Характерною особливістю даного документа було те, що в ньому містилися рекомендації включити до навчальних планів поряд із предметами, перелік яких визначав Держкомосвіти СРСР, курс історії України в обсязі 30–70 годин⁶.

Після проголошення державної незалежності України практично в усіх вищих навчальних закладах був запроваджений курс історії України, який поступово витіснив із навчальних планів курс політичної історії ХХ століття. Слід сказати й про те, що Міністерство освіти й науки України запропонувало ректоратам реорганізувати кафедри політичної історії України в кафедри українознавства. Адекватно зреагувала й Вища атестаційна комісія – вона негайно прикрила спеціальність "Історія громадських рухів і політичних партій" (07.00.01) і залишила

лише "Історію України" (07.00.02). Однією з причин такого волюнтаризму, на думку харківського професора В.Танцюри, була "хвороблива реакція на тривале панування кон'юнктурної історії, тобто такої, яка офіційно нав'язувалась, переписувалась із урахуванням політичних обставин, обумовлювалася кадровими змінами"⁷.

Проте, політична історія в її певних модифікаціях – це не реанімація моноідеологічного й догматичного курсу "Історії КПРС", а також не механічна заміна плюсів на мінуси. Зазначимо, що базовим елементом політичної історії України як галузі наукового історичного знання є система об'єктивних закономірностей політичного життя українського суспільства в історичній ретроспективі.

Предметне поле дисципліни становлять політичні явища та процеси вітчизняної історії, політичні системи, державні інституції, партійні структури, громадські рухи та об'єднання, українська суспільно-політична думка, погляди відомих політичних діячів, їх персоналії, політична культура й ментальність українського суспільства.

Уважаємо, що в синтетичному вигляді політична історія України – це самостійна історична дисципліна, що вивчає основні тенденції суспільно-політичного розвитку України на різних хронологічних відрізках формування й генези національної державності, закономірності та особливості політичного життя українського суспільства, конкретно-історичні форми його виявлення⁸. На сучасному етапі історико-політична проблематика не тільки визначає одну з пріоритетних тенденцій науково-дослідницького інтересу фахівців-істориків, а й посідає чільне місце серед соціогуманітарних дисциплін історичного циклу в системі вищих навчальних закладів України. У деяких із них студенти опановують такі курси, як "Політична історія ХХ століття", "Політична історія України". З цих нормативних курсів підготовлено узагальнюючі наукові видання⁹, окремі посібники та навчально-методичні матеріали¹⁰.

Потрібно враховувати також ту обставину, що курс політичної історії України за своєю проблематикою більш тісно, порівняно з громадянською історією, пов'язаний із традиційними вузівськими гуманітарними дисциплінами – філософією, економічною теорією, політологією, теорією та історією держави й права. За своїми потенційними теоретично-методологічними та інформаційно-пізнавальними можливостями курс "Політична історія України" є високоінтелектуальною навчальною дисципліною, тож він повинен стати одним із провідних соціально-гуманітарних предметів у вищих закладах освіти країни.

Визначальними рисами політичної історії України як самодостатньої наукової та навчальної дисципліни є те, що вона має власний предмет, чітко окреслену проблематику. Зазначена соціогуманітарна дисципліна спирається на новітній методологічний інструментарій підтвердження об'єктивності та глибини історико-політичної істини, різнобарвну джерельну базу, вагомі історіографічні здобутки. Курс "Політична історія України" достатньо забезпечений опублікованими оригінальними документальними матеріалами, сучасною науковою та навчально-методичною літературою. Тому активне й цілеспрямоване впровадження в навчальний процес ґрунтовних історико-політичних знань не тільки забезпечить інтеграцію політичної історії України в систему суспільних дисциплін вищої школи, а й відкриє нові можливості для якісного рівня здобуття соціогуманітарної, у тому числі історичної, освіти, сприятиме більш ефективному та динамічному формуванню національно-політичної свідомості й культури сучасного студентства.

Уважаємо, що політична історія України, яка має глибокі історичні корені в царині науково-історичного пізнання та навчально-методичного пошуку, має всі

підстави здобути статус нормативної дисципліни в структурі вищої соціогуманітарної освіти країни.

¹ *Онищенко І.* Гуманітарна освіта в контексті Болонського процесу // *Освіта.* – 2004. – 14–21 липня.

² *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги: У 2-х т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 293.

³ *Павко А.* Політична історія – не механічна заміна плюсів на мінуси // *Віче.* – 2004. – № 5. – С. 71.

⁴ *Курас І.* Передмова // *Політична історія України. XX ст.: У 6-ти т.* – К., 2002. – Т. 1. – С. 9.

⁵ *Концепція історичної освіти у вищих навчальних закладах України.* – К., 1993. – С. 2.

⁶ Там само. – С. 3.

⁷ *Танцюра В.* Політична історія України та перспективи її розвитку // *Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки і перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15–17 листопада 1995 р.).* – Харків, 1995. – С. 199, 200.

⁸ *Павко А.* Програма курсу “Політична історія України”. – К., 2004. – С. 6.

⁹ *Політична історія України. XX ст.: У 6-ти т.* – К., 2002–2003; *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993; *Калмакан І., Бриндак О.* Виникнення та еволюція партійної системи в Україні в XX ст. Дослідження. – Одеса, 1997.

¹⁰ *Політична історія XX століття: Навчальний посібник. Вид. 2-е, перероблене і доповнене / В.Салабай, Л.Панчук, Я.Титаренко та ін.* – К., 2001; *Політична історія XX століття: Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / В.Салабай (керівник авторського колективу); Політична історія України: Посібник / За ред. В.Танцюри.* – К., 2002; *Політична історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Г.Швидько (ред.).* – Дніпропетровськ, 2002; *Кульчицький С.* Курс політичної історії України XX століття (для студентів магістеруму з порівняльної політології). – К., 2002; *Павко А.* Програма курсу “Політична історія України”. – К., 2004.

Political history of Ukraine in its synthetic state is an independent historical discipline, which studies the main tendencies of Ukrainian social and political development on various chronological stages of forming and genesis of national state organization, patterns and peculiarities of political life of Ukrainian society, concrete historical forms of its revelation.

Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.

До 90-річчя початку Першої світової війни 1914–1918 рр. у видавництві "Генеза" вийшла монографія доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, заступника директора Інституту історії України НАНУ, завідувача відділу історії України XIX – початку XX ст. О.П.Реєнта та кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника інституту О.В.Сердюка "Перша світова війна і Україна". Це перше у вітчизняній історіографії видання про Велику війну, присвячене не бойовим діям, військовим операціям і битвам на українських землях, а виявленню ролі та значення економічного потенціалу України для Російської імперії в роки війни. Особливе місце відведено впливу війни на суспільні процеси в Наддніпрянській Україні, відтворенню загальної картини політичного, соціально-економічного, етноконфесійного, ідеологічного та культурного життя українського народу в період воєнного лихоліття.

Книга написана на великій джерельній базі – архівні документи, матеріали преси, численні офіційні й статистичні збірники, різноманітні вісники тогочасних державних і громадських організацій, а також історичні праці з порушеної теми за останні 90 років.

Історичну та інформаційну цінність монографії підвищують 66 різноманітних таблиць, які суттєво доповнюють авторський текст і допомагають читачеві розібратися з інформацією. У книзі вміщено фотографії вищих посадовців Російської імперії під час Першої світової війни. Доречними є іменний та географічний покажчики. Найбільш фундаментальними й цінними в монографії є розділи про промисловість і сільське господарство України в роки війни.

Говорячи про прискорення технічного й промислового розвитку в Росії напередодні війни (імперія посідала тоді четверте й п'яте місце серед капіталістичних країн за виробництвом продукції машинобудування, паливної та металургійної промисловості), автори відтворюють реальну картину стану справ – загалом фабрично-заводська промисловість була недостатньо розвинена. Проте Україна належала до промислово розвинених регіонів. У праці на конкретних даних уперше показано конфронтацію держави з підприємцями, яка виникла ще до війни. У Росії формування капіталізму відбувалося в умовах переплетення азійських і європейських рис розвитку. Уряд насаджував важку промисловість для забезпечення військової потуги імперії. Військовий сектор економіки був у державній власності й мав податкові та інші пільги, що викликало гостре незадоволення підприємницьких організацій. Аналогічна ситуація склалася в залізничному транспорті: 70% залізниць перебували в державній власності, а з початком війни для їх безперервного забезпечення паливом уряд вдався до реквізиції донецького вугілля, що викликало приховане незадоволення гірничопромисловців.

Промисловість України в роки війни розвивалася стрибкоподібно. Коли вона відчувала тиск влади, спричинений воєнними потребами, то видобуток вугілля, металу, зброї зростав, як констатують автори, навіть удвічі. Стає зрозумілим, що опозицію царизмові, окрім простих людей, становили не лише генерали, думці та урядовці, а й ціла армія представників промисловості, буржуазії. Усе це й призвело в лютому 1917 р. до падіння династії Романових.

Не менш цікавим та інформаційно насиченим є другий розділ монографії про сільське господарство України в роки війни. Значний інтерес становить розділ про земельні ресурси й населення України, яке було зайняте в сільському гос-

подарстві (84,81% населення мешкало в селах). Загальновідомо, що землеробство завжди було головним у господарському балансі України, проте автори книги не обмежилися описом стану сільського господарства лише під час війни. Вони досить детально, із залученням статистичних даних, зробили ретроспективний аналіз сільськогосподарського розвитку України до 1914 р., що дало змогу краще показати його стан у воєнний період. У розділі висвітлено розвиток рільництва й тваринництва, а також стан машинної та технічної бази сільського господарства у воєнний час.

Доречним є параграф про занепад сільського господарства України в роки війни. Автори правдиво й неупереджено показали, що причина цього криється не лише у воєнному лихолітті, масових мобілізаціях селян до війська, а й у тому, що на початку ХХ ст. суспільство Російської імперії, в тому числі й України, усе ще залишалося архаїчним. 80% населення проживало в селах і займалося здебільшого землеробством. Спроба втілення в життя столипінської аграрної реформи, яка мала перебудувати життя села, зазнала справжнього краху. Хутори й відруби, залишившись без господарів, які були мобілізовані в армію, практично припинили своє функціонування й лише подекуди жевріли як осередки сільськогосподарського виробництва. Слід звернути увагу на твердження авторів, що під час війни докорінно змінилися погляди селян, адже вони набули винятково негативного досвіду у взаєминах із владою та державою, а також споконвічними визискувачами-поміщиками, чиновниками, офіцерами та представниками інших панівних верств суспільства. Такий незначний на перший погляд висновок пояснює жорстокість і братовбивство в Україні під час громадянської війни та національно-визвольних змагань.

Третій розділ дослідження – "Роль України в забезпеченні армії та населення продовольством" – продовжує й суттєво доповнює другий. Він починається з вивчення продовольчих ресурсів ще з довоєнного часу, що дає змогу рельєфно й усебічно висвітлити цю важливу проблему безпосередньо під час війни. На конкретних фактах автори показують, що російська влада й не уявляла, що імперію можуть спіткати ускладнення в справі постачання армії та населення продовольством. Це сталося 1916 р., із початком кризи в сільському господарстві. До того ж, значна частина орних земель опинилась у смузі бойових дій і впродовж майже чотирьох років війни не використовувалась. Проте Україна повністю забезпечувала всім необхідним війська Південно-Західного фронту, що вів бойові дії на українських землях. Автори приділили значну увагу реформуванню продовольчого ринку в Україні в роки війни. Свої твердження та висновки вони підтвердили солідною джерельною й статистичною базою. Завершується розділ об'єктивною інформацією про зростання продовольчої кризи в результаті недороду 1916 р. в Поволжі, на Південному Уралі та в українському Причорномор'ї й Приазов'ї, що став наслідком як несприятливих кліматичних умов, так і породжених війною об'єктивних явищ – величезного збільшення особового складу армії та зменшення робочої сили на селі. Історики показали, що виробники в корисливих цілях створили дефіцит на хлібному ринку, чим також сприяли зростанню продовольчої кризи наприкінці війни.

Четвертий розділ монографії присвячено транспортно-залізничному комплексі України в роки війни. Розпочинається він, аналогічно попереднім, аналізом стану залізничного транспорту напередодні війни. Слід схвально оцінити спробу авторів показати транспортно-залізничну галузь України й усієї Російської імперії на тлі інших європейських держав, що брали участь у війні. За допомогою таблиць автори переконливо показують, що саме величезна територія

Російської імперії стала причиною кризи галузі в роки війни. Аналізується пропускна можливість магістралей, парк перевізних засобів та ремонтна база. Щодо залізниць на території України, то можна сказати про незастосування їх керівництвом і персоналом нових форм і методів використання цього найпоширенішого виду транспорту, адже саме німецькі військові залізничники запровадили на українських землях тимчасові пересувні залізниці, по яких несподівано для росіян перекидали війська в необхідні райони для організації раптового наступу або організовували їх негайний відступ.

Робота О.Реєнта й О.Сердюка присвячена детальному аналізу економічного потенціалу України у веденій Російською імперією разом із союзниками по Антанті війні проти країн Четверного союзу, свідчить про її важливу роль у цьому. Автори аналізують вплив війни на соціально-економічне становище населення й промислових регіонів України (розділ "Суспільно-політичне життя в роки війни").

Вдало визначено не лише тематику, а й хронологічні межі монографії – вона завершується періодом ведення Російською імперією активних бойових дій і не торкається революційних подій, укладення сепаратних договорів і окупації України австро-угорськими та німецькими військами у 1918 р., адже це порушило б задум авторів показати розвиток економічного потенціалу України напередодні та в роки війни. Книга завершується розділом про загострення суперечностей в імперському суспільстві й розгортання буремних подій наприкінці війни.

Праця О.Реєнта та О.Сердюка є цінним дослідженням історії економічного розвитку України на початку ХХ ст., його впливу на хід Першої світової війни.

В.М.Волковинський (Київ)
В.Ф.Солдатенко (Київ)

Шнеер А. Плен. – Иерусалим, 2003. – Т. 1. – 380 с.; Т. 2. – 391 с.

Автор виданого в Ізраїлі двотомного дослідження "Полон" доктор Арон Шнеер народився 1951 р. в Латвії, за фахом історик, від 1990-х рр. мешкає в Ізраїлі, а з 1993 р. працює в Національному інституті пам'яті жертв нацизму й героїв опору Яд Вашем. Місце роботи автора апріорі детермінувало його інтерес до полонених євреїв, документи щодо яких (серед інших) накопичуються й зберігаються в Яд Вашем. Ось чому дослідник мав можливість спиратися на свідчення, спогади, листи колишніх військовополонених, їхніх родичів, що їх А.Шнеєрові вдалося здобути насамперед в Ізраїлі. Однак він не обмежився лише цим колом джерел, використовуючи також документи з архівів Латвії, Росії, України.

Серед радянських військовополонених євреї за національністю становили 80 тис., а всього за роки II світової війни на радянсько-німецькому фронті в німецькому полоні опинилося понад 5 млн. солдатів і офіцерів. До цих цифр варто додати ще одну: усього до лав радянської армії за той самий період було мобілізовано 32 млн. осіб. Достатньо просто порівняти ці цифри, щоби зрозуміти, наскільки важливим і серйозним є дослідження проблеми полону. Проте в колишньому СРСР історики були позбавлені можливості вивчати вказану проблему. Лише в часи перебудови з'явилися перші розвідки з цієї проблематики.

А.Шнеер цілком слушно зауважує, що замовчування не було випадковим, оскільки, якби існувала можливість досліджувати колізії полону, то довелося б пояснювати кілька принципових аспектів. Насамперед, чому така кількість вояків опинилася в полоні? Чому становище радянських полонених радикально

відрізнялося від становища військовополонених із країн Заходу? Чому сотні тисяч радянських військовополонених співпрацювали з ворогом? Нарешті, чому на звільнених із полону радянських військовослужбовців, навіть тих, хто поведився гідно й не зрадив присязі, замість нормального ставлення, нагород і компенсацій за фізичну й моральну шкоду (як це було в багатьох західних країнах), чекали таври й тавро зрадника на багато років?

Власне, автор висловлює свій погляд на всі ці питання. Та перед тим як це зробити, він торкається загальних речей, феномена полону в історії війн загалом. Ураховуючи досвід I світової війни, 47 держав у липні 1929 р. прийняли Женевську конвенцію про режим утримання військовополонених. Стаття 2-а вимагала: "З військовополоненими належить поводитися гуманно, особливо захищаючи їх від насильств і образ... Застосування до них репресій забороняється".

Торкнувшись історії створення табірної системи в нацистській Німеччині, показавши її механізм, А.Шнеєр присвячує першу книгу свого двотомника долям військовополонених західних країн антигітлерівської коаліції. І робить він це не випадково, а задля того, щоби "зрозуміти глибину трагедії радянських військовополонених, які були кинуті напризволяще своєю державою" (т. 1, с. 7).

Зайве пояснювати, що становище полонених – з якої б країни вони не походили – не було комфортним. Водночас, прискіпливо аналізуючи це становище, докладно зупиняючись на таких конкретних речах, як харчування, житлові умови, використання праці, утечі, покарання, убивства військовополонених, А.Шнеєр обґрунтовує вражаючий (але від того не менш правдивий) висновок: "Західний військовополонений, який виконував усі розпорядження табірної начальства, дотримувався розпорядку, який задовільно працював там, куди його скеровували, не брав участі в будь-якому протесті проти влади, у руках якої він опинився, міг розраховувати на відносно спокійне життя в полоні" (т. 1, с. 67).

Вражають слова про те, що полонений міг розраховувати "на відносно спокійне життя в полоні". Однак це – правда, як правда й те, що після перебування в полоні західні військовополонені в себе на батьківщині визнавалися ветеранами війни, користувалися шаною й повагою, а в США одержували грошову компенсацію за недостатнє харчування, негуманне ставлення до себе й використання неоплаченої фізичної праці під час полону (навіть спеціально запроваджену медаль отримали!).

Ба більше – А.Шнеєр показує, що навіть євреї – солдати інших європейських армій (за винятком солдатів-євреїв польської армії) – також не піддавались особливій дискримінації. Майже всі військовополонені-євреї, солдати західних країн, включно з євреями з Палестини (окрім Польщі), за винятком кількох десятків осіб, дочекалися визволення. Основна причина цього – тверда політика США й Британії, які неодноразово нагадували про можливість запровадження відповідних заходів щодо німецьких полонених. Нацисти, просто кажучи, боялися помсти, що могла впасти на голови їхніх земляків у полоні з боку країн антигітлерівської коаліції. Однак вони зовсім не боялися такої помсти з боку СРСР, бо твердо знали: помсти не буде.

Звідки така впевненість? Відповіддю на це запитання є друга книга 1 тому. На її початку А.Шнеєр з'ясовує, чому понад 5 млн. радянських вояків опинилися в німецькому полоні. Він виокремлює військово-організаційні та соціально-політичні причини, а також суб'єктивно-психологічні фактори. Акумуляований у книзі матеріал дозволяє зробити висновок про те, що полоненню на полі бою, здачі в полон або переходу на бік німців сприяли: факт оточення; реальна відсутність допомоги; безпорадність і розгубленість командного складу; великі бойові втрати;

різке збільшення числа поранених, неможливість їхньої евакуації; погіршення медобслуговування аж до повної його відсутності; вплив німецької пропаганди, здача в полон із ідейних міркувань; фізичне й духовне виснаження внаслідок безперервних боїв; брак або повна відсутність боєприпасів; кепське харчування та, як наслідок, голод.

Проте, якими б не були конкретні причини, з яких радянські вояки потрапляли в полон, вони перетворювалися на військовополонених. Це логіка війни. Однак у сталінського керівництва була своя логіка, що визначала ставлення до полонених. "Злочин, зрада, боягузтво" – ось звинувачення, що їм висували в СРСР.

16 серпня 1941 р. Сталін підписав наказ Ставки верховного головнокомандування № 270, що вимагав: якщо підрозділ червоноармійців потрапить у полон, то його належало знищувати "всіма засобами, як наземними, так і повітряними, а родини червоноармійців, які здалися, позбавляти державної допомоги". Командири й політпрацівники, які здавалися в полон, оголошувалися "злісними дезертирами", а їхні сім'ї підлягали арешту й висилці. Такою була реакція режиму на масову здачу чи захоплення в полон у 1941 р. Нагадаю, що саме цього року в полоні опинилося 3 млн. 355 тис. радянських військовослужбовців. Отже, Сталін прагнув залякати решту вояків і населення, демонстрував, що полонені для нього – люди не те що другого, а взагалі ніякого ґатунку. І нацисти це швидко збагнули.

Ані Женевську 1929 р., ані Гаазьку конвенцію й декларацію 1907 р. про закони та звичаї сухопутної війни СРСР не визнавав. За словами А.Шнеєра, "однією з причин, через які СРСР не підписав Женевську конвенцію в цілому, була незгода з розподілом полонених за національною ознакою. На думку керівників СРСР, це положення суперечило принципам інтернаціоналізму" (т. 1, с. 166).

Тут слід додати, що це була лише одна з причин. До неї сталінські правники додали те, що конвенція не гарантувала права військовополонених як трудящих: низька оплата праці, відсутність вихідних, невизначеність робочого дня тощо. Одним словом, "обґрунтували" відмову від конвенції. "А відмова СРСР від підписання конвенції, – підкреслює А.Шнеєр, – дозволила нацистам використати цей факт і залишити радянських військовополонених без будь-якого захисту й контролю з боку Міжнародного Червоного Хреста та інших організацій, що допомагали полоненим західних країн" (т. 1, с. 166).

У виданні наводяться вражаючі факти того, як нещадно нацисти ставилися саме до радянських полонених. Почати з того, що німці не поспішали навіть із будівництвом таборів. Так було в Польщі й Німеччині, а на території СРСР – ще гірше: полонених утримували просто неба, над ними знущалися, їх розстрілювали (часто невмотивовано), їх морили голодом, позбавляли людських умов і медичного обслуговування.

Характерно, що у вересні 1941 р. керівник абверу адмірал Канаріс звернувся до начальника штабу верховного головнокомандування Кейтеля й начальника загального управління збройними силами з низкою зауважень із приводу прийнятих 8 вересня 1941 р. правил поведження з радянськими військовополоненими. Головне, на що звертав увагу Канаріс: унаслідок жорстокого поведження з полоненими "воля Червоної армії до опору буде надзвичайно посилюватись", а в німецької сторони, навпаки, "відпадає можливість протестувати проти поганого поведження з німецькими військовослужбовцями, які знаходяться в російському полоні". Проте зауваження Канаріса проігнорували, а Кейтель особисто написав резолюцію – на його думку, поданий документ відповідає "уявленням солдата про лицарський спосіб ведення війни. Тут ідеться про знищення цілого світогляду, тому я схвалюю ці заходи й покриваю їх".

Отже, з боку двох тоталітарних режимів до радянських військовополонених було задекларовано й здійснено однаково жорстоку політику. На доказ цього А.Шнеєр у своєму дослідженні наводить переконливі й численні факти.

Німецька статистика зафіксувала: 280 тис. радянських полонених загинули в пересильних таборах і понад 1 млн. 30 тис. – при спробах утекти, померли на заводах і шахтах у Німеччині. А ось цифри для порівняння: у цій самій країні за роки війни перебувало понад 235 тис. англійських і американських військовополонених, із них померло 8 348 осіб.

Звертаючись до Гаазької й Женевської конвенцій, А.Шнеєр зазначає: "Дотримання конвенцій завадило б Німеччині здійснювати політику знищення на Сході. Радянська сторона, у свою чергу, була зацікавлена в недотриманні конвенцій: жорстоке ставлення до червоноармійців із боку супротивника повинно було відвернути масову здачу в полон – реальність перших місяців війни. Таким чином, долю радянських військовополонених було вирішено наперед" (т. 1, с. 6).

У другому томі книжки знаходимо, сказати б, єврейський акцент досліджуваної проблеми. Усього за роки війни в Червоній армії служило понад 500 тис. євреїв. Із них, за різними підрахунками, у полон потрапило 55–85 тис. Виходячи з того, що в радянській армії була значна частина євреїв-політпрацівників, нацисти в директивних документах і, особливо, у пропаганді ототожнювали поняття "комісар" і "єврей". Зрозуміло, ставлення до євреїв було особливе, оскільки нацисти прирівнювали їх до партизанів, саботажників, більшовицьких агітаторів, а відтак вимагалось піддавати їх "екзекуції", себто знищувати. У другому томі дослідження містяться численні описи цього знищення й свідчення очевидців. При цьому автор підкреслює, що головною причиною трагічного становища, в якому опинились євреї-військовополонені, була не лише політика воєнничого антисемітизму німців, а й "характерна для всіх таборів явно загострена юдофобія колишніх товаришів по зброї, що стала очевидною" (т. 2, с. 132).

Така поведінка співтабірників мала своє коріння й значною мірою зумовлювалася тим, що євреї відігравали помітну роль у суспільно-політичному житті СРСР, а тому відбувалось ототожнення їх із комуністичним режимом. А.Шнеєр прискіпливо аналізує ці детермінанти, не уникаючи пікантних аспектів (таких, скажімо, як служба євреїв у ЧК–ДПУ–НКВС чи в партійно-державних структурах).

У книзі не наведено кількість євреїв-військовополонених, які дожили до розгрому нацистської Німеччини. Вона невідома. За офіційними даними, серед репатрійованих по війні громадян СРСР було понад 11 тис. євреїв (6 666 цивільних осіб і 4 762 військовополонених).

А.Шнеєр не уникає ще одного непростого питання – про такий спосіб виживання, як колаборація євреїв-полонених із нацистами. Про співпрацю з нацистами єврейської поліції та юденратів ґетто є дослідження ізраїльських учених. Однак про факти співпраці євреїв-полонених майже нічого невідомо. Зокрема нацисти використовували євреїв як перекладачів, медиків і в книзі наводяться вражаючі факти того, якою страшною ціною ці особи прагнули вижити. Автор торкається питання про специфіку єврейської колаборації: "Над військовополоненими інших національностей не висів меч расового геноциду. У них, окрім вибору між життям і голодною смертю, могли бути й соціально-політичні мотиви, що підштовхували до співпраці з нацистами, чи просто лояльність, що гарантувало життя й прийнятні умови існування... У євреїв, яких піддавали тотальному знищенню, співпраця з ворогом була єдиним шансом, що збільшував вірогідність порятунку. Тому дехто хапався за цю можливість, яка давала надію на життя" (т. 2, с. 199).

Отже, є підстави констатувати, що двотомник ізраїльського дослідника став серйозним кроком у дослідженні проблеми полону. Це не означає, що праця ідеальна й не викликає зауважень. Насамперед їх слід адресувати архітектоніці двотомника. Власне, це міг би бути й не двотомник, якби автор виключив такі розділи другому тому, як "Євреї в Червоній армії 1918–1940 рр. і під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.", а також "Антисемітизм у передвоєнні й воєнні роки". Це цікаві розділи, але вони відволікають увагу від основної проблеми й забирають обсяг.

Не зовсім зрозумілий жанр видання. Побудоване на архівних джерелах і спогадах, воно завершується зібраними в 5-й частині другому тому (а це половина обсягу тому) листами до самого автора, надісланими тими, хто пережив трагедію полону, табірними віршами, газетними публікаціями тощо. Це цінні джерела, але їх публікація у виданні скоріше перетворює його на хрестоматію. Можливо, варто було не переобтяжувати цими текстами книжку, видати їх окремо, а натомість, торкнутися деяких важливих аспектів проблеми, що залишилися за кадром. Наприклад, у виданні практично не висвітлено питання про долі радянських військовополонених, які були репатрійовані й знову потрапили до таборів – тепер уже сталінських. А це не менш важлива річ, аніж, скажімо, вказівки на антисемітизм українців.

Підкреслюючи цілеспрямоване розпалювання німцями міжнаціональних конфліктів, А.Шнеер пише про те, що "серед військовополонених у найгіршому становищі після євреїв були росіяни, у найкращому – українці" (т. 1, с. 244); указує на те, що українці домінували серед табірних поліцаїв; що "особлива небезпека для євреїв виходила від українців" (т. 2, с. 120). Усе це не можна розцінити інакше, як данину, на жаль, традиційним спробам зображення українців як "органічних" антисемітів. Сам автор зрештою констатує, що "насправді національність зрадників не мала ніякого значення. У зраді євреїв успіху досягав багато хто" (т. 2, с. 120).

Тим не менше, ще раз варто підкреслити: книжка А.Шнеера – серйозна, ґрунтовна й етапна розвідка. При цьому вона не ставить крапки в науковому осмисленні проблеми полону, а радше дає імпульс для подальших досліджень.

Ю.І.Шаповал (Київ)

Я.С.Калакура. Українська історіографія: курс лекцій. – К.: Генеза. – 2004. – 496 с.

Чергова книга доктора історичних наук, професора Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка Я. С. Калакури є курсом лекцій із проблем української історіографії. Надзвичайно потрібний навчальний посібник містить аналіз процесу нагромадження і розвитку історичних знань, починаючи від витоків, заглиблених у Київській Русі, до початку XXI ст. Відразу слід зазначити, що праця може бути використана не лише з навчальною метою. Значною мірою це й узагальнює монографічне дослідження генеалогії української історичної думки, що детермінувалося недостатньо високим рівнем і глибиною сучасних студій у галузі вітчизняної історіографії.

Структура посібника проста, логічна, дохідлива. У вісімнадцяти лекціях поетапно, з хронологічною послідовністю з'ясовуються найголовніші тенденції роботи істориків, характеризуються й оцінюються їх основні надбання. Підходи автора рельєфно простежуються через преамбули глав, які мають назву "Мета". У них сфокусовано довгорічні наукові роздуми, що дають своєрідну "нитку Аріадни" у мандрівці численними заплутаними лабіринтами історичного знання.

Книга Я. С. Калакури містить дуже чіткі, виважені думки про теоретико-методологічні засади історіографії як специфічної галузі історичного знання, окреслює висхідний арсенал інструментарію, необхідного для з'ясування сутності і стану розвитку вітчизняної історичної науки на найважливіших етапах її поступу в органічному зв'язку із суспільними процесами. Виходячи з цільового призначення, видання містить лапідарні роз'яснення понять, термінів, якими неодмінно мають оперувати усі, хто бажає зрозуміти, досягнути логіку, механізм розвитку феномена історичного пізнання.

Досить вдалими видаються обрана періодизація українського історіографічного процесу, а також класифікація, огляд комплексу джерел, що є носіями історіографічної інформації.

Цікавими, змістовними, фахово досконалими є лекції-нариси про досягнення й проблеми української історичної думки, про основні, узагальнюючі й найцікавіші праці дослідників і популяризаторів історії, про діяльність наукових установ у межах восьми головних історико-часових періодів, які вирізнялися в природному генеалогічному науковому розвитку.

Привертає увагу й персоніфікація здійснюваного аналізу, звернення до імен багатьох вітчизняних і діаспорних істориків, філософів, мислителів, громадських і політичних діячів, чії набутки, власне, становлять основу української історіографії. Це підтверджує, зокрема, й іменний покажчик – він містить згадки більш як про 650 особистостей.

За сторінками книги можна прослідкувати всю історію розвитку історіографії науки в Україні, яка пройшла непростий, часом суперечливий шлях, зазнавала різних впливів і деформацій. Авторські висновки (с. 458–460) добре продумані, старанно аргументовані. Вони незаперечно доводять, що розвиток історичної науки пов'язаний із закономірностями суспільного життя, відображає його і разом із тим конкретизує ставлення суспільства до подій, фактів, політики, зумовлює той чи інший характер реагування на них. Історична наука дозволяє простежити динаміку того, що збулося, оцінити як минуле, так і сучасність. Говорячи словами автора, історична думка за свою багатовікову історію "була не тільки свідком, а й учасником перемог і поразок свого народу" (с. 458).

Автор демонструє ґрунтовний і водночас гнучкий, у повному розумінні слова – діалектичний підхід до таких проблем, як не вельми конструктивні спроби провести рішучий вододіл між різними історіографічними школами, зокрема між народницьким (народно-демократичним) і державницьким (соціально-економічним) напрямками (с. 233–240). Дуже слушно зауважується, що виокремлення цих напрямів є умовним, хоча їх виразники і мали відмінності у пріоритетах, з якими підходили до тлумачень минулого (с. 235). Я. С. Калакура звертає увагу на те, що в творчості окремих істориків обидва напрями перепліталися, взаємодоповнювали один одного, що вело, зрештою, до збагачення змісту наукових творів, підвищення вагомості

зроблених у них висновків та узагальнень. Чи не найяскравіший приклад тому – спадщина М. Грушевського (с. 222–225).

Певні елементи подібного підходу обережно "пробиваються" і на окремих сторінках, присвячених розвитку української історіографії в радянський час, зокрема у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років (с. 360–390). Однак у цьому разі Я. С. Калакура характеризує надбання істориків партії всуціль негативно – хіба що відзначає користь від зібраного і залученого до наукового обігу фактичного матеріалу (с. 387). Тим часом доробок істориків партії не просто кількісно переважав і домінував лише за рахунок "пріоритетної підтримки" (с. 388). Серед великої кількості працівників зазначеного "цеху" зустрічались і здібні, обдаровані особистості з неабиякою фаховою підготовкою, з розвинутим творчим началом, справді науковим мисленням, високими моральними якостями. Саме вони здебільшого і продукували концептуальні підходи до вивчення історичного досвіду всього ХХ ст., якими достатньо широко користувалися також історики, так би мовити, "громадянські", непартійні (тобто не історики КПРС за класифікацією спеціальностей).

Вважається, що врахування цієї обставини могло дещо скоригувати ступінь категоричності в негативній оцінці історико-партійних досліджень, наслідків їх виділення в окремий розділ (с. 388).

Також не у всьому можна погодитися з деякими акцентами в оцінках історіографічних досягнень у діаспорному середовищі в повоєнний час, зокрема, про принципове дистанціювання істориків діаспори від ідеологічної боротьби (с. 373). Незважаючи на суб'єктивні настрої, велика їх частина виявилася об'єктивно втягнутою в жорстку антирадянську, антикомуністичну конфронтацію, що наповнило їх праці елементами відповідної риторики, яка далеко не завжди кореспондувалася з науковістю. Звісно, це не кращим чином позначилося на якості публікацій.

Погоджуючись з тлумаченням Я. С. Калакурою поняття "українська історіографія" і цілком обґрунтованим найменуванням книги, слід зауважити, що строго дотриматися задуму вдалося не завжди, не в усіх компонентах.

Однак згадане в чомусь нав'язане суб'єктивними враженнями і ремінісценціями рецензентів на протигагу тому, що положення праці Я. С. Калакури відбивають переважно панівні на сьогодні уявлення щодо історіографічного освоєння вітчизняного минулого. Варто мати на увазі, що видання все ж є навчальним посібником і тому покликане, по змозі, уникати серйозних відхилень від загальноприйнятих уявлень, іноді й свідомого підкорення їм специфічного авторського бачення проблем.

Врешті, слід визнати, що книга "Українська історіографія" повністю відповідає своєму призначенню навчального посібника для студентів, істориків, учителів, усіх, хто цікавиться проблемами історії і культури України.

Таким чином, історична наука, в цілому її історіографічна складова, збагатилася ще однією масштабною цікавою працею, яка, безумовно, принесе користь не лише спеціалістам-історикам, а й кожному, хто її прочитає.

**В.М.Соколов (Одеса),
В.Ф.Солдатенко (Київ)**

Ігор Шаров.

100 видатних імен України. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 504 с.;
100 сучасників: роздуми про Україну. – К.: Преса України, 2002. – 520 с.;
100 визначних місць України. – К.: Преса України, 2003. – 512 с.

У житті кожного народу завжди є події, явища й віхи, пізнання яких відкриває шлях до досягнення його духовного простору, менталітету і світогляду, і зрештою, до розуміння його історичної долі. І як важливо, щоб кожна з цих віх не стиралася з пам'яті поколінь! Адже це одразу негативно позначається на повноті наших уявлень про історичне буття власного народу. Тому всілякої уваги й інтересу з боку широкої (в тому числі й наукової) громадськості заслуговує праця, мета якої зафіксувати факти історії і культури, культурно-мистецькі явища й об'єкти, обставини життя та діяльності історичних особистостей.

Саме цим уже протягом років цілеспрямовано займається киянин, народний депутат України, кандидат історичних наук Ігор Шаров. Результатом його зусиль на цій ниві став вихід у світ трьох названих вище томів, кожен з яких являє собою не тільки своєрідний путівник для тих, хто займається історією, а ще й певною мірою, крізь призму поглядів сучасників, фіксує нинішній стан справ у царині збереження та популяризації історико-культурних цінностей. Це закономірно впливає із концепції кожного з видань. У своєму вступному слові до останнього з них (за часом виходу у світ) автор цілком справедливо відзначає: "...Парадоксальність ситуації полягає в тому, що всі ми (як і до цього наші попередники, так і після – наші нащадки) природно й міцно вмонтовані в безперервний контекст вітчизняного літописання: живемо і діємо в середовищі, витвореному і перетвореному часом на особливий об'єкт історії, і водночас, свідомо чи несвідомо, стаємо представниками і носіями тієї особливості".

Свідомо відмовившись від претензій на всеохопність і всеприйнятність, Ігор Шаров продовжує роботу над створенням власної сторінки у (як він сам висловився на початку) літописному зводі нашого народу. Очевидно, що на сьогодні це краплина в безмежному інформаційному морі. Водночас хотілося б, щоб таких книг (доволі насичених за змістом, корисних за інформацією і доступних) з'являлося більше. Адже потреба в подібних виданнях, яка існує завжди, особливо зростає нині, в часи суспільних перемін і світоглядних зрушень, коли різко посилюється й інтерес до історичних основ, на яких тримається будь-яке суспільство.

Цивілізаційні прагнення, які нині охопили якщо не все українське громадянство, то, принаймні, найактивніші його верстви, мають чітко виражений культурологічно-історіософський підтекст. Себто відбувається доволі інтенсивний процес не просто пошуку власних витоків, а досягнення своєї ідентичності, яка була б самодостатньою, відмінною від постімперської, позбавленою вироблених у часи існування колишнього СРСР стереотипів.

Таким чином, нині у широкому сенсі в нашій молодій державі з'явилися певні передумови для звільнення суспільної свідомості від того, що відомий український історик Михайло Брайчевський називав "своєрідною інтерпретацією" історії України московською імперією. Однак для того, аби процес переосмислення, як мовиться, "пішов", необхідна певна критична маса доступної широкому читачському загалові, дохідливо інтерпретованої, історичної інформації. У даному разі ми якраз і маємо справу в першу чергу зі спробою такої інтерпретації.

Слово "культура" нині в Україні звучить у контексті перспектив національного відродження чи не на кожному кроці. Та чи додало це глибини розуміння

цього поняття широким загалом? Запитання риторичне, тому дозволимо собі нагадати, яким чином воно тлумачиться ЮНЕСКО (зокрема у декларації, прийнятій Всесвітньою конференцією з культурної політики ще 1982 р.).

Отож, згідно із цим визначенням, культура трактується як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних та емоційних рис конкретного суспільства. Цей комплекс включає в себе не тільки різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, систему цінностей, традицій і вірувань даного народу. Для історика ж важливо, аби відомості про все, що створено людьми упродовж віків, у тому числі й культурні явища, їх оцінка в контексті історичного буття України, були б адекватно сприйняті сучасниками.

У чому ж суть тієї форми викладу, яка обрана автором трьох рецензованих книг? Найперше, очевидно, у максимальній простоті й стрункості композиції кожного тому (адже число "100" – це, погодьтеся, щось цілком самодостатнє і завершене, навіть якщо воно є при цьому частиною чогось значно більшого). Кажучи так, ми, звичайно, маємо на увазі не оригінальність такого компонування (не секрет, що нині до нього досить часто вдаються автори й видавці, зокрема, комерційної літератури). У даному разі йдеться перш за все про практичність такого підходу, яка забезпечує певні зручності й переваги при читанні скомпонованої таким чином книги своєрідно добраних історичних матеріалів.

Починаючи з видання, яке вийшло в 1999 р., кожна із рецензованих книг, попри певні, зумовлені авторським тематичним та інформаційним вибором, особливості, мала в собі те, що, власне, й дозволяє вести мову про всі три томи в комплексі, – цінність довідника й підручника, та настільної книги водночас.

Що ж стосується добору персоналій та історико-культурних об'єктів, про які йдеться, то тут авторів можуть закидати певну суб'єктивність підходу. З іншого боку, присутність, скажімо, в томі "100 видатних імен України" нарисів про діячів, яких аж ніяк не назвеш "розхитованими" на сторінках історико-популярних видань (зокрема таких, як географ, стратиграф і палеонтолог Микола Андрусів, математик, механік і фізик Микола Боголюбов або геолог і географ Павло Тутковський), годі назвати недоречною.

Тут скоріше йдеться про авторську спробу вийти за межі звичних підходів до формування подібних видань. Звісно, обмежитися тільки однією сферою (скажімо, суспільно-політичною або виключно науково-технічною) чи тільки знаменитостями, які у всіх на слуху – це було б найпростіше. Ігор Шаров обрав інший, дещо ризикованіший шлях, включивши до видання белетризовані біографії людей, безперечно, достойних, однак не наділених популярністю за межами сфери їхньої діяльності, й давши тим самим судити про доцільність такої авторської сваволі читачеві.

Отож, для першої книги-серії (дозволимо так собі назвати розглядуваний доробок автора) була характерна певна еклектичність тематики, зумовлена, вочевидь, як прагненням апелювати до якомога ширшого кола потенційних читачів, так і бажанням повернути з небуття з тих чи інших причин призабуті імена, події, історичні відомості й факти. Таким чином, на сторінках видання поруч опинилися відомий композитор і диригент Дмитро Бортнянський (1751–1825), живописець Сергій Васильківський (1854–1917), якого сучасники називали поетом українського малярства, – і, скажімо, наш сучасник, легкоатлет, багаторазовий чемпіон та рекордсмен світу, Європи й Олімпійських ігор, людина, якій за життя споруджено пам'ятник, – Сергій Бубка. Комусь, можливо, таке поєднання мистецької і спортивної тематики може видатися не зовсім логічним, а то й невіправданим. А втім, чи ж так воно є насправді? Адже навряд чи в кого викличе запереч-

чення, що у ній же вміщено нарис про знаменитого українського борця, чемпіона чемпіонів Івана Піддубного. А хіба захоплення сучасної молоді (та й не тільки її) сенсаційними перемогами Віталія Кличка не є достатньо промовистою й важливою для майбутньої оцінки істориками прийдешніх поколінь певних емоційних рис українського суспільства на нинішньому етапі його розвитку?

Велике краще помітне й на відстані часу, це правда. І час дійсно найкращий суддя. Разом із тим дискусійність того чи іншого підходу ще не означає, що така дискусія є зайвою. Участь у ній може бути опосередкованою, можливо навіть мимовільною. І слід сказати, що сучасник у цій дискусії має єдину перевагу: він, залишаючись людиною свого часу і носієм сучасних йому поглядів, уявлень, оцінок і трактувань, служить не тільки їх інтерпретатором для сучасників, а й своєрідним джерелом знань про цей час для наступних поколінь. Тому, якщо навіть автор у даному разі не ставив перед собою й таке завдання, мусимо констатувати: кожен із трьох томів більшою чи меншою мірою є віддзеркаленням сучасного нам стану і розвитку осмислення історичного досвіду й історичної перспективи для України та її народу.

У цьому аспекті особливо примітним є том "100 сучасників: роздуми про Україну". У ньому, за задумом автора, втілена спроба представити узагальнений погляд на найближчу перспективу для молоді держави, суспільство якої переживає нелегкі, пов'язані з безліччю проблем, однак надзвичайно цікаві часи переходу від старої командно-адміністративної системи до ринкових відносин, гуманізації суспільства, утвердження парламентаризму європейського типу, забезпечення на цій основі конституційних прав і свобод громадян.

Том побачив світ 2002 року. Відкривається він словами Президента України з його виступу на урочистих зборах у Національному палаці "Україна" 23 серпня 2001 р. Лейтмотив виступу: Україна як держава відбулася остаточно й безповоротно, і в цьому полягає торжество історичної справедливості. Однак ті якісно нові зміни, які сталися практично в усіх сферах суспільного життя, насамперед в економіці, водночас оголили й цілу низку проблем. Зокрема сучасність загострює потребу в політичній еліті, духовному авангарді, які мають зосереджуватися на утвердженні об'єднавчих засад українського суспільства, реалізації його потенціалу.

Книга "100 сучасників: роздуми про Україну" дає доволі широке уявлення про шляхи і характер становлення, а також про погляди на стан і перспективи подальшого розвитку України провідних представників різних сфер суспільного життя. Тут ми бачимо фінансиста, авіаконструктора, письменника, кінорежисера, популярного співака, економіста, філософа. Цей перелік можна продовжувати.

На сторінках цього тому представлені люди різних політичних переконань і орієнтацій: Слава Стецько, Олександр Білаш, Петро Порошенко, Ігор Юхновський, Марія Стеф'юк, Борис Шарварко, Михайло Сирота, Іван Плющ, Іван Драч, Володимир Горбулін, Петро Балабуєв, Олександр Бандурко, Сергій Бубка, Мирослав Вантух, Катерина Ващук... Люди, яким судилося стояти біля керма молоді держави на межі століть, на порозі третього тисячоліття. Кожен – авторитет у своїй сфері. Їхні роздуми й узагальнення, зібрані разом в одній книзі, – це своєрідний зліпок, миттєвий світоглядний портрет керівної, технічної, інтелектуальної і творчої еліти України на межі тисячоліть.

Насамкінець звернемося до останнього за часом виходу у світ видання – "100 визначних місць України". Ця книга, яка побачила світ у день 12-річчя незалежності нашої держави, є промовистим свідченням того, якою великою мірою ці роки розширили обрії історичних зацікавлень українців. Про що б не йшло

ся – Аскольдову могилу в Києві, дослідження руїн Херсонеса в Криму, історію й сьогодні Берестечка, де в горнілі визвольної війни народжувалася Україна Богдана Хмельницького та Івана Богуна, чи Білої Церкви, яка була заснована ще Ярославом Мудрим, – кожна стаття сприймається як своєрідне відкриття вже знаного, однак побаченого по-новому, переосмисленого в дусі сучасних наукових підходів до подій і вартостей історичної минувшини. Все це стало закономірним наслідком змін, які допомогли повернути з небуття досі маловідомі або замовчувані радянською історіографією події, обставини, історичні факти.

Отже, третя книга не тільки стала логічним продовженням двох попередніх, а й засвідчила зрілість авторської методології, зросле вміння поєднати стрункність внутрішньої структури і лаконічність із широтою ситуативних підходів до подачі наявного матеріалу.

Деякі статті цього видання, що значною мірою заслуговує назви енциклопедичного, сприймаються як своєрідні документальні новели. Це аж ніяк не шкодить науковості поданого матеріалу, однак робить його читабельнішим. Прикладом такого вдалого поєднання могли б служити, скажімо, статті "Асканія-Нова", в якій, зокрема, йдеться і про драматичну долю її засновників, а також "Мліїв", "Зарубинці", "Гуляйполе", "Канів" тощо.

Матеріали статей містять як історичні відомості про сучасні міста і села, яким випала доля відігравати помітну роль у стародавній або й сучасній історії країни, так і виключно описи певних історичних місцевостей (наприклад, "Запорожжя", "Калка", "Солониця"), подані крізь призму конкретного, строго обмеженого відрізка часу, чи пам'яток ("Кам'янець-Подільська фортеця", "Софія Київська", "Луцький (Любартів) замок"), які розглядаються в широкій історичній перспективі. Книга являє собою своєрідну панораму, де близьке й далеке, давне і сучасне постають у поєднанні, складаючи в підсумку, попри цілком зрозумілу фрагментарність дібраного матеріалу, доволі цілісну картину.

Можна погодитися з автором: на сторінках кожної з рецензованих книг читач знайде багато такого, що допоможе йому краще зрозуміти свій час, глибше пізнати свій народ, усвідомивши при цьому його місце і роль як у світовій історії, так і в усьому, що діялося чи відбувається нині на теренах нашої молоді держави. А водночас – відчутти глибинні зміст і суть дня сьогоднішнього, знайти і своє власне місце у житті, яке вирує навколо, випливаючи із минулого і прямуєчи у майбуття.

В.М.Вакулч (Київ)

Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). Монографія. – Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2001. – 160 с.

У контексті формування багатопартійної системи в Україні значний інтерес викликає монографія, присвячена історії УСДРП та УПСР, адже саме ці партії, маючи найбільшу кількість членів і користуючись підтримкою значних верств українського суспільства із самого початку перебрали провід в Українській революції 1917–1920 рр. і визначали основні напрями державної політики доби Центральної Ради та Директорії. Тож успіхи й невдачі українського народу під час революції багато в чому можна пояснити сильними й слабкими сторонами УСДРП та УПСР, ступенем їхньої теоретичної зрілості й станом партійного будівництва.

Авторові вдалося висвітлити діяльність цих партій під новим кутом зору, а саме – здійснити порівняльний аналіз їхніх партійних доктрин, основних тактичних засад, програм державного будівництва. Такий підхід дав можливість визначити роль і місце кожної з партій у революції, показати їхній внесок у процес розбудови державності. У цьому полягає новизна й оригінальність дослідження.

Рецензована монографія відзначається ґрунтовністю джерельної бази, яка складається з масиву різноманітних опублікованих і неопублікованих матеріалів. Привертає увагу ретельний аналіз стану наукової розробки проблеми, хоча твердження автора, що діяльність українських соціал-демократів і есерів не була "об'єктом цілісного та комплексного вивчення" (с. 9), видається дещо перебільшеним.

Своє дослідження О.Висоцький починає з характеристики суспільно-політичної думки в Наддніпрянській Україні, намагаючись з'ясувати передумови та обставини виникнення соціал-демократичного та соціал-революційного руху. Автор доходить висновку, що формування цих ідеологій відбувалося шляхом поєднання традицій українського національного відродження із соціально-визвольними ідеями з Росії та Західної Європи (с. 43, 116). Можна погодитися з його міркуваннями, що відмінності в ідеологічних засадах обох рухів стали результатом різного сприйняття й інтерпретації західноєвропейських революційних концепцій українськими громадсько-політичними діячами (с.43).

Водночас не зовсім обґрунтованою виглядає нижня хронологічна межа дослідження – лютий 1900 р. (виникнення першої в Наддніпрянській Україні політичної партії – РУП) (с.4). Адже фактично робота розпочинається з висвітлення процесів українського національного відродження, тобто з кінця XVIII – поч. XIX ст. (с. 20–25). До того ж це не відповідає й визначеному у вступі об'єктові наукового дослідження – УСДРП і УПСР, а також окресленій меті – комплексному вивченню спільного й відмінного (с. 4, 5). Відомо, що офіційне оформлення цих партій відбулося, відповідно, у січні 1905 р. та у квітні 1917 р., тому неможливо провести предметного історико-порівняльного аналізу двох партій у дореволюційний період у зв'язку з відсутністю організаційного та політичного оформлення УПСР до 1917 р.

Можна й варто погодитися з твердженням автора, що РУП поклала початок українській соціал-демократії в Наддніпрянщині, але не досить переконливо виглядає теза щодо започаткування РУП українського соціал-революційного руху, адже йдеться про окремих осіб із національно-народницькими поглядами, що волею обставин деякий час перебували в РУП.

Спираючись на широке коло джерел і літератури, авторові вдалося відтворити цілісну картину політичної діяльності УСДРП та УПСР доби Української революції 1917–1920 рр. Однією з ключових проблем, що порушується в монографії, поряд із порівняльним аналізом ідеологічних і програмних засад є питання співпраці та боротьби двох найвпливовіших українських соціалістичних партій. Можна цілком погодитися з висновками автора, що альянсу УСДРП і УПСР не існувало. На всіх етапах революції, попри те, що основу різних урядів становили представники саме цих партій, вони перебували в стані прихованої, а інколи й відкритої боротьби за право формувати основні напрями державної політики. Головними причинами були не тільки різні підходи щодо розв'язання нагальних проблем, а й відмінність у типі політичної свідомості. УСДРП тяжіла до західноєвропейських стандартів (послідовний реформаційний шлях розвитку країни), а УПСР, навпаки, відстоювала революційний метод перетворення суспільства.

Значна увага в монографії приділяється висвітленню діяльності партій у добу Центральної Ради. Автор ретельно проаналізував їхні основні програмні засади, виділивши спільні та особливі аспекти. Те, що ці партії висунули привабливі на той час гасла національного визволення та широкі соціально-економічних реформ, забезпечило їм симпатії найширших верств населення – селянства, солдатів, офіцерства, української інтелігенції. Але з самого початку революції, як слушно відзначається в монографії, есери завжди висували радикальні вимоги й тому користувалися більшою популярністю. Водночас брак освічених, підготовлених партійних кадрів не давав їм можливості посісти відповідне їхній впливовості місце в державних і урядових органах.

Ця теза повністю підтверджується дослідженнями автора – УПСР, будучи найавторитетнішою партією серед населення, займала менш впливові позиції порівняно з УСДРП у Центральній Раді, Малій Раді, Генеральному Секретаріаті (с.67).

Цікаві спостереження автора щодо того, наскільки діяльність партійних фракцій у Центральній Раді відповідає загальним партійним настановам. Дослідивши цей аспект, О.Ю.Висоцький доводить, що радикалізація позиції українських есерів у національному та земельному питаннях не позначилася повною мірою на їхній практичній діяльності, воля фракції в УЦР домінувала порівняно з ЦК партії (с. 55, 56), водночас в УСДРП такої проблеми не існувало й позиції ЦК та фракції практично збігалися.

Автор доходить досить невтішного висновку, що політична діяльність УСДРП та УПСР була неадекватною та неефективною щодо здійснення їхніх програмних завдань. Причина цього – в очікуванні підтримки своїх національних і соціальних домагань з боку Тимчасового уряду та в нездатності до самостійного здійснення влади внаслідок притаманної цим партіям опозиційної свідомості (с. 57). Із цим можна цілковито погодитися, бо саме очікувальна, занадто обережна й нерішуча поведінка лідерів Центральної Ради й, зокрема, членів УСДРП та УПСР, негативно позначилася на моральному стані українства, не дала можливості повною мірою використати революційне піднесення.

Слід зазначити, що діяльність УСДРП та УПСР періоду гетьманату П.Скоропадського висвітлена досить фрагментарно. Так, зупинившись на аналізі травневих 1918 р. партійних з'їздів і з'ясуванні причин опозиційності партій до нового режиму, автор лише кількома реченнями говорить про їх діяльність протягом літа 1918 р. й одразу ж переходить до висвітлення їх участі в Українському національному союзі (с. 78), при цьому зовсім не згадується про існування попередника УНС – Українського національно-державного союзу, не показується ставлення есерів і есдеків до нього та причини, з огляду на які вони не ввійшли до його складу.

Докладно розглядається процес підготовки повстання проти гетьманського режиму й безпосередня участь у цьому лідерів есерів і есдеків, зокрема В.Винниченка та М.Шаповала, що стали його ініціаторами й натхненниками (с. 79–81).

Цінним у монографії є те, що тут ретельно досліджено процес розколу УПСР і УСДРП, з'ясовано основні причини, які призвели до цього. Доведено, що розкол двох найвпливовіших соціалістичних партій був неминучим на тлі альтернатив революційного розвитку. Він став наслідком різного розуміння поточних політичних подій та різних підходів щодо шляхів подальшого

державного будівництва. Слушними є висновки автора, що безпосередньою причиною розколу УПСР стали тактичні розходження в питанні ставлення до гетьманського уряду (с. 77), а причиною розколу УСДРП – різниця в поглядах на форму організації влади в Україні (с. 87). Проаналізувавши політичні доктрини лівих фракцій, що виокремилися з обох партій, О.Ю.Висоцький виділяє спільні риси, які їм були притаманні – пріоритет соціального аспекту революції над національним (с. 114).

Розглянувши урядову діяльність УСДРП і УПСР у добу Директорії, автор доводить, що ці партії відстоювали різні моделі державного будівництва. УСДРП була послідовною прибічницею демократичного парламентського шляху розвитку країни – проголошений Директорією трудовий принцип організації влади вона сприймала як суто тактичний захід, обумовлений політичною ситуацією, і при першій же нагоді прагнула відійти від нього. Для УПСР, навпаки, трудовий принцип мав концептуальне значення (с. 94). Але внаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин політичний курс УНР у 1919 та на поч. 1920 р. залежав насамперед від тактичної лінії УСДРП і значно менше – від політичних позицій УПСР, яка не мала достатньої кількості підготовлених кадрів і не могла домогтися реалізації власної програми державотворення.

У цілому високо оцінюючи дослідження, можна висловити деякі зауваження та побажання. Здійснюючи історико-порівняльний аналіз УСДРП та УПСР, автор в основному зосереджується на характеристиці діяльності центральних партійних органів, урядових фракцій, зводячи все до висвітлення боротьби за завоювання позицій в урядах, за вплив на формування загальнодержавної політики. Результатом такого підходу стало те, що поза увагою залишилася діяльність місцевих партійних осередків. Це, безперечно, збіднює уявлення про політичну вагу й авторитет партій. На нашу думку, праця значно виграла б, якби предметом порівняння стали методи та форми роботи обох партій у масах.

Відсутній і аналіз соціального, національного та вікового складу членів партій, що також є принциповим моментом їх внутрішнього життя. Цікавим є підхід О.Ю.Висоцького щодо визначення чисельності УСДРП та УПСР. На основі власних методів підрахунку він наводить дані за 1917 р., які відрізняються від прийнятих у літературі (с. 67, 68). Але, на жаль, це єдина спроба чисельного аналізу партійних лав – відповідні дані за дореволюційний час і за 1918–1920 рр. відсутні. Між тим, саме в останній період, коли починається масовий відтік із партій їх членів і відбувається процес ідейного розмежування й розколів, це питання набуває особливого значення. Ці зауваження суто рекомендаційні й можуть розглядатися як побажання авторові щодо подальшої роботи над даною темою. Рецензована монографія має концептуальний, узагальнюючий характер і, безсумнівно, є суттєвим внеском у розвиток вітчизняної історичної науки в цілому та історії українських політичних партій зокрема.

О.М.Любовець (Київ)

Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy. – Kórnik, 2002. – 344 s.

Урядовці Київського й Чернігівського воєводств XV–XVIII ст. Списки. – Курник, 2002. – 344 с.

27 березня 2003 р. в приміщенні бібліотеки Інституту історії Університету Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Польща) відбулася презентація чергової книги із серії “Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku”. Праця продовжила видання списків урядників т.зв. “східних кресів” Речі Посполитої XIV–XVIII ст., що в рамках серії становлять окрему підсерію – “Ziemie Ruskie”.

Ідея видання таких списків, як відзначає постійний і незмінний редактор серії А.Гонсьоровський, виникла 1976 р. в ході дослідницької програми “Społeczeństwo polskie – dynamika przemian strukturalnych i rozwoju świadomości” Польської академії наук, коли розпочалася робота над науковим проектом “Skład i podstawy środowisk społeczno-politycznych – urzędnicy, ich funkcje i kariery”. Загалом ініціатива дослідження та опрацювання списків урядників давньої Речі Посполитої із залученням усього виданого комплексу наукових праць належить Г.Сухені-Грабовській¹.

Таким чином, від 1985 (коли вийшов перший том “Urzkdnikw Wielkopolskich”) до 2002 р. світ побачили 11 томів і 21 книга зі списками урядників: великопольських (т. I, кн. 1–2), ленчицьких, серадзьких і велюньських (т. II, кн. 1–2), руських, белзьких, холмських, подільських, київських і чернігівських (т. III, кн. 1–4), малопольських, краківських, сандомирських, люблінських, бурграбіїв краківського замку (т. IV, кн. 1–5), Східного Помор’я та Королівських Прус (т. V, кн. 1–2), куявських і добжицьких (т. VI, на жаль, вийшла лише кн. 2), підляських (т. VIII), інфлянтських (т. IX). Окремими томами вийшли переліки центральних і надвірних урядників Польщі, а також урядників і дигнітаріїв Великого князівства Литовського (відповідно тт. X та XI). У проекті поки що залишаються видання списків урядників волинських і мазовецьких.

Ідею створення списків урядників саме Київського та Чернігівського воєводств висунули 1998 р. Євгеніуш Янас та Вітольд Клачевський, упорядники (разом із Анною Сохацькою і Янушем Куртикою) списку подільських урядників XIV–XVIII ст. Як і всі попередні видання серії, “Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego” складаються зі вступу (с. 5–12), списку скорочень (с. 13–18), основної частини (с. 19–247), покажчика осіб (с. 248–343). Списки складено за топографічно-хронологічним принципом у межах чітко визначеної адміністративно-територіальної одиниці, що мала свою власну ієрархію урядників. Таким чином, в окремі розділи виділено воєводства, а в їхніх межах – повіти: Київський (с.19–71), Овруцький (с.72–108), Житомирський (с. 109–146) у Київському та Чернігівський (с.147–203) і Новгород-Сіверський (с. 204–247) у Чернігівському воєводствах. Списки урядників укладено за схемою: 1) ім’я, прізвище, герб; 2) дати посідання уряду; 3) по можливості подано інформацію про попередній і наступний щаблі кар’єри особи. Як відзначають упорядники, вони намагалися подати всі урядові посади, що їх обіймала та чи інша особа, а також, по можливості, докладні дати смерті (у тих випадках, коли урядник помер, обіймаючи одну з посад у Київському чи Чернігівському воєводствах)².

Принагідно варто вказати на певні зауваження щодо абеткового укладу урядів у кожному з повітів. Більш доцільним, на наш погляд, було б розташувати

уряди згідно з їхнім старшинством – від найнижчого до найвищого. Достатньо обґрунтовано виглядає уклад списків урядників у хронологічному порядку за рубриками урядів із огляду на наступний абетковий список осіб.

Загалом слід відзначити, що дослідники проробили велику за обсягом та важливістю роботу, залучили значний джерельний масив із архівів Польщі, України, Росії та Білорусії. Загальна кількість урядників сягає 3000 осіб. Попри це, автори абсолютно правдиво вказують на те, що даний список не є вичерпним і в майбутньому до нього ще будуть доповнення. Свідченням цього є, наприклад, доповнення, зроблені до раніше виданих списків урядників Люблінського воєводства. Більше того, на детальний аналіз заслуговує проблема верифікації надань і виокремлення серед них формальних і реальних. Це пов'язано з тим, що на теренах Речі Посполитої у XV–XVIII ст. досить поширеною практикою було надання протягом 2–3 тижнів одного уряду відразу 3–4 особам, із яких лише одна реально виконувала покладені на неї обов'язки, інші ж – лише користувалися титулом.

Видання належно оцінили не лише польські, а насамперед українські історики завдяки унікальності та важливості зібраної в ньому інформації.

¹ Urzędnicy Wielkopolscy XII–XV wieku. Spisy / Opr. M. Bielińska, A. Gąsiorowski, J. Łojko. – Wrocław, etc., 1985. – S. 5.

² Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas i W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002. – S. 12.

В.Г.Берковський (Одеса)

Л.Д.Сакада

**Міжнародна наукова конференція з нагоди 110-ліття приїзду
Михайла Грушевського до Галичини**

Останні дні вересня 2004 р. ознаменувалися проведенням у Львові врочистої академії з нагоди 138-х роковин від дня народження Михайла Грушевського та 110-ї річниці його приїзду до Галичини. Ініціаторами заходу стали Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові, Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського в Києві, Світова наукова рада при Світовому конгресі українців, Українське історичне товариство, Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, управління культури Львівської облдержадміністрації.

Центральною подією академії стала міжнародна наукова конференція. Відбулася вона 29–30 вересня 2004 р. на базі Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові, який після капітального ремонту вілли Грушевських (вул. Івана Франка, 54) став центром науково-пошукової та культурно-просвітницької діяльності. Відкриваючи роботу конференції, директор меморіального музею *Марія Магунь* назвала подію 1894 р. – переїзд до Львова – віхою в житті Михайла Грушевського, яка стала знаковою в науковому й громадському житті не лише Галичини, а й усієї України.

Вітаючи учасників зібрання, представник Львівської облдержадміністрації *Володимир Герич* наголосив, що приїзд М.С.Грушевського до Львова засвідчив, що Україна – це не Схід і Захід, а єдина національна спільнота, однак усвідомлення цього донині залишається актуальною проблемою в житті нашого суспільства.

Голова Українського історичного товариства *Любомир Винар* (Кент, США) привітав учасників конференції від імені українських науково-громадських інституцій – Світової наукової ради при Світовому конгресі українців, президії Українського історичного товариства, Української вільної академії наук та Асоціації українських університетських професорів у США. У виголошеній доповіді "Українське історичне товариство та грушевськознавство" він окреслив ініціативи товариства в справі відновлення правдивої оцінки М.С.Грушевського в Україні на зламі 1990-х рр., роль УІТ у виданні творчої спадщини вченого. Доповідач також зупинився на структурі грушевськознавства як академічного напрямку досліджень, наголосив на ролі музейництва, яке має своїм завданням відтворення та інтерпретацію науково-громадської діяльності й життя вченого.

Директор Інституту українознавства ім. І.П.Крип'якевича НАН України академік *Ярослав Ісаєвич* нагадав присутнім, що фундаторами й першими працівниками інституту були саме львівські учні Михайла Сергійовича, а в окремо виголошеній доповіді на тему "Михайло Грушевський про концепцію українознавчих дисциплін" уточнювався й розмежовувався зміст понять "українознавство" та "українознавчі студії".

Від імені НТШ зі словом вітання виступив голова Наукового товариства ім. Шевченка академік *Олег Романів*, а у виголошеній ним доповіді "Михайло Грушевський і галичанство: до проблеми взаємопроникнення й суспільної співдії" наголошувалося, що переїзд історика з Києва до Львова започаткував цілу епоху в житті Галичини й України: розбудова наукової бази українознавства (фактично під керівництвом М.С.Грушевського у НТШ було проведено 570 наукових семінарів) і реальна науково-аналітична робота замінили попередню національно-просвітницьку діяльність "галицьких сеньйорів".

Проф. *Іван Головацький* (Львів) на документальних матеріалах вкотре звернувся до теми "Академік Михайло Грушевський у тенетах ВЧК". Д-р філ. наук *Михайло Гнатюк* (Львів) досліджував вплив ученого на літературознавчі студії у Львівському університеті, а канд. філ. наук *Наталія Черниш* (Львів) висвітлила його внесок у формування теоретичних та методичних засад видавничої справи.

Музеезнавці з Києва та Львова продемонстрували на конференції результати своїх наукових пошуків. Доповідь-екскурсію "Життєпис Михайла Грушевського у світлинах" із докладними посиланнями на архівні джерела та фотодокументи, які були привезені киянами й представлені всім присутнім, провела *Світлана Панькова*, завідувача Історико-меморіальним музеєм Михайла Грушевського в Києві. Доповідачкою було розкрито таємниці родинних альбомів Грушевських, викрито випадки хибної атрибуції та публікації кількох фальшивих портретів, де зображено аж ніяк не М.С.Грушевського. Спираючись на джерела, завідувач сектору київського музею *Микола Кучеренко*, найкращий знавець родоводу Грушевських, доповідав про перші львівські роки історика у світлі родинного листування.

У перервах між засіданнями учасники конференції мали можливість оглянути оновлену садибу Грушевських, а співробітники музею провели змістовну екскурсію по експозиційних залах. Усі присутні тепло зустріли прибулих до Львова представників родини Грушевських. Зі словами щирої подяки музейним працівникам за невтомну працю з відродження й збереження пам'яті про Грушевських до присутніх звернулася прибула з Києва *Вікторія Сергіївна Слупська-Шамрай*, її підтримали в цьому родичі з волинської гілки *Вояківських*, які також були запрошені на врочистості. Авторка монографічного дослідження про "Український історик", який по праву називають "журналом грушевськознавства", канд. іст. наук *Людмила Сакада* (Київ) наголосила, що докладному й документальному висвітленню доробку часопису та внеску його редактора-засновника *Любомира Винара* в наукове грушевськознавство було присвячено значний за обсягом розділ монографії, примірник якої вона піднесла в дар бібліотеці львівського меморіального музею.

Під час конференції було виголошено багато доповідей із різних аспектів грушевськознавства. Проблематика особистих і наукових взаємин ученого стала темою виступів канд. філ. наук *Галини Бурлаки* (Київ) – "Роль Олександра Кониського в переїзді Михайла Грушевського до Львова", канд. іст. наук *Володимира Пришляка* (Луцьк) – "Михайло Грушевський та Іван Джиджора: професор і студент", канд. іст. наук *Леоніда Тимошенка* (Дрогобич) – "Дискусія Михайла Грушевського з Антонієм Прохаскою з церковної історії Дрогобича XVI ст.", канд. іст. наук *Феодосія Стеблія* (Львів) – "Листування Михайла Грушевського з Іваном Кривецьким". Аспекти наукової діяльності видатного вченого у своїх виступах аналізували: *Оксана Маланчук-Рибак* (Львів) – "Проблема "Жінка і суспільство" в оцінці Михайла Грушевського", магістр *Ольга Попович* (Львів) – "Михайло Грушевський на чолі Археографічної комісії НТШ" та ін. Завершальною темою стала доповідь *Марії Магунь* (Львів) – "Грушевськознавство в музейній справі".

Зазначимо, що на адресу організаторів конференції тези своїх доповідей надіслали значно більше авторів, та, на жаль, не всі з них (і навіть дехто з присутніх) через поважні причини змогли особисто виступити перед учасниками заходу. З ініціативи Українського історичного товариства було повідомлено, що всі вартісні матеріали з тематики грушевськознавства, які доповідалися або були надіслані авторами до оргкомітету конференції, будуть опубліковані в наступних числах журналу "Український історик", який, хоча й друкується в США, нині є спільним виданням учених України й діаспори.

Під кінець роботи конференції було проведено круглий стіл, де науковці мали можливість обмінятися думками щодо окремих дискусійних моментів та тих актуальних завдань грушевськознавства, які стоять перед українською й світовою історичною наукою.

Л.О. Зашкільняк (Львів), М.М. Кріль (Львів)

III Міжнародна наукова конференція “Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX–XX ст.”

28–29 вересня 2004 р. у м. Жешуві (Польща) відбулася III Міжнародна наукова конференція “Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX–XX ст.”. Конференція стала черговим етапом обговорення стану вивчення історичної думки та науки у Львові в XIX – 1-й половині XX ст.

Не новина, що Львів у вказаний період був столицею Королівства Галичини й Лодомерії під владою Габсбургів і центром наукового та культурного життя кількох народів Центрально-Східної Європи – насамперед українського, польського, єврейського. Відомими були львівські наукові школи, зокрема філософська й математична, творчість багатьох письменників, поетів і митців різних національностей. Не останню роль у збагаченні світової інтелектуальної думки відігравали й представники історичної науки. Їхня місія була особливо важливою в добу формування новочасних націй, політичних програм різних соціальних і національних рухів, становлення демократичних інституцій. У Львові виникли польська та українська історичні школи, які взаємодіяли в збагаченні засобів пізнання минулого, а також працювало чимало істориків інших національностей – євреїв, німців, чехів, словаків, словенців тощо. Багатокультурність наукового середовища Львова значною мірою відбивалася на формуванні й функціонуванні його культурного простору, а, отже, національної свідомості населення Галичини – як українського, так і польського та єврейського.

Специфіка історичного розвитку Львова й Галичини в різні періоди минулого привертала й продовжує привертати увагу багатьох дослідників, котрі бачать у багатонаціональному культурному середовищі Львова цікавий феномен співіснування та взаємозбагачення традиційних національних і релігійно-культурних здобутків, що міцно вписалися в європейську скарбницю¹.

Історики Львівського національного університету ім. І.Франка та Жешувського університету, котрі вже мають міцні традиції спільних досліджень², вирішили у 2002 р. розпочати спільні студії та обмін науковими здобутками у вивченні багатокультурного історіографічного середовища Львова. Українсько-польський колектив дослідників очолили професор Жешувського університету Єжи Матерницький і професор Львівського університету Леонід Зашкільняк. Перша зустріч українських, польських та німецьких істориків, що були залучені до виконання проекту, відбулася в Жешуві 10–11 грудня 2002 р. На ній було розроблено програму спільних досліджень, усталено перспективні й найближчі завдання щодо реалізації проекту, склад учасників. Друга конференція з даної теми також пройшла в Жешуві 2–3 жовтня 2003 р. Обмін результатами досліджень і обговорення найважливіших проблем увінчався появою двох томів студій під однойменною назвою, в яких уміщено матеріали перших двох конференцій³.

У III науковій конференції в Жешуві взяли участь 47 науковців із України та Польщі. Упродовж двох днів було заслухано 9 доповідей і 15 повідомлень із 27

запланованих і внесених до програми. Від України в науковому зібранні взяли участь учені Львова (4), Дрогобича (1) та Івано-Франківська (1). Польська сторона була представлена науковцями з Жешува (7), Варшави (3), Катовиць (2), Лодзі (2), Кракова (1), Познані (1), Гданська (1), Торуня (1).

Робота наукового форуму, який відкрив ректор Жешувського університету проф. *В.Бонусяк*, була організована у формі пленарних засідань. На першому з них у центрі уваги опинилися методологічні проблеми історичної науки. Наукову дискусію започаткував проф. *В.Серчик* (Жешув) рефератом “У резиденції Клію. Львів істориків XIX і XX ст.”. Проблему існування польських історичних шкіл у Львові в XIX ст. спробував охарактеризувати проф. *Є.Матерницький* (Жешув). Логічним продовженням став реферат “Школа чи середовище? Львів і львівські історики – методологічні зауваження”, з яким виступив д-р *Т.Павелець* (Катовіце). “Джерела до вивчення львівської історії, освіти й культури” – такою була тема виступу проф. *В.Шулякевич* (Торунь).

Спрофільованим було й наступне засідання. Проф. *М.Кріль* (Львів) охарактеризував стан історичних досліджень у Львові в останній чверті XVIII – на поч. XIX ст. Про *Ф.Сярчинського* як дослідника епохи Сигізмунда III говорила магістр *А.Кавалець* (Жешув). Тему Силезії у творчості польського історика *К.Шайнохи* порушила д-р *Д.Мальчевська-Павелець* (Катовіце). Д-р *П.Серженга* (Жешув) виступив із повідомленням “Литва в історичних працях Генріка Шмітта”. Окреме засідання стосувалося історіографічної проблематики. Проф. *Л.Запкільняк* (Львів) подав реферат “Польська тематика в українській історіографії початку XX ст.” Аспірантка *О.Руда* (Львів) розглянула проблему українського національного відродження в працях польських істориків Львова на зламі XIX – XX ст. Постать *Ф.Равіти-Гавронського* у зв’язку з українською історіографією наприкінці XIX – на поч. XX ст. охарактеризував проф. *Е.Коко* (Гданськ). Доцент *В.Тельвак* (Дрогобич) зробив спробу показати висвітлення стану української історіографії до I світової війни на сторінках польського часопису “Квартальник історичний”. Питання історичної журналістики у Львові в 1867–1918 рр. порушив д-р *А.Точек* (Краків). Допоміжні історичні дисципліни та їх викладання у Львівському університеті до 1918 р. були в полі зору д-ра *С.Цяри* (Варшава).

Наступний блок питань, винесених для дискусії, стосувався праць окремих львівських істориків та джерельної бази їхніх досліджень. Проф. *А.Мейснер* (Жешув) розглянув творчість *А.Даниша* в контексті львівського осередку історії виховання, проф. *В.Вежбенець* (Жешув) – львівський період життя й діяльності *М.Балабана*, проф. *Я.Тишкевич* – висвітлення історії хозар у дослідженнях *А.Шельонговського*, д-р *В.Юльковська* (Познань) – образ минулого в історичних та літературних працях *В.Лозинського*, д-р *Й.Кольбушевська* (Лодзь) – постать *Я.Птасьника* як історика культури. “Метафора Польщі доби Ягеллонів” – тема реферата проф. *Р.Стобецького* (Лодзь).

Низка виступів стосувалася суто української тематики. Доцент *В.Педич* (Івано-Франківськ) охарактеризував історіографічний доробок призабутого українського вченого *М.Кордуби*. Питання історії Русі в дослідженнях львівських істориків міжвоєнного двадцятиліття аналізувала д-р *К.Блаховська* (Варшава). Стан вивчення історії церкви східного обряду у львівському середовищі в 1918–1939 рр. подав доцент *О.Павлишин* (Львів). Історії Львівського університету стосувалося повідомлення “Справа заміщення кафедри історії Польщі після смерті *С.Закревського*”, з яким виступила д-р *Й.Пісулінська* (Жешув).

Усі виступи викликали значне зацікавлення й стали предметом фахової дискусії (на заслуховування основних положень референтам було виділено 330 хв., а

дискусія (у тому числі й відповіді на запитання) забрала 380 хв.). В обговоренні порушених питань брали активну участь науковці, які не виступали з доповідями (проф. *Є.Мотилевич*, проф. *А.Кравчик* та ін.).

Третя зустріч українських і польських істориків у Жешуві показала, що, попри значний доробок української й польської історіографії, у вивченні історіографічного середовища Львова в XIX і XX ст. залишається ще багато “білих плям” у висвітленні стану й функціонування історичної науки в Галичині в час, коли історичні знання відігравали особливу роль у формуванні національних рухів кількох народів, представлених багатоетнічним населенням Львова вказаного періоду. Проте вже перші дослідження показують, що, незважаючи на загострення політичних суперечностей між українським і польським національними рухами (проявлялися у відмінному баченні минулого), науково-історична громада Львова користалася з творчого доробку дослідників різної національності в справі розвитку й збагачення національної історії. Історіографічна ситуація у Львові визначалася тісним зв'язком із європейськими науковими течіями, у наближенні до яких не останню роль відіграли польські дослідники.

Під час конференції було заслухано звіт керівництва міжнародного дослідницького колективу “Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX – XX ст.”, з яким виступили його співголови – професори Єжи Матерницький і Леонід Зашкільняк. Було прийнято рішення провести наступну (четверту) українсько-польську конференцію на згадану тему у Львові в останній декаді вересня 2005 р.

¹ Достатньо згадати спільний проект львівських і краківських істориків “Львів: місто, суспільство, культура” (зі Львівського національного університету ім. І.Франка й Академії педагогічної в Кракові), який розпочався у 1992 р. й триває досі (остання, VII, наукова конференція відбулася 27–29 квітня 2004 р. в Кракові). Унаслідок спільних досліджень і дискусій побачили світ чотири томи студій під однойменною назвою, котрі виходили друком почергово в Кракові й Львові (конференції проводилися почергово в цих же містах раз на два роки): *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / Львів: місто – суспільство – культура. Дослідження з історії Львова.* – Kraków; Lviv, 1995–2002. – Т. 1–4 (у друці знаходиться 5-й том із матеріалами V конференції 2002 р. у Львові). Див. також: *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (Соціально-правові взаємини). – Львів, 2003.

² Зокрема проводяться спільні з німецькими колегами дослідження над порівнянням процесів трансформації в Україні, Польщі та Німеччині XX і XXI ст. Див.: *Polska – Niemcy – Ukraina. Uwarunkowania, założenia i przesłanki wzajemnej współpracy / Pod red. W.Bonusiaka.* – Rzeszów, 1996; *Polska – Niemcy – Ukraina. Doświadczenia z transformacji i współpracy / Pod red. W.Bonusiaka.* – Rzeszów, 1998; *Polska – Niemcy – Ukraina. Model dla euroregionów Śródkowowschodniej Europy. Jak wychowywać dla Europy / Pod red. W.Bonusiaka.* – Rzeszów, 1999; *Polska – Niemcy – Ukraina. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku / Pod red. W.Bonusiaka.* – Rzeszów, 2000; *Україна – Польща – Німеччина в Європі.* – Львів, 2004.

³ *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J.Maternickiego.* – Rzeszów, 2004. – Т. I. – 264 s.; *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J.Maternickiego i L.Zaszkilniaka.* – Rzeszów, 2004. – Т. II. – 412 s.

Марко Дмитрович Антонович

28 січня 2005 р. в Монреалі відійшов у вічність д-р Марко Антонович, видатний український історик, організатор українського наукового життя в діаспорі й суспільно-громадський діяч. Він буде похований у Празі, біля могили батька – Дмитра Володимировича Антоновича.

Автора цих рядків в'язали з Марком Дмитровичем тісні узи дружби й наукової співпраці на форумі академічного товариства "Зарево", Українського історичного товариства й Української вільної академії наук у США. Можна без перебільшення стверджувати, що Марко Антонович у розвитку академічного покоління 1950-х і 1960-х рр. створив цілу епоху й мав великий вплив на виховання молодих науковців і української провідної верстви на еміграції. Через свою принциповість і прямолінійність часами не знаходив порозуміння з певними академічними й політичними колами. Марко Антонович радів, що дожив до відродження Української держави, української наукової історіографії й української національної культури.

Походження Марка Дмитровича зі славного роду Володимира Антоновича (професора Київського університету й головного засновника української наукової історіографії та батька – історика Дмитра Володимировича Антоновича) мало переломовий вплив на виховання й інтелектуальний розвиток. Дружба Марка Дмитровича з Олегом Кандибою-Ольжичем в 1930-х і на поч. 1940-х рр. визначила його ідеологічні переконання й постулати. Він був принциповою й чесною людиною в науковій і суспільно-політичній діяльності як член ОУН, академік (дійсний член) Української вільної академії наук у США, дійсний член Українського історичного товариства (УІТ).

Марко Дмитрович народився 7 липня 1916 р. в Києві, у родині заслуженого історика й суспільно-політичного діяча, дипломата УНР, пізніше – ректора УВУ, довголітнього директора Музею визвольної боротьби України й голови Українського історично-філологічного товариства в Празі Дмитра Володимировича Антоновича й Катерини Михайлівни з роду Серебрякових, видатного графіка й мистецтвознавця. Марко був дитиною революційних часів, коли народжувалася Українська Народна Республіка. 1923 р. Марко Дмитрович із матір'ю, братом Михайлом і сестрою Мариною емігрував з України до Праги, де відвідував народну школу й німецьку гімназію, яку закінчив 1936 р. У роках 1936–1939 студіював історію в УВУ і єгиптологію – в Карловому університеті. Важливою була співпраця Марка Антоновича з Олегом Кандибою-Ольжичем. Як член ОУН, він був також членом її культурної референтури, яку від 1937 р. очолював Олег Кандиба. Можна стверджувати, що Марко Дмитрович був продуктом інтелектуального празького середовища Ольжича і його співробітників. У празьких часах Марко Дмитрович був видатним студентським діячем. У 1941–1942 рр. він, як член ОУН, провадив революційну діяльність під нацистською окупацією в Києві й інших містах України. 1942 р. захистив дисертацію з протоісторії України – "Філіппійські історії Трога-Юстина й Скитія", здобув у Празі, в УВУ, академічний ступінь доктора філософії. За революційну націоналістичну діяльність Марка Антоновича 1943 р. заарештувало гестапо й ув'язнило в концтаборі в Терезині, де він перебував до поч. 1945 р. По II світовій війні Марко Антонович мешкав у Німеччині, у таборі "діпі" в Авгсбурзі. У повоєнній Німеччині він продовжував академічну й суспільно-громадську діяльність, студіював єгиптологію в Мюнхенському університеті. 1949 р. Марко став засновником і першим головою академічного товариства "Зарево". Він також був одним із засновників і редакторів "Бюлетеня Зарева" (1949), який пізніше став називатися "Розбудова держави".

Перебуваючи в Німеччині, Марко Дмитрович включився в діяльність новоствореної Української вільної академії наук, брав участь у наукових конференціях академії й тісно співпрацював з її першою групою ("Передісторії та ранньої історії з допоміжними науками"), яку очолював археолог Петро Курінний, а Марко Дмитрович деякий час виконував обов'язки її секретаря. Трохи пізніше він став секретарем орієнталістичної групи УВАН. Перші наукові праці Марка Антоновича з'явилися після 1945 р. Із них назвемо лише декілька: "Чи були кіммерійці в Україні (до питання походження кіммерійців)" (Чорноморський збірник. – 1946. – Кн. 7.), "Скитія і Єгипет в античному письменстві" (Океанічний збірник. – 1946. – Кн. 2.), "Нотатки про Свидницького" (Розбудова держави. – 1957, 1958. – Ч. 20/21), "Українська національна революція в нашій поезії" (Розбудова держави. – 1952. – Ч. 2–3.). Тематика праць охоплювала історію України та Єгипту, історіографію, історію культури, літературознавство й інші ділянки українознавства. Також Марко був видатним публіцистом – його статті часто з'являлися в українській пресі Німеччини, Франції, Америки й Канади.

Після 1950 р. Марко Антонович продовжував свою наукову діяльність у Канаді та Америці. Треба наголосити на його внеску в розбудову журналу "Український історик" і Українського історичного товариства після 1965 р. та науковій діяльності в Українській вільній академії наук у США. Він став заступником, а пізніше – співредактором "Українського історика", а до 1992 р. був одним із найактивніших членів УІТ, членом управи й заступником голови УІТ. На сторінках "Українського історика" з'являлися його численні дослідження з історії XIX й XX ст. (про Олександра Кониського, Михайла Грушевського, Михайла Драгоманова, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Володимира Міяковського, Дмитра Дорошенка й інших діячів культури та вчених) (див. "Покажчик змісту журналу "Український історик" за роки 1963–1997" // Український історик. – Т. XXXVI. – №1. – 1999. – С. 25–27). Можна об'єктивно стверджувати, що разом із Олександром Оглоблиним, Олександром Домбровським, Наталією Полонською-Василенко Марко Антонович був одним із найближчих співробітників журналу. Він мав глибокі, навіть енциклопедичні, знання з різних періодів історії України та Східної Європи й допоміжних історичних дисциплін, а знання латини, грецької, німецької, англійської, російської, чеської й інших мов мало дуже важливе значення в його джерелознавчих студіях і редакційній праці.

Марко написав "Нарис історії Центрального союзу українського студентства. 1922–1945", який спочатку було опубліковано на сторінках "Українського історика", а опісля – окремою книжкою (1976 р.). Він був редактором праці Ярослава Пастернака "Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях" (1976 р.).

У 1992–1997 рр. Марко Антонович був президентом УВАН у США. Можна сказати, що він був одним із видатних голів академії, спричинився до розгортання її наукової й видавничої діяльності, продовжував визначені попередніми президентами – Олександром Оглоблиним і Юрієм Шевельовим – напрями діяльності. Зокрема був редактором серії "Джерела до новітньої історії України". Під його редакцією появилися твори В.Міяковського "Недруковане й забуте" (Нью-Йорк, 1984. – 509 с.), "Федір Кіндратович Вовк (1847–1919)" (Нью-Йорк, 1997. – 381 с.), "125 років Київської української академічної традиції 1861–1986" (Нью-Йорк, 1993. – 639 с.), "Науковий збірник". – Т. IV (Нью-Йорк, 1999. – 428 с.) та інші видання. Останньою працею, яку редагував Марко Антонович, були "Спогади" Є. Чикаленка, які готуються до друку. Марко вважав, що УВАН повинна продовжувати найкращі київські наукові традиції, і від цих засад він не відступив. Марко Дмитрович Антонович був прикладом науковця-ідеаліста, життя якого було присвячено двом шляхетним цілям: розбудові наукового українознавства та українсь-

кої історіографії, а також боротьбі за державну незалежність України. Його ангелом-охоронцем довгі роки спільного життя була дружина – пані Ярослава – яка допомагала в усіх справах.

Нещодавно, незадовго до смерті Марка Дмитровича, я мав змогу з ним говорити й ділитися думками про події на Батьківщині. Він був обурений фальсифікацією виборчого процесу в Україні й повністю підтримав українські національні сили, підписавши заяву Українського історичного товариства щодо подій в Україні (листопад 2004 р.). Марко Антонович завжди переймався проблемою російщення української культури й сучасним "малоросійством", зокрема в Південній Україні. Він вірив, що з часом це припиниться. День 23 січня 2005 р., коли відбулася інавгурація Президента України Віктора Ющенка, був винятковим днем у житті Марка Дмитровича Антоновича. Його довголітня боротьба за незалежну й самостійну Українську державу завершилася повним успіхом і вибором президента – патріота, який на Конституції й Пересопницькому Євангелії склав присягу українському народові. Марко був щасливий, що дожив до цього дня.

Із наших розмов знаю, що він радів розвитком діяльності УІТ в Україні й розбудовою "Українського історика", планував переслати частину своєї книжкової колекції до Інституту досліджень української діаспори при Національному університеті "Острозька академія". Українське історичне товариство планує видати збірник його найважливіших досліджень і бібліографію праць. Це буде вшануванням пам'яті Марка Дмитровича Антоновича, який ціле своє життя присвятив Україні.

Л.Винар (Кент, США)

Баран Олександр Вікторович

12 жовтня 2004 р. у канадському місті Вінніпег після тяжкої і тривалої хвороби на 78-му році життя помер відомий український історик і священник УГКЦ, д-р Олександр Баран. Він був похований на кладовищі Всіх Святих у Вінніпезі.

Олександр Вікторович народився 28 березня 1926 р. у с. Концово на Закарпатті в родині Віктора Барана та Марти (з дому Дулишкович) середню освіту здобув в Ужгороді, а ступінь бакалавра – у Карловому університеті в Празі (1948 р.). У 1948–1955 рр. він вивчав історію й теологію в Римі, в університеті Урбанум і Понтифікійському Східному інституті, здобувши ступінь доктора. Там же, у Римі, архієпископом Іваном Бучком його було висвячено на священника. Пізніше о.Баран вивчав славістику в Оттавському університеті (1973 р.), де здобув ступінь магістра. У ході постійного навчання він досконало оволодів низкою іноземних мов (англійська, латинська, італійська, угорська, чеська), що дозволило йому провадити ефективний пошук джерел у різних архівосховищах світу та їх опрацювання. Отця д-ра О.Барана особливо цікавила історія церкви в Україні, історія Закарпаття та Мараморощини, закарпатської еміграції в Новий Світ, історія запорізького козацтва у зв'язку з подіями європейського політичного життя XVI–XVII ст. Про це виразно свідчать його докторські дисертації “Metropolia Kievensis et eparchia Muka Loviensis” (1957), “Eparchia Maramorosiensis eisque Unio” (1959). Важливе місце у його творчій спадщині (близько 200 позицій) займає історія УГКЦ у Закарпатті, насамперед діяльність мукачівського єпископа у 1772–1809 рр. Андрія Бачинського у контексті

українського національного відродження. Разом із проф. Ю.Гаєцьким (США) він дослідив участь запорожців у Тридцятилітній війні на початковому її етапі (монографія "The Cossacks in the Thirty Years War: 1619–1624"). Цій же проблемі була присвячена і його блискуча доповідь на I Конгресі МАУ в Києві (1990).

Отець Олександр Баран щасливо поєднував у своєму житті душпастирську працю з науково-педагогічною. Він був професором Манітобського університету (Вінніпег), викладав там східноєвропейську історію XVII ст., візантійське та староукраїнське мистецтво, був професором університету св. Климента в Римі, професором університету св. Павла в Оттаві, президентом УВАН у Канаді, членом УВАН у США, НТШ та редколегії журналу "Український історик". Отець доктор Олександр Баран був високоосвіченою, працелюбною, глибоко віруючою, скромною, спокійною й доброзичливою людиною. Таким він залишиться в наших серцях...

Бантишев О.Ф.

Пастка для еліти. – К.: Нора-Друк, 2004. – 290 с.

Барановська Н.

Чорнобильська катастрофа в публікаціях. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 207 с.

Вандич П.

Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення. – К.: Критика, 2004. – 463 с.

Верстюк В. Ф.

Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 1: Українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – К.: Наук. думка, 2004. – 504 с.

Війни і мир, або "Українці-поляки: брати/вороги, сусіди..."/
Л. Івшина. – К.: АТЗТ Українська прес-група, 2004. – 650 с.

Ідзьо В.

Ранньослов'янське суспільство і ранньослов'янська державність. Зародження і становлення християнства на території України. – Л.: Сполом, 2004. – 288 с.

Гуржій О.

Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 80 с.

Ільєнко І.

В пазурах у двоглавого: Українство під царським гнітом (1654 – 1917). – К.: Ярославів Вал, 2004. – 228 с.

Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. Число 7.
– К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 424 с.

Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 14. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 539 с.

Коляда І., Рєєнт О.

Посібник для вчителя. – № 6. – К., 2004. – 148 с.

Кривошея В.

Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К.: Стилос, 2004. – 418 с.

Кримські татари: Шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Зб. док. і матеріалів. – Ч. II. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 362 с.

Кульчицький С.

Україна і Росія: переваги і небезпеки "особливих відносин": Роздуми історика. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 113 с.

Литвин В.

Україна: Європа чи Євразія. – К.: Лі-Терра, 2004. – 512 с.

Литвин В.

Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К.: Лі-Терра, 2004. – 464 с.: фото.

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 13: Міжвідомчий збірник наукових праць, присвячений пам'яті доктора історичних наук, професора І.М.Кулинича / Ред. С.В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 348 с.

Наслідки Переяславської ради 1654 року: Зб. ст. – К.: Смолоскип, 2004. – 606 с.

Отт-Скоропадська О.

Остання з роду Скоропадських. – Л.: Літопис, 2004. – 472 с.: фото.

Павличко Д.

Українська національна ідея: статті, виступи, інтерв'ю, документи. – К.: Основи, 2004. – 772 с.

Південний архів: (Історичні науки). – Вип. XVI. – Херсон: ХДУ, 2004. – 304 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VII. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 302 с.

Рябчук М.

Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. – К.: Критика, 2004. – 223 с.

Сміт Е.Д.

Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.

Станіславський В.

Запорозька Січ та Річ Посполита (1686 – 1699). – К.: Ін-т історії України НАНУ, НДІ козацтва, 2004. – 358 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 8. – Ч. 1. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 326 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 8. – Ч. 2. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 335 с.

Сушинський Б.

Козацька Україна "Хмельниччина". – Одеса: ВМВ, 2004. – 558 с.

Ульяновський В.

Митрополит київський Спиридон: Образ крізь епоху, епоха крізь образ. – К.: Либідь, 2004. – 375 с.

Фігурний Ю.

Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – К.: Стилос, 2004. – 308 с.

Склали: Л.Я. Муха (Київ),
І.Л. Островська (Київ)

